

821/4771'06

Д 53

ОЛЕКСІЙ
ДМИТРЕНКО

ДОБЛЕСТЬ

ПАМ'ЯТЬ
ДОЛИНИ
СМЕРТІ

«ДНІПРО»

**ПАМ'ЯТЬ
ДОУМАНН
СМЕРТІ**

**ОУБЕКСІМ
ДИМІТРЬЄВИЧО**

ОЛЕКСІЙ
ДМИТРЕНКО

ПАМ'ЯТЬ
ДОЛИНИ
СМЕРТІ

РОМАН-ПОШУК

КИЇВ
Видавництво художньої літератури
«ДНІПРО»
1987

Почти два месяца стояли
на смерть советские солдаты,
удерживая открытый, как на ладони,
днепровский плацдарм под крутыми,
неприступными кручами
южнее Кременчуга —
среди живых остались единицы...
Взволнованно рассказывает
известный украинский
советский писатель,
лауреат Государственной премии
им. Т. Г. Шевченко
об этом подвиге на Днестре,
в Долине смерти,
между селами Успенка,
Дереевка, Чикаловка...
Многолетний поиск дал
возможность автору воскресить
немало имен героев обороны (1941),
а затем форсирования (1943)
Славутича, художественно
документализировать сложные страницы войны.

Книга перша

КРИК НА СЕМИ ВІТРАХ

ЗАВІРЮХА

1

Шлях до неї проклався двічі. Спершу — уявний, з розповіді моєї матері, а потім — листопадовою дніпровою землею. Я саме був у полоні майбутньої повісті «Берегиня» — дозбирував факти, зв'язав сюжет. У січні сорок четвертого в час жорстоких боїв за Кіровоград моя неписьменна мама шукала батька, який потрапив у польовий госпіталь під Олександрією. На сімнадцять днів і почей витяглася та незбагненна дорога від Решетилівки до Кіровограда — через спалені села, крізь хурделиці та моторошне степове безлюддя — за хвилину війни... Ї за всю дорогу, що запетляла на сотні кілометрів, тільки двічі полегшувався шлях: то зв'язківці з конячкою («дай бог їм здоров'я, коли живі, а ні — то царство їм небесне...») підвезли лантушок і кошик до близького села, то перед Кременчуком артилерист-лейтенант, що повертався з госпіталю після контузії на Дніпрі, підбрав у спігах майже замерзлу жінку...

Лейтенант, водій і вона, моя молода згорьована мама, — натоді, в тридцять два роки, мати чотирьох живих і трьох утрачених дітей, — обмінялися смутком пекучих слів (кожному здавалося, що саме через його серце прокочувалася вся війна) та й попрощалися в Попельнастій.

Лейтенант здоганяв військову частину, а Євдокія-мати понесла далі надію знайти свого Максима.

І так тоді не знайшла.

Не знаю, чи пощастило мені натрапити на слід того лейтенанта. Але хочеться вірити, що *знайдений* — він.

2

...Напускалася завірюха, густа, під вечір.
До Кременчука залишалося п'ять-шість кілометрів.
Страшний несходимий степ обпікав.

3

Не нагнітатиму видінь, які поставали перед очима знеможеної жінки. Спіймана хугавицею, мовби риба в налаштовані сіті, вона втрачала останню віру в можливість виборсатися з невидлядних снігів. Скажу тільки: в мить, коли раптом із небуття її вихопило рятівне світло «студебекера», закушмонена, несподівана, як заміруха, яку замело, забуркувало снігом, що не видно й лиця, — вона кинулася навперейми машині, тягнучи за собою кошик і лантух, благально звела догори закликалі руки... Може, такою й залишилася в пам'яті лейтенанта і водія: *мовби Березиня-Оранта (та, що молиться, та, чий образ увічноє мозаїка на нерушній стіні Софії Київської)* і водночас проста *Жінка-Маги, яка запалює, оберігає наше життя, рід, мир, злагоду й мистецтво; тих народжує, тих споряджає в дорогу, а тих оплакує... Моя найсвітліша Мама, одна з тих незрівнянно великих святих Березинь, яких бачимо в кожній хаті!*

Про це можу тільки гадати.

Бо й він, її рятівник, залишився у материному спомині звичайним, як тисячі тисяч солдатів, що стрілись на перехрестях війни. Був високий, вусатий, десь літ, може, двадцяти п'яти. Напружений, посірілий. Все кутався в плащ-накидку, щоб не падуло у вуха, бо й узимку пілотку носив. Ще подумала: чи то пілотка в нього від осінніх боїв на Дніпрі, чи то не встиг одержати шапку, а може, так уже звик... фортить... Говорив дуже голосно, аж ляцало у вухах, коли нахилився до матері, а сам прикладав дашком руку до вуха: недочував... Перед тим як з'їхали на міст через Слауту-ріку, звелів пересісти з кабіни в кузов, заховатися під брезент, бо не можна, затримає військовий патруль. І вона не бачила, який то Дніпро.

Надсадно хурчав «студебекер». На правому, вищому березі шарпонував вітер, залопотів, поліз під брезент, до самісіньких кісточок пробрав. За ярами пересіла в кабіну. Де кручі, звернули в долину. На початку жовтня сорок третього в цій долині, що проглядалася з круч, мов долоня, точилися нещадні бої... Лейтенант зупинив машину, вийшов у заметіль. Затріпотіла, пап'ялася плащ-накидка, вітер зірвав з голови пілотку, а він стояв і стояв сам не свій — простоволосий, якійсь понижений, страп-

ний, беззахисний і розтривожений, мов крик на семи вітрах.

В один черк спалахнула самокрутка.

Глибоко, на повні груди, затагся димом, а потім повів рукою — розтрусив, розвіяв на вітер і сніг з кисета махорку. Саме в цю мить вишмигнув із кабіни водій, ударив кирзовим чоботом об рубцювате колесо, затупцювався на місці, струшуючи насиджену терпкість, і крізь два снопи світла перебіг направобіч машини до лейтенанта; той розгріб долонями сніг, набрав жменю мерзлого піску, бережно насипав його в розшитого кисета, зав'язав.

У прочипені дверцята вдарили холодом слова:

— Пером вам земля, брати... Простіть, що не з вами, що вижив...

Зарівняв сніг, розім'яв, передав хлопцям і недогарок:

— Оце й вона, Долина смерті, земля моїх батарейців... Тут — могили, а поруч були кручі, хати. Ходімо в село, відігрієтесь. Війна, Мар'яне, ві-ій-нна-а...

Він ішов, прошитий довгими шпагами фар. Простоволосий, пахмарений. На брови, на вії падав густий іній; на щоках і на вусах намерзали сльози. Було видно, як хижо терзали людину спогади, як немилосердно шматували, краяли вони душу, давили на зсутулені плечі. Той тягар не можна було скинути; від того болю чоловік, здавалося, не мав витерпу — зігнувся, і його важка, скручена тінь аж удавлювала сніг якимось сумним знаком питання: чому?! Білі холодні оси шугали навколо нього, жалили, заплутувались у волоссі, й, не знаходячи відповіді, людина, здавалося, сивіла на очах.

Мар'ян був побіг за лейтенантом, та зрозумів, що тому не до нього. І він вернув до машини.

Один пішки, по снігу, а двоє на колесах, у кабіні, за ним повільно перетнули долину й звернули до крайньої хати.

3

То було старе, вгрузле в землю житло солдатки з різьбленими грушевими сволоками, що провисали через усю хату, від стіни до стіни. Було холодно навіть з морозу.

Холод поналазив у шпарки дверей і вікон, насотався крізь скло, дерево й глину і тепер ходив по хаті, промацував під злежаними куфайками й ряднами тих, хто спав на долівці, на лежанці й на черені, коцюрбив їх у калачики. Схожа на рясні батоги папороті, опущеної в сивий цинк, густа сиза паморозь у добрий палець замурувала шиби, як ляда погребя, наглухо придавила хатні щілини в світ.

Стадничиха — стара, сухорлява бабця — перевалила через поріг оберемок хмизу та наструганих лопатою біля Крячкового острова очеретяних шпичаків, щоб прокурити в хатині й відігріти з дороги пічних людей, закукала на пальці, відганяла зашпори:

— Закури-ило... І як там солдатки біднепкї?..

Прийшли посідали хто де зміг. Євдокія примостилася на ослоні поблизу дверей, опустила на коліна заклаклі знадвору руки, розминала їх і почувалася незатишно, як гостя. Пожаров сів також на ослоні, на покуті, де тріщала, стріляла олія, підмішана водою, — і від того блимала перед образами на мідних, закіптюжених ланцюжках лампада, цей рожевощокій порцеляновий ангелок із надщербленим носиком, дутими губками й перебитим крилом; роззирався на давню хатину та побляклі, тіняві в потемках карточки на стінах. Мар'ян ще порався біля машини, припинав зірвані вітром брезентові поли, зціджував з радіатора воду.

— Мороз і рідного брата не пощадить, коли на двох одні чоботи й немає добрих онуч. Тóму запусить крижану руку за пазуху, вкине у дрижаки; іншому накрутить вуха; третього трусом витрусить, скоцюрбить зовсім, пальці поодморожує. Було минулої зими... Мороз пече, аж кричить. А ми ледь світ мало не безчобітні, безодіжні чекаємо команди на позиції. Хлопці паливоди, гарячі, лихі, а тут... знітилися: замерзає кров... Позгиналися, на пальці хукають. А пробігтись не можна — боронь боже, демаскуєш себе. Вириють у снігу окопчик: зніме один шинельку, підстелять, а другою шинелькою накриються зверху. Надихують, одним «бичком» міняються, губи і пальці гріють... — Пожаров мовби вдруге переживав крижані хвилини на позиції, затагся димом так глибоко, що, здалося, миттєвий спалах цигарки пересилив блякле світло лампади. — А вітер рве...

— Та нехай краще холод, нехай заміта... — В дорозі

Євдокія спершу кляла, а потім дякувала завірюсі й молилася на сніг. Бо коли наміта кучугури, що не витягти ніг і коліс, то, певне ж, ніхто не шнується вогнем, і наші вишкнуть собі по окопах тихенько в сніжку, та й гріють пальці об стінки гарячого сніданкового казанка, та й перекурюють.

— Аби ж то, — озвалася молодиця, що досі грілася на лежанці, прикривши рядом немовля, а це озувала потерті бурки з солдатської шинельчини. — От звечора їхала машина на Кременчук. Так казав шофер: воно мете — просто білого світу не видно, а хлопці під Кіровоградом в атаку встають, вибивають німчуру з окопів — нехай і він подрижить, коли віроломно приперся непрошений...

Узяла з лутки сплюснуту вгорі мідну гільзу, підтягла шилом гнота, зрізала нагар, припалила соломиною від лампади. Освітилася давня піч із затертими мальованими півнями, згойднулися тіняві хвилі, зачепили важкий — уздовж груби через усю хатину — потрісканий сволок, підпертий двома дубовими стояками, розтрусилася в соломі, де простуджено хрипіли троє бездомівних сусідських сиріт, — фашистські факельники, втікаючи, пустили червоного півня під стріху. Ще далі, в кутку, водило писком, шукало дійку дводенне теля.

Ніби рипнув увігнаний у дерево гак для колиски — щось кольнуло, занепокоїлося в Євдокіїній душі: скільки на рідній землі під отакими рубленими сволоками з дикої груші та липи вигойдалося у сповиточку дітей і відспівалося колискових... І скільки, скільки безневинних, красивих синів, талановитих, чесних, натруджених і пайдорожчпх, уже ніколи не колихатимуть під правічними сволоками своїх немовлят... І мимоволі звела погляд на порцелянового ангелка-хранителя з надбитим крилом. Той був байдужий і потойбічний, дивився кудись мимо Євдокії та хатніх — надував підрум'янені яблука-щічки. І якимись штучними, нетривкими видалися мальовані золотом гнуті брови, накоплені губки, маленькі мишачі вушка, які надщербила війна.

Ворушилася солома, крізь сон діти чухалися, дерли до крові тіло... Й ангелок гидливо одвернувся — скавульнули три мідні закіптюжені ланцюжки.

Затупотів у сінях Мар'ян, оббивав деркачем сніг з чо- біт. Зупинився на порозі в клубку морозу, пробасив так,

що затремтіла лампада й захиталися, побігли по стіні налякано тіні предків:

— Мир і щастя дому сьому, добрим людям, які тут живуть. І звиняйте, що серед ночі до вас занесло.

Шорсткими почорнілими, покрученими ревматизмом пальцями, Стадничиха взяла від каганця вогнику, розпалила в печі, розігнула спину.

— Спаси-ибі. Роздягайтеся, спочивайте...

Мар'ян поклав на ослона куфайку, потер вкляклі руки. З прикомірка, несучи перед себе полив'яну миску, прикриту білою марлею, повернулася молода Стадничиха, сьйнула привітно:

— Отелилася корова. Й ви якраз на молозиво...

— Люди в хату — в хаті поповнення. — Мар'ян підняв руки, вивернув їх долонями догори, ніби виважував міцність сволоків, хотів був поспитати, чи не бояться господарі частувати молозивом чужих, зайшлих людей, бо в них, на Прилуччині, так не заведено: до сусідів молозиво носять, а в хаті, боронь боже, прийшлий ще зурочить, гляне «дурним» (поганим) оком — і не питай молока в корови, нема... Й раптом упіймав на собі цікаві погляди розбуджених балачкою дітей, що визирали з-за комина і з-під ряден. — О, та тут ціле пташине гніздо, ану, виллазь, гороб'ята!

Ті пірнули під ліжники та рядна, зашухукалися, запирскали.

Мар'ян розперезався, намотав ременяку на руку, щоб теліпалася широка моряцька бляха — натерта мідь:

— Ану, герої, кому кажу, виллазь-зь, коли не спите. Хіба так стрічають солдатів?!

Ще трохи шелесту й переполоху під ліжниками, ряднами та куфайками. Аж ось товариство виштовхало на припічок найбільшого. Сором'язливе сільське хлопчечя потягло за ногою коротшу ногу, похилилося білоголово, як соняшник перед сонцем.

— То ми що, без'язикі?.. — Мар'ян уперся кулаками в ребро столу, давав із себе злого-презлого, ще міцніше стиснув накручену на кисть ременяку. — Ну ж-ж-ж!..

Хлопчечя підтягло, підігнуло заслаблу ногу й далі м'яло приполу темної сорочки, мов загнане звіря, спідлоба бликало на жартуна, покрадьки зиркало на Пожарова, ніби шукало захисту в старшого чином. І, стрівши захопливий погляд, несподівано випалило, приклавши праве рученя до скроні:

— Товаришу лейтенант, дозвольте звернутися до рядового...

Серйозний дитячий рапорт, у якому ковталося різке «р», звучав до кумедності весело. Біля печі Стадничиха поперхнулася сміхом, не могла стримати сліз, а Пожаров навитяжку став, виструнчився:

— Дозволя-аю. Ти ба, яке цвірінча!

— Товаришу рядовий, загін куцосорочечників готовий з вами форсувати Дніпро.— Й до Пожарова: — Якщо накажете, товаришу лейтенант, завтра станемо в долині. Піднощик снарядів Стадник Сашко...

Скупі сльози затремтіли на віях Пожарова, він зблід, ухопився рукою за стіл. Різким, болючим (так буває після протягу) смиком осмикнуло шию — деь у перебитій ключиці заворушився осколок... Як глибинно збагнула дитина ті жорстокі осінні бої, як устигла по-дорослому відгукнутися, поселити їх у серці своїм? Таки швидко ми старіємо, а ще швидше діти ростуть. Під столом пішки пройде, не зачепиться, а, дивися, вже розміновує міни, наражається на смертельний запал. Тільки б швидше навчитися бити ворога, стати поруч з батьками й за батьків...

Скочило з печі ще трійко, і стільки ж скинули рядна — стояли закудлані, ошасливлені, справді як соняшники, що повернули голівки до сонця в ясний день. Кісточки самі, худорба.

— Ну, а як на коні? На коні, цвірінчата, тримаємося?

— Так точно, товаришу лейтенант! Ще ж як! Левка Ленчика навіть кусюча Циганка (це в нас кобила така) не скине. Вона дибки стає, рве під собою землю копитами, а він учепиться в гриву й сидить, як приклешений, обхопить ногами боки, ще й підбиває, понокує. Без сідла... А в мене жеребець смирний, у яблуках...

— Та куди твоє діло! Ти тільки поглянь! Ну а... зброю, щербаті, маємо?

Захалися — хто нишпорить у соломі, шукає в куфайці, запускає рученята в дірки, хто подерся на припічок, поліз за грубу, на піч. І вже Сашко нагрів жменю справжніх патронів: зблиснули жовті капсулі, гостро націлилися навсебіч кулі — Стадничиха скрикнула, до ікони возвела руки.

— Зрозуміло. Відставити. Беремо. Тільки слово гвардійське, цвірінчики, як під присягою: до повернення нашого, до моєї команди ні патронів, ні зброї не чіпати, не

брати до рук. Зрозуміло? — Пожаров прискіпливо глянув на Сашку, закасав тому до коліна холошу на зісохлій, укороченій од туберкульозної недуги нозі, поклав, як товаришеві, на плече руку, до грудей притис.— Кріпись. Тільки б знати не знали ви, що таке триклятуща війна.— Дістав із кишеньки годинника-цибулину, погойдав на ланцюжку й затиснув у дитячій долоні.— Може, Сашку, де спіткнуся, впаду, а з тобою він, вірю, йтиме... Нехай вічний міряє час над долиною. Біля друзів моїх... Бережи як пам'ять про них...

Розмотузував дорожнього мішка, вийняв грудку цукру, розколов ножем на долоні й розділив на всіх по кусочку. Цвіріпчата посміливішали, зголоднілі, кинули ласощ за щоку, засмоктали й лаштувалися вже обліпити комбата, та, на причину, Стадничиха відчахнула замашну хворостину, хльоснула нею в повітрі, що аж-аж-аж.

— Марш спати! Кому я сказала, мм-аршш! Ти ба — навріпилися...

4

На стару мальовану скриню накинули квітчасту ска-тертину з обгорілими покрай пацьорками. У високій полів'яній мисці засвітилося свіже молозиво. Тетяна, мо-лада господиня, нарізала свинячого здору, обчистила ча-спичину й цибулину, поклала на скриню, труснула дріб-ку солі, налила в склянки та в алюмінієвого кухля бурякової юшки, розломил а начетверо коржа.

— Чим багаті, тим і раді... Підсувайтеся ближче, доб-рі люди, перекусіть з дороги що є.— Стадничиха всміх-нулася лагідно, гостинно, чи не вперше за три чорних роки, і якась важка тінь спала з її змореного, в глибо-ких борознах, вродливого ще обличчя. Пригубила й собі бурякову юшку, звела очі на покуття, проспівала м'яко, по-полтавському: — Господи, прости й помилуй нас. Спаси від вогню людей і моїх синів!..— Перехрестилася тричі на образи й раптом поставила юшку на скриню, заломила долоню в долоні.— Що ж це я, стара, дурна, ще й забудькувата! Святий вечір уже на порозі, а я й не пригощу дорогих людей!..

Скочила в прикомірок, явилася звідтіля сива-сива, просвітлена, бо хустина спала на плечі.

— Приберегла, приховала, може, прийде хто із синів...

Подолом спідниці змахнула з карафки павутиння й пілючку, рушником протерла чарки. Налила.

— Тільки б не було війни... І де взялася вона, неликана? Боже, боже, скільки їх, безневинних, тільки тут, біля нас, лягло, склало світлі голівоньки, мов капустонька...— Спазми здушили горло старій, вона похлинулася сльозами.— Що ж це я балакаю, а ви як на поминках... Пийте, людоньки, нехай господь сохрanyaє живих і царство небесне мертвим...

Гірка рідина обпалила в горлі й грудях, забила дух. Євдокія закашлялася, замахала перед себе рукою, скривилася, ковтаючи повітря. Мар'ян осушив сатанівочку — тільки гилгикнуло, нюхнув коржа.

— Що ж ти, Дуняшо, залишаєш на сльози? До Кіровограда як рукою зніме,— підморгнув він грайливо і затулив товсті губи.

Пожаров заїв цибулиною — був мовчазний, похмурий.

Налили, щоб до пари. По повній — щоб очі не западали в своїх, а у ворога на лоба повилазили. Скуштували молозива.

Мар'ян пригадав добрим словом свою чорно-рябу корівку Ласку, що тримав із Мариною до війни. І вже заворожив, господарний, стару. А Тетяна тим часом встигла вивідати в Євдокії, до кого йде вона і куди. Запечалилася, що не знала про це днем раніше, а то б сама знялася в дорогу. Тепер у путі багато плакальниць... Іван її також десь під Кіровоградом. Удвох би воно якомсь веселіше йти...

Підхопилася з осла, здумала:

— Зараз гляганки наглягаємо. Для хворого шлунка луччої їжі нема...

Принесла з прикомірка глечик ще рідкого вечірнього молока, що поставила на стоянчик до свята, налила води в чавун, заштовхала його рогачем у патеплену піч. Потім підставила стільчика, подерлася за комин, одірвала шматочок сухого ягнячого шлуночка, розп'ятого на п'ялі, а коли нагрілася вода, розмочила його, вкинула в тепле молоко.

— За годину відтопиться на тепленькому, зсядеться. Тоді гляганка аж хрумтить на зубах. Нехай буде від нас гостинець Максимові.

Втягла знадвору в'язку соломи, потрусилася долівку.

Стадничиха постелила червоне рядно, підмостила старого кожуха під голову гості.

— Ну, спокійної ночі, спить, бо Дуняшу, бачу, зморує сон. І як ти отак, відчайдушна, зважилася сама —

в завірюху, в такий далекий світ... Боже, боже, моя ти дити-и-но... — При цім слові Стадничиха злякано одсахнулася: якось відчутно лягли перед очі мертві спалені села — тільки обвуглені, чорні димарі й печі, димарі й печі; переплелися, набігли одна на одну, змішалися розбиті війною дороги, на які виходять голодні вовки, що скуштували людського м'яса; й утопила заплакані очі в хустину.

Мар'ян уже спав, де впав. Як убитий. У кутку, біля теляти. Євдокія й собі зняла жилетку, розмотала бав'яний материн рушник із великою червоною квіткою Берегинею. Той решетилівський рушник та батькову, ще парубоцьку, гармошку-хромку виніс із полум'я Василько-син: горіла хата, й от-от мали рушити крокви, як дитя кинулось у двері, звідки валував дим і вогонь. Цим рушником Євдокія перев'язувала поперек у дорозі, закутувала, зігрівала крихітне життя, що билося в неї під серцем... Цей рушник вона несла Максимові як оберег, що мав зберегти дітям батька, щоб Максим благополучно прийшов з війни. І зараз, вибита зі сну, незчулась, як погрузла в непам'ять...

Погас жмурок. Горіла, покліпуючи, лампада. Завтра до дітей мав прийти Коляда. І як не скрутно, а господиня, метушлива, змарніла бабця з голубими, глибоко запалими очима, готувалася до свята — відварювала хміль у макітрі, щоб учинити тісто. Ще підкинула в піч очерету, вимила горщика й чавуна, налила в них води й засунула рогачем у закіптюжене черево — до світанку мала зварити куті.

У хаті було тихо, немов сюди опустилася світла безвітряна ніч із зоряним небом, під яким би тільки сіяли мак. Стріляла в лампаді олія, коливалася тіні предків по стіні, й сліпучі відсвіти погойдували на шибах наморожену панороть, коли Стадничиха повертала кочергою в гарячому череві печі поліл. Якимось внутрішнім світлом осяювалися образи, спалахувала посріблена й позолочена фольга, і поривався вислизнути з чорної петельки порцеляновий ангелок з надбитим крилом та рожевим нетутешнім личком, сторожко напорощував мишачі надщерблені вушка: на долівці ворушилася солома... Ангелок здивовано пишпорив по ній — хтось невидимий і певловимий таки піднімав солому. Діти, Мар'ян і Євдо-

кія крізь сон чухалися... І хранитель знову гидливо накопив губки й одвернувся, так наче воші, цілі клубочиська вош, кусали, догризали і його...

— А ви ж чого не лягаєте? Незчуетесь, як і ніч змигне...

Пожаров сидів на ослоні, кулаками підборіддя підпер.

— А я вже не спатиму, не засну...

Звівся на ноги — високий, що й волоссям торкався стелі, осмикнув на плечах плащ-накидку.

— Не турбуйтеся, матусю, не дає заснути своє. На очах моїх німчура поклав усю батарею, а я не знаю, як і вцілів... Піду до хлопців, бо чи випадє ще коли стрітись...

І поніс своє горе в ніч.

Коли повернувся, Стадничиха заливала окропом макітру. Колючий дух хмелю ходив по хаті, густа сива пара провисла під стелею, потім зникла, стала латкою вологи на зацвілій, відсирілій стіні. Так і людина... Живе, клопочеться, а, дивися, згоріла, тільки чорний нагорнутий горбик розритої землі, та й той западає, розвіяний на вітрах... І чи хто прочитає людину — розпізнає мученицю, відрізнить її від вередливої пихи, від ката? Що до того кому, що в живого ятрьть у ключиці осколки, що риплять на негоду простуджені кості й гостро ниє потрощена щелепа? Звір у подобі людській людоловить на нашій землі. Ненажерливий, зсукав зашморги, мов павук павутинням, заснував хижими шибеницями землю, налаштував ланцюги...

Стадничиха поставила макітру на припічок, накрила зверху кужайкою, перев'язала рушником — нехай запарюється запарка, остигає. Взяла стільчика, прихилилася біля скрині й біля Пожарова, як мати.

— Скільки горя принесли... в кожну хату... Наче бидло для них ми яке. Кого зачерпали — то каюк. У сусідки Куштенчихи забрали трьох дітей, у Шпитальки — дочку. Викрутили руки дідові Карандашику... Тих повезли в Німеччину, тих загнали за колючі дроти. Ми ховалися в погребях, у хлівах. З дітьми... Найчастіше за селом, у Стукачівському проваллі, в печерах жили... Всі три роки гноїв нас німець. Наш Сашко був такий справний хлопчик, жвавенький, і хоч худий, але славний,

прямий... Не могли ним парадуватися... А, бач, застудився в печерній сирості. Тепер чахне ліва нога... Подивіться підіть на те моторошне Стукачівське провалля, що по той бік гори, на печери погляньте, на задимлені нори: хіба вони для людей?!

Мороз притискував, тугішав під ранок, сильніше паліг на вікна — остуджувалася хата. Й чути було, як десь там, на холоді, стогнали вітри, кололася крига — то тріщав од натуги січневий, закутий Дніпро.

А в хаті людей обпікало людське.

Говорила більше Стадничиха:

— На сьому добу ніби все затихло, й ми вилізли з печер. Було парко, після вересневих дощів. З усіх навколишніх сіл потягся вцілілий люд у долину, до островів. А там — наче хижий град пооббивав яблука... тільки голови й каски, тільки голови, гільзи, пошматована одіж, подривані руки, бинти, уламки коліс та гармат... О, як дісталось нашим... Нема де сховатись, не звести голови... Трималися до останнього, доки наші прорвалися нижче, в Келеберді. Скільки полягло їх, не скажеш... В очеретах, під вербами, під осоками, у гірких полинах, скількох привалило під кручами в піску, скількох скосило, потягло на дно... Доки жінки попідбирали їх, то останні й почорніли...

Стало могильно тихо.

Тільки стріляла підмішана водою олія, тільки бігли по стіні невідь-куди тіні та чувся крізь сон дитячий простуджений хрип.

І — Євдокії ввижання.

Крута, під гору, снігова дорога, ще й, мов крига, слизка...

Й несподівано з-поза натовпу, з-поза машин вискакує розпатлана сива жінка. Біжить, штовхає й штовхає поперед себе на підшипниках-коліщатах візка. А в тому візьку ще сивіший солдат без ніг.

Усе бігом і бігом під гору.

Розігнала, ще й сама примостилася позад.

І раптом — спіткнулася, впала. Й покотилися вниз солдат, жінка...

Ніби все: розбилися, ні живого рубця.

Тільки — дивом якимсь — жінка все ж хапає візка,

встигає зіп'ястися на ноги, всадовлює знову на візка солдата без ніг. І — під гору, бігом, бігом!..

Та машина несподівано зачіпає візка...

Євдокія хоче вихопитися з натовпу, щоб зупинити беззахисних, які летять, шкочають нестримною ковзанкою вниз, хоче вирятувати чоловіка без ніг, а з ним і розпатлану жінку, але не може: сиві голови й розчепірені пальці вже поруч і — трішечки мимо...

Євдокія здригнулася, бо раптом — чи то тільки вчулося! — тріснув давній грушевий сволок, віщуючи чиюсь смерть. Мати злякано вп'ялася очима в товсте дерево, яке, знала, тріщить на вмируще. А дерево, й справді на колене, незворушно тримало на собі сіру стелю, прокуру соломою, міцний для колиски гак.

Пахло ряднами, соломою, кістом, хмелем та ладаном і ще чимось приємним, розпареним — Стадничиха вкинула в окріц материнки та гілочок вишні, щоб почастивати дорожніх міцним чаєм уприкуску з цукром, що його Пожаров витрусив на скриню з дорожнього мішка. На покуті, біля дідуха-снопа, остигала пшенична кутя. В такий ранок, згадалося Євдокії, мати Марія ставила на стіл різькаті пироги з калиною, ягодами та маком; пироги продовгли з печінкою і сиром; білий високий хліб; кренделі; бантики. І Євдокії здавалося, що то не пироги, не хліб, не пряники-коржики, не білі зубки часнику були на столі — то в гості до людей заходили, спустившись з неба, споконвічні друзі Землі — Місяць, Зорі та Сонце...

Висходилася запарка. Стадничиха відтушкувала її хмелевим настоем, розчинила тісто. Й сива, мовби зозуленька, опустила біля скрині на стільця, щоб почути Пожарова.

І вже не сон, а жорстока розповідь лягла перед нею та Євдокією...

ВМИВАВСЯ МОЛОДИЙ МІСЯЦЬ

...Густими дощами вмивався молодий місяць, і набожний уралець Тимофій Спиридонов, зарядний, сказав, що буде мокра осінь, а за нею гнила, з дощами та снігом,

зима. Кременний, з рудою довгою бородою і кучмастими, ostrішкуватими бровами, він читав небо, добре знав землю і, коли треба було копати окопи, вергав штих за штихом знавісніло, насолоджуючись земною остудою, змішаною з гірким запахом перерізаного коріння.

Робота не втомлювала його. Він знав, що в горнилі бою війна більше прихильна до того, хто пропотів у хвилину перепочинку.

«Війна любить трудяг,— казав він,— бо всі ми ходимо під господом. А господь усе бачить...»

Гармаші щиро під'юджували Спиридонова, коли той вилазив з окопа, весь мокрий, аж парував, ніби всевишній охолоджував, накривав його мокрим рядном.

Спиридонов повагом ослаблював туго затягнуту реміняку, розстібав комір просоленої, пропотілої — хоч викрути — гімнастерки, виймав срібного хрестика, що висів на шиї, тричі хрестився, цілував образ сина божого — чи глузував хто чи ні: «Святий боже, святий крепкий, спаси й помилуй нас...» — і дивився на хлопців добрими голубими очима.

Дивізія, а з нею і наша батарея «сорокап'яток» сформувалися в Курську. І ми були все літо в огні. Хто від першого дня на фронті, хто прибув із поповненням. На собі винесли вогняний вал. Оросили кров'ю Курську дугу; брали Белгород; брали Харків і Люботин; це й ми під Прохорівкою дали доброго дрозда мастакові танкових ударів фельдмаршалу Фріцу Еріху Манштейну — й чотири сотні броньованих «тигрів» дзєобнули стволами в землю; брали Полтаву; скидали в Дніпро «Мертву голову» — озвірілу танкову дивізію ворога...

Місце вбитих заступали живі. До очманіння нанюхувалися пороху. З бою в бій, з бою в бій — за піхотою... Переслідували восьму фашистську армію, здоганяли смертельно пораненого звіра, а той, у судорогах, завдавав і нам відчутні удари. У звіра були ще сили, й, підступний та хитрий, він їх беріг; лаштував на зиму своє лігвисько, надію свою — «Східний вал».

Звільнили Потоки, перебрели Псло й, поминувши ліс, вийшли на залізницю Полтава — Кременчук. Зав'язався запеклий нічний бій на головній вулиці міста.

29 вересня Кременчук було визволено. Нашу 375-ту гвардійську стрілецьку дивізію назвали Кременчуцькою. Того ж вечора на Красній площі в Москві на честь гвар-

дійців пролунали салюти... А солдатів чекали ще більші випробування: дві доби біля мосту з відкритої позиції ми вели вогонь через Дніпро по улоговині, праворуч од Крюкова, де окопалися фашисти.

Через роки про інші бої, про інший взвод і про інших солдатів, обпалених війною, але так ніби про нас, скаже Сергій Островий у вірші, що стане піснею «У деревни Крюково...» Пам'ятаєте?

Лейтенант израненный прохрипел: «Вперед!»
У деревни Крюково погибает взвод...
Но штыки горячие бьют не паугад.
Их в живых осталось только семеро
молодых солдат...

А потім — швидкий перехід: униз, за дніпровою течією; знов убрид перетнули Псло, пішли лівим берегом.

Була ніч на четверте жовтня. З понеділка починався новий тиждень війни. Було вітряно й темно. Спотикалися в потемках люди, наступали на вбиту худобу, на потрошені гвинтівки, на колючий розкиданий дріт; дзвінко стукали на вибоїнах, о коріння дерев колеса. Ніби підла кунця, що залізла в зачинений голубник і напилася живої гарячої крові,— так хижак-зайда, відступаючи, розстрілював людей і худобу, палив підводи з нагробованим хлібом і добром, котрі не встиг вивезти, переправити на правий берег. І те спустошення, ота віддана вогневі, перетворена в суцільне згарище «мертва зона» ще вчора родючої полтавської землі робила моторошнішою непроглядну ніч. Форкали натомлені коні — їх вели за повіддя їздові, рипіли брички, що везли бочки, діжки, обаполи, виламані двері, човни; бряжчав на струсах метал.

Здавалося, ціла армія нічних нетяг-бурлак чи рибалок з довгими гарпунами-гарматами, жердинами, вірьовками, речовими мішками, торбами, веслами, кулеметами, гвинтівками, мисливськими рушницями й автоматами рушила на риболовлю до Дніпра.

Бо й справді, ніби в передчутті насолоди, замковий Ахмет Рахматулін, що ніс удвох із Спиридоновим підвішений до весла казан, зронив у темряву:

— Нарешті скуштуємо юшки, наваримо — запорозької! — на Дніпрі!.. — Він поклав вільну руку на плече

Батирові Досунгаєву, піднощикові снарядів, що зігнувся в три гиби, несучи на собі важку протитанкову рушницю, й кумедно доточив: — Ка-аті-лок вдва-й-йом ня-асі, а аді-ін руш-ні-цу...

Падолистом прошелестів солдатський смішок. Замотав головою Воронько, вороний гарячий гривань, що, впряжений у четверик, тяг зачеплену за проушину гармату четвертої обслуги, ніби зачув на собі розкаряку-верхівця, який не вмів міцно стиснути боки шенкелями.

Крізь повсюдний дим, крізь кушпелу й горільники пахло берегом, лепехою, осоками й хвилею. І ту присмну вогкість жадібно сотали легені. На деревах, на стовпцях тут і там утікач ставив міти: «Nach Westen» (на захід). Колись у сорок першим, у сподіванні «бліцкригу», він черкав на дорогах погордливий марш: «Drang nach Osten», «Berlin — Moskau»...

Тепер, мов ящірка, одпускав прихопленого хвоста, рятуючи тіло.

То зліва, то справа, то далеко попереду розтинали темряву червоні, фіалкові ракети — йшла наша передова. Солдати втяглися в прискорений ритм дороги; шпилькалися словом, віджартувувалися; пригадували кумедні випадки. І Досунгаєв, який передав важку ношу на плечі Миколи Смирнова, навідника, не впустив нагоди, щоб віддячити Рахматуліну:

— Чули, хлопці, як учора Ахмет замість «ура» «кара-у-ул!» кричав?

І той, хто навіть чув та бачив пригоду на власні очі, нагострив вуха, бо імітувати Досунгаєва (так звали піднощика снарядів артилеристи) був мастак.

— Трапилося це вчора. Йй почалося все з того заслишеного «бичка», що його Ахмет не дав докурити аллахові, хоч жаднюючий, обпік собі губи. І розгніваний усевипшній усунув Ахметові в чобіт їжача. Ще й не десь там в окопі, а під носом у німця, на вогневій...

Скинув ото Ахмет кирзяки, щоб витрусити пісок з онуч. Взуває один. Тоді другий не дивлячись... Та як закричить! Ми так і полягали від сміху. А наш Ахмет ухопи тоді чобота та за Колькою за Смирновим як побіж-жи!.. Толочать малинник, стрибають через куці. В Ахмета, бач, гаряча степова кров розігралася, мов у нашого Воронька-жеребця.

Ахмет із чоботом у руці ганяється за Смирновим, а комбат тут як тут:

— Це що за кумедія?!

Ті як води в рот понабірала. Притихли...

Ашкіназі візьми та й докинь:

— Панімай, таваріщ камбат... Пакуди Ахмет витряхивал партянку с адін сапог, аллах, відел, всунул ему єжонка... Рахматул давай крічат. Хател Смірнову секір-башка делат. Но ви прішьол...

Комбат осудливо прошив поглядом солдатів:

— Своім жартом, рядовой Смирнов, ви могли вивести ві строю бійця — рядового Рахматуліна!

Та запальний Ахмет перепинив лейтенанта:

— Не надо, не наказивай, командір! Колка хароші малій. Хуліган мал-мал... Ругай крепка. Мат раз-два давай. Сержант Ніколаєв прідьот — час газету читать ему будет. Всьо паймьот. Єжонку Ахмету толкать не будет...

Дружний регіт вихопився з грудей. Комбат, аби не піддатися миті, суворо урвав Ахмета:

— І тебе, рядовий Рахматулін, покараю, щоб не бігав і не демаскував позицію та не перепиняв командира.

— Правильна. Ахмет мал-мал ашібку давал,— не замислюючись, погодився Рахматулін.— Ругай, командір. Ахмет слухать будет...

Ми хапалися за животи. А Смирнов на нас глянув зле:

— Чого хихочете? Ахмет правду каже!

— Колка — друг балшой,— не вгавав Ахмет,— хуліган мал-мал, ашібку давал...

— Правильно, правильно,— підсинив завжди скромний їздовий Синичкін,— Ахмет ашібку давал, вместо «ура» «кар-раул!» крічал!..

Аллах поробив щось недобре з Ахметом, і Ахмет не на ту ногу встав. А Смирнов, бач, ухопив через нього наряд поза чергою...

Чи не так, комбате?

Заворушилася солома. Не спали вже й Мар'ян, і Тетяна. Не спали й діти. Було чути, як пирскають вони в дірки ряден, шушукаються, ловлять кожне слово Пожарова-комбата й ховають голови в укриття. А він розв'язав свого дорожнього мішка, відшукав посріблену табакерку, пересипав у неї пісок-землю, що набрав у долині, вивернув, витрусив кісета, наповнив його солдат-

ським куривом. Зжовклі пальці нервово затапцювали на газетному жолобку — притоптували махорку.

Заколювалися сизі кільця диму, забликала у напівтемряві цигарка, повела..

...Йти без світла, навпомацки, у п'ятмі, було важко. Притомилися люди, пристали коні. І командир наказав кінній розвідці, що їхала далеко попереду, зупинитися.

Заблимали в темряві вогники цигарок.

Зникли жарти. Терзало передчуття..

Загадючила знову дорога, запетляла. Ми прошивали темряву навмання, блукали, як нитка без голки.

Десь опівночі нарешті добулися до Курп'ятника.

Як у розритому мурашнику, чорним валом валило людей: у шинелях, у бушлатах, у куфайках, у сіряках... Хто зовсім безбройний, хто з мисливською рушницею. Були всякі — з полону, з оточення. Були ще хлопчакки — двадцять п'ятого, двадцять шостого року народження. Тепер усіх чукивало в макітрі одній, усі були одним миром мазані — необмундировані, напівштрафники. Ну, а злісні — запроданці, прихвосні — залишилися під арештом, у тилу. Їх чекала розплата, їх мав судити трибунал.

Мене викликали до командира полку. З липневих боїв моєї батареї були в бойових шерегах обранців цариці полів, пролітою кров'ю скріпили братерство з піхотинцями.

Розмова була коротка: о третій ночі виходимо на правий берег Дніпра. В густому тумані — без зволікання, навально, з ходу. На плечах ворога. Раптовість вирішує все. Дорога кожна хвилинка. Форсуємо без артпідготовки; важка артилерія відстала. Десь у дорозі боезапас, пальне, переправні засоби, понтони... Батарея підтримує 1-й стрілецький батальйон 1245-го полку майора Ситникова. Плацдарм утримати будь-що. Снаряди економити. Виходимо з Прикрячка на Крячковий острів, а потім окопуємося в долині старого Дніпра, в рукаві майже зниклих річечок Боркової та Половинної. Сигнал — три фіалкові ракети.

Шелестів кунями очерет, і, мов списи таємничого війська, вистромляла романтичні качалочки рогоза. Від неї, від очеретів та верболозу з обох берегів річки, опускався моторошний і непроглядний туман. Батареї стиснулися в один нерозривний кулак. Сиділи пришиклі, від-

чайдушно курили. В нас було майже дві години, щоб підкріпитися, розібрати човни, збити плоти. В чагарях, на лівому березі, святкували останній свій перекур. Сизий димок поповз над головами. Й Тимофій Спиридонов попросив командира гармати сержанта Прядка:

— Щось у горлі пересохло. Чи не послав би ти Льову по живу воду в село? Душа вволитись хоче свіжицею, із колодязя, бо нап'ємся, чує серце, мертвої з Дніпра.

— А чого ж не послати? Рядовий Бернштейн, збери фляги, воду вилий у каски. Й — кулею. Щоб одна нога тут, а друга — там.

— Слухаю... — невдоволено процідив солдат і додав: — Їхать так їхать, сказав папуга, коли кіт потяг його з клітки...

— Так ти ж, Льово, однак не вмєш цигарку тримати в зубах. Доки ми перекуримо, ти й збігай.

— Курить не курю, то хоч би поплював...

— Це ти, Льово, й дорогою встигнеш. Там простору більше. Плюй собі на здоров'я...

Щупленький, сутулий у плечах і верткий, мов дзига, Бернштейн зник у кущах. Балакучий, дотепний чоботар, а в бою — кмітливий зарядний, у найтяжчу хвилину він умів знімати напругу і втому з солдатських плечей.

Ще залишалася година.

Я покликав Прядка. Не терпілося підійти до Дніпра, зачерпнути священної водиці...

Під ногами шурхотів пісок. Ми продиралися крізь вербози, крізь пахоці м'яти та лепехи. Раз по раз дерли голови й дивилися в небо крізь кущі: над далеким селом, ніби з припону, зірвалися пошматовані хмари, якісь чорні, мов шматки сажі. То були пекучі сліди недавнього пожарища; в небі димом пливли стріхи спалених хат... Вітер гнав їх, прицьвехкував, як чабан батогом, коли переганяє на нове пасовище отару.

І раптом очам відкрилися чари: поміж гілля згойднулася дніпрова вода, найдивніше творіння в природі...

Здається, кращого немає
нічого в бога, як Дніпро...
Та паша славна Україна...

Я любив Тараса Шевченка. Сам родом із Пензенщини, з Великого В'яза, я полюбив його від своєї бабусі-українки. Простого. Пекучого. Гнівного! Я полюбив і цю —

свою далеку — землю, розриту, обчалену війнами. Вся в ранах, топтана-перетоптана, вона, як добра мати, розродилася щедро та буйно навіть у неволі, під чоботом чужинця, наперекір злу, наперекір звірству й нарузі — українська всеплодюча земля! — щоб годувати, щоб множити, щоб випоювати, щоб дати титанічну силу дітям своїм...

Вона заволоділа моїм чуттям і серцем, ця благословенна земля. І я знав, що покохаю і її сиву гордість — велику річку.

У хвилях стояли зорі; зорили з неба — кожна зоря за своєю людиною, та й опускалися, падали з росою у воду крізь сизий туман, щоб не бачити людини своєї останній день.

Хвилями плів човник-місяць, зникав у тумані, знову виринав, прибивався до берега. З плескотом розбивалися о коріння червоного шелогу, о жовтий пісок ослаблі хвилі, сильніші ж підмивали на правому березі крутизну. Вихрасті баранці нагорталися один на одного — текла в Чорне море нескінченна срібна, голуба, зелена, кришталева зоряна прозора божа роса, зібрана з небес, із райдуг, із лук, із джерел, із лісів, із сонця й місяця Смоленщини, Білорусі та України. Живим сріблом скидалася велика й дрібна риба, зухвало стріпувала хвостами й поринала в своє красиве підводне царство, якому, здавалося, не могла досадити осатаніла різанина між людей. Холоднокровна, так думалося, риба не відчуває, що таке біль...

Не припускалося, що вже ополудні від вогню й крові, від металу та вивергів заклекоче, здригнеться сивий Дніпро, й затріпоче в ньому, як у неводі, загнана риба, почетвертована, поглушена, мертвою на поверхню спливе... А жива, як у небі птахи, як звір на землі, поплутає свої дороги-шляхи. Й не буде притулку, не буде спокою чи бодай тимчасової втечі — під сонцем, під зорями й місяцем на землі.

Ні в хвилях; ні в окопах; ні в хмарах... не буде рятунку.

Геть од диму й вогню, од наруги і зла шарпнуться через чагарі, через ярища й провалля бездомівні вовки й лисиці; відповзатимуть викурені з пір, злінькуватілі під осінь гадюки та вужі, ящірки й миші; бігтимуть з неви-

дющим вогнем у переляканих очах схарапуджені коні, впряжені у брички,— спотикатимуться, ламатимуть о голоблі ноги; вдарятимуть грудьми о кручі журавлі, ластівки й лелеки, бо ослабнуть у небі крила, й не буде птасі де сісти, де впасти на вічній своїй землі; злі вибухи поплутають території, межі та міти соловейків, ящірок, мишей і риб... Звиватиметься, ревітиме між двох валів-берегів Дніпро, повзтиме, зранений, весь у крові, до моря. Та лава металу його перегапить, підніме червону воду...

І тільки м'ясоїди-раки ожило запрядуть вусами на річковому дні, зачувши у воді дух мертвеччини; та з почикрижених дерев, пообтинатих, мов сухі людські кістяки, змахне чорнокрило вороння, щоб виклювати очі...

Людину поглине вогонь і вода.

Вода і вогонь, з яких зачалось життя, поглинуть свій плід, свою плоть, свою кров, свою думку, дитину свою — людину. На сивому березі Славути-Дніпра, де бог Род і свята Березина наш рід сповивали, наш рід берегли...

Над землею текло любе небо.

Все поринуло в тишу. В глибоку тишу, що віщувала грозу. Зрідка на правому чорному березі в напрямку річки звивалася в небо ракета, та якась сила зупиняла її на півдорозі — тоді над землею розбризкувався палахкий фіалковий, білий, блакитний, жовтий фейєрверк, розтавав на вітрі, наче комети хвіст. І правий берег знову насуплював свого неприступного, недоброго лоба. Там додивлялися сні. Безпечно. За мурами дотів, за підступним мовчанням мінних полів, за дротяними загорожами, за протитанковими ровами і гнучкими черв'яками-окопаними. За неприступною обороною з круговим невідпорним огнем.

Там спали спокійно. І в сновидіннях — за бронєю «тигра» чи в теплій селянській хаті на чужих селянських подушках — якийсь зайда вже кріпив до грудей хреста. За Дніпро.

Там не спали хіба постові. Вони кишкали стволами в бік Дніпра й безприцільно колошкали воду автоматними чергами. Раз по раз — чи то для бадьорості, чи то від нудьги. І знову гилгикали, мугичили пісеньку про красуню Лілі Марлен і хороброго Ганса, пілікали на губній гармошці. Дніпром відгороджені, нахабні.

Ми з Прядком вдивлялися в той берег.

Рідний, правічно наш, болісний, він скидався в цю мить на лобасту, неприступну хижу потвору, насуплену, з головою, зарослою густим чубищем дерев. Не пізніше як на світанку, знали ми, згойднеться небо, задвигить земля. І майже голіруч доватимемо озброєну до зубів потвору, дратуватимемо звіра, розлютовуватимемо і витягуватимемо його з лігвиська, а він опшкірюватиме свої смертоносні жала, свою вогнестріль, заховану в граніті круч. А ми виманюватимемо його і виманюватимемо на рівніше, хоч знатиме кожен, як безглуздо йти з пістолетом на «тигра»...

Ще й ще міряли поглядами кілометрову широчінь Дніпра, що назавжди одрізав шлях до відступу. Розуміли: в нас є тільки одна дорога — вперед, і тільки вона, на кожному сантиметрі прострілювана снарядами, мінами й кулями, ще може дарувати якусь надію на життя.

Завтра на кручах загориться осіннє чубище дерев, і вони спалахнуть смолоскипами. А вогнемети поливатимуть їх і поливатимуть. Завтра Долиною смерті стане дніпровий старик. І серед білого дня буде ніч горобина...

За лозняком спустились у Прикрячок. Там захекані мобілізовані закріплювали вірьовками й гвіздками дошки, двері, діжки; все, що плаває, спускали на воду.

На збиті плоти пакотили гармати.

Напружилися, прогнулися жердини — й перші з десанту відштовхнулись од берега. На човнах, на дошках, хто вплав: піхотинці, сапери, автоматники, зв'язківці... У шинелях, у куфайках...

А за ними й ми, гармаші.

Скрадливо сплеснула під веслами післявереснева вода, обцалила тіла нічним холодом. Позадкували, заноровили, згедзкалися коні — чи то боялися зайти в холодну воду, чи то відчули недобре.

Десь далеко, праворуч, спалахнули вогневі пакети — імітували переправу...

А тут — замурашилося на Дніпрі...

Бо й справді, незчисленна маса людська в ці хвилини була схожа на дружний мурашник, що нестримно, ризикуючи опинитися на холодному дні, перекидав себе через водяну перепопу, пов'язавшись в один нерозривний ланцюг.

Уже поблизу Крячкового острова спалахнули в небі ракети — освітілася вода. Затримали весла, припали до плотів, як нитка до полотна, прикрилися нарубаним гіллям. І звіддалік, мабуть, здалися острівцем побіля справжнього Крячкового острова.

Так, непомічені, ступили на берег і відчули, як осувається, провалюється під ногами пісок. За передніми, натужуючись, здолали стьожку піщанику і в заростях розставили гармати, навели їх на темні кущі, за якими випинала круча.

А плоти та човни вже пливли назад, щоб забрати боезапаси і солдатський сухий пайок.

Мало ще прибути людей...

Зупинилися хвилини.

От-от, ми чекали, круча проріже очища, от-от оживуть кам'яні жала й усе — пісок, люди, дерева, кущі — змішається в одне чорно-сіре місиво, шарпнеться до Дніпра, щоб кинутись у хвилю...

Але звір дрімав. Чи то не чекав на висадку, чи то загнував нас у мішок, лаштував тугу зав'язку.

Ні пострілу.

Тільки шелестів кунями очерет: шель-шель... Шелесь...

Та сліпі, безприцільні автоматні колошкання сонних вартових по сонній воді...

Та під ногами пісок...

У заростях швидко копали окопи.

Я витяг з планшета робочу карту, підкликав командирів гармат Золотарьова, Ніколаєва, Прядка, Ашкіназі. Ні хвилини не гаючи, мали розосередити вогонь. Ми — вся надія десанту, коли раптом полізуть танки чи десь у череві кручі «заговорить» прихована вогнестріль. Вся надія, хоч нас лише жменька.

Мокрі від поту й води, люди мовчки насипали за бруствером бруствер. Швидко, доки ще є можливість. Це суворий закон війни — закон і нашої батареї. Чим швидше обладнаєш вогневу, тим більше часу залишиться для відпочинку; чим глибше в землю, тим надійніше, тим вільніше відчуєш себе. Тоді не страшні ні кулі, ні вогневі нальоти. Земля надійно прикриє тебе й збереже.

«Цвяхом у землю, та так, щоб і пляшки не було видно...»

Але то — в землю, а не в пісок.

Пономарчук знавісніло вергав мокрі пласти, вміло підрізав свою схованку, робив її подібною до лійки. Бо знав: від трясовиці осунеться пісок, поповзе. Знаряддя мелькало в його руках коротко й різко, мовбито строчив кулемет.

З усієї батареї я найбільше любив навідника Пономарчука. Щирого, чесного трудягу, що завжди вихоплював найважчий шмат роботи. Йому, здавалося, не було зносу. Ні страх, ні втома не брали цього задержуватого «їжачка», як прозвали його гармаші за непослух переді мною, комбатом.

Десь перед Люботином ми довбали кирками окопи, опинилася тверда земля. А він киркував без відпочинку, дивитися було жаль. Почорнілий, схудлий... «Рядовий Пономарчук, — скомандував я, — негайно залиште кирку — й на кухню, до старшини...» А він спалахнув: «Що завгодно робить, товаришу комбат, а я не піду. Фашисти вбили мого батька, спалили матір, сестру. Вони відняли в мене все найдорожче, чим я жив. І я мститимуся гадам, доки сам не впаду. Не посылайте мене на кухню. А ні — то вже лучче женить у штрафну роту...»

Через кожні три-п'ять метрів вгрузали в берег лійки окопів, щоб на випадок, коли привалить, хтось витяг тебе з піску. Вхоркався навіть вайлуватий Шилов. Волоконіг і лемішка, цей гевал звик байдики бити. І, кажи не кажи, як об стіну горохом. Візьме одним пальцем іграшечку-лонату, чмиргає, щось мимрить собі під ніс. Що грубошкірому треба... Пономарчук ішачить за двох. А тут захавався байтала. Кожен копав собі рятунок, а може, й могилу.

Під вербами хлопці затісували пакілля сокирами, сплітали вербові мати, схожі на сільські тини. Кмітливий полтавець Прядко хутко зметикував: од вибухів гармати погрузнуть у піску, а тому вогневу треба кріпити так, як підгорянці вкріплюють землю перелазами, щоб не обвалювалася, не зсувалася на шлях.

Під гармату підклали колоди.

Зарились у пісок.

Зарилося в пісок і поповнення.

І відпливли на лівий берег останні човни...

Тільки тепер почали роззиратися довкола. Обережно, мов ховрашки.

Сіріло. Гутий сизий туман тягнувся від річки, осідав росою на трави, на холодний застиглий метал.

Було тихо.

І чути, як тече незрими річищами повітря, як повільно прокидається ревучий Дніпро і з туманом несе нам, солдатам, останню свіжість і прохолоду, щоб остудити зморені тіла.

І було чути, як ворухнуться в піску коріння трав і кущів, як перемовляються стовбурці, гілочки й листя — несуть нам, солдатам, свої терпки, гіркі, солодкі, п'янке останні пахощі осокорів, жовтої акації, верби, лози, червоного шелюгу та шипшини, рогози, осоки й очерету, сухих картоплищ, матіол, деревію, м'яти, заячої капусти, любистку, нехворощі, чебрецю, молочаю, васильків і полину...

Сотав берегові п'янкещі пісок — аж роса віддіждувалася на ньому. Сотав метал...

Може, востаннє надихувалися людські легені, наша шкіра, волосся, наші спітнілі, просолені гімнастерки, що, як халяви чобіт-кирзаків, загрубіли в дорогах.

Надихувалися легені — й працьовита кров жадібно ковтала кисень, розносила в тілі земного листя, живого неба й повітря дари.

До нас приходило свято, яке було десь у дитинстві: лагідна, щедра матуся, добрі тітки, сусіди, дорослі люди частують малих дітей, а ми — за ласощі, за увагу — здоровимо їх з Колядою, та ще й засіваємо з Новим роком і з Василем...

Весь нескінченно великий світ був звернутий у наш бік, до солдата, що землю свою беріг. Увесь світ повертав нам сили й неопалиму любов. У серце стукав найголовніший бій із боїв. І ніхто ще не знав, що він буде останній...

Тільки зараз збагнули, що не встигли на все надивитись, тільки зараз відкрили, який неповторний навіть у тумані цей світ, тільки зараз побачили, як гарно на березі річки, й відчули, як хочеться жити...

...І встало сонечко.

Золоті довгі смоктунці-промені розрідили, висотали си-зу вранішню заволоку, обсушили крильця божій комасі, побудили крапчастих сонечок, що летять на віконечка, працьовитих мурашок і диких бджіл, які з першим

промінням стали на крила. Спурхнули в заростені птахи, яких густі чорні бої, дими, стовпи вивергів та пожежі перегнали з лівого берега на правий, заозиралися й почали боязко підлітати, підкрадатися все ближче до Дніпра, певно, шукали погублені шляхи й міти і не знали, що і їм додому нема вороття.

Падав на берег туман, сивою овечою отарою потягся до водопою, забрідав у Дніпро. Швидко й усе швидше, ми розуміли, течуть останні хвилини нашого нетривкого, короткого солдатського спокою, а значить, і життя вже потекло від нас.

З туману почали рости кручі. В осінньому багрянці дерев — неминучі, неблаганні й немилосердні, мов прощання. Вони нависали й віщали, дедалі більше скидаючись на велетенську підкову, залишену пробіглим кошем. Який великий був той скакун, що перескочив Славуту й своїми копитами розчавив берег, змінив потривожене річище!

Двома краями підкова заходила в Дніпро. Й у швидкій круговерті наших мінливих вражень уже схожа була на дугу лука, а наші окопи й Славута уявлялися тремтячою тятивою. Ми вже відчули небезпеку, хоч звіра ще не було видно. Ми відчули, що з кожною хвилиною все дужче напружуються нерви. І скоро, вже скоро перед нами не буде ні неприступної підкови, ні гнutoї дуги лука,— перед нами ошкіряться голодна кам'яна пащека, про себе невідворотно пагадає війна. Бринітиме, натягуватиметься й шматуватиметься тятива, знову зав'язуватимуться вузли. То відкочуючись назад, до Дніпра, то кидаючись уперед, ми з трепетом метатимемо стріли... А пащека все лютіше вистромлятиме жала, прошиваючи нас вогнем із кам'яних очищ, а потім у дикому ревищі здригнеться земля — з якоїсь чорної її горловини на берег виповзуть «тигри» і «фєрдинанди». І тоді й геть небо та земля поміняються місцями, змішаються.

Од ранкового холоду всі притиснулися до сирого піску, зіщулилися: десант було видно мов на долоні. Від круч нас відділяв лише кілометр. І ми кликали долю. В ці хвилини з нами було тільки сонце, та наші далекі благаючі матері, діти й дружини та ще тіні бойових побратимів, загублених на дорогах війни... Сонце сліпило очі воровові; відчуття, що десь далеко б'ються тривожні

серця найдорожчих людей, дні й ночі чекають нашого повернення й перемоги, не давало нам права безглуздо вмерти; а пам'ять загиблих множила наші сили, нашу зненависть, кликала відповісти смертю на смерть.

В останню мить змішалось все: тільки б вистояти.

У небі з'явився літак-розвідник, згойднув, мов на коромислі, днища порожніх відер, а на них — два білі хрести.

«Ві-ідьма!.. — прокотилося й затерпло в окнах. — Хрестата відьма перейшла дорогу... Гірше чорної кішки... Тепер тримайсь!..»

Ополудні здригнулося небо. Принишкла земля. Косяки металевих шулік летіли з-за Чикалівки, з-за круч, випускали з горлянок одну й ту ж моторошну, мов реквієм, нудну ноту. Вони були ще далеко, а від їхнього всепрошиваючого звуку ставало не по собі.

Хрестаті перевалювалися на праве крило, переходили в піке й довбали землю. Тріщало у вухах, мовби там лопалися перетинки. До ревища моторів долучилося несамошите виття, що роздирало душу. Здавалося, той холодний звук, як багнет, спрямований у твої груди й от-от прошиє тебе, потрощить... Страшно дивитися в очі смерті, що нестримно летить прямо на тебе. Відчуття безпорадності, беззахисності, безвиході заволодіває тобою, й холодні мурахи повзуть по тілу. Не втекти, не сховатися, не забігти...

Пономарчук уперся ногами в дно окопу, натис на гашетку. Гаряча кулеметна черга згойднула повітря, дихнула в обличчя горілим маслом. З рішучістю приреченого він розстрілював стрічку, та раптом кулемет заклинило.

— Диски!.. — закричав Пономарчук. — Дди-иски!..

Але Шилов ніби й не чув. Сім пудів тремтячого м'яса загреблися в пісок. І тоді, розлючений, Пономарчук ухопив глодиняку, що трапилася під руку, і з усього маху огрів Шилова по м'якій сідниці:

— Дди-ис-ски, кажу! А землю — їстимеш там!

Він хотів ще додати — «Може, чекаєш, коли літак сяде тобі на ствол...» — але нищівний вибух так струсонув обох, що, здалося, земля провалилася під ними; хвиля болючого, стиснутого повітря оглушила Пономарчука й кинула на Шилова.

Все зникло в султані піску й диму.

— Ну ж, гади! — весь мокрий, у мазуті й чорній порохні, так ніби він щойно виліз із згарища, Пономарчук вихопив з ящика диск і спиритно послав його в казенник кулемета. Він уже й забув про Шилова, що, як в'юн, звивався, корчився на землі, ніби на нього хто сіллю сипнув.

Другий «юнкерс» був низько й саме виходив з піке, як під рукою Пономарчука напружилася шорстка гашетка: клубок диму й чорного вогню присмалив хвоста шуліці. Він ще летів, тягнучи за собою їдкий, наче дьоготь, слід. Мабуть, ні пілот, ні сам шуліка ще не вірили, що саме тут, на беззахисному голому березі, де немає ні справжнього вогню, ні реальної небезпеки, їх наздожене кара і смерть. Вибух — хрестатий розломився на кілька частин і шубовснув туди, де раки зимують.

Гронове «ур-р-ра-а-а!» вихопилось із затиснутих грудей батальйонців. У серці кожного затеплилася надія і певність, що ми не беззбройні. Наші сили раптом подесятерилися. А звір обпікся й збагнув, що не варто бавитися з вогнем.

За хвилинами витягувалися хвилини, мовби гумові зав'язки; видовжувався лічений час, що вже зловив нас у своє нерозривне коло. Осідав пісок, перетертий, сплюжений вибухами; південний вітер повільно перепихав з долини на ліві кручі чорні дими.

Я дивився в бінокль, відшукував можливі жала вогню. Наша розвідка повернулася ні з чим: попереду мінні поля, дротяні загорожі, а далі — неприступність. Про атаку вдень годі й думати. Може, вночі...

А там заворушилися кущі.

Щоб не ризикувати більшим, фашисти кинули на нас автоматників. Ніби хто розрив, витрусив у долину мишаचे гніздо. В сірих шинелях, у сірих касках, вони ввижались здоровенними, немов у збільшувальному склі, відгодованими рудими, сірими мишами. Розповзалися, лізли по піску, по траві... Один за одним автоматники перебігали від купини до купини, від горбиків до кущів, мабуть, обтікали мінні поля, аж засіріло в очах.

Коли підкralися на три сотні метрів, ожили гори, й на тих, хто був у долині, впала вогненна лава. Горів одяг, горіли люди, горіла земля. І тоді знесамовитіла наша

відвага — ми натиснули з флангів і, розтерзані, пошма-
товані, злі, перейшли врукопашну.

Змішалось все.

Ніч,
новий день
і ніч

проминули в безперервних тривогах. Десант був злов-
лений у пастку й, мабуть же, видавався позбавленим
глузду, найслабшим вістрям на всьому Дніпрі, щоб про-
дертися крізь вогняний щит і закріпити за собою плац-
дарм.

Але люди трималися.

Вбитих не встигала приймати земля.

Серед живих уже не було Ашкіназі, Пахомова, Пряд-
ка. Полягли на Дніпрі сотні безіменних, що поповнили
полк у Кременчуці. Побільшало горя, але й зміцніли
наші ряди. До нас перейшла зброя загиблих, в нас були
тепер автомати, добути в бою.

Третя доба.

Повільно сідав туман.

З'явилися винищувачі. На бриючому польоті вони
тіпажили нас, доки Батир Досунгаєв не послав униз
штопором першого шуліку. Це роздратувало ворога.
Здригнулася земля, застогнала, виплеснула з глибини
своїх плач. Посунувся пісок. Невиглядна жовто-сіра
кушпела забивала дихання, запорошувала очі, дерла в
горлі, тріщала на зубах. То тут, то там у завалах бла-
тали знеможені руки привалених. Схожі на людські
кістяки, хилилися від гарячих хвиль вцілілі осоки й
кущі; на них, мов роздерті воронячі гнізда, гойдалося,
ввисало шмаття куфайок, шинелей.

Крик обірваних рук...

І ледве змовкли кручі, ледь угамувалася втомлена
коса смерті, що наклала в долині моторошні покоси
людей, ледве вітер одігнав до річки важку пилюгу
й жовто-сірий дим, як ще страшніше заревла земля.

Потворні, пласкі, вуглуваті, в брудних жовтих, зеле-
них, сірих латках «тигри» — ці обрубані прямокутни-
ки — були схожі на заготовлені труни; ті ж скошені

площини, та ж неправильність форм, та ж моторошність...

У небо знялися червоні ракети — ми кликали допомогу, кликали лівий берег. До хрипоти в горлі кричав за щитом гармати зв'язківець:

— Я — «Дніпро», я — «Дніпро»... Відгородіть вогнем! Я — «Дніпро-о-о»!.. Викликаю вогонь на себе!..

З надією чекали люди. Та почули наказ:

«Будь-якою ціною утримати плацдарм. Уночі прибуде підмога. Бронебійники на шляху...»

Знову зімкнулися фланги, щоб завдати бокового удару. Залишилося три сотні метрів. На землю з танків зіскочили автоматники, розлізлися, як сірі миші, залягли. Ми прицілилися, щоб відрізати їх від танків... А «тигри» гуркотіли широкими траками, важкі, приземкуваті; присідали в піску від ваги. Звідти, через триплекс, з-за броні, промацували долину немилосердні очі. Червоні очі людодіда, садиста. О, як добре ми знали цих вишколених маніяків рудольфів, фріців, адольфів чи гансів, рудих, лисих од спання на чужих подушках і перинах; кровожерливих. Це вони, виродки фюрера, хизувалися своєю потворною свастикою і головою змії на есесівських чорних мундирах, золотими плетеними шнурками-ременями, що оперізували їх, як оперізують розцяцьковані нашійники горлянки вовкодавів, відзначених на собачих виставках. Брезклі, злінькуватілі пивохльоби, що в хижій сподіванці скоростиглої перемоги фатерланду стирали з обличчя землі всіх і все... Це вони брязкали кривавами хрестами, витріщали сп'янілі очі на українські «млеко, кури, яйка», заливали в неситі пельки веселий шнапс — і чіпляли на наших рідних людей моторошні бирки «Ost» (що значить — східний раб...), вивікали на зап'ястях чоловічих, жіночих, дитячих рук невитравні тавра... 62276, 84799, 97856... Нумерували вже безіменних Марій, Остапів, Андріїв, Максимів, Наталь, Паулів, Гюлі, Ваню, Тадеушів, Ядвіг, Франсуаз, Бранко, Анжел... З України, з Білорусії, з Росії, з Прибалтики, з Кавказу, з Польщі, з Франції, з Югославії... Щоб не втекли!.. Це вони незворушно й завчено стріляли в скроні, в потилиці безневинних дітей; чорними шибеницями, колючими дротами, концтаборами смерті й печами-крематоріями мітили свій шлях... О, як ми ненавиділи їх — недобитків, виплодків, що піднімали на щит

гучні назвиська своїх чорних зграй СС, СД, «Рейх», «Велика Німеччина», «Мертва голова»!..

Сотня метрів.

Передній «тигр» ударив з ходу — й від нашої гармати залишилася тільки плита.

Хтось

не докинув гранату
(а в нас так мало... гранат);

хтось

не витримує поруч, схоплюється з окопу,
спотикається на чотирьох.

«Ку-ди ти? Нна-з-з-а-ад!..»

Це він — м'ясистий гевал; великі гудзики-очі от-от полізуть з орбіт.

«Нна-з-за-ад, кажу!..»

А «тигр» шпує з вогнемета, за окопом місить окоп...

Пономарчук припав до панорами:

ще кілька метрів, ще!..

Він остерігався завчасу виявити себе, бо знав: снаряди, що влучать у товсту лобову броню, відскочать од неї, як горох від стіни. Сюди б «звіробоя»!.. Приречений, він розтулив губи, щоб сказати: «Ну, що ж, прощай, Батьківщино!..» — й напружився весь — у свій останній постріл вкладав усю свою зненависть, усе зло, що тільки може зібратися в людині в її вісімнадцять літ.

П'ятдесятишеститонний танк вмивав пісок, трощив гілля, сунув прямо на нього й раптом здригнувся від лівого бокового удару. То хлопці з обслуги Прядка на підкладених дошках викотили гармату з-за куців — гургукнули прямою наводкою, в борт. Гармата підскочила й погрузла в піску. Спиридонов, а з ним троє мобілізованих швидко занесли станини, ще шестеро розкачували колеса:

— Пра-азз, двва-а — наляга-ай!..

Ризикуючи життям, під вогнем.

Мабуть, приголомшений струсом, «тигр» повільно заколивав баштою, повів довгим стволом то вгору, то вниз, шукав зухвальця, щоб спопелити його. І відкрився Пономарчукові.

Боковий, тепер справа струс..

— Снаря-ади!.. — В азарті бою навідник і не помітив, коли залишив його Шилов. З кривавим синяком на правій вилиці, весь мокрий од поту, Пономарчук тільки зараз спохопився, хто з ним стоїть за гарматним щитком. Кряжистий, циганкуватий юнак підносив снаряди; низенький смаглявий вусань уміло посилав їх у казенник; а зв'язківець Шитов, що викликав лівий берег, заносив станини. З бруствера звисав чобіт Ахмета Рахматуліна й текла кров; голову, тіло, мабуть, відкинуло кудись у пісок...

— Де Шилов? Де Смирнов?

Вусань сумно зітхнув:

— Один тікав, а другий хотів його стримати. Й вибух накрив обох... Кажуть, у бою смерть найпершим здоганяє боягуза, а вона, бач, наліво й направо кладе.

Пономарчук не встиг дослухати: щось коротке, жорстоке, як струм, обпекло правицю. Гаряча кров забулькотіла в горлі, запекло в грудях. Зрозумів: прорешетило... Одразу охляло тіло і млість запаморочила голову. У безпам'яті Пономарчук вибіг з-за щита навперейми потворі в брудних жовтих, зелених, сірих латках. «Тигр» ще пручався на місці, вмелював пісок, та враз спинився, бризнув розірваною гусеницею.

Усім тілом Пономарчук навалився на нього, бив і бив своїм важким ковальським кулачищем по броньованій, струпуватій, шорсткій, мов наждак, фашистській труні. Й не знав, що десь у піску стікає кров'ю його жилава, витруджена правиця, холоне колись громовий, наче молот, його кулак.

Танк глухо вибухнув зсередини. Не витримала, затріщала сталь. Ударна хвиля зірвала башту й кинула її в куці, коли Пономарчук був уже мертвий.

Ніч хоч трохи вертала сили.

І нехай у вогні закипав Дніпро, а в долину прибували люди, й знову зв'язувалися порвані ланцюги.

В сутінках, на шосту ніч, з'явився комдив та офіцерик у начищених хромових чобітках. Нап давній знайомий, з котрим стрілися перед Кременчуком. З пелюшок, було видно, штабіст... Гоноровитий, свіжий, сяючий, мов пістолетик. Сам вродливий, з дівочими рисами: брови-

шнурочки, на щоді рум'янець, високо задерта голова. Писаний брюнет з пещеним личком. Ну, справжнісінька тобі сорока на пташиному дворі!.. Покрутився, уточнив ситуацію — і вильнув хвостом...

Стікала пекельна неділя одинадцятого жовтневого дня, нашої шостої доби на плацдармі. Перед очима ожила сьома атака «тигрів»; віроломна, найлютіша, нагла. Стогнав, живим криком кричав, ворухився пісок. Де не глянь, червоні од крові бинти; розчепірені, ще не захолоді руки... Живі благали живих: як зачепить, добийте краще, не ховайте, не тягніть в окопи, в пісок...

З батареї залишилося троє: Спиридонов, Досунгав, Бернштейн. Ще юнак — Гостроверхий Тиміш. Та вусань Паливода, здається, Остап. З-під Полтави обидва. Перший геть необстріляний, ну а другий — колишній сапер, у бувальцях бував — у полоні, в концтаборі, тричі тікав. На нитках весь, контужений...

Прасувались окопи.

Вуглуваті потвори влаштували кривавий слалом, бо й сама долина, перемивана річечками й старим Дніпром, уся в ріденькому чагарі, була ніби створена для їхнього жорстокого потоптання.

«Тигр» помітив нашу третю гармату й неохоче, мовби роздумуючи, розвертався, витягував ствол. І тоді Паливода затиснув у руці дві міни, підібрані вночі на мінному полі, кинувся під гусеницю. Танк здригнувся, але встиг вистрелити. Ударна хвиля шарпонула на мене гармату; вибух знищив, потропив живе: придушило Батира, розпластався на поліні Тиміш...

А Тимофій Спиридонов корчився в піску, хотів учепитися рукою за обламаний куц шелюгу. Повільно зіп'явся на коліна. І раптом засміявся, а потім ще безглуздіше зареготав, почав хреститися чомусь лівою рукою зліва направо.

— Святий боже, святий кренкий, спаси й помилуй нас...

Обпалений, безбровий, з випеченими очима, Спиридонов був страшний і беззахисний у своєму жалісному благанні. Хвилину тому він ще твердо знав, що й волосина не впаде з людської голови без волі божої. Він вірив у свою віру, бо мав переконання: який бог тебе намочить, той бог і висушить. А зараз під ним ридма ридала сира земля.

Хтось обвуглювався, як сірник, під зливою вогнететів; хтось кричав не своїм криком; хтось біг до Дніпра весь у полум'ї; хтось корчився в піску; хтось волочив у рукаві одірвану руку чи, осліплий, шукав навпомацки медсанбат; хтось матюкався на всіх і вся; хтось востаннє кликав дітей і дружину; а хтось, мабуть, у безпам'ятстві полюсував у небо з ракетниці...

Пожаров змови.

Згріб п'ятірнею пасмо непокірного волосся, й усі раптом побачили, які рясні зморшки лягли на високе чоло цього ще зовсім молодого лейтенанта, які круті хвили проорав, залишив дніпровий плацдарм на його обличчі.

— Та годі. Словами не переказати, хоч усе те зболілося, запеклося й лежить ось тут. — Пожаров поклав руку на серце. — Від нього не втечеш: ятритиме, доки й живий...

Він підтягнув до ніг дорожнього мішка, затиснув його колінами, хотів приховати хвилювання, зав'язував мотузку, а зжовклі од немилосердного куріння пальці тремтіли, не слухалися, ніби чужі.

Мов по тривозі, швидко зібралися.

Стадничиха поставила на скриню ще миску молозива, поклала здору, обчистила цибулину, наламала коржа. Припрошувала:

— Та хоч крихітку з'їжте, людоньки добрі, ще ж така далека дорога...

Але гості відмовилися.

Не взяв Пожаров і пляшку буряківки, що сунула було йому Стадничиха. Ї стояла стара посеред хати з тією пляшкою, заткнутою кукурудзяним качаном, не знала, куди її подіти.

У Мар'яна свербіли руки, свербів і язик — хотів округлити губи для слова, але осікся: лейтенант глянув на товариша недвозначно, зле.

Тільки Євдокія взяла з рук Тетяни глек із гляганкою і сама коржиками почастивала дітей.

Гуртом вийшли на задвір'я, до кущів засніженої дереви.

Мар'ян розігрівав радіатора, повзав під машиною на животі й спині, потім крутив заводною ручкою — колошків холод, що наліз у метал.

Пожаров, Євдокія, Тетяна й стара спинилися за хатою над яром. Не мела завірюха. Ранок уставав над Чикалівкою, над Дніпром і долиною разом із сонцем — молодий, червоний, морозяний, мов кров з молоком; морозець легенько пощипував щоки і носа.

Засніжена, біла, внизу лежала долина. Навіть узимку, коли вищають долини, коли ближчою до пагорбів і неба стає низинна земля, старе дніпрове річище проглядалося до горбочка.

Стадпичиха прокашлялася, бо ще від хати на язиці їй мозолило одне запитання, але Пожаров випередив її:

— Ось там, де з-під снігу випинає піщана коса, ріс кущ червоного шелюгу. Там стояла остання моя вогнева, паша перша гармата. Як уціліла вона, не збагну.

Після того, як зникли в темряві комдив і штабіст, до нас підповз командир батальйону майор Ситников, наш «Васильок», як звали його гвардійці. Хоробрий, вічний солдат. В одному з боїв під Белгородом його поранило... І він, пам'ятаю, соромився, мов юнак. Та орден Бойового Червоного Прапора за відвагу комбату дали не даремно.

Із Ситниковим уперше тихо заспівали улюблену пісню комполку, всіх солдатів:

Синенький скромний платочек
падал с опущенных плеч...
Ты говорила, что не забудешь...

На мить пісня стала мовби зустріччю з рідними, з коханими, трохи скрасила гнітючий настрій. А він був тяжкий. Печаль лягла на серце. Смутку додавала й природа. Ніби збувалися слова Спиридонова: починалася гнила, мокра осінь, замжичили дощі. Долина була піщана, а випрасувані «тиграми» й самохідками окопи нагадували розтоптані тракторами глиняні заміси.

З полку залишилася жменька...

Останнє, що вкарбувалося в пам'ять: упав наш Ситников, скорчився, а потім вицростав праву руку, судорожно згріб у жменю пісок. Чи вбитий він, чи ще живий, а я під кулями поповз до нього, перевернув на спину: кров цебеніла прямо з грудей. Хотів відтягти його до окопу. Ступив крок, другий — і сам ухопився за праву ключицю, за вухо. Здалося, хтось прошив мене гарячими

вилами, оглушив: зникли звуки, щось жовте розступилося переді мною, попливло... Подумав ще: ну як таки не вберігся!..

Повірте, так не хотілося вмирати на березі річки, вмирати після семи неймовірних діб; так не хотілося вбїк од життя пливати...

А пісок піді мною вже посунувся, кудись мене ніби в пісковому годиннику поволик...

Ніч пролежав під розбитою хурою непритомний. На позиції першої гармати. Біля мене кричав один з моїх хлопців — він був без ніг... Трохи далі, під кущем червоного шелюгу, де ми схоронили сержанта Шитова, марили поранені, здається, з першої обслуги. Під вечір, на п'яту добу, їх оглушило, присипало піском. І я вже думав, що їх немає серед живих: адже кілька годин пролежали в піску поранені, а потім знову стояли на смерть за гарматним щитом, доки їх не накрило вдруге... Тепер думаю, може, хоч вони живі... Вони та солдат без ніг... Начеб пам'ятаю трьох: здається, старший сержант, навідник Андрійко (він замінив пораненого Прохорова в Кременчуці); рядовий, помічник навідника Софін; їздовий Телишев...

Та чи здумаєш, коли сам лежав ледь живий?

У медсанбаті я дізнався, як загинув майор Ситников.

Казали, що один лейтенант хотів урятувати команду батальйону, та сам мало не знайшов свою смерть: упав контужений... І двоє мобілізованих, коли спустилися сутінки, вирішили поховати обох командирів-комбатів на косі, там, де я схоронив Шитова. Відтягли на плащ-накидці Ситникова. Потягли лейтенанта, а він — застогнав, одкрив очі й знову знепритомнів...

Уже хурчав, здригався всім тілом застоюний на холоді «студебекер», мов дужий кінь, що не міг встояти на місці, поривався вперед, аби ковтнути швидкого бігу й розігрітися.

У Попельнастій їхня дорога розбіглася на три різні шляхи — кожен подався за своєю долею.

Євдокія пішла на Зелену балку, до Ворошиловки.

Лейтенант і Мар'ян здоганяли армію.

І — все.

НЕЗАГОЙНІ КАРБИ ДНІПРА

1

Коли б не жагуча потреба пройти материним шляхом; коли б не пам'ять мільйонів і тисяч, і в тій пам'яті найбільчіші для мене — карби Дніпра... Досі мої земляки так і кажуть: хто з решетилівців витримав форсування Дніпра, той витримав усю війну до кінця. А ні — то в кращому разі до рідних дійшла похоронна...

Минала відпустка.

Мовчазний водій і редакційне авто, довірене мені на два дні, дарували щось схоже на марево: нехай і покваном, а я все ж подолав той болючий моєї світлої мами шлях. І тим був щасливий, бо не знав — чи випадє коли вдруге подібна нагода; бо збагнув — ще ніколи так близько не пахла осінь дощами, дорогами, стернями, соняшничинням, як у ті два дні; бо ніколи так печально не квилили над дніпровою хвилею чайки, як у ті два дні; бо ніколи зрізана капуста так не нагадувала мені захололі солдатські голови й каски, як у ті два дні... Й ніколи так гостро не вражала солдатська стійкість, народна героїка, як у ті два дні...

Відбатовані од цілого світу невеличким авто, ми проминали тисячі бездомовинних солдатських могил, що в осінь сорок третього вкрили весь правий берег. Навіки втрачені, недолюблені, дорогі... Й найбільше — зовсім безіменні... Як гірські дерева відгороджують собою шлях вітровалу, так вони життям своїм одгородили нас, тоді дітей, од кривавого гітлеризму.

Й усе ті ж вічні думки про ненависну війну печалили душу. Війна з фашистами на нашій землі... Війна в Кореї... Вчора — В'єтнам... Потім — Чілі, Португалія, Ангола... У полум'ї — то Північ, то Південь, то Захід, то Схід... Там — біснுவатий Адольф, Муссоліні та Франко; там — молодчики лейтенанта Коллі; там — одноокий Даян; там — чорні полковники... Там — тонтон-макути, там — хунта... Скільки патентів на масове людиновбивство: фашизм, неофашизм, расизм, нацизм... Як іноді несправедливо влаштований цей великий, прекрасний світ і як ще беззахисно й зле в ньому маленькій людині...

Ми проминали тисячі солдатських могил — і соняшники схилили свої зчорнілі голови до нашого шляху. Я знав пекучу ностальгію степових сонцелюбів. Квітучі діти сонця, схожі на сонце, вони впродовж дня ведуть жовтогарячими головками за ясным світилом. Зчорнілі соняшники — мої підкошені, пониклі в кривавім бою солдати...

Священний шлях матері пролягав через золотоосінні долини й гаї, через відбудовані села, через поля, що розродилися над смертями і над осколками ще не знаною щедрістю. На обличчі землі майже зникли жорстокі сліди. За тридцять літ, за моє життя... Та пам'ять людська глибока, тривка. Очима матері я хотів глянути на війну. Й у Чикалівці, селі над Дніпром, у якому зупинялася на почівлю мати, таки натрапив на слід того лейтенанта, але здогнати його не здогнав: улітку шістдесят п'ятого він приніс у долину квіти, поклав їх на братську могилу, де стояла остання його вогнева. Свої останні квіти...

Спізнившись на сім літ, я тримав у руках його незакінчений рукопис, його листи...

Тривожно квилили чайки.

І було в тому квилінні щось схоже на людський плач.

2

На початку 1964 року до Кременчуцького міськкому Компартії України надійшов лист із Москви. Гвардії майор запасу Анатолій Олександрович Пожаров розповідав, що у вересневі дні сорок третього він (тоді лейтенант артилерії) брав участь у визволенні Кременчука й хоче ближче познайомитися з учнями-слідопитами.

Так зав'язалося листування колишнього командира винищувальної протитанкової батареї з піонерами та комсомольцями Кременчуцької середньої школи № 11 та з піонерським клубом «Родина».

У шкільному музеї зберігаються дорогі реліквії — листи комбата, рукопис його незакінченої повісті «Ім було вісімнадцять...», пристрасної розповіді про батареїців, які здобули бойове хрещення на вогненній Курській дузі, в боях за Белгород, гвардійською доблестю славили свій шлях до Харкова, Полтави й Кременчука. Ім'я Пожарова школярі вимовляють з глибокою шанобою. Батьківським напуттям комбата освятилася дорога

в самостійне життя випускників школи кінця шістдесятих років — вони перші виборювали право своєї піонерської дружини називатися дружиною імені Анатолія Пожарова. Треба бути справді незвичайною людиною, щоб через роки так дбайливо берегли твою пам'ять, щоб із тебе починався один із перших уроків жовтень, а на очах учителів під час розповіді про тебе спиналися сльози.

Глибоке світло наставника...

Ліза Максимівна Дроздова, директор школи, пам'ятає все, мов щойно бачений сон. Бо важко повірити: як це — з'явилася з небуття на твоєму шляху людина, принесла полум'яно-тривожну легенду. І раптом не стало її, як не було...

— Листів Пожарова чекали з нетерпінням, як чекають свята. Писав він красиво, вкладав у рядки всю свою пристрась, гордість і біль. Пожаровці (так школярі називали себе) переписували його листи, заповіти, берегли їх поряд із улюбленими книгами. Слово комбата запалювало їх, кликало бути кращими, навчало любити Вітчизну, свій народ — безмежно, до останку. Як любили рідну радянську землю, людей його бойові побратими, що полягли на берегах Дніпра.

А скільки хвилювань приніс дітям приїзд Пожарова!

Завітав він 1965 року, в середині серпня, якимось несподівано. Високий, по-військовому підтягнутий кремезень. Взагалі він любив бути військовим, жартував навіть: «Коли помру — поховайте мене на військовому кладовищі...» Ці слова сказав пізніше, в долині, сказав якимсь ніби мимохідь... І сказане вже через рік озвалося болем у серці, коли усвідомилася втрата, коли напружилася пам'ять, воскрешаючи бачене й чути.

А тоді Пожаров височів над зграйкою школярів — широкий у плечах, мовби могутній дуб-нелинь, якому не знати й віку.

Працював у Москві, в одному з науково-дослідних інститутів. Я навіть подумала, що такому вродженому педагогові тільки б виховувати дітей — так швидко знаходив він контакти, захоплював. Якась могутня влада вчувалася в його врівноважених рухах, у мові; якимось по-дідівському задьористо, з мудрою лукавинкою в очах підкручував свої довгі, обпалені люлькою вуса. Та й

у хвилину веселості, коли, здавалося, чистим вогнем відсвічували очі, десь у глибинах зіниць залишалося місце для смутку, ніби тіні загиблих ходили за ним усюди й через роки, а значить, і частина людського світла була потьмарена назавжди. Пожаров ніби відмовив собі в праві на повну радість.

Це також здумалося пізніше...

З комбатом школярі вирушили в триденний похід у Долину смерті, в долину героїзму радянських людей. Лівим берегом дісталися Комсомольська. По той бік відкрилася напівзатоплена долина — дніпровий старик, оперезаний кручами. Голий... Таки й справді: ніби казковий кінь стрибнув через Дніпро, та не дотягся до круч — вдавив копитами берег, підім'яв під себе. Й лежало тепер низиння в Чикалівських плавнях між трьох сіл — Чикалівки, Дерейвки, Успенки.

Не одну незабгагненну, героїчну добу тут стояли на смерть радянські люди, воїни. На бриючому польоті їх пришивали кулями до землі фашистські «месери», як багнет пришиває до землі тіло; раз по раз сірою хмарию сунули на них автоматники в мишачих мундирах — і не можна було звести голови, не можна було навіть відтягти поранених; як на току ціп вибиває з колоска зерно, так толочила, тіпажила їх артилерія, вогнемети, аби скинути відважний десант у Дніпро; броньовані потвори — «тигри» — прасували їхні окопи, перетворювали тіла, одіж, пісок в одне криваве місиво. З ранку й до сутінків тремтіла, поглинала людей земля, втягувала їх у задушливі, моторошні ями, наче в чіпке, драглисте болото... А ти — безсилий. Перед тобою неприступні кручі. Ти мов підпалена сірникова коробочка, яка от-от вибухне...

І таки — навперекір усьому! — ти незборимий!..

Не одну за добою добу утримували плацдарм патріоти, скроплювали дніпрову землю чесною кров'ю. Німець багато виб'є за день, а їх ще більше під кулями прийде вночі. Й скільки полягло, не скажеш...

Ліза Максимівна пам'ятає все.

Три дні й три ночі були слідопити з Пожаровим під крилом неба. До глибоких сутінків горіло в долині багаття, і він розповідав, розповідав...

Природа наділила чоловіка дивовижною витривалістю. У сорок п'ять літ він, здавалося, тільки відчув силу. Але треба було бачити його зболені очі, той постійний крик душі, щоб зрозуміти, якою відкритою раною залишилася в пошрамованій пам'яті долина.

Учні притихнуть у наметах, сплять, а він закутається в солдатську плащ-накидку, заглибиться в себе й стоїть, мов пам'ятник: отам, де він поховав сержанта Шитова, отам, де і його хотіли поховати хлопці...

На прохання школярів Пожаров почав писати спогади. Він так і надсилав юним друзям свою полум'яну сповідь — частинами, ще свіжу, з друкарської машинки. І його вірні, найперші читачі були просто вражені — стільки безмірної любові до Вітчизни, до рідних людей, до чистого неба, до стежки, якою йдеш, до річки жило в тих простих, правдивих рядках. Красива, героїчна людина — він умів бути звичайним, дбайливо чуйним до юних пагінців, бережливим і радісним — крізь невігійний біль. Перед Пожаровим благоговіли, його вплив на учнів був дивовижний. Кременчуцька середня школа № 11 забула, що таке неуспішність. І до цього, окрім великих зусиль учительського колективу, значною мірою причетний Анатолій Пожаров, його листи, глибокі заповіти-листи...

Він так і помер за друкарською машинкою.

Пробуджувалася березнева земля. І тільки б жити, бо й волосся ще не торкнулася сивина, так ніби якась сила, що дивом залишила його серед живих, щадила Пожарова.

Та серця не пощадила.

Серце посивіло рано, у сорок шість...

З Москви надійшла телеграма. Й делегація кременчуцьких школярів провела в останню дорогу свого почесного піонера, товариша, вчителя. На друкарській машинці так і залишився недописаний лист. До них, до його найперших читачів. Поряд, акуратно складені в стосик, ніби чекали когось, його вірші; чернетка спогаду «Ім було вісімнадцять...»; справжній і вигаданий (художній) список особового складу винищувальної протитанкової батареї 1245-го стрілецького полку 375-ї Харківської дивізії 53-ї армії Другого Українського фронту.

Делікатний, бережливий до людського імені, Пожаров у своєму художньо-документальному творі змінює прізвиська батареїців. Розповідь закінчується взяттям Кременчука, тобто уривається за десять діб до входження батареїців у безсмертя.

І для живих — для рідних, для знайомих, для пошуку... — називаю справжні прізвиська артилеристів батареї лейтенанта Пожарова, справжні імена тих, хто стояв пліч-о-пліч з комбатом у Долині смерті:

ПЕРШИЙ ВЗВОД

Алексєєв Вас. Ів.— мол. лейт., ком. взводу.

ПЕРША ГАРМАТА

Золотарьов — сержант, ком. гармати,
Андрійко (Андрейченко?..) — ст. сержант, навідник,
Софін — рядовий, пом. навідника,
Нечупарін — рядовий, піднощик,
Телишев — рядовий, їздовий.

ДРУГА ГАРМАТА

Коптєв Вас. Фед.— старшина, ком. гармати,
Гвоздєв Семен Ів.— сфрейтор, навідник,
Хилінський Микола Дем'ян.— рядовий,
Хрикін Василь — рядовий, зарядний,
Граблін — рядовий, ящичний,
Паламарчук — рядовий, ящичний,
Пронін А. А. — рядовий, їздовий.

ДРУГИЙ ВЗВОД

Наумець Петро Степанович — лейтенант, ком.
взводу.

ТРЕТЯ ГАРМАТА

Максимов Сергій Васильович — ст. серж.,
ком. гармати,
Тарарушкін Микола Олекс.— рядовий, навідник,
Смирнов — навідник,
Робенштейн — зарядний,
Романов — їздовий.

ЧЕТВЕРТА ГАРМАТА

Величко Ів. Вас.— сержант, ком. гармати,
Аксаментов — навідник,
Яшков — пом. навідника,
Іванов Вас. Микитович — зарядний,
Досунгаєв — піднощик,
Пігматулін — ящичний.

ТРЕТІЙ ВЗВОД

Бердимуратов Заріф — мол. лейт., ком. взводу.

П'ЯТА ГАРМАТА

Токарєв К. П. — ст. сержант, ком. гармати,
Степанов Волод. Степан. — навідник,
Бондаренко Ів. Вас. — пом. навідника, сержант,
Неклетських — зарядний,
Музиченко — їздовий.

ГОСПОДАРЧИЙ ВЗВОД

Маратканов Андр. Вас. — старшина,
Кривошеєв Ів. Ів. — сфрейтор, їздовий,
Зирянов Петро Мих. — рядовий, їздовий,
Новиков Микола Юхим. — рядовий, повар.

ЗВ'ЯЗКІВЦІ

Бачурін Федір — рядовий, штаб полку,
Шитов — сержант, зв'язковий комбата.

Укотре він переживав жорстоку осінь сорок третього... Й від того напружилися до краю нерви — зайтрена рана, що тільки чекала поштовху, як підступний звір, раптом відкрилася. Залишилися чернетки, список, але все — вся долина, всі люди, здається-таки, залишилися з ним.

Третього дня по смерті Пожарова, після телеграми від його дружини Віри Артемівни, Ліза Максимівна отримала листа від комбата. Пожаров писав, як завжди, піднесено, з оптимізмом. Вона читала й ніби чула його голос:

«Доброго дня вам, Лізо Максимівно! Здрастуйте, мої юні, мої дорогі робінзони!..»

3

Глибока листопадова осінь обморозила трави, срібною сивиною лягла на степовий материн шлях. Був ранок. І чи то в холодні дрижаки вкидала недоспана ніч, яка залишила мене віч-на-віч із листами та рукописом Пожарова, чи, може, тривожила близька зустріч із пам'яттю ще однієї чудової Людини, від якої бережу кілька листів і яку так жадав стріти, але знову спізнився. Тільки знаю, що попросив водія повернути «на хвилинку» до Павлиша. І довго стояв над могилою на краю села, неподалік од його школи.

Роси, мов сльози, виступили на могилі, ніби й тут плакала земля — відчула велику втрату.

Не здумаю, де читав зболеного листа Василя Сухомлинського. Воїн, солдат, він повернувся в рідне село, а там — ні дружини, ні сина немає в живих. Убили гітлерівці... Й Василь Олександрович Сухомлинський раз і назавжди йде до дітей. Саме це (мабуть же, саме це!) й визначає остаточно майбутню дорогу солдата. Всього себе до останку він віддасть дітям. В ім'я їх, дітей, вони, радянські воїни, платили своєю кров'ю, своїм життям. Ї є щось священно-велике, глибинно-батьківське в тому бережливому ставленні до юних; є щось безвимірне в гаслі гартованих у жорстокім вогні людей:

«Серце віддаю дітям!..»

Василь Сухомлинський, Анатолій Пожаров...

Вони просто дуже любили життя й, мабуть же, бачили його безконечним. У їхній відданості нашій зміні — вже вкотре! — відсвітила неперервність любові до дітвори, що передається на рідній радянській землі від роду й до роду; в їхньому життєвому подвигу яскравими гранями віддзеркалює ідея духовного наставництва, що робить людину справжньою Людиною на землі.

За кладовищем, за невігійним болем землі, відкривала свій день неспокійна школа. Школа Василя Сухомлинського в Павлиші; школа Анатолія Пожарова — ген там, за Дніпром, у Кременчуці.

Висушувало сонце росу.

Я знову й знову гортав листи й сторінки рукопису Пожарова.

ЛИСТИ І З ЛИСТІВ КОМБАТА

«Москва, квітень 1964 року.

Добрий день, комсомольці й піонери 7-В класу 11-ї школи! Здрастуйте, кременчуцькі мої юні друзі!

Щиро вітаю вас із Першотравнем та вашою особистою перемогою — завоюванням першого місця в змаганні дружини. Від усього серця бажаю вам вибороти першість у зоряному рейсі й 19 травня взяти участь у зустрічі вимпела Валентини Ніколаєвої-Терешкової в Москві. Жду вас у нашій столиці.

Я завжди з великим хвилюванням читаю ваші листи. В такі хвилини знову й знову переживаю грізні бої за визволення вашого міста, бачене в ті роки вкарбовується в пам'ять на все життя, ятрить... Та все це, мої любі, в минулому. В жорстоких боях ми вибороли вашу чисту радість, ваше світле щастя, щоб ви мали змогу жити під ясним сонцем, під мирним небом з татами й мамами. Мені хочеться, щоб спогади про ті роки окрилювали вас, додавали сили в навчанні, у праці. Мені хочеться, щоб Скурда Люда і Харченко Вова не завдавали вам прикростей своїм ставленням до навчання і вже в ці роки зрозуміли, що найкраща пам'ять про людей, які не дожили, не долюбили, віддавши своє життя за щастя майбутніх поколінь, — це бездоганне виконання свого обов'язку перед суспільством, благами якого ви користуєтеся від найпершого свого дня й до останнього подиху. Сподіваюся, що Люда і Вова ще не замислювалися серйозно. А замислившись, вірю, змінять своє ставлення до навчання, до товаришів — і ви ще порадуйте мене приємною звісткою. Певен, вони знайдуть у собі сили збороти труднощі, з честю вийдуть із першої серйозної боротьби. Це справа їхньої совісті. Передайте Москальову Толі, Чугункову Валерію, Дігтярю Юрі, Руденко Валі, що з радістю дізнався про їхню сьогоднішню активну участь у житті класу. Радий, що вони знайшли своє місце в колективі. Але від них сподіваюся більшого. Їм неодмінно ж бути ще активнішими в боротьбі за честь класу, за честь дружини, за свою людську гідність.

Дорогі друзі! Мене дуже зацікавив літопис «Кременчук у роки війни». Вітаю. Перед вами у новому світлі, в нових відтінках постане улюблене місто. У вашому літопису оживуть солдати, офіцери, які ціною життя вибороли нашу свободу й незалежність; вийдуть з лісів, з придніпровських круч партизани; стануть до верстатів робітники й робітниці, хто працею своєю кував перемогу; з'являться орачі й жниварі — вони своїм нелегким наполегливим трудом забезпечили армію й тил. Ви познайомитеся з новими людьми та подіями. Це — захоплююче.

Ви прохали, щоб надіслав знімки, то мушу вас засмутити. Зніmkів тих років не маю — тоді було не до них. З того, що залишилося, дарую вам три знімки.

Пишіть. Чекаю з нетерпінням.

Ваш А. Пожаров»

«Москва, 1 вересня 1964 року.

Добрий день, Зіно Іванівно! Здрастуйте, юні друзі!

[...] В ці вересневі дні, коли осінь зодягає в золоте вбрання ліси, поля й сади, а ви сіли за парти, коли неповторне, лагідне літо, сповнене різноманітних вражень, відійшло в минуле та переживання від баченого й чутого ще живі й сильні, хочу, щоб ви згадали про тих, хто віддав життя за ваше щастя, за ваші нинішні й майбутні радості.

У вересневі дні 1943 року ми скроплювали кров'ю рідну землю. В цьому місяці боролися на вулицях вашого міста. В цьому місяці було визволено ваш славний Кременчук. І радість вернула на береги Славути. Нехай вічна пам'ять про мужніх додає вам сили й наполегливості в навчанні, у праці та в боротьбі з пережитками у свідомості окремих товаришів, які пригальмовують ваше поривання до світлого в житті. Вам жити при комунізмі! Вам славити його у віках!

Щире вітання передайте Галині Йосипівні, особисто знайомим мені піонерам Будевській Людї, Чорній Іді, Крамарьовій Ларисі, Мартиненко Світлані, Зубенко Аллі й Суслівій Ніні. Я часто згадую нашу зустріч у Москві. Хочу також дізнатися, як ідуть справи у Скирди Людї, Харченка Вови, Самонинової Каті, Москальова Толі, Чугункова Валерія, Дігтяря Юри, Руденка Вови і Налойченко Лілі.

З повагою А. Пожаров»

«Москва, 3 листопада 1964 року.

Добрий день, Зіно Іванівно, мої юні друзі!

У Москві золота осінь. Повітря тепле й лагідне. Вулиці чисті й світлі. Люди щасливі. Красуня Москва готується до свята.

Москвичі добре попрацювали. Настрій чудовий. Піднесення відчуваю і я. Робота аж ніби кипить. Важкі дні навчання залишилися позаду, попереду свято. Як трудівникові, мені випала честь зустрічати трьох богатырів-космонавтів — Комарова, Єгорова і Феоктистова. Ці ж обов'язки буду нести і під час параду на Красній площі. Так що нудьгувати не випадає.

Недавно відвідав нашого спільного знайомого Івана Васильовича Шамова. Я розповів йому про ваші минулорічні успіхи і про нашу зустріч у Москві. Він відкрив мені очі на свою трагедію, яка трапилася в 1947 році під час зльоту літака. Тоді Шамов розбився, пошкодив хребет. Підступний параліч... Два роки тривала боротьба за життя. Й коли, всупереч прогнозам лікарів, чоловік переміг смерть, він хоч і прикутий до ліжка, а захопився красивою справою — почав писати вірші. Й так п'ять літ... Тепер він автор десяти поетичних книжок, підготував до друку одинадцять. З ним завжди була його дружина. Вона не залишила Шамова в найтяжчу хвилину. Без нього не уявляла щастя. Ця родина гідна поваги й подиву.

Пишіть...

Ваш А. Пожаров»

«Москва, 1 грудня 1964 року.

[...] Тішуся вашими успіхами. Радий, що добре складаються справи в піонерському загоні. Ви вступаєте до лав Ленінського комсомолу, мрієте про великі й героїчні діла в ім'я Соціалістичної Вітчизни. Це прекрасно. Мене не здивує, якщо багато хто з вас досягне омріяних вершин у житті, в науці, в техніці. Хто бере добрий розгін у молодості, той досягає значного. А отже, облагороджує наше суспільство. Щасливої дороги вам. Тільки не забувайте однієї істини: героями будуть не всі, а порядними людьми зобов'язані бути всі неодмінно. Порядність нашої радянської людини полягає в безмежній любові до Соціалістичної Батьківщини. Любов ця виявляється в щоденній наполегливій праці в ім'я рідної землі, в ім'я світлого майбутнього — комунізму. Така любов вимагає доказів. А докази — праця, праця і праця. Бо праця — це все!

Мені подобаються слова Миколи Островського, звернені до комсомольців Березниківського аміачного заводу: «Героїв народжувала не тільки громадянська війна, але й наш великий сьгоднішній день. Не гідний звання героя той, хто добре боровся на фронтах, але зараз не в передовим бійцем. Праця, що стала справою честі, слави, доблесті й героїства, народжує нових героїв, не менш

мужніх, аніж герої громадської війни. Треба тільки збагнути й відчуту всю героїку, того, що ми з вами творимо. Тоді ніякі труднощі не засмутять вас...» Боротьба триває. І кожен із нас на посту робить свою справу. Ви боретеся не гірше від нас. І коли треба було б узятися за зброю, то, певен, ви б уславили себе. Мені імпонують вірші Івана Васильовича Шамова, присвячені Миколі Островському:

Когда на душу, как воришка,
придет незванная печаль,
я слышу голос:
— Эй, братишка,
ужель сдает на сердце сталь?

Твои слова, солдат Островский,
хлестнут по совести, как плеть.
И снова хочется чертовски
работать, драться, песни петь!

З приємністю отримую вісточки од вас, де б ви не були, де б не зивали свої гніздечка, де б не прокладали вузькоколіїрку свого життя.

Я вірю у вас.

А. Пожаров»

«Москва, 30 грудня 1964 року.

[...]З великим хвилюванням читаю ваші листи. В них так багато свіжості, юності й добрих поривань до світлого, що я навіть забуваю про свої сорок п'ять років.

От і сьогодні ніби свіжої джерельної води напився. Легко й радісно стало на душі. Хочеться зробити багато доброго, приємного людям. Хочеться, щоб і вони розділили зі мною мов людське щастя. Мене тішать ваші мрії, ваші справи. Й засмучують тимчасові невдачі окремих товаришів. Але завжди заспокоює здруженість, ваше цікаве, багатогранне життя. У вас — і дружба з перодовиками виробництва, і спорт, і самодіяльність, і боротьба за кращий клас, за звання колективу комуністичної праці. У вас і відмінне навчання, і боротьба за кращу комсомольську організацію міста. Прекрасно, благородно! Я переглядаю ваші плани й переймаюся вірою, що задуми знайдуть своє реальне втілення, ви досягнете свого й переможете.

Світлий вітрил вам!

Коли хто буде в Москві, не обминайте мій дім, заходьте неодмінно. Завжди радий бачити вас, мої любі друзі. Завжди. Запам'ятайте це на все життя.

А. Пожаров»

«Москва, 14 лютого 1965 року.

[...] Зима в Москві чудесна. Снігу насипало стільки, що земля, певне, не шкодує за тим, що надовго затяглася осінь. Сніг просто позамітав вулиці, й нерідко через замети зупиняється транспорт. Справжнє привілля стихії! Але стихії красивої, приємної.

...На роботі без змін. Термін річних звітів завершився, і між стовпцями цифр з'явився просвіток, у який можна глянути на життя в повному об'ємі. Геологи готуються в голубі дороги на пошуки золота та алмазів. Нові прилади, нову техніку повезуть вони в цьому році для виконання конче потрібних країні завдань. А виготовити цю техніку, підготувати її маю я зі своїми підлеглими. Робота важка, але цікава. Що стосується громадських доручень, то їх також додалося. Окрім виконання обов'язків начальника штабу дружини інституту, мене ввели ще й до районного штабу. А коли до цього сказати ще про обов'язки по підготовці до виборів, то вільного часу залишається так мало, що нудьгувати ніколи.

А. Пожаров»

«Москва, квітень 1965 року.

Добрий день, мої милі друзі!

Розумію, наскільки важливий цей рік для вас. І мимоволі хвилююся за ваш успішний фініш. Останній рік, останній іспит, а там перед вами відкриваються нові дороги, нові турботи. Але вони вже будуть за стінами вашої школи, що дала вам багато. Нові струмки з голубої далнини звільються у ваше життя, змусять серце битися прискореніше, полум'яніше. І де б ви не були, що б не робили, найдорожчим спомином на все життя залишиться школа. Так, школа! Рідна школа! Перші вчителі, піонервожаті, старші товариші. Вони підуть з вами в життя як найвірніші порадики. У тяжкі хвилини, в скрутній си-

туації мимоволі звертатиметеся до них, чинитимете так, як того ждали б вони. Вони завжди залишатимуться з вами!

Тривожить мене наше швидке прощання.

Все життя відчуватиму втрату, як відчуваю досі втрату своїх товаришів, друзів на берегах могутнього Дніпра. Навряд чи щось замінить мені вашу дружбу, вашу увагу й ваші сердечні, теплі листи. Я знову й знову буду звертатися до ваших рядків, перечитуватиму їх і, перечитуючи, сумуватиму за вами, далекі, щирі друзі мої.

[...] Зворушили мене листівки з пейзажами Кременчука.

В моїй уяві місто залишилося сірим: руїни, дим... Темні холодні будинки з червоної цегли, розбита бруківка та піщані набережні, що заросли густим чагарем. Але на листівках місто інше. В ньому є красиві білі споруди, широкі простори вулиці й гранітні набережні Славуги. Нєсила приборкати бажання: хочу побачити ще ваше місто. І в цьому році обов'язково побуваю в Кременчуці, знову пройду дорогами війни й схилю голову над могилами товаришів, які полягли на берегах Дніпра, в сипучих пісках.

Прошу пробачити мені за те, що не зможу приїхати на ваш випускний вечір, на ваше велике свято з нагоди закінчення школи, але в серпні я неодмінно буду в Кременчуці. Буду на Дніпрі. Буду на могилах своїх друзів. Буду там, де в сорок третьому пролив кров за торжество нашого щасливого і радісного життя.

І зараз живу однією думкою про цю поїздку, про зустріч із вами, живу побаченням із місцями, які залишилися в моєму серці на все життя.

Будьте здорові, веселі, легкі на вдачу цієї весни!

Ні пуху ні пера вам!

З повагою А. Пожаров»

«Москва, 25 вересня 1965 року.

Добрий день, мої юні друзі! Здрастуйте, робінзони!

Поздоровляю із святом 22-ї річниці визволення міста Кременчука від німецько-фашистських загарбників!

Увіходжу в звичайну колію життя: зранку робота в інституті, потім виконання громадських доручень, тоді

трохи роботи вдома і відпочинок — книги, друзі, телевізор і родина; нудьгувати, як бачите, ніколи. Та я й не прагну цього. Адже куди ліпше відчувати брак часу, аніж мучитися його надлишком. Краще, вважаю, позичити часу в майбутнього, ніж залишити його невикористаним у минулому.

Дозволяю собі трохи й помріяти, потішити душу рожевими надіями й чудесними ілюзіями. Добре іноді майнути у світ прекрасного. Сміливо розгортати грандіозні плани, рішуче долати труднощі, нещадно викорчовувати вади, бути лицарем у всьому й усюди, любити й ненавидіти, мужньо страждати й від усього серця радіти, допомагати друзям, віддячувати за гарне гарним, за добро платити добром. Без мрії життя, нікчемне, пусте, твариноподібне. Не мислю такого життя — животіння...

От і зараз, легенько прикривши повіками очі, чітко бачу, як швидкий поїзд, що відбуває від перона знайомого нам життя, стрімко мчить вас у світ знань, у світ науки. Ви ще не розташувалися як слід, не заспокоїлися. Багато хто з вагонного вікна зі смутком дивиться на залишений перон, не приховує туги за минулим літом, за блакитною хвилею, за буриштиновими берегами та безхмарним небом над головою. Дехто згадує в цей час риболовлю, срібне тремтіння зловленої риби. Інші згадують тіністі гаї, співучих птахів та збирання грибів, що хитро пришикли десь біля пеньків або в чагарі пересохлим листям і мохом. Дехто, стиха насвистуючи, переживає враження від походів, ритми маршів, колективну працю в підшефному колгоспі. Він чує ще жарти, сміх на привалі, згадує звабу неозорих просторів нашої Вітчизни, незабутні бесіди біля таємничого вогнища. Й, нарешті, останні, притиснувшись до стінки вагона, з хвилюванням наслухають чарівні звуки ночей, приглушений шерхіт листя, плескіт річки, що задрімала...

А поїзд мчить і мчить. Усе далі й далі несе вас від учорашнього дня. Все ближче і ближче до вас майбутнє! Ви поступово звикаєте до нового ритму, до нового руху, до нових істин і до нових таємниць. Старші ваші товариші — вчителі, піонервожаті й старшокласники — активні помічники в цьому русі. Вони година за годиною, день за днем відкривають один за одним зелені семафори на шляху вашому. І чого сьогодні не знаєте ви, завтра стане зрозумілим, простим. Година за годиною, день за днем, місяць за місяцем фантастичний поїзд мчатиме вас у та-

ємничу далину. Не залишайтеся осторонь ваші тата і мами. Вони дарували вам життя, покликали вас у похід великий, забезпечили всім необхідним у цьому рухові. Стаціонарні будови, засоби пересування, шляхи, клуби, інститути й багато-багато іншого — то все справа їхніх рук, наслідок безмежної любові до вас. Мами й тата роблять нам так багато, що іноді закрадається сумнів — чи зможемо достойно віддячити їм своїми ділами, любов'ю своєю, своїм життям?

Хоч боляче й сумно згадувати, але треба згадати й тих, хто віддав життя за вашу радість, за ваше щастя, за ваше майбутнє, за ваш вічний рух уперед. Вони незримо завжди з вами. Вони у справі вашій, у мрії вашій, вони ваш приклад. Слава їм і вічна пам'ять! Нехай спокійно сплять. Ви доведете до кінця їхню справу, забезпечите ділами своїми перемогу комунізму в нашій країні. Вам будувати комунізм! Вам жити при комунізмі! Вперед, юні друзі! Щасливого вам шляху!

А. Пожаров

Р. С. Прошу виконати три прохання:

1. Розшукайте в Кременчуці Вікуліна Василя Гавриловича (він працює на автозаводі) й дізнайтеся, де він форсував Дніпро і в якій частині, з'єднанні й армії служив на той час. Може, він мій однополчанин чи бойовий сусіда по визволенню Кременчука?

2. Сфотографуйте мені всі руїни, які залишилися в місті, й надішліть для пам'ятного альбома.

3. Зберіть плівки, на яких ми сфотографовані, і також (для пам'ятного альбома) перешліть мені. Буду щиро вдячний».

«Москва, грудень 1965 року.

[...] Дуже радий, що ви знову високо тримаєте честь загону. Це ваша гордість. У цьому ваша громадська сила. Надійно тримайте піонерський прапор, що гуртує вас у дружний, бойовий, працьовитий колектив. «У дружбі — правда», «Хто не відчув дружби — той не жив», — каже про дружбу народна мудрість. Знаю, що ви бережете дружбу. Це добре. Прекрасно й те, що ви успішно вчитеся. Бо це ваш «коник», який винесе вас у життя.

Міцніше почувайте себе в сідлі. Й мрії ваші здійснять-ся неодмінно. Чим краще вчитиметеся, тим швидше станете активними борцями за наше світле завтра — комунізм! Тим швидше відчуєте радість творчої праці, радість повної віддачі всього себе суспільству, яке вас виховало, збагатило. Як приємно, любі, відчувати себе потрібним, необхідним людям, друзям. Найвище щастя! Найбільше людське прагнення!

Бачу, ви добре розумієте, що в житті потрібні не тільки освічені люди, а й люди з чистим серцем, світлою душею і великою любов'ю. І правильно, що берете активну участь у громадській роботі. Дуже правильно! Радий, що не залишаєте поза увагою малят-жовтенят. Їм потрібна ваша допомога. Їм потрібне ваше щире слово, дружня порада. Їм потрібна ваша товариська підтримка. Допомогайте їм стати справжніми людьми, справжніми ленінцями. Піклуйтеся про них, і вони достойно замінять вас у вашій сьогоднішній справі, високо триматимуть піонерський прапор вашого загону.

З приємністю відзначаю, що ви зав'яжете справжні контакти зі старими комуністами; що не забуваєте Долину смерті, де полягли тисячі героїв за ваше життя, за ваше щастя. І що б ви не робили, до чого б не прагнули, ви завжди маєте рівнятися на них, з них брати приклад, бо вони віддали Батьківщині все, все — до останньої краплі крові. Слава їм! Вічна пам'ять! Було б дуже добре, аби ви активно включилися в пошук прізвищ солдатів та офіцерів, які полягли в Долині смерті. Це благородно. Ця справа повинна посісти гідне місце у вашій благородній діяльності. Непогано було б, аби ви завели в піонерській кімнаті якщо не куточок, то хоча б альбом бойової слави, в якому кожен міг би знайти найменування з'вднань і частин, що визволяли ваше місто й форсували Дніпро у вашому районі. Там кожен міг би прочитати про бої, що точилися у вашому районі, знайти прізвища тих, хто загинув смертю хоробрих, визволяючи Кременчук, і хто навіки залишився в дніпрових пісках. Минуть роки, й нові жовтенята, ознайомившись із вашим літописом, скажуть вам велике спасибі за те, що ви зберегли в пам'яті народній імена самовідданих захисників нашої Вітчизни.

До побачення.

А. Пожаров»

«Москва, лютий 1966 року.

У ДНЕПРА

Садилось сонце за рекою,
стелився по траві туман,
Случайно цілы ми з тобою
случайно вижили от ран.

А там, где буйно вились трави,
где длились сутками бои,
где гибли в пламени дубрави,
лежат товарищи мои.

Сложили голови лихих,
легли на ветки, щоб не встать...
Покрили их пески сухие,
днепровських вод седає гладь.

Стою я грустний над водою,
тоскою прибитий к берегам.
Пришел с любовью я святою,
чтоб поклониться, други, вам.

Сказать последнее «спасибо»,
«прощай» сказать в последний раз.
Я смертный тоже. Таеє сила.
В живих осталось мало нас.

Шумит прибрежная лозинка,
и стонет в ивах ветерок.
Упала горькая слезинка
на солнцем выжженный песок...

Анатолій Пожаров»

ЇМ БУЛО ВІСІМНАДЦЯТЬ...

Незакінчена повість

За рукописом Анатолія Пожарова

МОЛОДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ІВАНОВ

Густа хвиля вибухів, а за нею зелені — в зелених гімнастерках — зігнуті постаті солдатів заповнили околицю міста. З новою силою бій спалахнув у вересневих садах і приміських дачах. Костомаха нишпорила скрізь — вона підстерігала з-за дерев, шастала в чагарях, гостро глипала з орищ і вікон, вискакувала з підворотень і підва-

лів, по-зрадницькому хапала за горло, душила з-за спини в ніжних квітах і буйній зелені.

Смерть здоганяла людину несподівано. Там, де її ніхто не чекав.

Командир першого взводу молодший лейтенант Іванов стискав у руках бінокля, уважно стежив за переміщенням піхоти й вогнем першої обслуги. Успішний перебіг бою підказував йому, що хутко доведеться змінити позицію, просунути вперед. Їх чекає ще одна звільнена земля, їх стріне болючо-світла — крізь трирічну втому й печаль — радість тисяч і тисяч людей, знетомлених фашистською окупацією.

Скоро, вже скоро він побачить Дніпро.

Зморене сонце стояло високо, хоч і перевалило за полудень. Духота, насичена порохом і димом пожеж, не спадала — й рясний піт котився з лоба, пощипував очі, його солоні, брудні патьоки спадали на потріскані, обпечені губи. Дощу не було давно. Трава пожухла. Жовта, вивітрена, випалена за літо. Суха... Сіра пилюга, збита ногами й колесами ворога, що відступав, мов сивина, встелила обочини, придорожні кущі.

Іванов почав воювати недавно, лише кілька місяців тому. З його пам'яті ще не зітерлися обриси рідного міста з освітленими вулицями й незатемненими вікнами. Війна була далеко від них. Тільки ешелони з пораненими, що прибували й прибували, нагадували, що десь точаться нещадні бої за кожную стьожку землі, десь іде непримиренна війна за свободу Вітчизни.

Та війна зачепила і його.

Дні й ночі в наполегливому навчанні здобував перші й основні знання артилериста. А потім ешелон... Пролітали мимо міста й села, станції й полустанки, запилюжені, багатолюдні фронтові дороги й перехрестя. Перші бомбардування, руїни, пожежі, перші вбиті й покалічені.

Й нарешті — батарея протитанкових гармат, де він здобув бойове хрещення. Іванов не міг стримати посмішки при згадці про свій перший день серед артилеристів. У запасному полку та й на шляху до фронту він звик бачити молодих солдатів-салаг, від яких не відрізнявся нічим. А тут одразу опинився серед літніх, бувалих людей. Розкішні, по-гвардійському випещені довгі вуса надавали їм солідності й зухвальства, а вицвілі гімнастерки й шинелі, швидше чорні, ніж сірі, робили їх не схо-

жими на тих, кого стрічав досі. Коли розшукував командира батареї, щоб відрекомендуватися, так і муляло запитати: «Дядечки, а де ваш комбат?» Солдати мовчки, не встаючи з землі, недбалим помахом руки вказували на далекі кущі. Він зник, що при звертанні солдат неодмінно ж схоплюється, витягується й відповідає бадьоро та коротко: «Слухаю!», «Так точно!», «Єсть!». А тут усі ніби води в рот понабирали — мовчать, кожен заглиблений у своє.

Молодший лейтенант двічі намагався доповісти: «Товаришу лейтенант, товаришу лей...» Але комбат кудись квапився, не озирався. Й тоді Іванов забіг спереду, перегородив дорогу комбатові. Той зупинився, зміряв незнайомця здивованим поглядом, перепитав, кумедно приставляючи зігнуту долоню дашком до вуха:

— Що-що?!

— Прибув у ваше розпорядження для проходження подальшої служби!

— Слу-ужби?

— Так точно!

— А... а... Он воно що. То будьмо знайомі. Іванов, кажете?

— Так точно.

— То от що, молодший лейтенант, — комбат несподівапо перейшов на «ти», — доки солдати відпочивають, іди перепочинь з дороги, перекуси, доки кухня ще тут. А потім приймай перший взвод...

Пізніше, на марші, коли стояли сотні кілометрів запліжених доріг, дізнався від лейтенанта Павлова, командира другого взводу, що комбат оглух від контузії. Тепер зрозумів, чому той не відповів на звертання. Почуття глибокої поваги до цього мужнього чоловіка, який продовжував воювати й командувати батареєю, а не відлежувався в госпіталі, назавжди запало в серце. Іншими очима глянув молодший лейтенант і на солдатів, що видавалися попервах дивакуватими. Багато хто з них був поранений, і не раз, ніс у тілі свинець сорок першого, сорок другого, сорок третього, ніс крізь гіркоту відступу й крізь дні все відчутніших перемог. А якось — це трапилося після виснажливих боїв і переходів уже під Полтавою — одна розмова остаточно зблизила Іванова з бійцями. Різка прохолода, підсилена північним вітром, лягла на землю, на втомлених солдатів. І тільки скрадлива хода вартових та пофоркування коней, що жували

овес, порушували тишу. Тоді й підсів до Іванова сержант Ніколав, секретар партгруппи батареї. Скрутив цигарку, а потім дістав із кишені невеличкого згортка.

— Ось вам гусячий смалець. Частіше змазуйте мозолі на ногах. І, прошу вас, більше не намагайтеся на ходу, по-комбатівському, вскакувати в сідло. Негарно це виходить у вас...

Він закашлювався чи то від глибоких затижок, чи то від хвилювання.

— Ми всі поважаємо комбата, хочемо бути схожими на нього, не поступатися йому ні в сміливості, ні в умінні добре стріляти, легко триматися на коні чи то вдало кинути жарт. Але не кожному це вдається. Так, не кожен здатен на це. А тому в міру своїх сил несемо службу, робимо чесно й добросовісно все. Гвардійське звання не ганьбимо...

Молодший лейтенант мовчки слухав свого сержанта, прагнув збагнути, до чого той веде. Він знав, що сержантові сорок третій. Потомствений робітник, він давно в партії, даремне розмову не почне. Ніяковість за щось утрачене, ще не здобуте на війні повільно підступила до Іванова. А сержант наставляв:

— Ви молодий, сильний, такому в млявості не дорікнеш. Та, зрозуміло, вам прагнеться більшого. Тільки зятимте: не все береться за один приступ. Тут мало швидкого галопу, тут потрібні терпіння й час. От бачив, як набиваєте око і руку в стрільбі прямою наводкою, з-за прикриття, по рухомій цілі. Й скажу вам: підлеглі аж заздять вашій наполегливості. Командир просто зобов'язаний стріляти не гірше солдатів. Приємно й те, що не цураєтеся різної чорнової роботи — самі загнудуєте, сідлаєте чи впрягаєте коня, хоч це й не командирське діло. На війні треба вміти робити все, війна жорстоко мстить білоручкам. Але варто було вам один раз невдало скочити на ходу в сідло, а потім розкарячкувато проплентатися в пилюці за конем, як в очах багатьох солдатів засвітився сміх. Коли солдати почнуть сміятися з командира — той більше не командир. І взвод тоді вже не взвод.

Темне небо, сутінь павкруги. А світла сержантова приязнь усе глибше переймала молодого командира, бо на таку відвертість могла зважитися тільки близька людина.

Сержант набив махоркою ще одну самокрутку, підбирав слова прості, солдатські:

— Для нас, стріляних, латаних і перелатаних, командир на лінії вогню — все: він і батько, і заступник наш, і взірець. Мов у дзеркалі, ми бачимо в ньому самих себе. В ньому зосереджуються наші думки, наші прагнення та бажання. В цьому вся наша сила, а іноді й усе наше життя. І як же незатишно почуватиме себе солдат, коли дзеркало раптом стане кривим, коли на ньому обдереться фольга й воно почне просвічуватися? Навіть коли з'явиться тільки невеличка пляма... Солдат утратить віру, спокій, певність у собі. Настрій солдата, віра в себе, в командира в горнилі війни — то все.

Різке тріскуче виття обірвало думки, над позицією завис німецький коректувальник. Іванов підхопився, щоб роззирнутися, чи добре замаскувався передній край, гукнув до навідника:

— Пономарчук, повідомте комбата: наша піхота провалася в місто. Як іде просування, не видно.

Назгинці, ховаючись за кущами, солдат побіг виконувати наказ. А лейтенант подумав: «І йому, цьому «їжачкові», вісімнадцять літ...»

Спливло кілька напружених хвилин. Та ось за пагорбом на довгій тичині згойднулася біла хустина, затріпотіла на вітрі, як паперовий змій. Це був умовний знак комбата. Солдати стали до гармат. Без паніки, без зайвої біганини. Молодший лейтенант із задоволенням відзначив злагоджену роботу солдатів.

З-за кущів долинув тупіт, потім з'явилася курява, випереджаючи чиюсь появу, кинула густим султаном пилу. І вже виткнулася голова коня і весь кінь. Припавши до гриви, до гарматів мчав порученець комбата. За ним гримотіла упряж гармат.

«Урра-а-а! Дай-йо-ош Кременчу-ук!» — хотів загорланити Іванов, бо знав — починається навальний рух уперед, за пове дніпрове місто, але стримав свої почуття. Радіти було ще рано...

Тим часом гармати звернули з дороги. Здалеку видавалося, що колеса не торкалися землі. Ще мить — і розігріті коні наскочили б на гармати, зім'яли, потрощили їх і розбилися б самі... Тільки ж молодший лейтенант був спокійний. Він знав своїх їздових — вони вміли добре правити кіньми.

Пономарчук підвів гнідого до молодшого лейтенанта. Той спокійно скочив у сідло, окинув оком взвод, смикнув на себе повіддя. Передки порівнялися з гарматою, їх тро-

хи занесло, та несподівано коні зупинилися мов укопані,— їх осадила рука їздового. Гармату зачепили за гак. Командири вмостилися в сідлах; навідники — на передках біля їздових; обслуга розташувалася на бричці. Іванов розвернув гнідого, пустив його чвалом.

— За мною! Рри-и-иссю-у! А-а-аршш!

На скаку він почув, як забухкала німецька батарея, десь позаду на щойно залишених позиціях розірвалися перші снаряди. Запізнілі, безглузді, сліпі.

А гармаші вже відчули під ногами тверду бруківку. Це була ще тільки околиця, тільки початок міста, але молодший лейтенант вигукнув, щоб передалося, підхопилося з уст в уста:

— Дай-йо-ош Кременчук! Дай-йо-ош Кременчук! Чуєте, хлопці!..

...Чує-те?!

ЦВЯХОМ У ЗЕМЛЮ

Цвяхом у землю, та так, щоб і шляпки не було видно! — такий закон окопної війни, такий закон батареї. Швидше обладнаєш вогневу — матимеш більше часу для перепочинку; глибше закопаєшся в землю — безпечніше відчуєш себе. Й не страшні тоді ні кулі, ні знавіснілі нальоти, ні спустошливий ціп бомбардувань. Мати земля надійно прикриє тебе й збереже.

Лейтенант Пахомов із знанням справи розставляв гармати. Він був на війні від червневих днів сорок першого. Пережив і гіркоту відступів, і радість перемог. Два поранення не похитнули здоров'я, зате фронтові незгоди вплинули на характер. Пахомов став задумливим, мовчазним, він не виказував бурхливого захоплення, коли точно в ціль лягали снаряди, пущені його батареяцями, не кричав навздогін винищувачеві, що послав униз штопором хрестатого крука. В такі хвилини тільки легенька усмішка осявала його обвітрене обличчя й швидко гасла у куточках уст. Він бачив жорстоку війну — тіні загиблих товаришів, ядучий дим над згарищами незчисленних міст і сіл, потоптані, витолочені пшениці й жита, вивернуті вибухами дерева, розбиті фронтові дороги... Все це невідступно стояло перед його очима, не давало серцю безтурботно радіти.

Тільки безмежна віра в справедливість своєї справи, вулканічна зненависть до фашизму міцніли з кожним днем, з кожним боем, не залишали лейтенанта ніколи. Він навчився мужньо зносити втрату близьких і рідних. За довгі місяці війни рядовий, а потім лейтенант Пахомов стоптав сотні кілометрів, брав участь у визволенні багатьох міст і сіл. Мозолями солдата, високим почуттям відповідальності за долю людей взводу він звів незперечну істину: війна — це робота. Тяжка, виснажлива, небезпечна. Вона поглинає всього тебе, твої руки, твої ноги, твою волю, твій мозок. Невблаганна, ненаситна, вона приходить по твоє серце й душу, жере тебе щодень і щоночі, вимотує всього.

Гармати зайняли позицію. Пахомов визначив сектори обстрілу, сховав у надійне місце боезапаси. А тепер повз уперед, до піхотинців. За цей короткий час він мав детально вивчити об'єкти, які треба було знищити. І найголовніше — мусив відшукати приховані вогняні жала, що могли вишкіритись у вирішальну мить. Лейтенант прискіпливо обдивився кожному шпарину, кожному цеглину й камінь.

А біля гармати басив сержант Прядко:

— Ну ж, хлопці-молодці, наляга-ай! Тільки де в біса запроторили важеля, яким Архімед хотів зрушити Землю, га?

Кряжистий, розгонистий у плечах чоловік в підрубною, мов на дровітні, рудою борідкою та кучмастими бровами, з-під яких дивилися розумні, спокійні очі, повагом попустив ременяку, розстебнув гімнастерку — й на грудях зблиснув срібний хрестик. Бородань не поспішаючи перехрестився, поплював на долоні й увігнав у землю лопату. Хоч набігло чоловікові років п'ятдесят, борода робила його значно старшим своїх літ. Працював ритмічно, в руках мав добру силу — і бруствер виростав на очах. Захоплений роботою, чоловік на якийсь час забув і про війну, і про розривні кулі, що з тріском сікли гілля. Зігнутий чи не в три погібелі, Тимофій Прохорович Спиридонов бачив перед собою тільки землю, вздовж і впоперек стоптану ногами, кирзяками, перетерту колесами, скроплену потом і слізьми. Запахущу рідну землю. Скільки її довелося перекидати на своєму віку, того не знає ніхто. Лопата липла до рук, немов ті були намагнічені; він кидав землю на бруствер, зрихлював її, перевертав,

згрібав, від душі насолоджувався прілим запахом коріння і стебел. Лопата то зі скреготом вгрузала в землю, натрапляючи на камінь чи жорстку, то зблискувала штихом на сонці, витинала химерні кренделі, підсікала стінки окопу, розрівнювала бруствер. Рясний піт заливав спину, чорною латкою виступав на гімнастерці солдата.

Копання тішило його, навівало щось домашнє, звичпє й особливо ріднє. Та ось Спиридонов одставив убік лопату, нагріб пригорщу землі, розім'яв її на долоні, понюхав. Мабуть, порівнював запах густого українського чорнозему з пісними скибами уральської ріллі.

Окопи й щілини набирали потрібної форми. Закінчили півроботи й, мов за командою, сіли перекурити.

— Миколо Степановичу, — Спиридонов підсунувся ближче до командира гармати, — а скажи: сьогодні будемо бити фашиста чи завтра вранці?

В руці Пахомова спалахнула запальничка:

— Часу в нас мало. Та впораємося. Вдосвіта черпнемо з Дніпра...

— Скоріше б... — мовив Спиридонов і рішуче встав, зім'яв недогарка, стиснув держака: годі правити лежня!

Солдати не встигли розібрати лопат, як повітря розітнуло рохкання німецьких мінометів, над головами зашпили міни.

— Обслуга, у накриття!

Ніби вітром здуло шинелі. Моторошна тиша зависла над артилеристами, притисла їх до щілин. Солдати вилягли, мовби мертві. Принишкло і все навкруг. Тільки стукіт, розлунистий — від горизонту до горизонту — стукіт сердець. Та здавлене скреготання, покашлювання — неймовірна напруга нервів і м'язів. І раптом знову різкі вибухи... Смерть зі свистом розбризувалася на сотні осколків, а ще сотні їх, ніби здоровенні жуки, зумили в повітрі, глухо бемцяли об камінь і землю зовсім поряд.

Сирий, дратівливий дим тягся між деревами, розповзався навсібіч, прикриваючи гадючий слід злочину. Ліхо оминуло. Смерть не зазирнула в обслугу. Гармаші повільно вилазили із щілин, обтрушувалися.

— Що ж він, бісова душа, сказився, чи що? Рие землю, ваку жере наостанок? Мало йому нашої крові?

— Нічого, минеться коту масниця — настане великий піст.

— Бог милував...— похмуро прорік Спиридонов, перехрестився, взяв лопату.

— Бог-то бог, а сам не будь плох, Прохоровичу. Давайте швидше закінчимо щілини, то надійніше буде.

Спиридонов невдоволено глянув на кривдника.

Замахали лопати. Скиби землі полетіли на бруствер.

Із диму, що сотався між кущів, вибіг солдат.

— Ля-агга-ай! — закричали йому. — Куди прешся, пробийголово!

Солдат упав на землю й по-пластунськи, мов ящірка, підповз до вогневої.

— Допоможіть, хлопці, побило нас там...— Він задихався, наче риба, жадібно ковтав повітря.

— Заспокойся,— хтось підніс до його губів каску з водою.

«Пробийголово» почав жадібно пити, захлинаючись, розливаючи воду — тремтіли руки:

— Побило нас... чотирьох на смерть... Загинув лейтенант...— Він розмазував брудною рукою пилюку на спітнілому обличчі.— Товаришу сержант, дозволь узяти з собою одного солдата. Там розвідника посікло дуже — стече кров'ю, коли не встигнемо доставити в медсанбат. Допоможи, сержанте...

— Так там же троє? Що зробить один?

— Відпусти одного. Двоє самі поповзли, ще мають сили. А цей дуже посічений, допоможи, сержанте, не відмов...

— Ніколаєв,— розпорядився Прядко,— ану, швиденько. Прихопи плащ-накидку, може, доведеться тягти...

— Добряче їх накрило,— просторікував Спиридонов,— взводу управління як не було. Тепер батарея без очей і вух... Ще годину тому вони йшли на повен зріст у бік передової. Я навіть подумав: ти ба, не бояться сліпої кулі...

— Дурна хоробрість завжди має такий кінець. Та чи не однаково: їх так сьогодні, а нас завтра, днем раніше — днем пізніше...

— Береженого бог береже,— почав був своєї Спиридонов.

Та Прядко урвав його:

— Знову ти, Прохоровичу... Набридло.

Лопати люто різали землю, так ніби вона була винною в лихові, що скоїлося. Грудомохи летіли на бруствер. Ри-

піли держаки лопат, прокручувалися в натруджених солдатських долонях. Повернувся з водою Бернштейн, мовчки поставив відро та фляги, але його ніхто ніби й не помітив. Тільки за півгодини, коли все закінчили, спітнілі й утомлені, гармаші жадібно приклалися до фляг, передавали з рук у руки відро. Потім сіли перекурити.

— От що, хлопці,— глухо видавив із себе сержант Прядко,— нам треба зараз переснідати, бо дідько його зна, чи встигнемо ще...

Бернштейн витяг із ящика з-під снарядів мішечок з продуктами, розстелив на траві брезент і виклав на нього їжу. Солдати посідали рядочком і почали їсти, безапетитно, аби їсти.

З-за пагорба з'явився лейтенант Пахомов. Весь у пилюці, чимось приголомшений. Коли взяв із рук солдата флягу й підніс її до губів, то всі мимоволі презирнулися: лейтенант ледве тримався на ногах — під оком синець, на щоках запеклася кров...

— Мабуть, помітили, гади. По щоці сіконуло...— Він знеможено опустився на землю.— А Ніколаєв де? А-а... зрозуміло. Тоді я піду гляну, що там у четвертій обслузі. Дивіться пильніше. Вже піхота наготові. Скоро будемо наступати. Швидше б, хлопчики, Кременчук!

Четверта обслуга була недалеко, та оскільки шлях до гармати легко проглядався ворогом, Пахомов подався в обхід.

За гарматою, у невеличкому тилу, як жартували солдати, було порівняно спокійно, тут можна було розігнутися, випростатися. На розривні, що цвяхкали над головою, Пахомов не зважав — небезпека залишилася позаду, а це — дрібниці. Лейтенант із тугою в погляді озирнувся на стежку, яка вела його до гармати й урвалася під кущами. Він шкодував, що так швидко відмірювалися хвилини між дерев, які навіяли короткий спогад. І тепер не вірив собі, що то йшов стежкою саме він, а не хтось інший — змужнілий, впевнений, твердо ступав, прицьвожував лозинкою, що випадково потрапила до рук.

Він відпочив, якщо це можна назвати відпочинком. Густе гілля закрило сонце. Близька дніпрова прохолода остуджувала тіло. Тихий шелест листя заспокоював перви. Згадалося... Ось така ж золота осінь, дружина, сад.

Спогади постали яскраво й чітко. Прозоре повітря текло тоді свіжо й чисто. А сад був густий, запашний. Мила і завжди лагідна дружина нечутно ступала поруч, тиснулася до його плеча. Опале листя приємно шелестіло під ногами. Блукали натомлені, хотіли здогнати осінь, що кидала на шлях золоті, багряні барви. Й уже не відчували ніг. І тоді, наче двоє лебедів, зупинилися під похилим деревом, на весь світ одні. Він ніколи в житті не був так близько до щастя.

« Де ти, моя жадана? Де ти, щастя моє? »

Хотілося закричати від туги — здичавіло, пронизливо. Щоб той нестямний крик — крик обірваних людських струн — почули тут і там ув окопах. Щоб той крик пролунав на все місто; на весь світ. Але Пахомов стримав себе. Тільки сизий димок від самокрутки закружляв ще густішими віялами, виказував людське хвилювання. Три роки — жодного листа, жодного рядка, слова. Фашисти перерізали всі шляхи, всі дороги, що з'єднували двох закоханих. Але їх обох тримає на цій землі надія на зустріч... І Пахомов ніжно беріг свою любов, свою мрію, навіть од близьких друзів приховував свої почуття, боявся сполохати чистоту необережним словом.

Дружний регіт вивів лейтенанта із забуття. Притиснувся обличчям до проломи в огорожі, звідки доносився такий педоречний перед боєм сміх: у густому малинику, толочачи куці, багіли один за одним двоє солдатів. Той, що тікав, аж пирскав од сміху, а той, що гнався, тримав у витягнутій руді чобота, яким хотів поцілити у втікача, та, видно, боявся промахнутися.

Нараз усе стихло: мов з-під землі перед солдатами виріс комбат, прискіпливо обдивився добре обладнані щілини, перевів погляд на солдатів, що намагалися приховати сміх.

— Це що ще за кумедія? Га?

Солдати знітилися. Проте сміх розпирив їхні груди, й вони не могли його стримати. За хвилями солдатської веселості Пахомов не зміг нічого більше розчутити. Він тільки бачив, як розмахував руками комбат, вичитуючи солдатів, як невміло вигороджував Кольку Смирнова потерпілий Ахмет, та цим тільки докидав у вогонь хмизу — і ще нестримніший сміх вихоплювався з солдатських грудей.

Пахомов розумів солдатів: несподівана витівка Смир-

нова і Рахматуліна була не чим іншим, як наслідком багатоденної нервової напруги. В передчутті нового бою хвилювалися всі. Невеличка розрядка — сміх — послабила трохи напругу, і незабаром з'явиться спокій.

— Ну, годі. Досміємося потім. Ворог зовсім поруч. Сержанте Ашкіназі, якщо випадє відпочити, поставте чергувати рядового Смирнова. На всю ніч. Доки інші спатимуть, нехай подумає трохи. Не зашкодить... Зрозуміло, рядовий Смирнов?

— Слухаю, товаришу лейтенант, один наряд поза чергою!

— Розумій як хочеш. А недоречні жарти облич.

— Слухаю!

— Тепер ось що, товариші. Скоро атака. Сил треба багато. Правий берег — високий, крутий. Не одному в'язи зверне... Дніпро — не лагідний Псло. Ріка широка. Доки підтягнуться основні сили, нам стояти.

Він розгорнув карту, познайомив з розташуванням переднього краю ворога, пояснив, куди викотити гармати і спрямувати вогонь.

— А тепер перекур...

Солдати відповзли до щілини, послабили ремені та комірці гімнастерок, лягли на землі. Легкою павутинкою повис у повітрі цигарковий дим. Різне сплигло в пам'яті солдатів. Одні пригадували рідну оселю, інші гортали минулі бої, ще інші думали про те, що буде з ними через кілька хвилин...

Ледве вловимий монотонний гул долинув з ворожих позицій. Усі прислухалися. В суцільну тріскотнюву вплелося різке ревище моторів. Літаків ще не було видно, але оті звуки застерігали, що суне ціла зграя.

— Обслуга, в прикриття! Кулемети до бою!

Солдати поховалися в щілини. Кулеметна обслуга — рядовий Смирнов і рядовий Рахматулін — приготувалися виконати наказ.

— Спатрі, Колка, а то ещю фріц пустіт тебе ежа под череп! — хотів був поквитатися Рахматулін, але товариш різко цитькнув на нього: «Не плещи язиком!» — і спритно заклав стрічку.

Свинцева хмара зависла над головами солдатів. Усе завмерло, затихло, ніби очікуючи грозу. Тільки повітря гойдалося...

Я швидко розшукав хату, в якій перебував командний пункт батальйону. З горища добре проглядався передній край і вулиця, якою нам випадало продовжити наступ. Під хатою, у кам'яному підвалі, нас зустрів командир батальйону. Він давав бойові завдання командирам рот на час наступу, після рекогносцировки. Давні, зітерті підощвами східці ввели мене в прохолодну, майже темну кімнату. Тільки пучечок денного світла ясним снопиком точився крізь вибиту шибку, сфокусовувався на польовій карті, розісланій на перекошеному столі.

— А, бог війни! — помітивши мене, привітно простяг руку командир батальйону майор Ситников. — Здоров, здорово, гвардіє! Прибув саме раз. Хвилин за тридцять, мабуть, почнемо. Ти готовий?

Я доповів.

— То почувайся як дома. Бери яблука, груші... Пригостила старенька. Хочеш пити, — он холодна вода з криниці. Ну, а махорку гвардія має, чи не так? Чекай, хутко звільнюся.

Я примостився на ящику біля стіни. Прохолода й напівтемрява хилили до дрімоти, а тиша й надійність укриття наvertsали на роздуми. Спершу плутано й легко, ніби метелики з квітки на квітку, думки пурхали від події до події. Пригадалося далеке, давно забуте... Потім мою увагу привернули постаті офіцерів, що схилилися над картою. І я весь, усім своїм єством зупинився на одному — с к о р о б і й. Його наближення відчувалося скрізь: і в тому, що бачив на вулиці, і в тому, що бачу зараз. Лічені хвилини відділяли нас од рішучої атаки. Ще трохи — і знавіжений клубок з вогню та свинцю закрутиться над нашими головами, змішає землю й небо. Смерть, як тінь, переслідує нас: з-за кущів, із щілин, із вікон заносить свій підступний удар. Комусь незнайомому, тобі, твоєму близькому другові. Твоєму ворогові. Смерть усюди підстерігає солдата. Й випадково кинуте зараз слово може стати останнім.

«Сидю, куру на ящику...», як пожартував сьогодні навідник Андрійко, колишній учитель, з новеньких, прибулих учора.

Друзья шинелью мой труп накроют,
к пустой воронке поднесут.
Землей обстрелянной зароят,
а сами на врага пойдут...

Та чи так буде? Що за нісенітниця?

Досі смерть промахувалася, не влучала. Підступна й ненаситна, вона не була всевладною — лякливо відступала перед цими впертими людьми, які й зараз не думають: стукає воша до них чи ні. В солдатів просто немає часу зважати на неї. Втім, кожен добре знає, що в них зараз є тільки два вороги: фашисти і смерть. Обоє вони ненавидять і зневажають, обоє вони зітруть, неодмінно ж зітруть з обличчя землі. Фашисти і смерть — неподільне, одне. Коли гітлерівця б'ємо, то й смерть буде бита. Їм обом каже кожен: ненавиджу, зневажаю!

Зосереджені, рішучі, командири обдумували свій останній блискавичний удар на лівому березі Дніпра. І якось по-особливому заронялися в думки, в серце і пам'ять два слова: Дніпро, Кременчук... Тільки близька, рішуча перемога! Вона зробила своїми бранцями цих мужніх командирів. Не одну сотню небезпечних фронтових доріг відміряли ми разом, не один смертельний бій винесли на своїх плечах. Я добре знав їх. Офіцери, вони починали війну солдатами, в кращому разі молодшими командирами. Науку перемагати здобули в окопах. Війна їх навчила, війна їх висунула, загартувала...

Швидкі карбовані кроки вивели мене з роздумів. Двері заступила довготелеса постать. Навіть у напівтемряві було видно, що то була за картинка — усе той офіцерик! Формений кашкет із блискучим лакованим козирком гордо сидів на його гарній голівці. Свіжу гімнастерку кольору хакі з золотими гудзиками перетягував новенький шкіряний пасок з начищеною бляхою. Випрасуване галіфе, лискучі хромові чоботи. Все доладно, щільно облягало його струнке тіло. Свіжий, бадьорий, рухи легкі, спортивні, впевнені.

Звикнувши до потемків, прибулець роззирнувся, а потім, як рівний званням із командиром батальйону, коротко відрекомендувався. Не дослухався я, про що була мова. Мабуть, про бій. Прибулець розстебнув планшет і, кумедно ставши біля офіцерів, наввипинки, витягував довгу шию, почав переносити на свою карту позначки.

Я ще закурив. Чекання ставало нестерпним. Почуття відповідальності за майбутній бій не дозволяло засиджуватися в підвалі. Тривога все дужче гнітила душу. Я почав ходити з кутка в куток.

Збоку глянув на тих, що схилилися над столом. Погляд був машинальним, та враження яскравим, коли не смішним. Штабіст скакав навколо столу, якимось підкреслено намагався зберегти свій бравурний вигляд. Мені чомусь пригадалося пташине задвір'я. Не раз був свідком цікавого видовиська: до годівниць підлітала сорока. Як поводи́ла вона себе! Той же підстриб, та ж величність і зневажливість до всіх, та ж зверхність у погляді... Коли сорока походжала задвір'ям, вона ось так гордо й пихато тримала голову, зневажливо перевалювалася з лапки на лапку, закохано милувалася собою. Бачив не раз, як тримає себе сорока, ледве в повітрі запахне смаленим. Де й зникає одразу чванливість! Вона хутко згортається в клубок, мерщій підгинає колінця — нехай кури самі (своїм пухом і пір'ям) розплачуться з нападником. Сорочи́ чужий двір, його мешканці. Вона тікає в свою стихію, зроняє веселий скрекіт; вона вже забула про тих, із чийого столу схопила ласий шматок. В неї інша мораль, інші погляди...

Офіцери звелися з-за столу. Настала моя черга. Я дістав робочу карту, підійшов до командира батальйону. Розмова була коротка. Моя батарея мусила пробити чотири проходи в горожі, через яку мала ринути піхота, відтиснути фашистів у глибокі двори, а під час бою підтримувати просування другої роти центральною вулицею міста. До заходу сонця наші передні частини виходили до залізничного мосту через Дніпро. Людей, щоправда, замало. Вести вогонь є кому, а от супроводжувати «колесами» — не під силу.

Зваживши все, доповідаю Ситникову.

— Знаю, знаю. Я передбачив. Беріть у своє розпорядження взвод протитанкових рушниць.

Нашу розмову перервала тривога:

«По-ві-і-тря-а-а!!!»

Залишатися всім у підвалі було небезпечно. Випадкова бомба могла позбавити батальйон командирів. Ми побажали один одному зустрічі на берегах Дніпра, потиснули руки.

Стежка вела в глибину саду, до вогневої. У цьому напрямку квапилися й командири рот. Тільки штабний офіцерик біг у зворотний бік, до кущів. Та ось із-за пагорка виткнулася машина, що мчала в тил. І штабістик

кинувся стрімголов за нею в куряву, на ходу скочив у кузов. Я знову уявив сороку й посміхнувся. Порівняння й справді ліпилося до цього хлюща. «Кожному своє...» — подумав я.

«Юнкерси» виходили з піке, зачинили дзьобати землю. Роздумувати не було коли. З сержантом Шитовим, що чекав мене за яблунами, ми швидко знайшли прикриття: скочили в першу-ліпшу вирву й розпласталися на дні.

Чорні продовглі цятки відділилися от літаків і з моторошним свистом наближалися до нас. Війна тривала. Земля здригалася від бомб. Вже танцювало, бриліло повітря. Все навкруги ходило ходуном.

НА ФРОНТІ ВСЕ МОЖЕ БУТИ...

Німець був дуже близько. В будь-яку мить він міг піти в контратаку. Паркани й стіни надійно приховували його переміщення й наміри. Хто знає, що діється за цими мурами, за цими колодами?

Може, зраненим звіром він киється в останню свою атаку, буде чавити, палити, душити, знищувати? А може, притиснутий до Дніпра, шукатиме шлях, щоб одірватися од нас і на тому боці, в неприступному лігвиську, залізати рани?

На фронті все може бути...

В бою, у тасмничому бою, завжди виникають несподіванки. Бій вимагає стоючої пильності. В бою будь постійно на чатах, щоб своєчасно відповісти ударом на удар.

Молодший лейтенант Іванов ще й ще оглянув позицію, сектор обстрілу, підступи до гармат. Він усім тілом відчував, як судомить од вибухів землю. Іванов надів каску, поліз у щілину, приготувався до найстрашнішого.

«Де ж сержант Ніколаєв?» — кинув поглядом у бік другого взводу. З думкою про сержанта Іванов почав перебирати в пам'яті імена комуністів батареї: комбат, командир першого взводу лейтенант Пахомов, сержант Руднев, командир другої гармати сержант Ніколаєв, командир четвертої гармати сержант Ашкіназі, іздовий Степанов. Тільки шестеро. Мало. Так, партійних було мало в батареї, але їхній вплив відчувався у всьому. Вони, мов напружений нерв, зв'язували батарею в одне

чутливе ціле, організовували, спрямовували її життя, навчання та бойову діяльність. Вони не були самотні. Незрима, але якась дужа сила єднала, зв'язувала їх із парторганізацією полку, дивізії, з партією і народом.

...Та враз — гаряча хвиля вибуху. Обпало обличчя. Пересохло в горлі. Губи заеклися й горіли. «Що трапилося? Від чого це? — аж зіщулився Іванов: тілом перебігав якийсь не підвладний йому трепет.— Чи не страх?!

Прямо на Іванова, відділившись од літака, летіли бомби. Відстань невблаганно скорочувалася. Дужчав свист. Іванов упав обличчям на дно щілини. Здрігнулася земля, заляскотіло й ще довго гуло, віддавало у вухах, піби дзвеніли на вітрі тугі телеграфні дроти, коли вдарив по них цідком.

— Почалося!..

У загальній тріскотняві він чітко розрізняв тільки звук «своїх» бомб, відчував їх всім тілом, усім еством. Здрігалася кожна клітинка, коли від пікіруючого літака, відривалися бомби, коли спустошливий заряд торкався землі, палив, нищив, трощив, здіймав стовпи пилу...

Стало нестерпно душно. Забрало повітря, забрало світла, забрало терпіння. І він не витримав: закричав не своїм голосом, побіг, доки не спіткнувся й не впав. Спливла коротка хвилина, яка видалася йому вічністю. Чорний цід вибухів віддалився й тіпажив десь далі — інші окопи й інші спини. Молодший лейтенант отямився, жадібно ковтнув обпаленого повітря, звівся на ноги. В голові гуло. Щось неприємне забило вуха. Тріщав на зубах пісок, й Іванову доводилося його спльовувати й спльовувати.

«Ну, здається, пропело...» — подумав молодший лейтенант, змитаючи з мундира пилу. Він не рахував, скільки розірвалося поряд бомб, яка вибухнула ближче, а яка далі. Він не знав і скільки часу тривав цей цельний жах.

«А як там в обслузі? Як люди?» — занепокоївся Іванов і почав оглядати вогневу позицію взводу. Все поглинув дим. Він зникав повільно, мов хвіст багатоголового змія, що повз кудись у печеру, а хижі головешки ошкірювалися, розбризкували вогонь. Поступово почали проступати верхівки дерев. Стояли вони почикрижені, пола-

мані, голі. Вибухові хвилі позривали, пострушували листя. Мов невидимі ножі, осколки повідтинали сучки дерев і цілі гілки. Осколки стриміли в живих стовбурах дерев, і ті були схожі на жалюгідних, покалічених істот. Сумне враження посилювалося попматованістю хмар, чорно-сірих, схожих на поточені червою гриби-поганки, що на своїх довгих ніжках обступили все небо від горизонту до горизонту. І під усим цим моторошшям лежала тяжко поранена земля — вся у ранах, у вирвах. Ніби плакала. Трава посивіла...

«Чи не про це казав майор Садовников?»

Вибухи відгорнуло далеко, вони все стихали й стихали. У другій обслузі, куди подався Іванов, настроїй також був гнітючий. Щоб якось заспокоїтися, солдати терли паклею гармату, бовзапас.

— А ти, Митрушин, пригадуєш, як колошматили нас під Ржевом?

— Залізяччям?

— Авжеж, залізяччям. І молилися ми, щоб почули рідні: «Я убит подо Ржевом...» Хоч було не до жартів... Пам'ятаєш?

— Не забув: познущалися вопи тоді з нас, падлюки. Панували в повітрі. Що хотіли, те й робили. За солдатом ганялися на літаку, полювали — ніби зайця.

— Що було, те минулося. Тепер он як його колошматимо, аж волосся сиплеться з їхніх голів.

Ясною блискавкою наш «яструбок» шугнув у небі — й підбитий «Юнкерс-87» поволік волохатого хвоста над деревами. Глухий вибух поставив чорного стовпа над безіменною могилою пришельця.

— Ковтайте, гади, за Ржев! Це вам за полювання на зайців. А то були розхоробрилися!

Вичистили гармату, приготували бовзапас. Ще й ще звірили надійність вибраного місця. Все мало бути наготові, під рукою. Сизе марево повільно пливло над землею. У повітрі ширився запах пороху, горілої трави та коріння, розритої землі. Сухе жовте листя, подекуди багряне, мов кров, тиснулося до зраненої землі. Листя — зірване рашіше своєї пори... Натомлене сонце спинилося на небосхилі. Його слабке проміння опиралося на дахи будинків, на гілля дерев. День наближався до заходу. Спадала духота.

Наступ на Кременчук тривав.

Неприємно почуває себе солдат у вузькій щілині. Земля здригається, погрожує присипати, привалити. Солдат ніби зловлений у пастку. Сиро, холодно, мулять. Мовчазні стіни здавлюють плечі. Лише маленька латочка неба мерехтить угорі, як щось далеке й недосяжне.

Звиклий до самотності, Тимофій Прохорович завжди спокійно переживав це вимушене ув'язнення. Якийсь зосереджений, він вільно втискував своє дуже тіло в щілину й, зручно вмовившись, пихтів димом у руду бороду. Шмаття хмар, смертоносне виття металу тривожили його не більше, аніж падучі зірки чи зірваний листок. Але зараз він став збуджений і від того надміру різкий: біля нього, осунувшись на дно щілини, стогнав Іван Прохоров: червона, густа пляма проступила на грудях крізь гімнастерку навідника. Спиридонов рвав матерію, заспокоював товариша:

— Потерпи, Іване, ось я зараз, потерпи...

Він роздер пакета. М'яка ватна подушка лягла на рану. Спиридонов хотів закріпити її бинтом, але в щілині перев'язувати було незручно. Заважали стінки. Заважали власні руки й плечі.

— Зараз, Іване... — Спиридонов однією рукою намагався трохи підняти пораненого, а другою просував під ним бинта. Було дуже тісно.

«Треба покликати когось...» — вирішив після даремних силкувань. Але покликати не встиг. Бомба, що розірвалася поряд, посипала на Спиридонова, здавалося, всю стіну. Але він уперся плечем у неї, прикрив своїм тілом пораненого. Хвилину, а може, й три несамовитіло над головою повітря, жбурляло в напівприсипаних солдатів грудомачи землі, посічене коріння й каміння. Та потерть обпікала. Рука, що притискувала подушку до рани, відчула липуче, неприємне тепло — кров пораненого просочилася крізь вату, потекла по пальцях Спиридонова, і той відчув, як швидко слабне Іванове серце. «І це що — також воля божа?!» — обморозила душу настійлива думка. І Спиридонов здригнувся. Він уперше тримав на руках товариша, що вмирав. Уперше по його долоні, між його пальців текла чужа безневинна кров. Уперше костомача пробила інше серце в кількох сантиметрах од його серця. І не поміняйся Спиридонов місця-

ми з Іваном, не вихопи з рук товариша карабіна, хто знає, чи дихав би зараз він сам...

Повітря тремтіло й схлипувало. Тремтіло посічене листя, відтяти, обчухране гілля, потрощене осколками та камінням. Тремтіли тополі — в пилюзі, в кіптяві, в огні.

Кожна хвилина коштувала життя. Спиридонов підхопив Івана на руки й, притримуючи пов'язку, обережно, наче дитину, виніс його з щілини, опустив на землю. Іванові груди то опускалися, то піднімалися, дихання стало ледве вловимим. Обличчя пожовкло, в куточках губів запеклася кров.

Спиридонов спробував ще раз забинтувати товариша, але пов'язка наклалася слабо, знову сповзла. Знемігшись до краю, Спиридонов закричав:

— Сер-р-жа-а-анте!

Відкись виліз Бернштейн, заторсав пораненого:

— Іване, чуєш, Іване?..

Підбіг сержант Прядко.

— Спиридонов, Бернштейн, негайно кладіть Прохорова на плащ-накидку — і в медсанбат. Може, врятують...

Прилаштували плащ-накидку до двох карабінів. Прохоров ще був живий. Його дужий організм чинив упертий опір смерті, що нагло стискала життя.

— Все буде добре, хлопче, кріпись... — Сержант витер загуслу кров на щоках і шиї Івана, підклав під голову пілотку. Загрубілі в роботі, на вітрах, у негодах пальці ніжно гладили обличчя пораненого, змахували з нього піщинки та кіптяву.

Іван ворухнувся повіками, важко підняв їх.

— Во-ди... Дайте во-о-оди-и...

Прядко відкрутив флягу. І вже хотів був притулити її до Іванових губів, та згадав, що пораненому в груди чи в живіт пити не можна. Для такого вода — отрута. І він змочив свою долоню, приклав її до обпечених, пошерхлих губів, побризкав обличчя. Іван дихнув глибше, розплющив очі. Погляд його був ясний, чистий, хоч життя вже залишало його.

Прохоров повільно обвів поглядом усіх, хто був коло нього, дивився уважно, ніби хотів не забути нікого; мабуть, він відчув, що дивиться на друзів востаннє. Потім його погляд зупинився на гарматі, що вірою й правдою служила на трясках солдатських шляхах від Белгорода до Харкова, до Полтави й Дніпра. Несподівано Прохоров усміхнувся, певне, прощався з гарматою, як

прощаються з гарматами «сорокоп'ятками» гармаші, мовив до неї просто: «Прощай, Батьківщино...» Потім ледве чути додав: «...і ви, друзі, прощайте... Напишіть дододому... Не сумуйте і пробачайте, коли завинив...» Він хотів щось сказати ще, але губи вже не послухалися. Останнім зусиллям волі Іван перевів погляд на чисте небо, на дерева, над якими ревли «юнкерси», й закрив повіки...

Ноші були готові. Солдати обережно поклали на них товариша. Спиридонов і Бернштейн підхопили Івана й майже бігом понесли його до медсанбату.

За кущами, куди не могла дістати гітлерівська куля, Спиридонов випростався, затулив своєю могутньою спиною і пораненого, і Бернштейна. Ступав він, як ведмідь, важко, розкарякувато, широко розставляючи ноги. Дихав на повні груди. В цю мить він був, як ніколи, жорстокий. Сумнів у непогрішності й чистоті всемогутнього усе глибше терзав душу, міцнів.

ЩАСТЯ СОЛДАТСЬКЕ

Сержант Ніколаєв поспішав до своєї гармати. Відстань до вогневої скорочувалася повільно, заважали рухатися густі чагарі, потрощені огорожі, завали. На півдорозі він збагнув, що вибухи наздоженуть його на відкритому місці.

«Неприємна штука, кепська...» — подумав він, дивлячись до місцевості. Чорні смерчі танцювали над першою гарматою. Вони стрімко наближались до другої гармати, потім пустилися навперейми сержантові. Пронизливий свист змусив Ніколаєва сторчма впасти в глибоку вибоїну й покотитися під кущі. Зробив він це якимось інстинктивно. Під ним одразу здригнулася, глухо застогнала земля. Ніколаєв притиснувся до неї всім тілом, напружився, чекав. Йому здалося, що він усе глибше погрузав в землю. Кущ, який самотньо стирчав біля вибоїни, надійно замаскував його зверху. Ніколаєв затамував дихання й закрив руками обличчя.

Щось велетенське й страшенно важке повисло в повітрі й глухо, зі стогоном стало падати вниз. Тріщало гілля, злякано шелестіло листя, стугоніло каміння... Все вило, свистіло, розліталося врізнобіч. Здавалося, якесь чудовисько запустило руку в величезний казан, напов-

нений землею, полями, луками, лісами, садами, хатами, стежками, машинами, комахами, людьми, й ретельно місило, перелопачувало все. Ніколаєв розумів, що варто чудовиську бодай пальцем зачепити його, як на місці людини залишиться хіба порохня.

Але Ніколаєв відбувся легким переляком, коли не зважати на три синці, що їх наставило йому посічене вибухами каміння.

Осідала пилюка. Крізь чорні дими та хмари пробивалося слабке проміння. Сержант Ніколаєв звівся на ноги, змахнув пілоткою пісок, озирнувся. Легка посмішка ніяково поповзла по обличчю. Він оглядав місце, де щойно лежав.

«Дивовижно!.. Що за чортівня — як я залишився живий?!»

Вирва, що тільки от видавалася йому глибоченною і надійною, була лише вм'ятиною в траві, а кущ, який прикривав його зверху, не чим іншим, як невеличкою гілочкою, що не могла спромогтися й на тінь.

«Дивовижно... Іншого разу в таких випадках ні дот, ні дзот не врятують, а тут травинка й гілочка захистили. Дивови-ижно... От воно, щастя солдатське!..»

Машиналино витяг з кишені носову хустину з вузликом на одному краї. Пальці спритно обмацали вузлика. В ньому він зберігав пам'ятки своїх солдатських удач.

Ось ця куля прошелестіла з німецького автомата — застряла у ватянці; долетіти долетіла, а вбити не змогла, знесилилася. А цей, трохи більший осколочок, зрізав каблука й застряв у підметці, дряпнув погу. А цей, малюсінський, пробив реміняку від карабіна й засів у плечі. Тоді, під Белгородом, вони з комбатом одержали по такому осколочку. Пінцет санітара за хвилину позбавив їх подальших турбот. А цей, кругленький, занів під лопаткою, поклав сержанта на три місяці в госпіталь. Ось так-то буває...

Заховав «трофеї» в кишеню, натягнув пілотку.

«Така трясовиця застукє мене втретє... — розмірковував Ніколаєв, закидаючи карабіна за плече. — Під Белгородом — рра-азз. Тоді, в червневих боях, фашисти таранили нашу оборону, та скрутили собі шию. Під Харковом — два-а. У селі Черемішному. Там гітлерівці намагалися зірвати бомбардуванням наступ частин. Не вдалося! Сьогодні — це тр-ри-и...»

Сержант наддає ходи. «Що ворог замислив? Піти в контратаку чи просто пригальмувати порив наших військ? Цікаво...» Затуляючи рукою час від часу обличчя, він продирався поміж кущів, перестрибував огорожі, ями й завали. І подумки вимальовував атаку, бій за Дніпро.

Самотній чорний предмет на тополі привернув увагу сержанта. Спершу подумав: вибух зірвав шпаківню, що зачорніла на вітрах, а коли роздивився, то аж здригнувся від несподіванки — на тополі висів звичайний солдатський чобіт. Поношений солдатський кирзак із стоптаними каблуками. І не тільки кирзак. Неприємний морозець пробіг по шкірі: з чобота звисало шмаття солдатських штанів, червоний обрубок ноги. На тополі висіла взута солдатська нога. Страшна, в чорній запеченій крові, вона нагадувала живим про трагедію, що недавно трапилася тут; вона нагадала про те, що триває жорстока війна й кожної миті уриваються людські життя, десятки, сотні, тисячі життів... Ніколаєв зірвав з голови пілотку. Нелюдський біль і крик здушили йому груди, перехопили подих. Затерпло серце, а потім ударило, бевкнуло якимось раптово — чуже й страшне, як моторошний церковний дзвін. Спершу сержант хотів був тікати, забігти абикуди, тільки б не бачити більше солдатську ногу. Та несподівано — чи то спіткнувся, чи осмикнула сила якась — він опинився на колінах. Ось так стояв розгублено навколішки, не зводячи очей з чобота й шепочучи якісь незрозумілі, безневинні, прощальні слова... Нарешті отямився, роззирнувся: мав жедесь бути й солдат, живий чи мертвий, але мав бути. Ніколаєв почав шукати в найближчих вирвах його сліди. Та вирви були порожні, якісь безпритульні, й ніщо не нагадувало, що тут ступав солдат. І тоді сержант поліз на дерево, зняв з гілки солдатову ногу, вигріб руками під тополею ямку й захоронив...

Потім стрімголов біг до батареї. Тепер він не помічав ні кущів, ні огорож. Він проскочив кілька дворич, перетнув яблуневий сад, перестрибнув ще кілька парканів і, геть знесилений, похилився на бруствер.

— Ну, як у нас?

— У нас тихо, а от на першій контузило Пономарчука...

— І дуже?

— Та ні, коли до нього прибіг Сидоров, то Пономарчук сидів у щілині й спокійно гриз сухаря.

— Ну й ну!..— Ніколаєв звів ноги в окоп, закурив.

День був довгий, тяжкий. Дві вогневі позиції позаду. Це вже третя. А попереду невідомо скільки... Руки стогнали від лопати, ноги від ходьби, а тіло від постійної перенапруги. Тільки голова була світла. Він думав про своїх гармашів. «Ось воно, справжнє щастя солдатське, коли ти постійно відчуваєш близькість товаришів. Коли смерть прошмигне повз тебе, ти можеш усміхнутися тільки собі. Ти приховуєш радість. Адже хіба можна відкрито виказувати свої почуття, коли інших спіткало горе? А коли неушкодженими залишаються твої бойові побратими, ти радієш відкрито».

І сержант радів. Радів мовчки, без слів. Його радість була радістю тільки невеличкого підрозділу, що вів криваву бою. І якби ж то раптом, у цю мить, не стало більше смертей! Якби ж то його, їхня невеличка радість стали безмірною радістю всіх фронтів, що вели грандіозну битву за свободу Вітчизни, за свободу людства!

— Не завадило б нам склянку горілочки та по курячій ніжці скуштувати...— ніби заглядаючи в сержантові думки, сказав рядовий Митрушин, що підсів до Ніколаєва.

— Не спокушай, будь ласка,— змочив язиком пересохлі губи сержант.

— ...А потім би від'їхати за тисячу кілометрів од цього пекла й прилягти, ну, скажімо, на свіжі покоси, в пахуче сінце так годин на п'ятнадцять. Упасти, провалитися в сон! І можна б... умирати...

— На п'ятнадцять?.. Не витримаєш стільки. Я пробував у госпіталі...

— Е, брате, так то ж у госпіталі... Там і свої рани, й рани товаришів. Неприємний запах крові, йоду... Стогін... А я хотів би заснути ось там, де найстрашніший звір на всю Зачепилівку — півень! Тільки він може потривожити мій богатырський сон, а більше — ніхто. А заснути бажаю, як сплять у казках богатырі, розкинувши на всі боки руки й ноги, щоб відпочивав кожнісінький м'яз, щоб дихала кожна клітинка. А госпіталь, Вітю, не те...

— А мені не хочеться спати. Мені б лягти в човна й повільно пливати за течією на веслах і не думати ні про

що. З обох берегів зелена діброва. Зверху пливе невеличка хмарка — веде за собою дощ. А в прозорому повітрі крізь листя сочиться пташиний спів. А ще вище, в самісінькому небі, висить жайворон. Мені так приємно, що душа завмирає...

— І скільки б ти плив?

— Скільки? Та доки б не спочили кісточки й не перестали нити жили, доки б не вивітрився весь сморід, що його нагорнула в душу війна.

— Справді-бо, любо і спати, любо й пливти, — замислено зітхнув сержант, — тільки б на те моя воля — подався б я на шахту, в Горлівку, до людей, до моїх побратимів-вуглекопів. Серед них мені найзатишніше...

— Кожному своє: кому піп, кому попададя, а кому й попівна. Про смаки не сперечаються. А відпочити б не завадило...

— Що було — бачили, а що буде — подивимося. А тепер, хлопці, давайте заспіваємо трохи...

Об огнях-пожарищах, о друзьях-товарищах
где-нибудь, когда-нибудь мы будем говорить.
Вспомню я пехоту, и родную роту,
и тебя за то, что ты дал мне закурить.
Давай закурим, товарищ, по одной,
давай закурим, товарищ мой...

Знову тулили самскрутки, набивали їх махоркою і знову думали довгу думу солдатську. Про минулі й майбутні бої. Про далеке, рідне, залишене. Думали про нормальний людський відночинок.

НАКАЗ

Повітряна атака піби літня гроза: несподівано налетить, розшумиться, відгримотить, полосне зливою... І вже розкочується аж ген-ген, освітлює спалахами далекі овиди.

У час бомбардування замість вітру ревуть мотори, замість крапель дощу падають бомби, замість блискавиць біснується розпечений метал, і не дзюркотливі потоки жевонять вулицями, а сама смерть привільно розгулює, насолоджується своєю підступністю.

Як тільки небезпека минула, я і сержант Шитов вилізли з вирви й подалися до вогневої позиції. Повітряні хвилі ще зривали зів'яле, припалене листя з похиле-

них ясенів. Бомбардувальники й далі довбали землю, зі злістю ввігнали в неї сталь, свинець, жах і вогонь. Дико дзвеніли осокори, шелестіли кулі, підстерігали необережних і недосвідчених бійців.

Ми вперто проламувалися через завали й чіпкі кущі; ми поспішали до товаришів, несли їм бойовий наказ на визволення міста Кременчука, несли волю командирів, волю Народу, волю Батьківщини. Ми поспішали...

— До Дніпра прорвемося сьогодні, товаришу лейтенант?

— Неодмінно. Такий наказ.

— Багато я чув про Дніпро. Могутня ріка, ніби Волга...

— Побачимо, сержанте. Я також уперше.

— Люди, кажуть, на цих берегах народжуються горді, сильні. Як Тарас Бульба. Як козаки запорожці.

— Багато звідав Дніпро. Дужі, сміливі та горді вславили його береги колись. Та побачить він і богатирів нашого часу, що несуть йому волю. Відчує тепло братів. Запам'ятає навіки подвиг.

У глибині саду дерева несподівано розступилися. Я почув за спиною тупіт, хтось наздоганяв нас. Ми озирнулися.

Їх було троє. Без зброї, без пілток, з поодриваними гудзиками, мовби їхня душа тікала з розірваних гімнастеровок. Вони спотикалися, падали, схоплювалися знову, бігли, спотикалися ще, ніби хтось невидимий припикав їм п'яти, а дорогу робив слизькою, мов лід. Вигляд у них був жалюгідний.

Я одразу зрозумів, у чім справа. Подібне стрічалось на фронтах не раз. Страх, тваринний страх брав іноді людей, затуманював їхній розум, виштовхував із щілин, і вони бігли невідь-куди, забувши про все на світі.

— Стій! — закричав я на все горло й потряс погрозливо кулаками, прагнучи нелюдським криком вивести їх із шоку.

Але де там! Вони бігли далі — так само безоглядно, в тому ж несамовитому темпі. Й, певне ж, нічого не чули й не помічали навколо себе. Тоді я вихопив з кобури пістолета і пальнув у повітря кілька разів. Услід за мною і сержант дав дві-три черги з автомата. Але солдати бігли, не звертали на нас ніякісінької уваги.

— Стій! Стій-ій, туди ва... — закричали ми у два горла.

Та знову марно.

Тоді ми пустилися навперейми, через кущі, бо розуміли: пропадуть хлопці. Відстань скоротилася, ми наблизилися впритул.

Несподівано наткнувшись на людей, які чомусь не тікають, незнайомі розгубилися й стали мов укопані. Розпашілі від бігу обличчя дихали втомою. Відкриті роти жадібно ловили повітря і з хрипом виштовхували його назад. Ноги їхні підломлювалися, видно було, затерпли від знемоги й переляку.

Кілька хвилин ми стояли мовчки один проти одного. Незнайомі здивовано розглядали тих, хто, спокійний і впевнений, перегородив їхній шлях зі зброєю в руках. Ми чекали, коли вони отямляться. Це були не стройовики. Їхній розхристаний вигляд і недоладна виправка виказували, ще це обозники, які рідко тримають гвинтівку в руках. І хоч кожному з них було десь під сорок, вони, певне ж, не бачили смаленого вовка. Війна зачепила їх випадково і здалеку. Й от наслідок — панічний жах, приниження людської гідності.

Поволі страх почав відступати. Погляди стали осмисленішими. Пальці занішпорили по тілу, ніби обмацували й перевіряли його, ловили гудзики й петлі, хоч частина їх була поодривана, розрівнювали амуніцію.

— Ну, а далі що? — нарешті запитав я, бачачи, що з ними вже можна говорити.

Вони розгублено стенули плечима.

— Ну, чого ж мовчите, язика на шляху погубили, чи що? — підвищив я голос.

Вони мовчали, зніяковіло перезиралися.

— Куди це ви чесали, солдатик, га? Де ваша зброя?

— Т-товва-риш-шу ле-йтенант... — почав був один. — Мми нні-ку-ди... Мми звідтіля... — кивнув він рукою в бік саду. — Мми прив-везли боезапас і пп-отрачили ппід це... Там змішалося все: коні, підводи...

— Ну, а далі?

— Мми не витримали. Шше б трохи — і ннас би зрівняло з землею...

— А на кого ви залишили товаришів, коней, боезапас? — перепинив я його. — Там люди стікають кров'ю, корчаться від ран. Коні б'ються в судомах, заплутавшись у сторонках. Снаряди, що ви їх кинули, загрожують людям новою бідою, а ви свою шкуру рятуйте?!

— Та ні... Ми тільки...

— Досить! Негайно назад. Щоб потім не було соромно згадувати ці хвилини слабості, щоб товариші не назвали вас боягузами. Крр-у-угг-го-ом! Біг-го-ом а-а-ар-ршш!

Солдати хутко зникли за деревами. А ми рушили до вогневої. Війна жорстока для всіх. На війні жертви неминучі. Одначе слабодухість, що межує з боягузством, не можна пробачати ніколи. Її треба обрубувати різко, жорстоко, рішуче. Щоправда, можна було підібрати слова поступово, заспокоїти, пояснити. Але було так мало часу, й куди вже до моралізувань... Попереду був бій: на нас чекали солдати, їхні поранені товариші й недоставлений боезапас. Нерви нервами, а діло ділом.

Під абрикосою, що відкинула біля стовбура відтату гільяку, ми наткнулися на загиблого солдата. Лежав він на спині, широко розметавши руки, й навіть мертвий, здавалося, прикривав своїм тілом од повітряних хижаків багатостраждальну землю. Його обличчя, якого торкнулися муки смерті, було спрямоване в небо, так наче й у свою останню мить він намагався охопити зором останню свою течію хмар крізь дим.

Проїшли повз нього не затримуючись. Допомога вже була не потрібна, а останній обов'язок перед ним виконують товариші з полку. Ми ступали все швидше і вже майже бігли. Мимоволі я шепотів слова, що зривули в пам'яті, коли лежав у щілині:

Под минометным огнем мы лежали,
под минометным огнем мы ползли,
прикрывали своим сильным телом
каждый метр родимой земли...

Я думав: цю пісню співають і співатимуть після нас і після війни. А чи зрозуміють ті, кому сьогодні два-три роки, хто не бачив і по-справжньому не пережив цього некельного лихоліття, що таке прикривати тілом товариша, що таке викликати вогонь на себе, що таке віддавати власне життя? Чи відчують вони, юні, чи сприймуть душею все те, що робили в ці жорстокі дні під кулями прості солдати, офіцери, наші рідні люди, виконуючи свій обов'язок перед Батьківщиною і майбутнім до останнього подиху, до останньої краплі крові?..

Думалося й про те, чи схилять голови перед світлою пам'яттю тих, хто ніколи не повернеться з війни до своїх дітей, матерів, дружин, до своєї роботи... А як хотілося кожному з нас у час кривавого бою дожити до останнього

пострілу на війні, навіть якщо б той постріл пробив твоє серце. Але щоб ти знав: той постріл останній. Він — крапка. Багатостраждальна остання крапка багатостраждальної, останньої війни.

Нам здавалося, що люди, які витримують на своїх плечах довгі роки страждань, страхів і руйнації, будуть простіші, сердечніші, вони знатимуть ціну справжньої дружби, ціну людського тепла, ціну мирної тиші. Життя буде багатшим духовно й морально. Нам здавалося, що життя буде якимось особливо красивим і чистим-пречистим.

У глухому, схожому на лисичу нору, провулку ми наткнулися на Спиридонова і Бернштейна, які швидко несли когось на ношах.

— Хто?

Серце боляче стиснулося, я зрозумів: хтось із наших...

Так, це був Прохоров.

Солдати зупинилися, опустили пораненого на траву. Я став на коліно, почав кликати Прохорова і зрозумів, що даремно тривожу солдата — він не почує. Але бажання попрощатися з Іваном було таке велике, що я приклав вухо до його грудей:

— Іва-не, Ва-ню!..

І Прохоров таки почув. Здрігнулися важкі повіки, на майже охололому обличчі з'явилася тепла латочка світла. Поранений силкувався всміхнутися, повільно розплющилися очі. Великі, блакитні, як небо, очі Івана!

— Іва-не, Ва-ню! Ти чуєш мене, чу-єш? Все буде добре, минеться. Потерпи тільки...

Зі спокійною вдячністю Іван дивився на мене, потім перевів погляд на Спиридонова, на Бернштейна, тоді знову на мене, ворухнулися губи. Що хотів сказати Іван? Я не почув, але за рухом посинілих губів зрозумів, що він казав найпекучіші й найдорожчі слова прощання.

— Іване, тримайся, ти будеш жити, повір! — Я легенько стис його руку. Хотілося сказати щось лагідне, заспокійливе, що зняло б страждання. Але не міг знайти слів. Солдати, ми звикли мало говорити, ми звикли робити все мовчки.

Ось так — від бою до бою, від річки до болота, від поля до переліска... Від землі до землі — ми втрачали солдатів. Мимоволі пригадувалися всі гіркоти. Ось так ішли

від нас товариші. Назавжди. Мовчки, без галасу, без крику, без стогону. Вони ніби на мить виходили за двері, залишали нашу сім'ю. На якусь хвилинку... І от-от мали повернутися назад, бо все їхнє залишалося з нами, серед нас і в нас самих. Минали години, минали пекучі дні й довгі нестерпні місяці, а солдати не поверталися, так ніби їх більше не було в житті.

Не вірилося...

Не хотілося вірити, що вони пішли від нас назавжди.

Лейтенант Пахомов зустрів мене напівлежачи й коротко доповів про обстановку. Солдати стояли в щілинах, немилосердно курили, уважно стежили за нашими рухами. Вони добре знали, що за мить-другу я віддам бойовий наказ про наступ. Їм не терпілося. Хоч вони давно звикли до подібних наказів, не раз виконували їх, та незрозуміле хвилювання збуджувало їх щоразу. Наказ підводив їх упригуп до нового етапу бою. Все минуле залишалося позаду; все пережите втрачало силу й значення, коли виникало чергове завдання. Всі сили тепер сконцентровував у собі новий наказ.

— Слу-у-хай наказ! — почав я. — Завдання нашого батальйону: зірвати ворожу переправу і вийти до Дніпра. Батарей наказано підтримувати вогнем атаку піхоти, забезпечити її просування до Дніпра. Маємо спопелити вогонь противника, зробити лази в парканах, забезпечити тил другої роти від бокових провулків, щоб до ранку батальйон вийшов до мосту через Дніпро. Сигнали: початок артилерійської підготовки — залп «катюш»; початок атаки — серія зелених ракет; виклик вогню — червоні ракети у напрямку цілі; припинення вогню — білі ракети. Я — з командиром другої роти. Зв'язок через порученців. Які запитання?

— Все зрозуміло, товаришу лейтенант, — просто сказав Пахомов.

Солдати полегшено зітхнули, взялися до роботи.

Зі щілини до мене привітно всміхався рядовий Рахматулін, поруч нього хитрувато мружив очі Смирнов.

— Ну, як справи, гвардійці?

— Лучше не может быть, товарищ комбат! Душа рвётся к Днепру, уху варить будем. Прихаді, пожалуста, вгастім! — випалив Рахматулін. — Кюлка крющюк сделал. Балшой, балшой. Прихаді, камбат, жалеть не будешь...

Біля другої гармати на мене вже чекав старшина батареї сержант Руднєв. Він доповів, що Прохоров так і помер у непам'яті.

Отже, четверо за день... Багато. Але й це не останні. Попереду бій, отож і нові втрати. Бій у місті, бій на вулицях, де смерть чигає з кожного підвалу, з кожного вікна. Нічний бій...

Наказ до бою першому взводу віддав коротко.

Напружилися нерви, зусилля всіх солдатів збиралися в один масований кулак, що от-от мав опуститися на голову ворога. Бою чекали всі. Всі жили передчуттям близької зустрічі з Дніпром.

У щілині, зосереджено вдивляючись у глибину вулиці, принишк Пономарчук.

— Ну, як відчуваєш себе?

— Чудесно, товаришу лейтенант! — Він хотів схопитися на ноги, але я притримав його.

— Кажуть, що й ти оглух?

— Юринда, товаришу лейтенант. Ватою вуха затулив, та й то вас чую...

— Кров текла?

— Трохи, товаришу...

— Доведеться в госпіталь... Ти контужений. Перетинки, мабуть, пошкодив. Зрозумів?

— Не підю! Женіть мене в піхоту. Там битися буду, а в тил не підю. Я до Дніпра грудьми рвався!

— Знову ти гарячкуєш. Тобі ж хочу як краще. Підлікуєшся, а там знову до нас — до Берліна ще встигнеш навоюватися.

— Ні, товаришу комбат. З бою я не підю. А залишуся живий, сам знайду дорогу до медсанбату.

Обидва оглухлі, ми забули, що нашу розмову чути за кілометр.

З-за гармати висунув голову сержант Золотарьов:

— Та залиште його, товаришу комбат, він же нічого, тримається...

Голосувати в армії не дозволено, бо так узагалі можна втратити дисципліну й владу над солдатом, але командир усе ж мусить рахуватися з настроєм бійця. Всі поривалися в бій. Навіть поранені залишалися в строю. І чи ж міг я відмовити Пономарчукові взяти участь у бою за Дніпро, за його Дніпро? Мені довірено їхнє життя, їхнє здоров'я. Я відповідальний за них. Та чи в них менше

права розпоряджатися собою, своїм здоров'ям, своїм життям, ніж у мене?

Десятки гострих очей запитально дивилися на мене. Вони чекали наказу. Їх хвилювала доля товариша. Від цього залежало, чи всміхнеться ось зараз рядовий Пономарчук, чи, сумно схиливши голову, піде у медсанбат.

Я розумів, як потрібно всміхнутися перед боєм солдатові.

ПЕРЕД АТАКОЮ

Все напружено завмирає, мов перед грозою,— перед атакою. Якась невидима сила накладає руку на довколишній рух. Зникають звуки, кам'яніють рослини, дерева. І солдат, що приготувався до атаки, відчутно чує бій свого серця.

В цій тривожній тиші...

— Знаєш, Сашку,— шепоче Усачов, боячись порушити спокій,— я все думаю... От повернуся після всього додому. Як, гадаєш, стрінуть мене мої милі, рідні краї? Чомусь здається, що після війни все поглине тиша. Люди прагнуть не порушити спокою, берегти тишу, бояться зачепити її святий дзвін необережним рухом, підвищеним голосом, звуком. Ходитимуть повільно, розмовлятимуть спокійно і якимось по-особливому ласкаво й піжно. Люди скучать за тишею.

Буде тихо-тихо, коли одного разу я зйду з поїзда й тихенько зайду в молодий ліс. Заблукаю серед ромашок і кульбаб, між васильків, дивосилів та папоротей, потім ляжу долілиць на зеленій галявині, обіпруся на лікті й здуватиму губами стиглі сніжини купаю. Цей лісок під боком моєї хати. А вона, жадана й рідна, виростатиме переді мною, мовби казковий теремок. Ось її почорнілий дах, укритий гонтою, сірі стіни, привітно відкриті вікна, мов усміхнені очі людські; ось добре знайомі двері...

Першою стріне мене дружина. Вклониться низько-пренизько з порога і зашаріється: «Ласкаво прошу, любий мій воїне, мій муже й наш батьку. Прийми низенький уклін за довгі солдатські страждання, за рани тяжкі та за мужність. Прийми, рідний, разом із поклоном нашу вірність і нашу любов!»

Я підйду до неї, підхоплю на руки, вихором закручу

над усім світом! Зацілюю очі, брови, уста, її, втомлену, але найщасливішу, притисну до грудей, що аж затріщать кісточки. І тоді сили, що так довго і мужньо тримали її на землі до мого приходу, враз залишать її. Жадана, найкоханіша, тільки моя, вона повисне на шиї, піби пташка, що б'ється в полоні тривожним крилом, моя Клава, моя дружинонька заб'ється в щасливим плачі; й не питатиме ні про що, не скаржитиметься. А тільки тихо цілуватиме мене в губи, в очі, в рани, в рубці й ронитиме сльози... Налетять відкись діточки, мов стрижі. Кинуться з криком до нас і собі повиснуть на руках, на шиї, защебечуть, засміються, заплачуть. То буде велика радість! Безмірне щастя, Сашку! Наше божевільне щастя!

Рядовий Усачов розбалакався, й невтямки було йому, мрійнику, що слова ті лягали в серце Митрушина, як сіль на відкриту рану. В Митрушина зруйнувалася сім'я. Дружина залишила солдата в найтяжчу хвилину й виїшла заміж за іншого. Вона віддала перевагу тому, хто в ці грізні дні жив із нею під одним дахом у теплі, хто їв щодня досхочу, а не вдовольнявся скупим солдатським пайком і злою махоркою.

У батареї про це не знав ніхто. Митрушин тамував своє горе в собі, нікого не підпускав до нього. А коли хто й запитував про сім'ю, то казав одне й те ж: «Війна розкидала, не знаю, де вони, чи живі...»

І зараз Митрушин кадив махоркою: «Немає в мене нікого. Не стріне дружина, не повиснуть на шиї діти. Нікого мені пожаліти, нікому й мене втішити. Один, як билина в полі. А було щастя, було все, та знайшовся залицяльник, удерся з-за спини, як хижак, у моє рідне гніздо, все потоптав, поганьбив. Обікрав, поглумився. Нахабно, без жалю, без співчуття».

А Усачов продовжував мріяти:

— Поведе мене дружина у світлицю, посадить на покуті за святково прибраний стіл: «Чим багаті, тим і раді, причащайся, мій солдате, всім, що бог послав. Усе від щирого серця і з любов'ю до тебе, годувальнику наш!..» А я відповім: «Спасибі, Клавуню, за пошану й ласку. Спасибі за вірність і підмогу в найтяжчий час!» Уклонюся і їй, посаджу на коліна й пришпилю їй медаль за вірність. Так, за вірність. Бо, знаю, буде така медаль. Хай не зараз — після війни. Але буде. Її, вірю, вручатимуть дружинам прибулі додому фронтовики від імені

полкового товариства. «Неси на здоров'я, Клавуню,— скажу,— ти заслужила пошану моїх бойових товаришів. Ти вистраждала все, витерпіла всі болі-розлуки, не порушила вірності чоловікові, родині, дітям, найсвятішому диву на землі — материнству, не осоромила честь жінки. Спасибі, що вберегла!»

І розпочнеться не життя, а казка.

Йдеш отак вулицею, а зустрічні зупиняються, кивають у твій бік: «Ось іде солдат, що боровся за Батьківщину». До чого тільки не прикладеш руки, як знову скажуть: «Це зробив солдат, що боровся за Батьківщину». Вчителі приводитимуть дітей до твояї — найкрасивішої на все село — хати, як до музею, й казатимуть гордо: «Дивіться, діти, в цій хаті живе солдат, що боровся за Батьківщину!»

Цікаво, Сашку, а про що ми з тобою розмовлятимемо, коли стрінемося після війни?

Але Митрушин уже був далеко-далеко. Він раптом подумав, що і йому, самотньому фронтовику, залишиться щось приємне й світле. Бо і йому дістанеться хоч трошки тепла від щасливих. Він матиме просту людську радість з того, що поруч нього будуть справжні друзі, випробувані в жорстоких боях, друзі на все життя.

«Ти, братику, дуже блідий. Ти дуже врочистий, знадобився до свята. А ось ти, здається, як треба. В тебе вигляд солідний і разом з тим скромний»,— розмірковував сержант Ніколаєв, перебираючи бойові листки, що їх витрусив із планшета. Він одірвав потрібний листок, а решту згорнув і сховав.

«Ну, що ж, товаришу, завтра ти, здається, послужиш службу бойову»,— вів далі балачку з щасливішим бойовим листком, дістав із кишені кольорові олівці, прикинув, де варто поставити позначки.

«Ось тут розмістимо передову. Коротко розповімо в ній про справи на фронті, про успіхи в тилу. А тут ось підуть повідомлення з обслуг. Може, напише хто-небудь з піхоти. А ось тут...» — Рука опустилася, не хотіла обводити чорну траурну рамку. Сержант знав, що тут потрібно залишити місце. Знав, що будуть убиті. Знав, що доведеться сказати про них, але заздалегідь думати про це не міг.

Він ще тримав у руках бойовий листок, а думки вже були десь далеко.

Перед атакою нерви напружені, як дроти. М'язи здер'яніли, й тіло набрало свинцю. У ці хвилини нікому не хотілося рухатись, а хотілося завмерти, замкнутися в собі, щоб забути про дійсність бодай на мить. У цю коротку, скупу часину перед кожним проминало все бачене й пережите. Химерні картини, мов розпливчасті кадри з фільму, миготіли перед солдатами. Напруження, викликане близькою атакою, не давало зібратися, осмислити щось визначене, одне.

Сержант Ніколаєв не раз переживав такий стан, а тому свідомо хотів відволіктися роботою. Але спекатися думок не міг.

Він знав, що це стан кількох хвилин. Із сигналом ракети одразу спаде напруга; думки і м'язи запрацюють чітко, як пружини; думки будуть свіжі, ніби скупані в росяному світланні після глибокої ночі. Але одначе тривога брала своє. З кожною хвилиною неспокій усе дужче переймав його. Погляд тривожно впирався у кам'яні мури і в дерев'яні паркани, що прикривали ворога. Сержант хворобливо ловив у напруженій тиші всі звуки; він чекав сигнальний залп «катюш». Але бажаного сигналу так і не почув.

Поступово спало напруження, й сержант на якусь мить поринув у забуття. Перед ним на бойовому листку попозли ледь уловимі тіні. Спершу — тьмаві, а потім усе чіткіше й чіткіше. З бойового листка до нього всміхалася дружина. Миле обличчя, брови, ледве помітні зморшки під виплаканими очима. Обличчя тяглося до нього. Кохане, рідне... Він хотів відчутти його губами, пальцями, пригорнути, притиснути до себе... Сержант, не помічаючи того, гладив пучками аркушик, а сам усміхався й усміхався — просто, знетомлено, як усміхаються люди після виснажливого почуття. Несподівано з'явилися обличчя дітей. Діти зупинилися перед ним у якомусь стрімкому пориванні. Щасливий зойк і щебет зірвався з їхніх вуст і повис у повітрі.

«Ти ба!..» — Сержант хотів був перервати ввижання й розплющив очі. Але рідні риси стояли перед ним як стій. Щиро кажучи, сержантові ні на мить не хотілося розлучатися з маревом. Він зумисне заплющив очі, щоб повіками притримати бачене. «Годі!» — раптом промовив до себе вголос і прокинувся. Відчуття близького бою раптом протверезило його. «Втомився», — проказав

він до себе, а очі ще бачили рідні риси, не хотіли прощатися, бо це прощання й зустріч, чомусь подумалося, можуть бути останніми...

«Ні, сержанте, — знову сказав до себе Ніколаєв, — нерви потрібно берегти, вони ще знадобляться тобі, здорові, міцні. Куди це годиться, щоб розкисати отак?»

Сержант склав бойового листка вчетверо. Потім скрутив цигарку, зробив глибоку затяжку, прокашлявся:

«Кріпися, Вікторе, кріпися. Ще довгий шлях...»

АТАКА

На дахові погрібка, що його з боку противника закривали густі кущі бузку, розмістився спостережний пункт другої роти. І хоч був він трохи віддалений од переднього краю, звідси добре проглядалася центральна вулиця. Солдатів поблизу не було. Певне, вони поховалися в щілини, чекали атаки. Небо було чисте, немов умите. Сонце, ледь-ледь затягнуте димом, ще зачіпалося за дахи будинків. Тіні від дерев м'яко падали на землю, і тільки де-не-де золоті смужки світла пробивалися крізь верхівки.

«Гарний буде вечір, а ще кращою — нічка. Українська піченька!» — подумав я, милуючись притихлою красою.

Командир роти Рябов лежав біля погрібка на траві, розглядав карту, і я примостився біля нього, жартома притиснувся, наче до дівчини.

— Командир полку каже, щоб я тримався поближче до тебе.

— Давай. Тільки не тут, а ген там, у місті, коли припече.

— І там постараюся, тепліше буде.

— Ситников і до мене дзвонив, радив використати твій досвід, у тебе, мовляв, не перший бій...

— А ти що — не воював?

— Ні, воював. Тільки якось складалося так, що міста обминав. Більше доводилося в чистому полі, по горбах, по ярах. А то — в лісах...

— Тут також вистачить і горбів, і ярів — устигай тільки маневрувати.

— В тому-то й лихо, що тут маневрувати важко. Ці стіни, немов холодні скелі, здушили з усіх боків — ні виглянути, ні зважити. Дихати й то тяжко, ніби груди чимось стиснуло, повітря бракне.

— Орієнтуватися в місті важче, та й маневр обмежений. Більше доводиться штурмувати, пробиватися на пряму. Зубами вгриземося в каміння...

— Зубами тут нічого не вдієш — надщербляться, а от твоїм гарматам і кишеньковій артилерії попрацювати доведеться. Вам це звичніше.

— Будемо сподіватися, а тому давай ще раз до подробиць свою доріжку переглянемо.

— А чого ще дивитися?

— Е, брате, на ній стільки несподіванок можна зустріти, що й голова піде обертом.

Ми зручніше вмостилися на траві й метр за метром почали аналізувати шлях свого наступу — вулиці, провулки, перехрестя...

Заглиблений у вивчення карти, я не одразу збагнув, чому так різко схопився на поги Рябов.

— Буря! — крикнув він і побіг до погрібка.

Я зрозумів: у повітрі «буря».

Вогняні блискавиці «катюш» розітнули небо. Гостро спалахнули червоні ракети, і вслід за ними ожило кількост гармат та мінометів різного калібру. Здрігнулося все, що жило й мовкло. Суцільний гул змішав кольори й звуки. Тільки чорні та сірі стовпи...

Не стало сонця.

Розпочалася артилерійська підготовка.

Я побіг удогінці за Рябовим.

— Шість хвилин! — гукнув він до мене й, засумнівавшись, що я почув, викинув догори шість пальців і ще раз прокричав: — Шість хвилин артпідготовки, зрозумів?

Я поліз на дах погрібка, щоб спостерігати за перебігом бою. Густа заволока диму, пилюги й червоної порохні з розбитої цегли швидко затягувала передній край противника. Уламки колод, каміння, мов чорні птахи, мелькали в цьому вогненному смерчі. Блискавицями спалахували розриви снарядів. Повітря з кожною хвилиною ставало гущим, нудотнішим. Сонце, відбиваючись од землі, тікало кудись у глибину всесвіту, немов хотіло сховатися від цього смертоносного хаосу.

Канонада посилювалася. Важчала заволока. Важчало повітря. Будинки втрачали обриси, розпливалися в імлі. Тепер здригалось все. Все гинуло. Ніщо не могло вивільнитися з немилосердних лежат руїни і смерті.

Але наша піхота жила. Замаскована в садах і придо-

рожніх куцах, прикрита артилерією, вона сміливо вийшла на рубіж атаки й приготувалася до вирішального стрибка на звіра.

Коли над головою просвистіли снаряди з «катюш», молодший лейтенант Іванов здригнувся. Хвилину тому він далеко-далеко, десь у мирних днях, а потім у фронтових буднях, ніби вдруге переживав знайомство із Зайченим (так молодший лейтенант називав медсестру сержанта Фролову), і ніжність сповнювала його. І тепер, може, за кілька днів, годин, хвилин до свого останнього подиху, він повністю віддався тому щирому, безмежному почуттю, яке тільки здатна пережити молода людина його віку та ще на війні.

Зайчения — не перша дівчина, з якою він зустрівся. Не вона була першою, з ким йому хотілося бути поруч, близько, разом. Але вона перша розхвилювала його серце до самісіньких глибин. Її погляд — такий синій, що не знайти в світі такого іншого кольору, інших синіх барв — стояв перед очима. Від того погляду молодший лейтенант ставав ніби дужчим, упевненішим. Усе йому давалося тепер легше, все він робив з помітною енергією, з якоюсь несподіваною невтомністю. Відтепер він виборював на землі не тільки своє життя, а й життя людини, яку щиро кохав.

У небі розпорошилася ракета. Молодший лейтенант напружився. За мить усе в ньому переключилося на інше. Тепер і він, і все довкола нього жило одним рішучим пориванням, яке називалося коротко: атака!

— Во-ог-го-о-онь!

Молодший лейтенант дав сигнал. Обслуги працювали злагоджено й дружно. Снаряди лягали точно в ціль. І вже через кілька пострілів у паркані навпроти першої гармати утворилася проломина, яка ставала дедалі ширшою. Молодший лейтенант чітко бачив, як дико танцюють снаряди в глибині дворища: прохід є!

А навпроти другої гармати застопорило. Снаряди шматували дошки, розкидали їх, але огорожа стояла непорушно.

Артпідготовка досягла найвищої напруги. Дим і пилюга заволокли все навкруги. Тисячі дзвонів і грюків, від яких залягло у вухах. Лічепі хвилини відділяли солдатів од вирішальної битви за Кременчук.

А огорожа впиралася, стояла.

Молодший лейтенант похмуро дивився на паркан, ніби хотів поглядом повалити його. Йому хотілося зірватися з місця, підбігти до сержанта Ніколаєва. Іванову здавалося, що огорожа впирається через те, що сержант ніяк не може впоратися зі своїми нервами. Але він боявся, що його втручання позначиться на певності всієї обслуги, й тому залишався на місці.

Паркан мозолив очі, немов більмо, закривав усе, що було попереду. Молодший лейтенант почав нервувати. Лихоманно заблищали очі, стало важчим дихання.

— Ціль номер один, п'ять снарядів, біглий... вво-г-го-онь! — дав команду сержант Ніколаєв.

Гармаші дружно підхопили команду — і в ту ж мить розлігся громовий постріл. Навідник Митрушин припав до прицілу, пальці його вправно повертали ручку підйомного і поворотного механізму, поновлювали наводку. Зарядний Усачов посилав у затвор снаряд, потім трохи відскакував назад, не озираючись, швидко перехоплював снаряд від піднощика. Гармата бухкала ритмічно, впевнено. Снаряд за снарядом з різким свистом летів у ціль.

— Ціль номер два, вог-г-го-онь!

Гармата чітко відгукувалася на чергову команду.

— Ціль номер три!

— Ціль...

Ціль...

Ціль...

Розламувалися дошки, кришилося каміння. А паркан і далі стояв, збуджуючи зненависть і затаєність гармашів.

Навідник одірвав погляд від прицілу, не приховував свого роздратування:

— Стоїть... товаришу сержант!

— Вво-г-го-о-онь! — різко урвав його Ніколаєв, немов своїм криком хотів дати сили снаряду, перетнути оте невидиме мотуззя, що, здавалося, тримало огорожу. — Вво-г-го-о-онь, ккажу!

Холодні мурахи полізли по спині. Лічені хвилини залишалися до початку атаки. Час немилосердно біг. Уривався за пострілом постріл. А паркан стояв.

Сержант був сам не свій: «Невже ось так безглуздо через цей триклятий паркан не виконаємо бойового завдання?» Ні, цього не могло бути. Про це навіть не можна й подумати.

Ніколаєв уперся важким стопудовим поглядом у горюху й закричав, пересилиючи все:

— Сті-і-ійй, туди ваш... Бронн-не-бб-і-ійним!.. Вогонь!..

Хвилювався не тільки сержант Ніколаєв.

Тривога охопила й командира 1-го піхотного взводу сержанта Петлякова. Він вдивлявся в кіптяву й пилюку, нещадно жував самокрутку та із злістю спльовував махорку, що потрапляла до рота. Поединок артилеристів з огорожею все дужче дратував його.

— Не влучають... мазили... — чи то запитав, чи то поскаржився вголос сфрейтор Солодков, що підновз до командира.

— А ти попроси бога війни, нехай підштовхне трохи. Горішок, певно, міцний, спроста не розлуциш.

— Знову стрибатимемо через паркан, мов кози...

Сержант кинув під ноги зжовану цигарку, не дивлячись, затоптав її.

— От що, Олежку, підготуй про всяк випадок хлопців. Нехай прихоплять гранати. За огорожею вони будуть потрібніші, ніж патрони. Там надія тільки на себе.

Піхота просувалася поміж завалів усе далі й далі. Та ось лейтенант Пахомов помітив червону ракету. Піхота викликала вогонь. Піхота викликала артилерію. Почався бій у глибині міста. За кожну вулицю, за кожен квартал, за кожен дім. Лейтенант залишив своє нехитре укриття й побіг сказати хлопцям, щоб викотили гармати. Він перестрибував через окопи, ями, вирви та купи мотлоху, оббігав звалиська битої цегли й каміння барикади з колод і повалених дерев, на ходу уточнював нову ціль, що клала на землю піхоту, й швидко вибирав місце для вогневої.

В обваленому будинку, що скидався на кістяк, Пахомов натрапив на пораненого солдата.

— Ну ж, гади... — процідив крізь зуби солдат, притискуючи до грудей перебиту руку, — ви ще запам'ятасте Гордія, помстимося ж-ж-ж! — Він круто виматюкався й почав розповідати Пахомову: — Ось тут вони, падлюки, у двох підвалах сидять. Огризаяються... Гранату не докинеш. І не підновзеш... Місце відкрийте. Виручай, лейтенанте!..

Отже: кулемети. У лоб їх піхота не візьме. Чекати, доки сусіди обійдуть з флангів — втратити час. Гармата

також не виколупає — заважають будинки. А коли її викотити?!

Думка працювала швидко. Погляд шукав зачіпки, перебігав од каменя до каменя. Судільна руїна. Пахомов тепер вдивлявся не вперед, де танцював гарячий свинець, а назад, щоб примітити зручніший прохід між завалів. Але всюди — купи цегли, мотлоху, що загороджували дорогу. «Де ж хідник?» Лейтенант нервував. «Кожна хвилина пахне кров'ю... — ледве не плакав він. — За нашу млявість піхота платить життям. Де ж вихід?..»

І раптом погляд Пахомова сяйнув радістю, наче іскра: «Є! Здається, є!..»

Так, прохід був!

Пахомов ще й ще перевіряв поглядом, чи протиснеться в цю пройму гармата. Він уже міряв відтинок за відтинком: «Спершу між тих двох колод, а там через двір, у завулки. А там — з-за груші — прямою наводкою!»

Він ще раз подумки звірив шлях. Справді, зручнішого проходу не було. Й побіг до гармати.

Обслуга Прядка діяла чітко. Хлопці дружно налягли на станини — загуркотіли колеса. Через вирви й кущі, мимо завалів, мимо окопів, виритих перед атакою піхотинцями.

— Ет, братці, робота гірша волячої, — пробурмотів петеєрівець.

— А це тобі, щоб служба не видавалася медом, — кинув у відповідь Бернштейн.

— І так не здається... Боюся, до всього ще й пуп розв'яжеться...

— А ти його зав'яжи тугіше. Й не думай що як на колесах, то вони самі котяться. Будеш знати, що таке полкова артилерія.

— Та бачу вже: очі на лоба лізуть...

— Давай, давай, хлопці. Це тільки квіточки...

— Щоб ці квіточки та Гітлеряці під хвіст...

— Та ні: йому лучче б розпечену кочергу або ствол...

— Ану ж бо, хлопці, киньте балачки! Наляга-ай!..

Гармата повільно вм'яла у землю підкладену гілку, гойднула стволом і викотилася з ями. То, здається, за всіх наліг на колеса Тимофій Прохорович. Був він, як завжди, зосереджений, похмурий. Густі, кучмасті брови, мовби дві чорні хмарини, нависали над очима. Сильні жовна стискувалися, напружували м'язи. Але дихав він рівно, глибоко. Разюча зміна відбувалася в людині. Бій

відволік його від причепливих роздумів, і тепер, мовби скинувши непосильну ношу, Спиридонов випростав плечі, набрав молодецького вигляду. Сила, дарована природою, відчувалася за кожним його рухом, у тугих вузлях його м'язів.

— Нна-лля-га-а-ай!..

Командири підбадьорювали обслугу. Гармата слухняно поповзла вгору. Тимофій Прохорович напружився скільки сили. Навіть крізь брудний піт було видно, як густо почервоніла його крута шия, як нап'ялися сині вени. З очей бризкала злість. Він аж ум'яв у землю цеглину, що потрапила під кирзняка. Він знав, що треба ще зусилля, потрібен останній ривок. Тяжкі станини натрудили руки, погрожували відкинути його геть, зім'яти. Але людина вперто стискала метал. Станини хилилися його з боку в бік, били в груди, вимотували.

— Дава-ай, чорти, не здава-айсь! — заревів Тимофій Прохорович, відчуваючи, як гармата суне на нього. — Дав-ва-ай!..

Але хлопці загавилися. Чи то втратили силу, чи то в цю мить кожен поклався на руку товаришеву, на чуже плече та підмогу — і гармата посунулася, здала назад, здригнулася й несподівано застряла станипою в цеглу.

Всі захапалися, засмикали гармату наліво, направо. Командир покрикував: «Ну ж-ж-ж!..» Та зрозумів, що гарячкувати не варт. Щось схоже буває з кіньми, які затягнуть бричку в цупку драгву: візниця покає, стьобає, періщить батогом, безсвинних, загнаних коней, а колеса — ці з місця, як не втішається батіг...

Знеможені, витираючи липучкий піт з облич, солдати розгублено зупинилися, шукали підмоги.

— Такий самий випадок трапився з моєю тітонькою, — влучив мить Льова, — думала в гостях попоїсти, а її танцювати примусили.

— Не потопаєш — не полопаєш! Мал-мал учить тебе нада, кацо.

— Віслюка знати по вухах, ведмедя по кігтях, а дурня — по язичку!

— Не чіпай ти його, Ахмете, краще берися за колесо.

— Ану, хлопці, навались!

— На-лля-г-га-айй!..

Солдати вчепилися в колеса, за вгрузлу станину засмикали туди й сюди, намагаючись зрушити гармату. А та ще раз похитнулася й знову спинилася мовби вкопана.

— Ніби чорти колеса притримують...

— Перехрести їх, Тимофію Прохоровичу, може, попустять, утечуть!

Спиридонов промовчав, але прошив дотепника таким злим поглядом, що той аж сіпнувся:

— Ну, чого тобі, ведмедюко, й пожартувати не можна?..

Тимофій Прохорович холодно сплюнув. Було не до сміху, бо таки застряли добряче. В цю хвилину повз них пробігали піхотинці, й Спиридонов загукав:

— Ей, матінко — цари-ице полів, — боженькові підсоби!

Узялися гуртом, розгойднули й одним ривком вирвали гармату з завалу, обдираючи коліна об гостре каміння, покотили її до виходу. Цегла впиралася, тріщала, розламувалася, але зупинити гармату вже не могла.

— Добре, хлопці, добре! — підохочував солдатів лейтенант.

— Добре, таки добре, хлопці!.. — знову ожив Берпштейн. — Такий самий випадок трапився з моєю тітонькою — хотіла видати дочку за бога...

— Та цить ти, нехристе, вгомонися! — обірвав теліпала Спиридонов. — Краще берися обіруч і штовхай, а не плещи язиком!

Гармата вирвалася з кам'яної пастки й котилася легко. Піхотинці зникли серед руїн, поспішали до переднього краю. В бій поривалися й артилеристи.

Легкою танкеткою, набравши швидкість, гармата котилася поміж кущів жовтої акації. Минула секунда, друга... Попереду залишалося кілька метрів. Ще трохи — і яблу-ня!!!

Поки що все складалося добре. Гармату не виявлено. Обслуга діє спокійно, впевнено. Німець не чекає удару з цього боку, він дезорієнтований. Лейтенантові вертає спокій: наша гора вища!..

Ледве встиг подумати, як фашисти помітили ствол гармати. Наче лютий осиний рій, зашугали кулі. Били з кулеметів, з автоматів, били з гвинтівки. У паніці фашисти не додумалися, що залишився єдиний шлях до порятунку: викликати вогонь гармат і мінометів. Тепер час спрямовувати вістря проти них.

Гармата грізно сунула вперед, чавила вже самою своєю появою, своїм непохитним стволом, що нависав, як

огненний меч відплати. Стволом вона промацувала, повертала душі тих, хто зачаївся в підвалі.

Звели голову піхотинці, пожвавішали гармаші. Звеселіло дивилися, як обсіпають гармату кулі, а вжалити не можуть. Артилеристів одгороджував щит. Кулі дзвеніли, дзюбали сталь, розіплескувалися, падали під ноги. Гармаші наступали на них, вдавлювали в землю.

Прядко знав тепер тільки одне: своє бойове завдання. Він не бачив, як із обслуги впав один, потім другий боєць. Він не бачив, як перший повалився в траву, стиснув обпалену жменю чорноземлі,— найдорожчу, свою, найріднішу. Прядко не бачив і того, як другий, мов дитина, усміхався безглуздій смерті, наче не знав, що таке смерть...

Цього не міг бачити Прядко.

Але все це бачили піхотинці, знов притиснуті до землі. І тут спрацювала зухвалість: ніби вихор зірвав піхотинців з землі — вони імітували атаку, а точніше — пішли в психічну атаку. Ціною життя прийняли на себе вогонь, тільки б відвернути вогонь від гармати!

Хльоснула об плече яблунева гілка.

Зупинили гармату. Прядко хутко послав снаряд у казенник. Сіра пилюга накрила підвал. Прядко не чув вибухів. У ньому прокинулася затятість мисливця. Після першого вдару німецький кулемет тільки поперхнувся, а після серії влучних ударів він геть замовк.

Сержант відчув полегкість.

Швидко розвіювалася пилюга. Топка струминка диму потяглася з підвалу, безсило осідала на биту цеглу.

Могутнє «урра-а-а!» вихопилося з грудей бійців взводу сержанта Петлякова. На те була причина: здійнявши куряву, впав паркан, що досі стояв непохитно.

— Урра-а-а!.. — підхопили солдати за останнім прицільним пострілом гармати сержанта Ніколаєва й кинулися в атаку. Кожен кричав за двох, бо вже не було перешкоди на їхній дорозі.

— Урра-а-а!..

Тепер події розгорталися, мов у калейдоскопі. Невимовна радість передалася від солдата до солдата, від піхотинця до гармаша. Тільки Ніколаєва непокоїло якесь передчуття. Мабуть, пекучий досвід війни підказував сержантові, що рано ще радіти: ось зараз щось має трапитися... в сусідів... коли не в них...

І справді: червона ракета спалахнула над руїнами, хтось просив допомоги. Отже, фашисти чинять опір. Боротьба з парканом забрала багато часу, і хтось залишився без своєчасної підтримки. Але ще не пізно.

— На колеса! Вперед!

Солдатські руки підхопили гармату..

— Дав-вай!..

Відстань до огорожі скоротилася. Чорна руїна глинула на солдатів своїми мертвими, спустошеними очима. Один ривок, ще зусилля — й під колесами затріщали посічені снарядами дошки, гармата перевалилася з колеса на колесо, заторохтіла по битій цеглі. Сержант Ніколаєв устиг підмітити, що паркан так довго утримувався тільки тому, що мав кам'яні стовпи-підпори.

«Мабуть, добрий господар вкопав їх у землю. Будувалася на віки...» — подумав він із таємничою злістю на безневинного чоловіка, якому, певне ж, і на думку не спало, що колись його гордість, його огорожа, стане на заваді солдатам. Ніколаєв хотів ще лайнутися на адресу старанного власника, але не встиг знайти підходящого слова — шалений гарматний шквал змусив його сховатися за ребро одірваної станини, що холодним кістяком угрузла в землю.

— До бою! Вогонь! — хутко отямився Ніколаєв. — Від правого кута третє вікно... Кулемет!

— Зрозуміло, ціль бачу! — випалив навідник.

— Три снаряди... Вогонь!

— Заряджено... /

— Черга!

— Праворуч дерево...

— Бачу!

Снаряди виколупували гітлерівців з цегли, з колод.

Налягли піхотинці.

Небезпека наче минула. Фашисти заметалися, як мухи в окропі.

Обслуга котила гармату спорожнілою вулицею. Навіть крізь суцільну руїну проглядала колишня краса дніпрового міста. Акуратні карнизи, різьблені фронтони, «кобилки», «півні» на дахах...

Дихало, якось святечно, втомлено — крізь згарища, крізь дим — дихало Дніпром.

Це був Кременчук.

МИ В КРЕМЕНЧУЦІ

Так, ми в Кременчуці!

Ми переступили межу міста, що жахало пожежами та горільниками, що цілило кулями в серце і камінь, а каміням — у нас. Ми стоптали сотні кілометрів у степах України, несучи чіпкий чорнозем на своїх кирзях. Жорстокі бої, немипучі смерті, самотні та братські могили, відомі й зовсім невідомі, назавжди залишилися в цих топтаних-перетоптаних краях.

Серед них — могили моїх бойових побратимів. Я знав імена й прізвища багатьох із них, а потім, на тяжких трясовицях, призабув, витрусив з пам'яті...

Сльози дітей, матерів не виблагають їм воскресіння, бо ні жива, ні мертва вода не підведе їх.

У природі немає такої води, щоб убитому повертала життя. Принаймні вона невідома людині...

Не збудить їх теплий весняний промінь і грім навісної грози, не змусить озватися на сирітський крик — ні через день, ні через місяць, ні через тридцять і сотню років...

У них немає більше дороги до рідної хати.

Безсмертні, вони навіки пішли в пітьму.

Домівка їм — рідна земля.

З неї вийшли вони; в неї — пішли...

Але ми — живі. Ми дужі. Ми їх продовжуємо.

Ми йдемо на бій!!!

Залишивши коней біля першої хати, ми йдемо з Шитовим пішки. З окопів стирчать вистріляні гільзи, ящики з-під патронів і снарядів, каски, пожовклі од крові бинти.

Наші. Й фашистські, залишені.

Дві молоденькі медсестри в стоптаних солдатських шкарбунах, що позадиралися — завеликі — на носках, перев'язували під огорожею поранених. У саду, на попелищі, самотньо чорніла селянська піч у мальованих, оббитих квітках. Піч із напіврозваленим димарем.

Ми здивовано перезирнулися: в печі чомусь топилося. Легенький сизий димок звивався з труби, просотувався у шпарки між потрісканих цеглин.

У печі, старій мальованій печі, топилося!

Чи це тільки здалося?

Але ж — обом...

Назустріч шкутильгали поранені. Не можна було витримати погляду їхніх пекучих очей. Я розумів їх, бо сам був у такому стані, коли тобі зовсім немилим стає життя...

Вузький завулок, що губився між палісадників, вів навпрошки до центру міста. Мою увагу все більше привертало міцні паркани, рясні сади, а в гущавині, мов писанки, білені вапном хати з різьбленими віконцями. Їх не зачепили снаряди. І це загострило думку на тому, що німець, можливо, свідомо залишив передмістя, але з міста він не пішов.

Бій ще попереду. Жорстокий, тяжкий.

Доведеться витурювати зайд із кожного двору, випаювати з кожного підвалу.

Від вулиці до вулиці, від завулка до завулка, ми знали, ще шкутильгатиме костомеха. А в передмісті вже западе спокій: сюди прийшов жаданий — через довгі роки — мир.

Війна відкочується за Дніпро, ціною життя ми вдосвіта дертимемося на правий, вищий берег. А тут буде мир.

Підніметься стоптана важкими кованими чобітьми трава; міцне коріння рослин і дерев затагне рани розриті землі; а ясен дощ на теплих літніх дорогах приб'є фронтову шлюгу.

Доточиться відтате сьогодні гілля дерев; забринить на вітрі, забумбумкає на гарбузовому квіті, схожому на глибоку жовту криницю, буркотливий джміль; шугне від сороки в терні працьовита бджола, а потім знову забринить, повисне на променях сонця.

І гупне у росяну кропиву яблуко — крізь чистий дитячий сміх...

Та чи забудемо ми?

Назгинці прoderлися крізь дерезу. Попереду була якась низенька споруда. Перемахнули через огорожу і підбігцем стали пробиратися від будинку до будинку. Над головами вжикнула куля, лигнула вдогінці мене по плечу відтатою галузкою. Зчинилася така стрілянина, що нам довелося залягти.

Запахло смаленим, і я смикнув за лікоть товариша, мовляв, давай за мною поповзом. Пірнули праворуч у двір, залопотіли, пригнувшись, попід парканом. Тут

уже була зім'ята трава, потолочене бур'янище, певно, хтось перед нас топтав слід. Гострі ум'ятини від чобіт залишилися на землі. Були вони спершу безладні, кучні, а потім збіглися, як сотні цівок, в один потік, і між огорожею і яблунями втопталася свіжа стежка, ще далі дві, п'ять...

Їх топтала війна.

Мов цвях, у паркан увігналася куля — хтось знову сіконував чергою, притиснув нас до землі. Так начебто ми опинилися в пастці. Місце зовсім незручне — не видно ні німця, ні наших. Все заступає паркан і кущ. Спробували трохи проповзти вперед, але зрозуміли, що без окопика тут довго не протягнеш. Ми скидалися на майже спійману, зацьковану здобич. Мисливець уторопав, що ми потрапили в пастку, й посилив обстріл.

Недалечко, було чути, рохкали ворожі міномети. Вони стріляли наосліп, уривчасто. Мабуть, не давали змоги піхоті зосередитися, обладнати позиції.

Там падали люди. І треба було щось робити. Але що? Діяти, дія-ти!..

Ми зістрибнули в якийсь видолинок і загубилися в заростях, а з них уже патрапили просто на наші окопи. Німці спрямовували сюди інтенсивний вогонь — і кілька вбитих лежало під брустверами, увіткнувшись обличчями у вересневу землю. Наші відстрілювалися й на ходу обладнували нові окопи.

Прикрившись від куль в одному з окопів, я роззирнувся. Попереду лежав порубаний чагарець; з усього було видно, що фашисти знищили його, щоб розширити передпозиційну смугу; далі між зімкнутих липових крон був вузький узвіз, ще далі, на горбочку, стояла давня церква, у якій, очевидно, й ховалися німці.

Праворуч, серед будинків, проходу не було; ліворуч петляла вулиця. І я зрозумів, що це і є наша магістраль, наша дорога до Дніпра!

Я розгорнув карту, підмостив під неї планшета.

Це й справді була вулиця, якою ми, гармаші, мали пробиватися до Дніпра. Я пробіг очима карту, затримав погляд на стрічці ріки, затим обвів олівцем наш сектор міста. Вулиця, що зараз була перед очима, перетинала весь Кременчук. Я відмітив на карті передній край і райони вогневих, ще раз озирнувся й вистрибнув з окопу.

Повертатися назад було ще важче, ми були тепер

свинною до куль, раз по раз утрачали орієнтир. Пагорби, вирви, видолінки видавалися тепер меншими, іноді ми їх зовсім не помічали.

Та вже вислизнули з-під автоматного і кулеметного обстрілу й, випроставшись на повен зріст, полегшено зітхнули.

Сержант Шитов побіг кликати командирів гармат, а я з насолодою присів на чийсь веранді.

Приємна млість потекла в суглоби, розслабила зпетомлені м'язи, які — аж тепер відчув — чомусь тремтіли. Прохолода тіпистого саду ніжно торкалася обличчя й тихим, лагідним струменем свіжила тіло. Розстебнув просолену, закрубілу в боях і дорогах гімнастерку, відкинув на коліно пілотку й жадібно ловив живлюючі струмки. Душа просила відпочинку. Хотілося забути про все, про війну, про бій, бодай на хвилинку лягти на зеленій траві, розкинути руки й ноги, опустити вільно голову й дихати, дихати, дихати — кожним м'язом, кожною клітиною, дихати легенями, волоссям, пальцями, що затерпили в стоптаних кирзяхах...

А потім зовсім забутися...

Але відпочинок належав не нам.

Ми були на війні, ми були солдатами.

Я витяг з кишені складену в гармошку газету (все і всюди на війні — крутиться, обертається навколо тютюну й цигарки!), одірвав шматинку, сипнув махорки в жолобок, притоптав пальцями, наслинив краї.

Кільця сизуватого диму закружеляли над головою.

Я глибоко затягувався, згадуючи прізвище мого нового навідника, що позавчора прибув до батареї. Я ще не знав, куди поставлю його — в першу чи в другу обслугу, а може, в третю... Я пригадував його добре обличчя, його блакитні-блакитні очі. Був він з місцевих — чи то з-під Градизька, чи то з-під Кобеляк. Прізвище було якесь незвичайне, кумедне, як чоловіче ім'я. Начеб Андрійко. Так, так, здається, Андрійко. А може, Григорко? Лагідно й по-українському якось на «о». Я знав уже, що був він колись учителем, бо вчора читав солдатам Шевченкові вірші про Дніпро. Читав з пам'яті. Й безмежна — на яку тільки спроможна людина! — любов пробивалася до серця крізь сум.

Я згадав його чистий блакитний погляд. І подумав, що краще б такі очі бог дав не чоловікові, а жінці.

Й усміхнувся про себе, бо здумав кумедну приповідку навідника, яку зронив той після читання віршів, ось так опустившись на ящика з-під снарядів і скрутивши цигарку: «Сидю, куру на ящику...»

Це була щира полтавська земля — з її добрими, гостинними, привітними людьми, з її чарівною м'якою співучою мовою, з властивим тільки їй отим «сидю, ходю», що чіпляється до полтавців, де б вони не були...

Я сидів і курив.

Поступово вулицю заповнили солдати, рипучі підводи, автомашини найрізноманітніших марок і форм; кресали по камінню зітертими копитами коні, й над мокрою, змиленою шкірою, з-під шлей, на здухвинах здіймалася гаряча пара.

Усе навкруги метушилося, рухалося. Різкі, уривчасті команди, покрик людей, голосіння зміщувалися з рипом коліс, з човганням, із тріском і стуком.

Запилюжені, обпалені на вітрах, на сонці, на смертопосному пожарищі війни, солдати розвантажували підводи, тягли на передову ящики з патронами, снарядами, мінами і гранатами, втомлено несли цей черговий харч на вечерю смерті, помсті та війні. Полкові та батальйонні мінометники витягували на вогневу свої міномети, ящики з боезапасом, шанцевий струмент. Із машин, що під'їздили, зіскакували артилерійські розвідники, швидко передавали з рук у руки прилади, планшети, радіостанції, закидали все те через плечі й, вишикувавшись один за одним, підбігцем квапилися на передову. Знеможені зв'язківці мовчки тягли зв'язок, розмотували багатотисячні кілометри телефонного дроту, ретельно закріплювали кабель за дерева, за сучки, заривали в землю через безконечтя доріг.

Все рухалося, але рухалося тепер в один бік, підвладне одній усемогутній волі, одній уселереможній меті. Все рухалося до передової. Все рухалося, щоб зіткнутися з ворогом. І пориву того вже не можна було зупинити, як не можна затримати каменя, що з величезною силою падає з гори і вже підхоплює громоносну лаву.

Накопичувалася сила, зосереджувалися війська.
Готувався нещадний бій за Дніпро.

Невдовзі підійшли мої командири.

Можна було не промовляти слів, ми вже навчилися розуміти один одного з погляду, з півпогляду. Перед нами стояло останнє бойове завдання на лівому березі Дніпра, ми вибирали по цей бік річки свою останню вогневу, а думки вже хапалися за крутий правий берег.

Він був уже зовсім близько — в ранковому тумані, насулений, неприступний, лобастий, правічно наш рідний дніпровий суворий берег; його — ми знали! — торкнемося очима, руками, губами, грудьми...

І вмеремо,
якщо треба вмерти.

Я НЕ ЗНАЮ ТАКОЇ СТАТИСТИКИ...

.....
.....
..... Мільйони й мільйони дорогих життів, що урвалися на полях боїв у сорок першому в час сумного відступу; в героїчних окопах Сталінграда; в звитязних атаках на вогненній Курській дузі; під крутими, неприступними кручами Волги, Дону, Дніпра й Дунаю, коли від металу закипала вода; в освячених дивовижною стійкістю радянської людини Долинах смерті й катакомбах Аджимушкаю; в українських і російських степах, у білоруських лісах; на визвольних дорогах Прибалтики і Європи, під Вільнюсами, під Каунасами, під Будапештами, під Варшавами, під Берлінами, під Прагами; у кривавих катівнях гестапо; у крематоріях фабрик смерті за колючими дротами Освенцімів і Бухенвальдів; у моторошних пожежах Хатиней, Орадурів, Кошиц і Раск...

Двадцять мільйонів забрала війна тільки в нас.

Моторошне, не знане в історії світових воєн кладовище...

Жорстока. Як ніколи жорстока пам'ять.

Але вона й горда: двадцять мільйонів радянських людей, що полягли в битві з фашизмом, ціною свого життя врятували майбутнє від коричневої навали фашизму, вони стали тим найпершим непрохідним валом і каральним мечем, який своєю рішучістю і самопожертвою обрубав пазури свастичі, відповів нищівним ударом на під-

стунний удар. Їхня зненависть до гітлеризму і їхня смерть перейшли у безсмертя, продовжили наше життя і життя народів.

Я не знаю, чи підраховував хто, скільки вдів не дочекалися сподіваного повернення, скільки сиріт не спізнали дитинства, скільки в наших селах і містах стало безутішних калік — без рук, без ніг, з вічними рубцями і шрами, з осколками в тілі, під серцем. Я не знаю, чи існує така статистика. Тільки знаю, *що таке пекучий, заятрений щем*, коли бачиш, як ще й сьогодні звисає заправлений у кишеню болючий порожній рукав захисного кольору гімнастерки, яку зодягає в травневий День Перемоги посивілий фронтовик; знаю, *що таке досі моторошно*, коли чуєш, як тривожно гукає по міській бруківці дерев'яний костур чи протез — тягне, вдавлює слід.

Слід війни...

Й уже понад тридцять років тремтять на очах сльози.

Сльози сина, дочки; сльози брата, сестри; сльози друга, дружини, матері...

Й з року в рік на сільському майдані, де зачитують імена тих, хто поліг у боях за Вітчизну, сива-сива старенька прикладає дашком долоню до вуха, щоб почути найдорожче прізвище, бо й дотепер не може повірити, що більше не прийде той єдиний і недолюблений, кого вона жде і ніяк не діждеться уже десять, і двадцять, і тридцять років...

Залишилася тільки пам'ять. І пекучі слова похоронної: *«поліг смертю хоробрих...», «пропав без вісті...»*

Й більше — нічого.

Я не знаю такої статистики.

ПРИСИПАНИЙ СИПУЧИМ ПІСКОМ,

або

АНДРІЙКО, СТАРШИЙ СЕРЖАНТ, НАВІДНИК

На газетну публікацію про Долину смерті в «Комсомольцеві Полтавщини» відгукнулася вчителька Дарія Хомівна Андрійко з кобеляцького села Дашківки. Серед

бійців першої обслуги вона впізнала свого чоловіка.

«Серце не витримує...»

Дізнайтеся, будь ласка, ім'я та по батькові, рік народження старшого сержанта навідника Андрійка, який згадується в нарисі. Якщо ім'я та по батькові його Григорій Олексійович, рік народження 1915, військова частина 32507, то це мій чоловік, мій дорогий старший сержант навідник, який загинув у тій Долині смерті. В мене є похоронна. Ось його фото, коли він служив у Радянській Армії (1940 рік)».

Місяць-другий листи й листи...

Не можу з'ясувати ініціали Андрійка. Так просто прізвище, одне тільки прізвище, що залишив у списку Пожаров. Але інтуїція підказує, що це В І Н. Зі знімка, який надіслала вчителька до редакції, дивиться вродливий русявий чоловік у формі молодшого командира. Цей період із життя Андрійка прояснює вижовклий лист із Полоцька, датований дев'ятим березня 1940 року. Лист зберегла Дарія Хомівна.

«[...] Все буде гаразд, аби тільки розбити ворогів, що зі своїм свинячим рилом сунуться на СРСР. Ми для того призовані в РСЧА, щоб відбити це свиняче рило, щоб у майбутньому жити спокійно і спокійніше було жити нам, нашим батькам, дітям, братам і сестрам. Ще хочу написати, що частина моїх товаришів виїжджав невідомо куди, очевидно, до Фінляндії. За себе поки що не можу сказати нічого певного. Може, доведеться поїхати на північ, південь, захід чи схід. Часи тривожні. Зараз я на посаді молодшого командира, але не знаю, чи доведеться скоро піти в частину, чи прийдеться до кінця служби бути молодшим командиром. Здоров'я так собі, аби все було добре. Одне погано: це те, що з 1 грудня, відколи приїхали і відколи нам видали обмундирування, гімнастерки, брюки верхні й онучі, то й до цього часу не прано, а онучі тільки що, так і мокрі, й уже засмальцьовані, що далі нікуди, а прати ніде. Ну, нічого, вже йде до літа, а там самі себе будемо забезпечувати. Ще раз прошу: пишіть листи, описуйте про все докладно. Яку маєте нужду? Як справи в школі?»

З відрядженням ніяк не складалося. Але віра в те, що я таки натрапив на слід навідника з батареї лейтенанта Пожарова, була. Молодший командир Андрійко, зепітник, міг бути саме старшим сержантом, навідником у Пожарова. Але це на початку сорокового року, а ми шукаємо в грізній осені сорок третього. Чи міг Андрійко так і залишитися молодшим командиром? Якщо так, то чому?

Знову — листи...

Напишіть: звідки він родом, який був зовні; риси характеру, що любив, чим цікавився; чи мав дітей; найпам'ятніше, що пов'язує вас із ним. Зокрема, ваше прощання. Чи не припало воно на осінь сорок третього (й коли саме)? У яких військах перебував Андрійко, яке його останнє військове звання (не виключено, що в Кременчуці батарею Пожарова поповнили бійці з інших частин; місцеві...). Наведіть текст похоронної, дату. Чи мали ви тоді, раніше й пізніше, якісь відомості з військової частини; що відповідали на ваші запити; чи зверталися до Військового архіву Міністерства Оборони СРСР? Фронтіві листи Григорія Олексійовича до вас, до рідних... Звідки й чому ваше відчуття, що він загинув у Долині смерті?

Можливо, знайомі риси чоловіка ви вгадаєте в котромусь із гармашів рукописної повісті Анатолія Пожарова «Ім було вісімнадцять...», із якою постараюся вас познайомити. Автор змінив прізвища, але портрети, характерне у звичках, у мові, незаперечно, вихопив із фронтового життя, підмітив у своїх побратимів.

Напишіть...

Хотілося сподіватися, що вчителька, яка до того вкладала мову й літературу, розуміє, що конче потрібно мені. Але за скупими рядками надходили ще скупіші рядки. Моє вторгнення в життя вчительки, яка тільки-от вийшла на пенсію, зпитило її, змусило замкнутися в собі, а мені здалося раптом у чомусь жорстоким. Я ніби відкривав за давню рану, роз'ястрував у чужій душі й пам'яті те, що приснуло, що втрачено навів. Тому якщо в першому листі до редакції Дарія Хомівна обіцяла описати все про «нашого дорогого Андрійка», то тепер, коли розпочався пошук, вона зовсім розгубилася.

«Пробачте, але я просто не можу, нічого не можу згадати. Ніби все бачу і ніби якийсь провал у пам'яті... Я нічого не можу з собою вдіяти...»

Трапалося те, над чим ми, беручи перо, іноді не замислюємося зовсім. Людині здумалася кожна хвилинка, прожита з людиною, кожен день, місяць і рік; пригадалися руки, очі, голос... І в одну мить змішалася все: день набіг на день, хвилинка на хвилину, місяць на рік... Якось пекуча, страшна тіснява — тіснота думок і спогадів. І після всього — болюча порожнеча, відміряна відстанню в тридцять літ...

«Я знала всі його приказки, всі його пісні, всі слова; він був веселий, мабуть, на світі таких веселих людей нема. А тепер не згадаю жодної... Допоможіть, поверніть мені мого дорогого Андрійка!»

Людина у відчаї, що знайшли, боронь боже, не її Андрійка. Людина хапається за загиблого, вже не за його життя, а за його смерть, за його обірвану фронтову дорогу, за крутолюбий, неприступний Дніпро, за могилу, можливо, і не його. І найбільше боїться, що їй не повірять, що це був він, адже її доводи та посягання на нього надто недоказові. А коли це так, то вона його втратить удруге.

А вдруге — це значить назавжди.

Через тридцять два роки в серці людини, розворушилося те, до чого, здавалося, вже не було дороги, чому не було вороття, з чим людина змирилася. Безутішна вдова, яка отримала сумну похоронку, ніби забула про її існування. Про коханого в жінки залишилася тільки пам'ять та прізвище, яке перейшло від нього до неї, і вона вхопилася за останнє, за прізвище, за пам'ять: *Андрій-ко!..*

За далиною років найбільша радість для фронтовика — негадано зустріти свого товариша, якого було викреслено з життя, — й розцілуватися, розплакати; отак дивитися, плакати й не вірити, що все-таки виїшли з вогненного горнила й залишилися живі.

Сумно, безвихідно сумно через чверть віку запитувати вдову про її чоловіка й раптом перекреслити віру, що хоч і жалюча, але була вірою; посіяти сумнів, роз-

чарувати, забрати навіть той пекучий горбик землі, де він навіки спочив; зробити з останнього, невітінного чогось, з чим людина змирилася, ще невітінніше, ще болючіше — нічого, ніщо.

За сухим листопадом завіхолив вітряний грудень, оббив снігом останній пожовклий лист, тугим приморозком наліг на ріллю. Рипіла під ногами земля, під колесами — дорога.

Здавалося, я вдруге міряв болючий материн шлях — трусився в ранковому рейсовому автобусі від Решетилівки кременчуцьким путівцем. Та ось у степу пересів на попутну машину — до Кобеляк відгілковувала дорога Андрійка.

Дашківка виявилася розлогим селом, де кожен знає кожного, де не привітатися зі стрічним — знайомий він чи незнайомий — вважається чимось ненормальним, а людина, що знехтувала прадідівським звичаєм села, мислиться не інакше, як невихованою і некультурною.

Яксь бабуся вказала рукою на широкий провулок: «Андрійко, кажете? О-о! там живе вопа, наша добра вчителька... Скільки горя випало жінці — зігнуло її, приголомшило. Не так давно поховала матір, батька. А це рік, як помер чоловік...»

Чоловік?!

То хіба Андрійко вийшов із Долини?..

Ось і хата. Хлівець; щось схоже на голубник. Ще з дороги видно, як хтось високо мантиляє тичиною — ганяє над хатою турманів. Захоплення, звісно ж, не з жіночих. Але голубів колошкає таки хтось у спідниці. То Фросина Хомівна, рідна сестра Даші.

«А ви, мабуть, про нашого Гришу знати хочете?»

«Та хотів...»

«Я так одразу й здогадалася. Даша скоро буде, то спробуємо з нею пригадати разом. Уранці зібралася в Орлик. «Подивлюся,— каже,— на Гостру могилу, де попрощалися з Гришею, бо треба відповісти людині. Заодно, може, встигну й до Тумановського. І — назад».

«А хто він, Тумановський?»

«Гришин земляк, жив недалеко від Орлика. Їх із Гришею поранило восени сорок третього...»

«Коли форсували Дніпро?»

«Еге ж. Гришу тоді, а Йвана Петровича коли — не знаю, тільки знаю, що лежали вони в одному госпіталі. Я читала, що ви написали. Все так, тільки Гриша тоді залишився живий».

«Живий?! Але ж я писав зі свідчення самого комбата, який твердив, що вся батарея загинула на його очах...»

«На війні яких тільки див не було. Їх із батареї вціліло троє, коли не четверо. Після госпіталю ще заходили з Гришею до нас у село. Але потерпіть. Ми все розповімо, що здумаємо. Про таке не можна казати навпрошки. А вже Гриша... Золотий чоловік був, один у світі. Душа... — Кутиком хустини Фросина Хомівна витерла сльозу. — А співав як! Стільки народних пісень ніхто не знав... Та про нього нехай трохи потім. Потоптала війна жіночі життя, покрутила долі. Словачи не викажеш, що таке гірка солдатська вдова. І як їй на слабких плечах було витягувати сім'ю, будуватися на попелищі. От і в Даші — син, дочка...»

«То в них були діти?»

«Ні, це вже після війни Даші трапився вдівець. Не з любові вийшла за нього, а просто... із співчуття до чужої дитини, напівсироти. Однолюб вона... А потім звикла. Так уже судилося їй... Вона, Даша — вчителька, а Микола — її учень. Вчився гарно, старався. Тільки сльози в очах майже кожного божого дня. Глянути — живий жаль... Поговорила з Миколкою раз, удруге: батько частенько топить життя в чарці. Подалася до батька. Той давно задивлявся на Дашу, та сказати все не наслідювався. Знаєте, як буває: і людина добра, сердечна, тямуща, й до роботи беручка, а от перебило сухожилля на фронті, на Дніпрі, а потім схопили сухоти, а потім померла дружина — і поплив чоловік... А дитина не винна. Росте... Даша все чекала, чекала Гришу, не вірила в смерть, геть зісохлася. А ми до всього ще від природи такі дрібненькі вдалися, що коли трохи схуднеш, то вже ніби одна тинь від тебе й залишилася. То й Даша змарніла, мов билина, яку витпали вітри... А тоді одразу якось зважилася: чого вже нема, того не повернеш. Стану хоч матір'ю чужій дитині. Й стала. Полюбила Миколку як рідного. Тепер він сам батько, має свою красиву, чесну сім'ю, живуть у ладу, дружно. Й до Даші приїздить у гості. А Йван

Мусійович... Зламала війна чоловіка. Вип'є сто грамів — і плаче, розповідає про Бородаївський плацдарм на Дніпрі, як вони доба за добою стояли на смерть. І встояли. Вберігся, витримав проти куль, а от чарка, пам'ять про загиблих зламали. Скільки разів засинав, де впав, на снігу, на мокрому. А Даша бігає від двору до двору — шукає, сорому набирається. Так і жили. Натерпілася всього... Надбали вони в парі доньку. Та оцих голубів. О, коли б то не триклятущі війни. Це вони потравмували людей. От і в нас із Дашею. Перша світова покалічила нашого батька, забрала наше дитинство, юність; а друга — потьмарила сьогоднішній і завтрашній день. Залишила людині тільки пам'ять, одну тільки пам'ять...»

Накладання двох воєн...

Відстань між ними — якась чверть віку, час одного покоління... Розум просто не хоче сприймати того, що трапилось: і тоді, й тепер, і вперше, й удруге жорстоке зло сунуло з Заходу, з краю, який дав світові світлик гуманістів, далекозорих філософів, учених і мудрих поетів. Але факти неспростовні: ерозія фанатизму та психозу роз'їла буйне гілля красивої Німеччини, явила землянам жорстоку людиноненависницьку покруч — машину масової наруги, знущань і винищення — фашизм. Пекуча тривога тріпоче знову, бо зводить голову гітлерівська потолоч — неофашизм, неонацизм. Коричнева павала маніяків третього рейху топтала наші землі, потравмувала долі трьох поколінь. І розумію, яку трагедію принесла кожній людині, а також і моїй матері, за першою друга війна. Боронь боже втретє — на пам'яті моєї матері, на віку однієї людини...

...Батько моєї матері, мій дід Іван (ніяк не звикну називати його, тридцятирічного, дідом...), на клич більшовиків тричі тікав з першої імперіалістичної — війни завжди розпалювали хижаки... Ловили діда Івана. На очах в інших його катував фельдфебель шомполами до чорноти, а потім пропускали ледве живого крізь стрій; забивали в труну — тримали, щоб задихався й не задихнувся, просвердлювали в дошках дірочки. Тікав. Ловили знову. Підвішували за ноги до гілля — щоб головою вниз. Підпливав кров'ю. Знову тікав. І таки втік! Але вже не мав після того життя, висох. Зали-

милося тільки прізвисько від війни — «дробний». Біло-кінь-дробний. Те значить, що подробила війна чоловіка. Й діти пішли «дробні»... У тридцять літ залишив молодий дід Іван молодій бабі Марії, солдатській удові, п'ятеро голих, мов пальці, сиріт...

Це тільки один із мотивів, чому моя згорьована мама (у свої тридцять два роки мати чотирьох живих і трьох утрачених дітей...) у січневу воєнну хурделицю сорок четвертого зважилася на важку дорогу від Решетилівки до Кіровограда (туди і назад, добрих шістьсот кілометрів — і все пішки...) — на розшуки батька...

Фросина Хомівна дістає з прискринка припахлого цвіллю, знайомого від дитинства сільського вузлика, гаптованого барвистою ниткою муліне. Ось у таких зав'язаних у вилялялу хустину, трохи припилених стосяках наші бабусі й матері берегли облігації всіх років, старі квитанції про сплату податків та страховок, червоноармійські та споживчі пайові книжечки, різноманітні аркушики з найнесподіванішими записами, що торкалися життя сім'ї й життя двору — від свідoctва про одруження та метрики про народження дитини й до дня, коли вибирали картоплю, коли випав перший сніг чи цвів терен; коли погуляла корова чи закололи кабана; хто, коли й скільки позичив гасу... Це щось мовби родинні святці. І як жаль, що ми не ведемо родоводи з віку у вік — і вже не знаємо в глибину нічого про наше навіть четверте, п'яте коліно; хто були вони, ті, з кого взялося, почалося наше життя. Й кому ми тим життям зобов'язані — пастухам, гречкосіям? Чи знедоленим кріпакам, як мій прапрадід, котрого пан у папа виміняв на мисливського собаку-курцхара; а чи незалежним вольним виборним козакам Решетилівської останньої козацької сотні, як мій інший прапрадід уже по батьківській лінії, який «пропив землю (слова батькові) і нас зробив бідними»...

Це — пам'ять кожного, пам'ять, у яку жадаємо заглянути, щоб глибше зрозуміти себе й знати, хто ми. Це пам'ять кожного, іноді легша, іноді важча, пам'ять особиста — одного, десятих; пам'ять, слабкіша від нашої вселюдської всенародної пам'яті, пам'яті горя й незламності мільйонів і тисяч, пам'яті цілих поко-

лінь — пам'яті відступу, пам'яті Шумейкового Гаю, Ленінграда і Сталінграда, пам'яті Освенцімів і Заксенхаузенів, пам'яті Аджимушкаю та Хорольської ями, пам'яті Долин смерті в Новоросійську, на вогненній землі, в Чехословаччині й у річищі старого Дніпра...

У першій і в другій війнах переплелися особиста і вселюдська трагедії. Фросина Хомівна була дівчиною, коли, потравмований, прийшов із першої імперіалістичної батько. Ще ніхто нічого не знав... Заплюжений і від того якийсь посивілий, він тихо спинився посеред двору — витіняний на громових крутіжах. Тепер наче чужий, не потрібний нікому... Повільно зняв із плечей дорожню торбину, поклав її на спориш під грушу-дичку. Кинулася до нього мати (вона була за наймичку в сільського батюшки Григорія), ридма забилася в риданні; обліпили батька діти... А він пригортає всіх, усіх цілує. Йї мовчить, ніби розгубив ласкаві слова. Тільки в очах сльози. Тільки біль...

Хутко село облетіла страшна звістка: Хома Бабенко прийшов з війни зовсім глухий і німий; не людина, а кісточка та шкіра...

Увесь вечір хата витримувала паломництво співчутливих. До війни Хома Павлович писарював у волості. Любили його люди — не вредний був. І тепер військова книжечка контуженого каноніра, гармаша, переходила з рук у руки — з острахом брали її, крутили в долонях зовсім неписьменні злидарі, вертіли на всі боки, вдивлялися в незрозумілі карлючки. Хома Павлович тикав вказівним пальцем в останній запис, широко округлював губи, хотів щось пояснити селянам, та тільки укав. Але й після цього ніхто нічого не зрозумів. З досади Хома Павлович заплакав. А потім узяв лопату, викопав біля тину мілкий окопчик і почав вимахувати руками, вигукуючи щось схоже на «пах-пах», так ніби уявляв із себе каноніра-стрільця. Потім упав на дно окопчика й ну закидати, привалювати себе землею. Наче затерпи селяни. Хома Павлович нагрібав землю на коліна, на груди... Вже від нижньої половини тіла з окопика стриміла тільки нога. Йї тоді Хома Павлович узявся трусити землю на голову, мовляв, ось так я лежав — геть прикиданий, там...

Наче землерий, весь у землі, він звівся на ноги, випростався, стиснув долоні в кулаки й почав ними різко

вимахувати в папрямку вух та посилено округлювати губи й дуги, дуги, дуги — так наче хотів показати, як можна стиснутим повітрям перебити барабанні перетинки й оглушити людину. Але знову ніхто нічого незрозумів.

Усе прояснилося, коли з Полтави повернувся святий отець Григорій. То була моторошна картина. Солдат писав на шматках паперу слова, а піп читав уголос: в одному з боїв — було це другого червня — хвилию вибуху в окопі накрило Бабенка-стрілця, геть привалило землею; затерпили руки й ноги, стали ніби чужі. Бабенко відчув, що задихається, але не вистачає сили скинути з себе тягар. Допоміг солдат, який побачив: визирає із окопу стрілець — і зник. Придивився: прикиданий землею окоп, а з нього стирчить одна нога... Під кулями, спасибі йому, швидко підповз, розгріб землю, витяг потерпілого з завалу. А той тільки вирячує очі, бачить, що до нього щось кричить рятівник, а — що?! Бабенко хоче відгукнутися, белькоче якісь слова розгубленості й подяки, та хапається руками за голову — в ній аж репає, аж гуде. Й раптом прозріває: ні його ніхто, ні він нікого й нічого не чує. Товариш збиває Бабенка з ніг, навалюється на нього всім тілом, намагається притиснути контуженого до землі. А Бабенко тягнеться руками до голови, притискує долоні до вух і помічає, що вони в якійсь липучій червоній рідині. З вух і носа тече кров...

Фросина Хомівна відшукала в стосику паперів поживклу, гортану-перегортану армійську книжечку. Майже витліле за шість десятиріч чорнило — так наче бузинове — береже слід:

«Прибыл и зачислен в списки 3-го Сибирского стрелкового полка в 13-ю роту в 1915 году. [...] Находился в походах и сражениях против Австро-Германии в 1915 году. Ранен в бою 2 июня 1915 года. Знаков отличия не имеет».

І дописка, зроблена очевидно, одразу після медичного обстеження: «Хома Павлович Бабенко. 5-го йти додому».

На тому відвоювався сільський писар, який більше не зміг бути писарем. У родині Бабенків зайтрила па-

м'ять першої світової війни. Бо війна не обмежується рамками початку та припинення масової бойні й кровопролиття чи підписання договору про капітуляцію. Вона пускає в тіло народу, землі, в серця й душі тисяч і тисяч хижі свої мацаки. Спершу вбиває, калічить чоловіка на полі бою, а потім — мертва уже — в мирній тиші півечить жіночі долі, забирає дитинство, пускає по світу осиротілих, вписує в робочі анкети непоправне — «батько загинув на фронті... не прийшов з війни... пропав без вісті... помер від ран...», а хату й родину залишає без міцного батькового плеча...

Куди тільки не возила Бабенчиха чоловіка — і до Києва, і до Ленінграда, і до Архангельська, і до лікарів, і до знахарів. Настоювала на зіллі ванни, тричі на тиждень купала в купелі, давала пити цілющі напари. Все сподівалася...

Минав за сумним роком рік: батько не розмовляв.

«Мама, було, накричать на дітей, а тато тільки пальцем посваряться. Тато якісь завжди добрі, в білій полотняній сорочці із стоячим комірцем, у чистих полотняних штанах. Сядуть на лаві чи на пеньку, сиві-сиві, мовби у борошні; брови острішкуваті; очі запалі, глибокі. Підкручують розкішні вуса пальцями, читають календар Брюса й щось своє в зошиті пишуть... То війна, то педорід, то облігації та страховки... Мама наріжуть скибочками буряка, мукою трохи притрусять, рогачем заштовхають жаровню в піч... Нас було дітей п'ятірко. А тато мовчать. Мовчали вони і в тридцятих, і в сорокових. І коли пухли, їли траву, сушили спориш, кашку-малашку, кашку з акації, і коли виручала всіх одна на кілька дворів корова, і коли розжилися на хліб... Може, через контузію, через своє невимовне лихо — втрату мови та слуху — тато стали ясповидцем. І до них зверталось все село. Тато читали дивовижний світ — па дотик, по запаху, за прикметами; по кольору хмари й місяця, по відвологлій соломі, по росі, що зібралася в лопушинні за ніч, угадували сушу чи дощ. Та найбільше їх непокоїла гроза, що знову збиралася на заході Європи. Тато часто водили пучками по затертих літерах календаря: «...Планета Марс почитается неблаготолучною по натуре; зла, мужественна, горяча, суха,

свирепа, свет ея кровавый и признается виновницею войны, имеет власть над героями и врагами, говорят — когда она господствует, в том году бывают брани, жестокости, возмущения. [...] *Предсказания частныя.* Кровопролитная война между просвещенными народами...»

Звичайно, передбачення Брюса були неточні. Але таємничість небесних знаків, його таблиці кидали сільських жінок, особливо під час війни, в трепет. І вони вірили, що «в целом году находится 32 дня, в которые не должно ничего предпринимать или совершать важного. Январь имеет 7 дней. [...] Человек, родившийся в один из сих дней, бывает небогат і недолголетен. [...] ... везде последует за ним несчастье».

Текли дні, роки. Батько не розмовляли. Діти, ми не знали, що таке дитинство. Але знали добре, що кучмастобровий провидець Брюс, названий у книзі «великим», таки помилявся: в батька було не тридцять два нещасливих дні на рік, а всі триста та ще й шістдесят п'ять.

Одначе сонце зазирнуло й у нашу шибку.

Через вісімнадцять років — це в тридцять третьому — тато почали чути... А в п'ятдесят восьмому — через сорок три роки після нещастя — заговорили. Що то були за диво й радість! Дорослі діти, ми з'їхалися до Орлика на велике родинне свято: наш старий тато почали говорити тихо-тихо!...»

За балачкою не помітили, як на Дашківку опустилися густі сутінки. З ними зайшла до хати Дарія Хомівна — русоволоса, втомлена: на дно штучного Кременчуцького моря пішло багато стежок, якими ходила вона з Андрійком; не змогла нічого дізнатися про Турмановського. Але здумала все, так ніби воно відмірювалося вдруге...

«Гриша був високий, русявий. Не забути його дивовижно красивих, ясних очей. Під осінь вони ставали сірими, наче вигорали за літо, а на весну робилися бликитними, так ніби хто кропнув у них волошками. Такий веселий, людяний... Я досі шукаю його, хоч стала матір'ю іншої, не його дитині. От і сьогодні спинилася біля Гострої могили, біля Дніпра, вдивлялася в шлях, чекала, що от-от на ньому з'явиться мій Гриша — заплужений, єдиний...»

А дорога бігла вдалину — гірка, безповоротна. Вона мала до останнього подиху єднати двох людей, та, ставши дорогою війни, навіки їх розлучила. Залишилася пам'ять і знімки, вижовклі від часу листи. Вони також дорога — дорога спогадів, дорога пам'яті.

«...У тридцять третьому я закінчила однорічні педагогічні курси в Дніпропетровську. Уявляєте: це я стала вчителькою — якби зараз — восьмикласниця, ще дитина дитиною. А в тридцять сьомому вступила до трирічної Кременчуцької заочної педшколи. Там і познайомилася з Гришею, навчалися з ним в одній групі. Я полюбила його якимось одразу — міцно й назавжди. Ми подружили, а в тридцять восьмому побралися. Гриша працював тоді в Глобиному, знімав куток у людей. Був він сиротою з дитинства. Колись його батьки виїхали з України в Куйбишевську область, там він і народився. А став хлопцем — у рідні краї потягло...»

Три вижовклих знімки вертають нас до тих днів. Серед дітей — так завжди фотографувалися з нами наші вчителі: біля школи, з букетами бузку, святкові — сидить Григорій Олексійович Андрійко, молодий директор Глобинської початкової школи й педагог. А ось він слухає відкритий урок, а ось сам читає літературу, спинившись біля першої парти. Навпроти, на стіні, висить портрет Антона Макаренка у вишиваному рушнику. Уважні, чемпі сільські діти сидять за партами в простеньких піджачках, сорочках, платтячках, у піонерських галстуках із зажимами... Як склалися їхні долі, ким стали сьогодні, чи пережили війну; чи не забули свого улюбленого директора й учителя — в простому сірому костюмі, в сірій сорочці?

Для їхньої пам'яті наводжу напис на знімку:

«Глобинська поч. школа № 6, 1938 р.».

У повітрі пахло грозою. На Заході біснувався фашизм; білим болем боліла Фінляндія...

Григорій Андрійко так і залишився молодшим командиром, не добув армії, бо несподівано застудився. Війна з гітлерівцями застала його в Глобиному, де він працював у школі. Просився добровольцем на фронт — відмовили, бо хворий.

«Гестапо викликало одразу всіх. Усіх учителів району. Ми думали, що це все. Зібрали нас у районному клубі. Гестапівців було багато, озброєних, нахабних. «Комуністи?» — «Так, комсомольці». — «Розкуркулені?» — «Ні, наші батьки бідняки...» Трьох забрали, а в решти влаштували дома обшук. У нашій хаті висів на стіні військовий портрет Гриші. «Рус капут!» — закричав цибатий зайда і автоматною чергою прошив портрет.

Усю осінь і зиму ходили ми на «громдвір» на чорні роботи. Школа не працювала. В січні хтось нацькував старосту, мовляв, нехай і вчитель-директор відслужиться, начепить поліцейську пов'язку й поносить «люшпю», але Гриша навідруб відмовився: краще пристрель... Ви були тоді ще малі й вам не знати, як тяжко було чесній людині уникнути такої ганьби. А я пам'ятаю. Фашистські лакизи хотіли вимазати продажним дьогтем усіх, усіх впутати у свої чорні тенета, щоб, коли повернуться наші, в селі не було чистеньких. Гриша затався, хоч убий; совість його чиста, не заплямована. І тоді нас узяло гестапо. Допитували два дні й відпустили: Гришу душив кашель, у грудях харчало. Через день на порозі з'явився поліцай із гвинтівкою: вербовка, обоє збирайся!»

Свіжий сніг падав на Глобине, коли їх пригнали на станцію. Після побоїв у комендатурі Григорій геть занеміг, на вокзалі з рота хлинула кров — скоротечні сухоти.

Чужинець-вербувальник, що відбирав молоду робочу силу для фатерланду, аби вчепити їм там пекуче тавро «Ost», одних заштовхував у телячі вагони, інших відгонив убік. Відтрусив він прикладом і Андрійків, гидливо процідив: «Век, век!..»

«Повернулися ми в Глобине. То я й кажу Гриші: давай переберемося до моїх батьків, там якось перебудемо. Взяли довідку в управі, зібрали речі — і в Орлик. Тільки-но подалися туди, а там знову вербують... Викликають на комісію. Пороздрянували ми руки й ноги, папустили в ранки каустичного мила. Тіло розпухло, взялося червоними виразками. Думали, що нас забракують, завернуть. Аж — ні. Нас нагодували добричими стусанами й погнали на Кубеляки. Коли спу-

скалися з пагорба до Ворскли, хтось із передніх спитк-
нувся, впав — раптом спинилася, змішалася колона.
І якийсь відчайдуха штовхнув нас під бік: «Тікаймо!»
Нас урятували густі кущі та якесь провалля. А Марфу,
сестру мою, так і повезли до Гамбурга. Скільки лиха
знала... А ми з Гришею переховувалися в батьків до
приходу наших».

...У ту вересневу ніч не спали люди. Горіли хати —
їх підпалили фашистські факельники; густий дим, змі-
шаний із запахом бензину, забивав подих; сполохано
кудкудакали в хлівах останні кури — їх доловлювали
фашисти, що, відступаючи, вдиралися в беззахисні села.
Потім на весь день запало затишшя. А за ним усе за-
ступила димова завіса. От-от з неї мали вийти черво-
ні — паші!

«...В саду був окоп. І ми накотили на нього гарбу,
настелили соломи, й те укриття стало схованкою для
кількох родни. Дим висів такий густий, що за три кроки
нічого не було видно. Горів Орлик. Приходив до нас
Гриша, він із хлопцями готувався передати відомості
пашим, перебратися до них.

Удосвіта перед нами мов з-під землі виріс вродливий
чорнявий солдат з червоною зіркою на пілотці, запи-
тав, чи є де чоловіки — дуже потрібні.

Через день із Вусового — це з Орлика — Гриша пі-
шов на Дніпро. Хоч навколо сльози та плач, зміналися
шинелі, куфайки, щойно мобілізовані й солдати, а він
тримався, як личить мужчині. Було двадцять п'яте
вересня, субота. Одні з них вирушили на Кременчук,
а інші на Бородаївський плацдарм. Куди мій — не
знала. Тільки пекуча тривога стискала серце, коли на
Дніпрі то тут, то там гриміли вперті бої: десь поблизу
був мій Гриша, але що з ним?! Тривога посилювалася.
Мов град, посипалося на Орлик горе за горем. Сього-
дні пішов на Бородаївський плацдарм Заплюйсвічка
Марко, а завтра, чувш, його вже нема, вбитий. Загинув
Дришлюк Олексій. Загинув Дігтяр, Піхуля, Маценко...
Одному нагнало в тіло осколків, інший повернувся без
рук або сліпий... З наших орликівців на Дніпрі поляг-
ла половина... А Гришу привезли тринадцятого жовтня,
пораненого в голову. Трохи підлікувався в медсанбаті

тут же, в Орлику, де жили ми в батьків, і знову пішов на Дніпро. Несподівано, ще не залікувавши рани, десь па десятий день...»

Було форсування, був правий берег Дніпра — неприступний, жалючий, крутий. Але берег свій — невимовно рідний. Була переправа. І, стікаючи кров'ю, ціною життя хлопці втримували плацдарм. Вірогідно, що саме про цю найскрутнішу переправу біля Дерев'ки, Успенки, Чикалівки — трьох сіл — написав Олександр Твардовський:

Вмить снаряд поставив воду
стовпищем. Понтопи — в ряд...
Густо там було пароду —
наших стрижених хлоп'ят.
Хто з солдатів те забуде!..
Не забудеться вопо:
ще живі, ще теплі люди
йшли
на дно,
на дно,
на дно...

Змішалася в небом земля, горів пісок, закипала від куль і снарядів дніпрова вода. Сім діб стояли на смерть радянські люди, солдати. Тисячі людей... На очах одного з них, комбата Пожарова, загинула вся його батарея «сорокап'яток», відбиваючи шалені атаки «месерів», автоматників, «тигрів»...

Здавалося, загинули всі гармати. Й серед них старший сержант навідник Андрійко, який, очевидно, став до першої гармати, на місце Івана Прохорова, що помер після тяжкого поранення в Кременчуці.

Більше десяти днів Дарія Хомівна не знала нічого про чоловіка. А потім прийшов перший лист, написаний на цупкому папері, хімічним олівцем:

«27.10.43 р.

Добрий день, Даша, тато, мама, Фрося, Рая. Шлю палкий привіт. У даний момент знаходжуся в [...] ¹ разом із Тумановським Іваном Петровичем. Сьогодні,

¹ Графітовий олівець військової цензури сумлінно зафарбував місце перебування Андрійка, й спроба працівників Київського науково-дослідного інституту судової експертизи, до яких я звернувся за допомогою поновити текст, не принесла нічого втішного.— *Авт.*

очевидно, будуть евакуювати в тил. Так що ця адреса не основна. Здоров'я нічого, правда, болить голова. Другий день болить голова. З Тумановським лежимо поряд, а як буде далі — невідомо.

З цим до побачення.

Даша, повідом маму Тумановського, що ми з ним разом, і передай їй привіт.

Гр. Андрійко»

Другий лист писаний ще поквапливіше, на шматочку, висмикнутому з блокнота. Хтось обірвав краї аркушика, і про повний зміст можна тільки здогадуватися.

«...[Х]арків — евакопоїзд [товарняку].
...мама, Фрося, Рая, Таня, свати
...з дороги евакуації в тил.
...сьогодні в Харкові, але й тут
...далі, хто його знає. Може
...Пишу до коліна в товарному
...місце в госпіталь і куди не
...ще в зазначене місце, але й там уже

[продовження на звороті:]

переповнено, то значить даліше...
пізнав, що не маючи грошей жи...
брав з дому вже вибуло, к...
ся, ну а останнє, останнє в...
купити хоч хліба кілограм...
Хліба купити, то вже й не бала...
ну не нормально вранці і ввеч...
на те, що після виздоровлення бут...
який буде маршрут, то його...»

Приписка у верхньому куті — «Даша, гроші приготув-
ляй...» — говорить багато про що. В ту осінь Лівобережжя Дніпра нагадувало знищену суцільною рубанкою лісову просіку, в яку вдерлися нищівні горішні вітри. Під стрімкими ударами військ Другого Українського фронту фашистські армії поспішно відхлинули за широку водну перепону, воліли втриматися на крутих кручах Славути, які геббельсівська пропаганда нарекла неприступним «Східним валом». А тут, на дніп-

ровому лівому березі, фашисти все піддали вогневі. Спобілили села й міста, згорів хліб. Від Харкова до Полтави, від Решетилівки й до Кременчука, від Сули до Ворскли, від Говтви до Псла й до Дніпра чорніла «мертва зона»: тільки печі, обвуглені димарі й печі... Сила-силенна людей — без даху над головою, без шматка хліба — відчули на собі жорстоку підступність воєни. Невикрут із постачанням, підскочили ціни на продовольство, на хліб...

Третій лист, датований чотирнадцятим листопада, — уже з госпіталю. Учнівський аркушик в одну лінійку, синій олівець:

«[...] Скоро виписуся в частину. Можливо, їхатимемо поблизу села або через село, то заскочу додому, так що будьте готові. Особливо, щоб були каплі, що в крайньому мені будуть потрібні. Так само організуйте справу з землянкою, якщо ще не зробили, бо йде до зими і буде холодно.

Які новини? Даша, чи бачила кого з РВНО; де працюєш?

Кріпко цілую.

Ваш Григорій Андрійко»

Четвертий лист — на клаптикові з учнівського зошита в клітинку — з воронезького містечка Хрепового. П'яте грудня.

«[...] я ще й досі в госпіталі. Рани в основному заживають. Вскорому виписуюсь у частину¹. Коли їхатиму через село, можливо, заскочу на якусь годину, а можливо, й ні. Все залежатиме від того, де перебуватиме наш запасний полк, в який мене повинні направити разом з моїми товаришами. Бажано б, звичайно, заскочить додому. Ну, це залежатиме від того, в якому

¹ Певне ж, номер військової частини, в якій перебував Андрійко разом із Пожаровим, і військової частини, в яку тепер направлявся навідник після госпіталю, різні. А може, доля розвела комбата і його старшого сержанта: 7 січня сорок четвертого один із них був у сніговій дорозі до частини, а другий — піднімався у свій останній бій...— Авт.

напрямку будемо пересуватися. На всяк випадок прибережіть капель і грохи грошей.

Чи все в порядку дома? На мою думку, Даша, краще було б тобі від свого дому [синє чорнило змінюється фіолетовим...] далеко не їхати на роботу, а бути в своєму селі. По прибутті в частину я напишу адресу, і будеш писати на неї, а зараз не пиши, на днях ми повинні виїздити.

З цим до побачення. Остаюсь жив і здоров, чого і вам усім бажаю.

Ваш Гр. Андрійко»

«...І він таки зайшов. Зайшов не один. А з ним ще троє. Точніше, не зайшов, а забіг на хвилинку, бо так і сказав одразу: «Забіг на хвилиночку...» Був пізній грудневий вечір. У хліві (бо хату спалили фашисти) на перевернуті ночви ми швиденько поставили все, що змогли принасти. Хлопці були після госпіталю і з дороги слабі. Й мама вмовили їх, що краще раненько встати, ніж зараз топтати пітьму. Й вони залишилися.

До ранку не зімкнули очей. Каноніри, так мама називала гармашів, — тулять самокрутку за самокруткою і в густий дим уплітають слова. В кутку сидять сиві-сиві тато — все чують, а нічого не скажуть, тільки ловлять очима розмову, час від часу підтягуючи циганською голкою гнота в каганцеві, зробленому з гільзи снаряда, зрізують нагар та похитують головою. Уявляєте: німі батько слухають розповідь про нещасні бої на Дніпрі, про Долину смерті... Не забуду, як текла з батькових запалих очей по зораних щоках пекуча сльоза...

А ми з Гришею примостилися в кутку, пригорнулися одне до одного, я забилася під його руку, наче під крило, — й іншого світу для нас не було. Отямилися, коли заукали тато. Високі, худі, геть сиві, вони підпирали головою стелю хліва, вимахували руками, округлювали губи, хотіли видушити слова. Виразними жестами тато розповідали, як їх накрити снаряд, привалив в окопі в першу світову. Гриша міцно і ще міцніше притиснув мене до грудей, прошепотів: «Ось так і нас на Дніпрі накрило, всю першу гармату: Золотарьова, Телишева, Софіна й мене. Решту — на смерть. Ми тримали шосту атаку «тигрів»... Добре, що хоч живі!...»

За Дніпро, пам'ятаю, в Гриші була якась медаль. Здається, «За відвагу».

...Удосвіта я проводжала Гришу. До збору вони мали неодмінно бути в Кременчуці, бо в Орлик забігли самовільно.

Поминули новоорлицьку церкву, йшли на південний захід — усе під гору й під гору, побіля сосен, через кучугури — в степ. Сніг лежав глибокий. Хлопці ступали, щоб нога в ногу, слід у слід, витяглися ланцюжком, підтримували один одного за руки, сміялися. А ми з Гришею брели як попало, обнявшись, не помічаючи нічого; він мене більше ніс.

Зупинилися біля Гострої могили.

Тут хлопці вирішили залишити нас, щоб ми попрощалися. Та я затримала їх на хвилинку — через це змогла їх більше роздивитися. Всі троє нижчі від Гриші. Золотарьов, Телишев, Софін... Золотарьов — кругловидий, Телишев — чорнявий... Коли б оце зараз побачила їх, навіть постарілих, через тридцять два роки, то впізнала б... А так не здумаю... Я прохала хлопців: «Як там складеться, а ви ж із однієї частини, усіх здружила видима смерть, то хоч один про одного піклуйтеся, пишніть».

Хлопці пішли вперед.

А ми стояли серцем до серця біля Гострої могили.

Потім повільно зійшли на могилу, щоб разом глянути на Орлик. На білий сніг налазило вустюкувате проміння, засліплювало очі. То над білою землею вставало холодне зимове сонце. Починався наш останній спільний ранок під боком біля материного села... Й Гриша раптом заплакав. Не зронив він сльози, коли, тривожна, виряджала його в армію в тридцять дев'ятому; не плакав, коли вперше і вдруге йшов на Дніпро, коли повертався покалічений. А тут не витримав: «Ну як ти будеш жити на світі без мене? Як?.. Але нічого не вдієш, нічого не зміниш. Війна — для всіх війна... Бережи себе, Дашуню. Поцілуй іще раз за мене батьків...» Він був сирота і моїх батьків мав за рідних, шанував. І вони любили його, як сина. Та й хіба можна було не любити його — доброго, працювितого? Вчитель, а не цурався хатньої роботи — і дров наколе, занесе, і по воду піде. Все — щоб у злагоді, в мирі, в пошані. І в

компанії веселий, свій, щирий, ніхто його не переспіває.
Особливо коли почне свою улюблену:

Ой у лузі, та ще й при березі —
червона калина.
Спородила молода дівчина
хорошого сина...

Жили ми дружно, душа в душу, одне одному співчували.

А тут Гриша заплакав, ніби відчув, що це наше останнє прощання!

«Жаль, Дашуню, що в нас немає дітей. Думалося: ще молоді, встигнемо, а зайшла війна — тепер не до цього. Та не журись — прийду з перемогою додому!»

І... не прийшов.

Тільки короткий лист, його останній лист в останній день сорок третього року.

«31. 12. 1943 р. Привіт з-за Дніпра.

Добрий день, дорогі Дашуня, тато, мама, Фрося, Рая, всі рідні. Поздоровляю вас з Новим, 1944 роком, бажаю щастя у вашому житті. Повідомляю, що жив і здоров, чого й вам бажаю. З госпіталю доїхав благополучно. Здоров'я хороше. Болю в грудях не відчуваю ніякого. Сьогодні чи завтра виходимо на фронт. Усі вчотирьох на місці і все в порядку.

З цим до побачення. Вийжджаємо.

Ваш Гриша Андрійко.

Привіт від З-х».

На різдво Дарія Хомівна схопилася серед ночі — вона вся тремтіла. Якись хижі ввижання душили її в рідній хаті, так ніби тиспула стеля, так ніби на вмируще затріщав сволок. І десь закричав, кликав її Гриша. Думала, заспокоїться в школі, але ж ні; там усе нагадувало про чоловіка — облущені класи, понівечені парти, печаль на обличчях дітей, яких навчав Андрійко. Душею відчула щось недобре.

Десь ополудні листоноша принесла солдатського трикутника. Затерпало в грудях — чиясь незнайома рука

писала до неї. Розгорнула трикутника, а там три речення:

«Ми йдемо у перший бій. Про Гришу нічого не знаємо.

Золотарьов, Телишев»

Відтоді — невідомість.

З Орлика попросилася в Дашківку. Писала один запит за іншим — Гриша наче загубився на війні...

Полола мак, як її знайшла похоронна.

Пекучий шматочок вижовклого паперу, складений удвоє. Невеличка марка на 30 коп.; добре знайома з дитинства голубенька марка з зображенням пілота в шоломі; штемпель, чорний штемпель польової пошти; печатка військової цензури...

Читаний, перечитаний текст. Від сліз розпливлися слова:

«[...] польова пошта [...]»

Згідно з вашим листом від 28.V. 44 року повідомляю, що червоноармієць військової частини 32507 Андрійко Григорій Олексійович, 1915 року народження, загинув 7 січня 1944 року в бою з німецькими загарбниками й похований у селі Плешковому Єлисаветградського району Кіровоградської області. Повідомлення про смерть було надіслано 7 січня 1944 року Ємельяновському райвійськкомату Куйбишевської області для сповіщення матері Андрійко Марії Яківні, що мешкає в селі Бодаївському Ємельяновського району.

*Заст. нач. штабу по обліку
ст. лейтенант т. Адащук».*

«...Гришині батьки померли, коли він був хлопчиком. І похоронна, звичайно, загубилася десь на Куйбишевщині.

Я забилася в тривозі, мов зловлена птаха. Не хотіла вірити в смерть. Написала в Плешкове до школярів: допоможіть, розшукайте, чи похований у вашому селі вчитель Андрійко Григорій Олексійович? Учні четвертого класу (я всіх пам'ятаю — Валя Чурсіна, Віра Векленко, Зіна Волошина, Валя Усенко) написали мені,

що в січні сорок четвертого за півтора кілометра од села спалахнув жорстокий бій; Плешкове двічі переходило з рук у руки. Було багато вбитих і поранених. Тіла загиблих перенесено в братську могилу. Учні зверталися до Олександрійського військкомату, переглядали списки.

«[...] але прізвище і по батькові трохи не сходиться, а більше подібних прізвищ нема. В списках записаний: Андрейченко Григорій Іванович, рік народження не відомий, 36-й гвардійський стрілецький полк. Загинув 9 січня 1944 року. Адреса: Андрейченко Наталія Іванівна, Смоленська область, м. Дорогобуж, вул. Колгоспна. Це адреса матері. Повідомте, чи збігається адреса. В списках могли неправильно написати по батькові...»

Тоді я сама поїхала в Плешкове.

Як зараз бачу: праворуч німий чорний ліс. Дрімучий, страшний... Вийшла за село, ніхто не сказав мені, де похований Гриша. Та я ніби серцем відчула його могилу, його горбочок, впала на землю, плачу й так начеб чую — Гриша каже мені: «Отут я лежу...»

...Тридцять два роки, як не приходить, нема... Я забула його приказки, приповідки, але пам'ятаю, як він — такий інтелігентний, високий, затріпуючи п'ятірнею русявого чуба назад голови, — запально виступає на цукрозаводі, як веде комсомольські збори. Гриша був активним членом комсомольського комітету. Досі дзвонить мені переключка: «Андрійко номер один! Андрійко номер два!..» Я не забуду, з яким хвилюванням читав він з пам'яті поезії Шевченка, Франка й Лесі Українки чи розповідав школярам про Савмака і його «державу сонця», про Гарібальді, про Овода й Спартака, про Фрунзе, про Ворошилова, про Павку Корчагіна... А потім сам став мужнім воїном, солдатом, який із честю витримав чорні дні трирічної гітлерівської окупації, а після неї, хворий на сухоти, поранений у голову, а потім у живіт і руку, двічі переходив Дніпро, брав «Східний вал» і впав на рідну землю в січневому бою як хоробрий солдат із найдорожчою медаллю «За відвагу». Я не здумаю його приказок, приповідок, але не забуду ніколи його добрих, лагідних рук, його милих очей — чистих, мовби рідне полтавське небо; я не забуду його неслухняного русявого волосся; його некрив-

ливих сірих сорочок, його вишиванку, що я вимережила йому на весілля, його простого дешевенького костюма — одного-єдиного через нестатки; не забуду його ходи, його взуття, тих каблуків, стоптаних завжди до середини... Я й досі — через тридцять два роки — пам'ятаю його голос: по-полтавському м'який, але дужий, що незначим кольором розкривався у співі. Отак би покликав він — і я бігла б до нього дні й ночі, як біжить навколо Сонця Земля — без утоми, без спочинку. Я бігла б дні й ночі, наскільки тільки може стачити сили в жінки, яка полюбила по-справжньому раз і назавжди й через лихоліття не змогла стати матір'ю від коханого. Я бігла і бігла б, навіть якщо б довелось оббігти навколо Землі. Я бігла б, аби тільки він повернувся зі мною на це саме місце».

ЖИВИ-Й, НЕСПОДІВАНИЙ ТУМАНОВСЬКИЙ

Здається, постать старшого сержанта, навідника вималювалася. Одначе минали дні, й усе глибшала певність, що Андрійко багато чого не домовив. У відчаї знову й знову я звертався до його солдатських листів. Безсторонні свідки будь-якої події, вони стають найдостовірнішим аргументом, коли пригасаються спомини й зраджує пам'ять. У жовтизні документів жевріла надія, що хтось із батареї Пожарова таки вижив: «...усі вчотирьох на місці...», «Привіт від 3-х...» Таємничість поставала в рядках і між рядками. Андрійко начеб зумисне залишив загадковість, ніби передбачив можливість майбутнього пошуку й інтересу до своєї особи та до його хлопців через тридцять літ.

Ощадність на слово автора листів не узгоджувалася з моїм бажанням розповісти про все з найпильнішою достовірністю, з фронтовим колоритом. Усе випадало з тексту, не хотіло потрапити в текст. Перехід на числівники, коли є в ньому імена й прізвища; ретельність графітового олівця, настільки сумлінна, що текст оригіналу не можна поновити навіть за допомогою найновішої судово-експертної техніки... Втім, усе правильно, логічно: кілька листів написано з переднього краю, з військової частини, що днями втягувалася в нові бої, з медсанбату... І не виключено, що ці листи могли потрапити до рук ворога й мимоволі стати джерелом ін-

формації. А війна й тут має свої суворі закони, непохитні урахування. На війні перемогу святкує той, хто ніколи не послаблює пильність, хто у всьому береже таємницю. Там, де на карту поставлено — жити чи вмерти, — там вибір один і немає дрібниць. Навіть розташування польової пошти... Навіть це могло паштовхнути противника на здогад, куди, в якому напрямку переміщуються війська. А кілька прізвищ із перехопленого листа при певному збігові обставин могли стати доказом перебування медсанбату, артилерійської частини в тому чи іншому місці.

Та недаремно кажуть: щоб не заблукати в печері — годі маленької свічки; якщо з героїчного бою вийшов хоч один солдат, то про подвиг мають знати і знатимуть тисячі.

Андрійко загинув.

Але... з ним до села заходило троє — Золотарьов, Телишев, Софін. Що з ними і чи живі?..

Й нарешті: хто такий Тумановський? Може, він був серед отих трьох? Адже пам'ять, іноді пам'ять...

Я не знаю, чи передаються думки на відстані, але випадок, про який розповім, переконує, що інколи передаються. Якесь неспокійне силове магнітне коло вже схрестило мої думки і думки вдови; треба шукати й знайти!.. Це підтвердив несподіваний лист, правильніше, дві кореспонденції — лист Дарії Хомівни, писаний чітким, по-вчительському каліграфічним почерком, і другий, вкладений у того ж конверта аркушик. Чиясь незвична до писання рука, невправні, нерозбірливі літери...

Невже — Тумановський?!

Так, це був він — живий, несподіваний. І я наводжу повністю листа Тумановського, подекуди не торкнувши рядки редагуванням:

«Драстуйте, глибокошановна моя землячка і мого друга Гриші рідна жона, Даріє Хомівно, й уся ваша родина!

Мій лист, знаю, розхвилює вас, але не озватися просто не можу. Вчора розповідав учням про форсування Дніпра, про Бородаївський плацдарм, який ми скропили

кров'ю. Сказав про багатьох мужніх і серед них — про Гришу. Й раптом учитель історії захопився за прізвище Андрійко, мовляв, чи не він був навідником у лейтенанта Пожарова? Виявляється, у класі обговорювали нарис, надрукований у «Комсомольці Полтавщини». Газету швидко розшукали. Я читав і перечитував список особового складу винищувальної протитанкової батареї «сорокап'яток»: «Перша гармата... Андрійко — ст. сержант, навідник...» І не вірив власним очам. А потім опустився на лаву, розтривожився й заплакав, згадавши пройдену дорогу. Я не мав сумніву, що це він, Гриша Андрійко. А тому одразу вирішив розшукати вас, Дашо, щоб сказати через тридцять два роки: Гриша дуже любив вас. Навіть у найтяжчі хвилини він залишався чесним солдатом. І нехай завжди буде світлою наша пам'ять про нього.

Як опинилися ми разом, в одному госпіталі? Як зійшлися наші стежки?

Мій батько помер у двадцятому, коли мені не було й двох літ. І я виріс в Орлику, в діда. Глибоко відчув на собі гіркоту сирітства. Здоров'я було нікудишнє, до всього — далекозорість. У тридцять дев'ятому в числі багатьох комсомольців прокладав Забайкальську залізницю. Будпоїзд № 9, директор Березовський. Станції Мисова, Танхой, Чугутаївка, Улан-Уде, Ганзурин на Селензі — це мої.

У сорок третьому комісованого, не годного до несення стройової, мене закликав польовий військкомат: 72-а гвардійська стрілецька дивізія... Так я став ад'ютантом Баталова. Нині генерал-лейтенанта Г. М. Баталова, Героя Радянського Союзу. Баталов і 72-а гвардійська стрілецька дивізія — це були саме той перший легендарний командир і саме та рідна перша бойова фронтова сім'я нашого земляка, письменника Олеса Гончара, яку він змалював у своїх «Прапороносцях». Ми були справді «непромокальні». Де було найтяжче, там опинялися нашої дивізії полки...

Форсували Дніпро на Бородаївку.

Дивізія рухалася в напрямку Лихівки. Біля села Одинці нас одрізав німець. Дві доби стояли на смерть. Зашморг затягувався. Та виручив нас сержант Іван Федоров. Ризикуючи життям, із простріленою рукою Федоров пробрався в розташування ворога й роздобув найцінніші дані (за цей подвиг Федорову присвоєно

звання Героя Радянського Союзу). Вкрай знеможені, ми вийшли з оточення. Нам дали відпочити два дні. Перед нами стояло чергове завдання: захопити важливу станцію Верхівцеве. Ось тоді дивізію поповнили люди. Був серед них і Гриша. Пам'ятаю, він ще не дуже залікував своє перше поранення на Дніпрі, голова була перев'язана, боліла... Але він рвався в бій.

Двадцять третього жовтня, в суботу, в запеклій сутичці ми вибили фашистів з території колгоспу, що неподалік від станції Верхівцеве. Під вечір настало затишшя. Була шоста година, коли ми з Баталовим вирушили на КП. Де поповзом, де назгинці поминали хату за хатою. І тут — за п'ять кроків до КП — розірвалася міна. Впав Баталов, поранений у голову. Впав і я. Тільки й пам'ятаю: до медсанбату нас одвіз «студебекер». Усе текло, наче в тумані... Мене також поранило в голову, зачепило артерію, я втратив багато крові. Осколок досі сидить у нижній щелепі — так і не витягти...

Через день Баталов пішов далі, на фронт, а мене відправили в госпіталь. Є у Воронезькій області станція Хренова. Там лежали ми в лісовому технікумі. Поступово я почав приходити до пам'яті. Ще паморочилось у голові, відчував нестерпний біль — так ніби одвалювалася щелепа, важко було спромогтися на слово. Коли чую: той, що лежав біля мого ліжка, легенько смикнув мене за лікоть: «Тумановський, та нарешті очуняйся ти, Тумановський!..» Боже, невже Гриша, Гриша Андрійко?! Голос глибокий, м'який. Я погано бачив — заважали бинти: та бути ж не може, щоб з одного села та опинилися в одному госпіталі, в одній палаті, та ще й ліжка в ліжка!.. Голова пішла мені обертом, мало не знепритомнів знову, мугило від утрати крові. Боявся, що це — ввижання, й не встигну віддатися радості, як воно зникне. Тоді я вирішив перевірити — Андрійко це чи не Андрійко. Й кажу: «Давай познайомимось». — «Давай. Ти — Тумановський. А я чоловік Даші, зять діда Миронича. Знав такого?» — «Ще б не знати мені! Мироничем по-вуличному називали ясновидця Хому Павловича Бабенка, глухонімого з першої світової війни. Хоч Миронич не він, а його дід, що зажив слави прекрасного садівничого. Він викопав найрозкішніший сад у селі. Й колись я, дитина, заліз у той сад, на грушу-дичку. То Хома Павлович

зняв мене з дерева. Я гадав, нажалити кропивою, шльопків надає. А він тільки насварився пальцем, узяв мене за руку й повів у хлів. Там, під рядном, зсипані на ячню солому, вележувалися груші. То він наклав мені повного кашкета, ще й за пазуху. Наласувався я тоді. Влежана груша — солодюща, як мед; на губах тане. Сік аж п'янить, начеб соняшний...» — «У мого тестя росло гарне дерево. Грушу-дичку він приніс із лісу, а сливи — з Опішні. На собі, пішки — майже за сотню верст...» — «Знаю,— кажу, вже зовсім переконавшись, що це він, Андрійко.— Знаю й вашого Федю, і Таню. Таня така повненька, симпатична...»

Так і подружили. Гриша був чоловік добрий, чесний, прямий. Про таких кажуть: кришталева душа. Ввічливий, грамотний, культурний. Вродливий з лиця. І дуже порядний, справжній. Ось такі, як він, самовіддані захисники Батьківщини, в жорстокій війні з фашизмом принесли народам світу святу перемогу. Про це я кажу дітям, школярам.

І ще скажу: він дуже любив свою дружину, вас, Дашо. Скільки ми перемріяли з ним про зустріч із рідними!.. Він усе говорив про вас. А я — про свою Мотю Таранцеву, орликівську дівчину, яку щиро кохав.

А в грудні Гришу виписали з госпіталю. Я провів його на вокзал, попросив, щоб він зайшов до моєї матері, передав од мене вітання.

Більше нам не судилося стрітися. Але як лежали з ним поруч, як розмовляли, того не забуду повік.

Живу помаленьку. Здоров'я підірвала війна, тяжкі роки. Працюю на заводі в селі Садках під Кременчуком; маю сина, дочку.

Ще мало не забув про Гришу. З госпіталю він заходив до моєї матері. Не один. Він їй дуже сподобався.

І ще, Дашуню. Ви і вся ваша родина вже звиняйте мені, що я, може, грубо, але запитаю... Пробачте за те й простіть... Я все хочу вас запитати: чує, що у вас є діти, то чи це Гришині діти?.. Напишіть мені, тільки звиніть...

Мій низенький уклін передайте Феді. Великий привіт вашій сестрі Тані та її чоловікові Івану Івановичу Кушніру. Кажуть, він випасає колгоспну худобу на островах, де штучне море, й часто возить родичів (хто приїде) на моторному човні в сосни, на острови. Хоч би раз звозив туди мене, бо так сумую за рідною землею,

де виріс. Там, під водою, затоплена могила моєї матері... Там і моя молодість... До слова, в Кушнірового батька був я колись за учня на двигуні.

У листі про все не розкажеш.

Жду відповіді.

До побачення.

Тумановський

Р. С. Дашо, висилаю вам фотокарточку. В той час було не до фотографувань, точилася така битва, що горіла під ногами земля й небо душило смертних — чорне мов сажа. А сфотографувався в онуфріївському госпіталі, це вже після свого другого поранення в руку, коли форсував Прут».

Пожовклий воєнний знімок зберіг двох друзів-солдатів, які лікувалися в онуфріївському госпіталі, — Івана Тумановського та Івана Михайловича Никуленка. Квітень, 1944 рік. Так свідчить напис на звороті. Тумановський низенький, але відчутно — жвавий, як ртуть; у кашкеті, акуратна шинель, начищені ялові чоботи — ад'ютант, порученець Баталова. Никуленко на голову вищий, у пілотці, недбало закинутій набакир, у довгій тертій в окопах шинелі, у запилюжених, задертих кирзях — рядовий піхоти, землерий цариці полів... Солдати війни — обидва; обидва нанюхалися пороху, не раз стікали кров'ю од рап... Війна вкарбувалася в їхню пам'ять, як укарбовується жахлива горобина піч, що своєю вогняною блискавицею поцілила в людину і геть би спопелила її, якби не відволодала рідна земля, якби не своєчасна поміч друзів, якби не зцілючі руки медсестр, лікарів... Війна застряла в пам'яті, мов кривавий коряк, мов суцільна, навісна, невидлядна ніч. І хто дав мені право допитуватися серцем у серця, змушувати людину, хоч і в уяві, а переживати страждання вдруге, прокручувати колісницю назад, аби пригадався за місяцем місяць, за днем день, аби здумалися до секунди хвилини, в які вміщувалося солдатське життя і в які воно на волоску повисало? Хто дав мені таке право втручатися в болі людини, яку обпалила війна?

Він. Вони. Моя мама. Мій батько. Мій брат. Мій син. Дружина. Сестра. Одноногий, безрукий каліка з війни;

каліка на роликах-коліщатах... Сива жінка-вдова. Мій товариш — його батько пропав без вісті, його батько не прийшов з війни... Це вони, народжені й ненароджені, дають мені, тобі, йому право — допитуватися серцем у серця. Щоб не повторилося вдруге. За роком рік — усе глибшатиме моя, твоя, його пам'ять; день у день — ми тягтимемося до тих, хто пройшов крізь війну, розірвав колючі дроти, потропив шибениці, пошматував пута нищості й гітлеризму. І врятував майбутнє. Ми шукатимемо Пожарових, їхніх гармашів, котрі увійшли в безсмертя в героїчних Долинах смерті. Ми шукатимемо Андрійків, Золотарьових, Телишевих, Софіних... — у цьому велич людської пам'яті й святість нашого сипівського обов'язку нащадків. Люди, солдати — творці історії, найсправжнішого, найстійкішого на землі. Про конкретних солдатів нам розкажуть тільки конкретні солдати, які з нашими героями — самі, як герої, — вставали в атаки, йшли на смертні бої.

І звичайний мій лист до Тумановського є звертанням до них: *відгукнітьсся, хто був, хто знав, — це дуже потрібно*. Пам'ять Долини смерті повинна воскреснути в нас — в ім'я пам'яті тисяч.

«9 травня 1975 рік.

Шановний Іване Петровичу!

Пробачте, що забираю ваш час, але ви єдина людина, яка може мені допомогти й дещо вточнити. Я шукаю солдатів батареї «сорокап'яток», що восени сорок третього стояли на смерть у долині старого Дніпра біля Чикалівки, Успенки, Дерев'янки... Одним із героїв моєї розповіді став ваш фронтовий товариш Андрійко Григорій Олексійович, а через нього я відшукав і вас. Як і чому він і ви з'явилися в моєму творі?

У січні сорок четвертого моя мама шукала батька, пройшла пішки від Решетилівки до Кіровограда, де в одному з госпіталів мав бути батько. На шляху, перед Кременчуком, коли мама замерзала в снігах, її підібрав лейтенант-артилерист, який повертався з госпіталю на фронт. Так вони разом завернули до Чикалівки — села над Долиною смерті (це навпроти, через Дніпро від сучасного Комсомольська). То була, мабуть, най-

важча переправа. Сім діб із четвертого жовтня солдати втримували плацдарм. За твердженням комбата, на його очах загинула вся батарея, а його, контуженого, перевезли в бочці на лівий берег. Так він потрапив до госпіталю й потім пройшов усю війну до кінця. Я почав шукати Пожарова, лейтенанта, який у війну допоміг моїй матері, але спізнився на сім років: у березні 1966-го Пожаров помер за друкарською машинкою, за недописаним листом до кременчуцьких школярів. На столі в нього залишився список особового складу батареї. Багато прізвищ без ініціалів, без імен. Я надрукував нарис у газетах «Літературна Україна» та «Комсомолец Полтавщини», навівши прізвища з того списку. На публікацію відгукнулася вчителька Дарія Хомівна Андрійко, яку ви знаєте. Вона впізнала свого чоловіка й запевняє, що це був він.

Так у мою розповідь прийшов *Андрійко*.

Я їздив у Дашківку, говорив з Дарією Хомівною. Але багато що вимагає уточнень. Мені конче потрібна ваша допомога. Тільки з вами можна прочитати затерті слова в листі Андрійка з медсанбату:

«...У даний момент знаходжуся в [...] ¹ разом з Тумановським Іваном Петровичем. Сьогодні, очевидно, будуть евакуювати в тил. Так що ця адреса не основна. Здоров'я нічого, правда, болить голова. Другий день болить голова. З Тумановським лежимо поряд, а як буде далі, невідомо.

З цим до побачення.

Даша, повідом маму Тумановського, що ми з ним разом, і передай їй привіт.

Гр. Андрійко»

Лист датований 27 жовтня 1943 року. І в повісті я повністю наводжу його. Але... графітовий олівець читця зафарбував назву міста (села), де ви перебували з Андрійком, тобто адресу медсанбату. Тоді це була військава таємниця, а сьогодні ми маємо знати,

¹ Працівники Київського науково-дослідного інституту судової експертизи висловили думку, що назва починається на літеру «Н», друга від краю — «р», її довгий гачок торкнувся нижнього рядка й ніби прочитується наприкінці щось схоже на «нстрєбит». — *Авт.*

де був медсанбат, бо тільки це допоможе встановити, чи з батареїцями Пожарова, у Долині смерті, чи на Бородаївському плацдармі був уперше поранений Андрійко.

Лист другий — з дороги; обірвані краї, уривчастий. Третій — із воронезької станції Хренова, вже з госпіталю. В цих листах Андрійко не згадує вас. Одначе Дарія Хомівна переслала мені вашого листа до неї, в якому ви свідчите, що лежали з Андрійком у госпіталі на станції Хренова. Чи не помилка це, чи не зміщення в часі? В медсанбаті чи в госпіталі ви зустрілися з Андрійком? Розкажіть якомога докладніше, пригадуючи всі епізоди, що пов'язали вас із старшим сержантом.

Для уточнення повторюю, що тільки в першому листі від 27.10.43 року Андрійко згадує вас, тобто, на мою думку, перебуваючи в медсанбаті, десь поблизу Дніпра, поблизу місця, де його і вас було поранено (може, ви пригадасте, де й коли його було поранено?). А вже в третьому й четвертому листах він повідомляє:

«...В скорому виписуюсь у частину. Коли їхатиму через село, можливо, заскочу на якусь годину, а можливо, й ні. Все залежатиме від того, де перебуватиме наш запасний полк, в який мене повинні направити разом з моїми товаришами. [...] На днях ми повинні виїздити...»

Це — п'яте грудня, станція Хренова.

Отже, з Андрійком були його товариші. Можливо, хлопці, з якими він форсував Дніпро, хлопці з його батареї, з батареї лейтенанта Пожарова.

Чи пам'ятасте, хто з ним був, з ким він зустрівся у госпіталі? Може, він і вони щось розповідали? В листі до Дарії Хомівни ви пишете, що проводжали Андрійка з госпіталю. Згадайте: чи не хлопці-артилеристи вирушали з Андрійком на фронт?

Дарія Хомівна пригадує, як Андрійко заходив у село. З ним заходили троє його товаришів — Золотарьов, Телишев і Софін, тобто батареїці з того списку, що залишив перед смертю комбат, хлопці з першої гармати. Що сталося з ними? Може, пам'ятасте...

У своєму останньому листі в останній день сорок третього — за сім днів до своєї загибелі — Григорій Андрійко відсилав листа дружині!

«[...] З госпіталю доїхав благополучно. [...] Болю в грудях не відчуваю ніякого. Сьогодні чи завтра виходимо на фронт. Усі вчотирьох на місці, і все в порядку.

З цим до побачення. Вийжджаємо. [...]

Привіт від 3-х.

Незаперечно: з ним було троє. Незаперечно: троє його товаришів вийшли ще зі станції Хренова, всі вони мали поповнити котрусь із виснажених боями частин, всі вони були артилеристами й, певне ж, не земляками Андрійка, бо тоді б ви їх знали. Пригадайте їхні прізвища, імена, які вони зовні? Звідки? Здумайте все, що розповідав вам Андрійко, де й коли він форсував Дніпро вперше? Може, з його розповіді ви пам'ятаєте, як усе трапилося, якийсь випадок, епізод?

Дарія Хомівна пише, що на Дніпрі Андрійка було поранено двічі. Як це пригадуєте ви? Зокрема, бої (з його участю), медсанбат, дорога до госпіталю, госпіталь, прощання, те, як ви його проводжали; коли і як дізналися про його смерть?

Тепер про вас. Де ви народилися, ким працювали після війни; куди заходив Андрійко, щоб передати од вас вітання матері; чи пригадувала вона коли — з ким заходив, які з вигляду хлопці; як звати вашу матір? Чи не був Баталов, ваш командир, командиром Пожарова й Андрійка? Може, у вас збереглися фронтіві листи (ваші — до матері, до рідних; листи з госпіталю до друзів). Чи не писав вам Андрійко з фронту після прибуття в частину?

Я зумисне запитую докладно про все, що мене цікавить. Це дуже потрібно для нашої світлої пам'яті про тих, хто не прийшов з війни; для тих, хто одержав болючі похоронні. Я прошу вас пригадати. Віддайте цій справі вечір і напишіть, виходячи з моїх запитань. Пригадуйте просто: який був вечір, як ви йшли, що

сказали, що було навколо. Тобто по можливості так, як би ви оце розповідали мені, коли б ми сиділи поруч.

Тільки дуже прошу — не відкладайте ні на день».

Несподівано я потрапив у цейтнот. Ситуація ускладнилася. Зволікання — не товариш видавничого графіка. Термін подачі рукопису закінчувався, завершувалася й робота над повістю, і та робота, здавалося, не мала краю-кінця. Відкривалися все нові й нові ходи, лінії, пові можливі повороти сюжету. Ти вже хочеш усе переписати начисто, зовсім переінакшити все, тобі знову потрібні додаткові поїздки, зустрічі, тобі ще б варт списатися з комендирами дивізій, полків, пошукати учасників, очевидців, зазирнути в архіви, ще виїхати на місце подій, перепитати... Але це зі світу бажань. І це вже — інша повість, після публікації. А поки що ти відданий більше потоку вражень, асоціацій, здогадів, які іноді можуть бути точніші за найточніший факт, ти відчуваєш, що ось тут щось є, ось тут щось має бути: поки що ти більше віддаєшся інтуїції, бо в тебе інша мета: розпочати пошук, зацікавити, змусити відгукнутися якомога ширше коло людей, тих, чия пам'ять ще тримає пережите в ті грізні роки. І — якнайшвидше!

Я лічив дні, відколи надіслав листи до Андрійко, до Тумановського, й петершляче чекав, чекав і боявся, що їхня відповідь раптом не додасть нового штриха: чекав і боявся, що та відповідь раптом усе круто змінить.

Однак писання в цейтноті, «на прапорці» — під вітрилами інтуїції, виявляється, має свої приваби: ти втягся в роботу й гостро відчув сам перебіг, процес письма, вивірив вагу деталі, яка повинна бути ось тут, під рукою, ти про неї здогадуєшся, вона має десь бути, але ти її ще не маєш, не відшукав — і ти тягнешся до неї, як після довгої розлуки мандрівник тягнеться до латочки рідного неба й дорогої землі. За сотні кілометрів ти ведеш перемову з людиною, щоб з'єднати логічно ланцюг подій, воскресити припорошене літами!

«Іване Петровичу, дорогий, мабуть, ви просто не могли пам'ятати, ви були тяжкопоранені. Розташуймо дні рівно, як вагончики на вузькій колії, — день за днем. І не поспішаймо: провал пам'яті очевидний. Вас поранило під вечір, 23 жовтня. Майже 24-го. «Студебекер» одвіз вас у найближчий медсанбат. Там проле-

жали ви кілька днів. Лист Андрійка, певне ж, — перший лист до рідних після другого поранення, написаний 27-го, через три дні. Знову й знову пристаю на думку, що листа *написано в медсанбаті*, десь поблизу Дніпра, недалеко від місця, де поранило вас і Андрійка. Ви, ймовірно, були в забутті. А до всього ще — довга відстань у тридцять два роки. І принаймні на півтижжя ви змістили час. Але те, що Андрійко вас бачив і поруч із вами лежав у медсанбаті, — незаперечно. Госпіталь у воронезькій станції Хренова — то вже трохи потім, через кілька днів, через тиждень... Віддалене від переднього краю, місцеперебування госпіталю не викреслює військова цензура, воно не є тасмницею і зазначається в солдатських листах. А медсанбат?.. А медсанбат...»

Усе звичайне — просте, коли ми вже знаємо. І немає загадковості там, де ми її не створили. Ще й ще я брав аркушика, приглядався до літер, до синьої, ретельно й сумлінно затушкованої, затертої плями давнього викреслення, повертав листа на світло, давав людям, які нібито вміють читати чужі почерки; вже збирався топтати стежку в Москву, піби на тому нез'ясованому слові для мене зійшовся світ... І потерпав од безсилля: перша літера «Н»; «р» — друга від краю, довгим гачком зачіпає під собою рядок. Це, звичайно, можливо. Але ж до чого тут «истребит», яке нібито прочитав київський експерт?!

Загадкове справді звичайне (як ми кажемо про гепіальне у простоті...). У свіжому листі Тумановський на назві медсанбату замість трьох крапок поставив останню крапку, а на прізвищах солдатів, які разом з Андрійком виписалися з госпіталю, зробив притиск: шу-ка-ай!..

«Ви допитуватися про медсанбат. Медсанбат був у Санжарах. Ми лежали там у школі. Потім нас вивезли до села Хренові...»

Отже, *Нові Санжари!* Перше — «Н», «р» — друге від краю, зачіпає під собою рядок...

Медсанбат у Новосанжарській школі... Значить, Андрійко (а з ним, може, ще хтось із пожаровців!..) за Долиною смерті переходив удруге Дніпро! Бородаївський напрямок, бій за боєм до станції Верхівцеве...

А вже потім евакопоїзд, дорога на схід...

І знову бої, атаки... Смерть одних, життя інших...

Розумію, що пам'ять людська нездатна зафіксувати все. Але ж пригадайте, це дуже треба. Інтуїція підказує: Андрійко був не один. Як це трапилося — де, коли він зустрів своїх друзів?..

Є в Пожарова у його чернетці такий опис: спершу від кущів долинули якісь звуки, шум, щось схоже на тупіт, тупіт усе сильнішав, потім виткнулася голова коня, потім весь кінь із верхівцем. Так і тут. Тумановський здумував поступово, хоч згадати майже нічого не зміг. Десь на пам'яті ніби розмова:

«Гриша готувався до відправки на фронт. От-от мали його виписувать. Не одного, звичайно. Госпіталь був великий. І тоді разом із Гришею відбувало чоловік сорок. Пам'ятаю... Па-м'ята-аю...»

Він пішов получать обмундирування, де й стрівся з своїми хлопцями, але я їх не знаю. Він говорив, що то його друзі. А я йому говорю: «Це добре, що ти стрівся з ними. З ними не скучно буде тобі одному». А коли я його проводжав, то попросив його, щоб він зайшов до моєї мами і все розказав. І мама писала мені, що вони заходили вчотирьох і все розказали за мене. Мама пригостила їх. На дорогу дала квашених яблук. Потім писала мені, що вони були дуже благодарні за гостинці. Оце і все моє...»

Людина тривожно чекає, що буде завтра; переживає жорстокий день. А набігають за годинами дні, за днями роки — і вже не пригадає людина. Як не було... Забула, не владна згадати людина...

Золотарьов, Телишев, Софін...

А може, не вони, а хтось інший повертався з Андрійком на фронт?

Переповнений госпіталь на воронезькій станції Хренова, лісний технікум; село Орлик — по дорозі в частину... Це — грудень, сорок третій рік.

Пригадайте, згадайте!..

Я шукаю батареїців Пожарова — й не можу нікого знайти.

Золотарьов,
Телишев,
Софін...

А ще — друга,
третя,
четверта,
п'ята гармати...

А ще — господарчий взвод, зв'язківці...

Ще — кілька тисяч
.
.

ГІРКЕ БЕЗМОГИЛЛЯ ВІЙНИ

Я вів розповідь і розташовував факти, як того вимагала уява — то віддаючись тільки емоціям, то відкидав посягання бодай миттєвого домислу, й тоді на папір лягали прижовклі рядки документа, суворі, іноді неправні, але найдостовірніші, трепетні, живі навіть через тридцять років.

У переддень Перемоги ми вшановували ветеранів Великої Вітчизняної війни. Була урочистість. Була печаль: із війни не прийшли батьки тринадцяти моїх співробітників по видавництву...

І живі схилили голови в скорботному мовчанні. Аж затерпла тиша!

Прості, добрі, людяні!.. Їх майже не пам'ятають сьогодні дорослі діти; діти, які рік за роком стають усе старші й старші за своїх батьків.

Пекуче неповернення друзів, знайомих, втрата найдорожчих людей. Письменників, художників, редакторів... При видавництві в кабінеті молодого автора працював незабутній Олекса Десняк, війна перекреслила мрії, задуми — загинув у березні сорок другого; а потім спіткнувся на кулі веселий художник Йофін; не стало й дніпрянца — художника Косого... Їх добре знали найстарші з присутніх, з ними засиджувалися над рукописами в тіснєві видавничих кімнат, обмінювалися перед роботою швидким потиском рук, а ввечері тихим «на все добре». Вони не прийшли з війни до своїх родин, до видавництва — і їхні діти росли вже без них,

і нові книги з'являлися вже без них. За місяцем місяць, за роком рік... Війна віддалилася й віддаляється все далі від нас, а з пими, з її жертвами, вона — назавжди. І вже її ветеранів, тих, кому судилося жити, залишилася жменька. А завтра, через п'ять, через десять років їх буде ще менше — вони тануть на наших очах, як сніг. Сиві-сиві ветерани, ті, хто виніс на собі найжорстокішу з воєн, яку тільки знала історія людства всіх віків, епох і народів... Це вони витримали наругу Освенцімів і моторошні стелі Аджимушкаїв, пройшли крізь Долини смерті й вогненні горнила Сталінградів і Корсунів; без крихти хліба та склянки води стерпіли багатомісячні блокади Ленінградів і Севастополів; здолали непрохідність пінських боліт; це вони — скромні, людяні й незламні — спізнали неймовірно пекучі «дороги життя» від кривавих прикордонних застав сорок першого до Волги, а потім назад до Берліна й у переможному травні залишили свої многотрудні скроплені власною кров'ю автографи на стінах рейхстагу... Пошрамовані, латані й перелатані, але живі, вони то весело, то притихло перемовлялися в президії, стискали до хрускуту пальці, щоб не виказати чоловічої слабості, що приходить до сильних духом при згадці про дорогі могили та болоче безмогилля на дорогах війни. Вони соромилися плакати, боялися заплакати — й нишком плакали. І тоді не витримували присутні. Хустинками витирали сльози ті, хто сидів у залі й чув їхню сповідь — потривожені вдови, дівчата... Бо ніякі мірила й поняття мір не визначають принциплій біль безповоротних утрат. Це були сльози пам'яті — найсвятіші сльози живих. Навіть найбуйніша уява не владна відтворити тих диких картин, що навіяла перед очі бувалих солдатів остання війна.

Сиві-сиві ветерани, ті пекучо-щасливі, хто вижив, хто пройшов і прийшов... При бойових орденах і медалях, з незагойними ранами в серці. Війна стала для них жорстокою пам'яттю... Війна відгримотіла, відійшла в минуле моторошною хмарою, що мала впасти на них, та тільки накрила, здушила їх своїм чорним крилом; війна відстугоніла в їхньому тілі та м'язах, як виснажлива — день крізь день, ніч крізь ніч — небезпечна, неймовірна робота; й та ж війна, відійшовши, залишила їм свій зайтрений слід — попелища, руїни, а побіля них розкидані по чужих і по рідних байраках, по ярах,

у долинах, у балках, у степах, у лісах і перелісах, на узгір'ях, на берегах річок, озер і морів безіменні й іменні братські могили, одинокі, самотні, розкидані, змішані з чужою і своєю землею — зрівняні вітрами часу, лопатами, тракторами, плугами... горбики поховаль. Десь ось так, десь ось там спіткнулися навіки батьки тринадцяти моїх однокласників, тринадцяти працівників мого видавництва; десь ось так у не знаній мені й нікому чужій чужині загубилася остання земля рідного дядька мого Сімійона — та сумна, недосяжна латочка надії, до якої так і не встигла дістатися за свій удивний обпечений вік зодягнута завжди в темне тітка Галька, яку все село називало не інакше, як Сімійониха; десь ось так тріпоче, клекоче скорбота моїх, твоїх і його матерів, братів і сестер; десь ось так у невідомій землі заблукала віра-невіра, надія-печаль півсела мого, твого і його, півміста мого, твого і його — наших двадцяти болючих мільйонів. Бо немає в моєму краю родини, яку б не зачепило горе війни... І руки тих, хто прийшов з перемогою, руки тепер ветеранів, пропахлі порохом, обпечені у вогні, зжовклі від фронтової махорки, перековували багнети на рала, мурували за домом дім, за заводом завод, ростили за саджанцем саджанець, копали не окопи, а глинища й лунки, щоб цвів сад, а в саду білили хати. А ночами їх знову терзала війна, а почами в їхній спокій удиралися чорні марення — ветеранам снилися атаки, й у ввижаннях тих спотикалися на кулях хлопці, паражались на міни й осколки... Й не було спочинку в мирній тиші щасливим солдатам, що прийшли — хай і зранені, та прийшли з війни. Солдат, що скинув із плечей витіпану на громовицях, вицвілу на вітрах, на дощах, на спекотах, просолену від воєнного поту гімнастерку й важкі, стоптані на дорогах Європи чоботи, — той бувалий, той мужній, той загрубілий, той вічний, до останнього кроку й подиху солдат, — не зможе забути, як падає в бою товариш, з ким ще вдосвіта тулив одну самокрутку на трьох, з ким ковтав спільний дим і порох, з ким сьорбав пісню солдатську затірку з солдатського казанка і ділив крихту чорного ячного хліба, з ким ставав плечем до плеча і серцем до серця й біг із повною викладкою сотні кілометрів — кожного разу з одною думкою, що це вже, можливо, останній смертельний бій. Той, хто вижив, не зможе забути, як лилася кров...

Сиві-сиві, вони сиділи в президії. Деякі зовсім незвичкі до почесей, можливо, так чітко помічені вперше... Схвильовані... завгосп, завкадрами, молодший і старший редактори, директор, шофер... У цей день вони були рівні, цей день ніби забув про посади, поламав щаблі субординації — і вже не було серед них вищих і нижчих, героїчніших і найголовніших. Цей день відзначав Солдата, який здобув Перемогу в неймовірній війні, виніс її на своїх руках і плечах, на своїх невтомних ногах, пропустив її крізь душу та серце. Справді, це був день кожного з них, бо вони в числі сотень тисяч і тисяч поставили останню крапку в чотирирічній битві з фашизмом. І тепер їм дісталися почесі, що випадають людям за спільний подвиг. Кожен із них переміряв війну вздовж і впоперек, кожного хрест-навхрест сполосували осколки та кулі й, здається, не залишилося живого рубця. Та вони народилися, мабуть, у щасливій сорочці. Й те знає хіба рідна мати, якими оберегами відгородила вона, захистила свого сина од небезпек, якими пречарами, молитвами та відворот-зіллями відблагала, відвела кулі, що цілилися прямісінько в серце, — хижі вістря смерті оминуло, не зачепило їх і вперше, і вп'яте, і втисячне. Доля пощадила їх, саме їх залишила серед живих, саме їм дарувала життя. Чому й звідки для них таке диво, такий виняток? Це незбагненне сплетіння випадків, доріг, стежок, це не підвладна людині логіка, психологія людей і війни, людини в війні й на війні. Їм усміхнулася доля, щоб вони дожили до великого торжества. І наше, і їхнє щастя, що вони досі з нами. Зрештою, в цьому непохитний закон будь-якої війни й усіх війн солдатів: ділитися на тих, хто поліг, і тих, кому жити. Але в бою вони всі були рівні, вони були всі солдатами, живими і смертними. Перемога, Поразка, Життя однаково призначалися для всіх, і всім їм було тяжко знати, як пекуче розминаються на густих сантиметрах люди і кулі, тіло й свинець.

...Як ще часто буває так: навколо нас ходять живі персонажі, про яких тільки можна мріяти, а ми від них усе вбік та вбік: нехай почекають, нехай, може, колись дотягнуться руки, може, колись дійде черга... Спохопимось та оцінимо, а говорити не буде з ким.

Так трапилося і в мене. І я вигадав лейтенанта — одного з героїв своєї розповіді. Справді, читачу, — ви-

гадав, ти пробач. Я дозбирував факти до «Берегині» — значно ширшої розповіді про жінку, яка опинилася в чорторії війни, над усім — образ реальної матері, над усім неопалима чистота і сила любові. Бо тільки світла любов до коханого, до його дітей, а отже, до життя на землі, до його продовження зумовлює дії матері, змушує її йти, йти і йти... Продумана кожна деталь. У січневій хурделиці блукає мати, здоганяє війну, що, мов чорна Морана-Смерть (котра заковує в снігах Сонце), забрала коханого; реальна жінка шукає реального чоловіка, милого, батька своїх дітей. Виснажливі кілометри в несходимих снігах, що розметнулися від Решетилівки до Кіровограда й назад на сімнадцять неймовірних днів і ночей, на шістсот кілометрів. Тільки перед Дніпром знеможену жінку підбирає в снігах машина — якийсь офіцер повертається з госпіталю на фронт і на кілька нічних годин завертає до «своїх хлопців», що полягли на Дніпрі. Тільки й пам'ятає мати-берегиня: спинилися в крайній хаті, біля долини, де восени точилися смертельні бої...

Але де не було їх — неймовірних, безприкладних, на якому відрізку Дніпра від драговинних Мшар до Смоленська, від Орші й Могильова, від Букрина до Бородаївки, від Канева й Чернечої до давніх, затоплених Дніпрових порогів побіля Хортиці й до Чорного моря-лиману?

Де не було їх?..

Майже через тридцять років я шукаю того лейтенанта. Його присутність просто необхідна в моїй розповіді, без нього збідниться моя «Берегиня», послабне чоловіча лінія твору. І я вигадую лейтенанта. Й раптом знаходжу його в житті. На слід лейтенанта мене наводить інтуїція. Вигадки більше немає. Те, що потрібно було для «Берегині» як допоміжна художня деталь, як один із випадків на війні, на далекій дорозі матері, стало окремою, самостійною розповіддю. Несподівано для себе я повірив, що це саме мій лейтенант. Я повірив Пожарову й у Пожарова. Й шкодував, що спізнився до нього, не встиг. Але вже намітився рух. Зовсім неждано з моєї вигадки народилася повість з реальним комбатом, з його

реальними гармашами, яких ще шукати мені, хоч, може, і не знайти. Тільки ж, одначе, хтось має вийти на дорогу пошуку, відгукнутися; хтось має вижити, пройти крізь десятки смертей. Звідси й розповідь моя не закінчена. Це тільки один із її розділів...

МАГНЕТИЗМ ДНІПРОВОГО БЕРЕГА

...Рій лапятих сніжин опускався на Фруктову вулицю — було аж боляче від близьки. І в тій близькі, обліплена снігом, видавалася ще загадковішою московська околиця — зі свічками стрімких тополь, що височіли над старими двоповерховими будиночками замість, вже визначеними під знесення.

В цій навалі свіжого снігу на пам'ять чомусь прийшли рядки, що їх написав Анатолій Пожаров 30 грудня 1964 року, можливо, після ось такої прогулянки між засніжених дерев, одими вузькими, густо втоптаними й такими неміськими стежками:

Я иду по дорожке заснеженной,
на душе тишина, благодать.
Хотя жизнью не очень изнеженный,
все ж люблю вечером пометтать...

Ось така сніговиця дарувала натхнення Пожарову. І, натхненний, він ставав ще красивішим. Доброта і відкрита щирість переймають його, людину, зарояються в непідробно прості рядки: *«Коли хто буде в Москві, не обминайте мій дім, заходьте неодмінно. Завжди радий бачити вас, мої любі друзі. Завжди. Запам'ятайте це на все життя».*

Запам'ятайте!

Це з того ж листа Анатолія Олександровича: комбат запрошує школярів до себе в гості. Удивовижу життя зіткане з випадків. І в тому морі збігів та випадковостей є велика логіка і послідовність причин, спричинень і наслідків, не підвладних нам, але пояснених, коли ми чогось прагнемо й щось помічаємо. Комбат запрошує школярів до себе в гості 30 грудня 1964 року. І я на Фруктовій вулиці шукаю будинок Пожарова, хочу відкрити життя Пожарова — 30 грудня.

Але через десять років.

Тісна кімнатка в комунальній квартирі. Книги, робочий стіл... Сюди повертався він з інституту, тут жив, працював, писав...

Так усе скромно...

Тринадцятий розділ у першій публікації повісті...

Тринадцять... фатальне число, яке ніби вчепилося за Пожаровим: тринадцятого березня взяла Віра Артемівна, дружина комбата, квиток у кіно. Тринадцятий ряд, тринадцяте місце... Не додивилася фільму — замлоїло серце, ніби відчуло щось недобре. Прибігла додому, а чоловік сидить за столом, головою й руками ввіткнувся в друкарську машинку...

Трудова книжка вмістила людське життя в кілька сухих рядків: з 20. VII. 42 р. по 14. II 57 р. Пожаров служив у Радянській Армії; з березня того ж року був директором заводу в Люберцях, працю поєднував із навчанням у Всесоюзному заочному електромеханічному технікумі, де набув кваліфікації техника-електрика; в 1965 році Анатолія Олександровича призначено старшим інженером науково-дослідного інституту.

Останній — тринадцятий — запис поглиблює фатальність: «13. III. 66 р. Відрахований з інституту у зв'язку з смертю.

Старший інсп. в/к (підпис)».

...Із нахололих мідних труб полився жалобний марш Шопена, поповз по тілу пекучим морозом, і траурна процесія рушила до автобусів. Народженого в селі хоронили в місті — з музикою, по-міському. Зупинився під тополями натовп перехожих: ховали когось — невідомо кого... В завулку перехрестилася якась старенька; обіперся руками на костур сивий чоловік, похилив голову...

Сяйнули на скупому березневому сонці, що час від часу затягувалося хмарами, бойові й трудові нагороди небіжчика, пришпилені до червоної подушечки: два ордени Червоної Зірки, орден Вітчизняної війни другого ступеня, дві медалі «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною», «За перемогу над Японією», гвардійський значок, значок ударника комуністичної праці...

Його не стало — несподівано, рано, коли він не вірив у смерть. Залишилася тільки пам'ять та сум. І не тільки сум. Зі знімків чітко дивиться міцний вусань. Знімки — єдине, що допомагає мені не просто уявити за розповідями обличчя Пожарова, а й чітко бачити його перед собою.

Фото: Пожаров поранений. Пожарову двадцять чотири — забинтована голова; худе, видовжене обличчя — виснажене, з глибокими тінями під очима; короткі вуса; гострий точений ніс; щось пекуче, лермонтовське в тому карому погляді з-під навислих, гнутих дугами брів. Це вже копія знімка. На негативі підмальовано, підчищено емульсію — й Пожаров постає ніби закутаний у дим, ніби вкарбований у дніпрову обвуглену кручу. Бо й справді, знімок належить жорстокій осені сорок третього — світлими цятками проступають дві зірочки на погоні комбата. Може, тиждень, може, місяць тому він, лейтенант, командир батареї «сорокап'яток», вийшов із Долини смерті...

Решта карток ніби відзнята в один день. Пожарову сорок, Пожарову сорок п'ять, а чоловік виглядає на шістдесят-сімдесят років. Ось він, добродушний майор, у парадній військовій формі, при бойових орденах і медалях — повз тебе кидає зором. Зухвала гвардія, наче з будьоннівської Першої Кінної. А ось Пожаров у цивільному — в руці цигарка, в руці перо. Костричається розкішні вуса, мов чутливі антени; зібралися зморшки побіля гострих очей; крута задума стягла обручами високе чоло, аж випнулася прямовисна жила, й глибокі затоки підмили волосся — вже рідке, відшуміле, акуратно зачесане. А ось Пожаров сміється; в руці все той же мундштук і цигарка; по-дідівському лукаво примружені очі, недовмлена хитра розповідь по розкішних вусах тече... І ти переконаний, що помер він зовсім не в сорок шість, — тут Пожаров скидається на молодого веселого діда, якому сповнилися всі сімдесят, але він, як той черешчатий запорозький дуб-нелинь, не знає ні віку, ні зносу. Пожаров сміється, й від того дебілого сміху от-от захитаються стіни та скелі, ходором заходить земля.

Бо такий усесильний чоловічий — крізь вуса! — повногрудий, здоровий сміх...

А людини, одначе, немає.

«Тільки втративши, я по-справжньому усвідомила втрату: через рік перенесла перший інфаркт, потім другий... Нездужала довго. Все боліло мені, все брала близько до серця... Стяглася на скромний обеліск... Нещодавно Іда Чорна — ви знаєте її з листів — надіслала гілочку квітучого мигдалю — і я віднесла на могилу. Так і сказала йому: від твоїх дітей... Пожаров справді був їхнім великим другом. Для шкільного куточка відзняла фото могили, але ніякої відповіді. Може, для них він — епізод, тільки скороминуча подія, яка трохи підігріла ентузіазм, захопила, а потім усе стало звичним, минулося? Так ні, добре знаю: на час листування піонери дбайливо берегли пам'ять Долини смерті, й Пожаров був для них ніби людиною з легенди, адже він дивом залишився серед живих.

Іноді глухість обпікає тебе; іноді її не хочеш помітити й не помічаєш. Але не знаю, хто як, а я завжди чутлива. Це вже професійне, бо я дефектолог. У нас трудність — як передати дітям знання; а в дітей — як ті знання сприйняти. Скажімо, всі — ми й вони — бачимо, як падає сніг, а як донести до них, що він ще й рипить під ногами, як зробити, щоб звичайна проза стала поезією життя, щоб людина, позбавлена слуху, почула?..

Біля могили я посадила берізки.

Не віриться, що так швидко ростуть білокорі. По них бачу, як немилосердно біжить час. Десять літ проминуло, мов рік. Були невеличкі саджанці, а це розгілкували, вигналися. Навесні повісила шпаківні. Він дуже любив берези й цю непримітну пташку — шпака. І птахи знають його могилу. Багато людей приходить на гробики, залишають птахам зерно, крихти, однак птахи ніде не затримуються надовго, а летять сюди. Й щебечуть, щебечуть. Хоч я нічим і не принаджую — ні крихтами, ні зерном... Чи, може, це мені тільки здається, але птахи летять тільки до нього, вищебечують на його березах...»

Невеличка, з глибокою печаттю печалі в голубих очах, вона береже світлу пам'ять і світлий сум. Із Пожаровим було цікаво жити. Весело. Таки частенько буває: спалахне попервах у необжитій світлиці молодий родинний вогонь, а потім довгенько жевріє, з року в рік лед-

ве тліє. І немає ні в кого ні бажання, ні духу той попіл розворушити, роздмухати. Байдуже, не по-людському, непривітно стікає в людей нелюдське життя. Вчора — милі, кохані, а сьогодні — розбіглися, живуть порізно. І вже виникли ідіоми: «не зійшлися характером», «психологічна несумісність» і т. д. і т. п.

Пожаров умів прекрасно горіти.

Від природи він мав абсолютний музичний слух, грав на багатьох інструментах: на гармошці, на баяні, на гітарі, бандурі... Дивовижно, з чуттям, хоч дуже недочував через контузію. У Пожарових завжди голосно грало радіо; у Пожарових голосно говорили. Й це іноді виводило з рівноваги сусідів по комунальній квартирі.

Але без таких, як Пожаров, не святиться вода: ве-селу-ун! Він і скаже, й прикаже, він і заграє, розтягне міхи, ще й розжене весільне коло, пустившись із гармошкою навприсядки.

Особливо любив циганські танці.

В цій пристрасті була своя логіка й своя причина.

Виростав Пожаров у селі, через яке часто лягали циганські дороги. За рідним селом Великий В'яз, що на Пензенщині, на луках з весни напиналися барвисті шатра. Циганчата за хліб і сіль витанцьовували «на пузі й на животі». Й хлопчик часто барився біля багаття чи задивлявся, як ковалюють бродячі умільці: з лемешів клепають сапи, ножі та коси, нагартовують сталеві леза, аж шипить крижана вода...

Хотів був навіть гайнути за циганами, та злякався ворожки. Зіткнувся з нею, коли протряхала земля й село починало орати. Саме тоді остаточно розклеїлося життя сім'ї. Хоч батько був чоловіком тямущим, грамотним, працював бухгалтером-ревізором на залізниці, але це не завадило йому знаходити насолоду в домашньому гариканні з матір'ю, і та «наставила йому роги», перебігши до Ізмаїла Олександровича, молодшого від неї на чотирнадцять літ. Розлетілися годувальники на два береги — обом стало не до дітей. І Анатолій прихилився до рідного діда.

Був гожий ранок, парувала земля, вистеляла вдаль сине марево. Із хліва дід виволік стару дореволюційну соху, впріг у неї чотирнадцятирічного внука і звелів протягти соху аж до річки: нехай буде твоє життя ось таким довгим, як борозна... Анатолій удався не по роках

сильний, збитий туго, ніби зітканий із м'язів. Дід наліг на чепіги, запахло перерізаним корінням, і на свіжу ріллю сипонули кури, спритно вихоплювали одна в одної черв'яка. Ще сім кроків, ще п'ять до межі. Уже видно під вербами стежку. Анатолій зігнувся, засапався, що-сили потяг на себе соху — і раптом ввіткнувся обличчям у груди циганці. Вона стояла якраз на межі — в рясній, до землі, спідниці, якась руда, з покопаним вісною обличчям і від того ще страшніша. Анатолій не бачив таких колючих очей, пекучих, як незастиглі жарини. Ті очі проймали наскрізь...

Ні тоді, ні пізніше він не вірив у хіромантію. Але те, що сказала циганка дідові, запам'ятав. А вона сказала: «Буде, діду, в цього богатиря три законні жони, ще й казньонний дом. І коли ти, старий, повір мені, доживеш і не вмреш до дев'яноста років, то й онук би дожив, бо таки дуже міцний удався, але стільки йому навіть брехлива зозуля не пакує — він зазнає великого горя і на половині твоїх років надірве серце. За це я нічого не візьму. А хочеш усю правду почути — скажу, кину масть. Тільки не скупися, позолоти ручку...»

Дід не вірив у гадання, злякався, бо примітив, що в циганки погане око. Дав їй якийсь гріш — і за чепіги мерщій.

Про Пожарова каже Віра Артемівна:

«Над усе він цінував у людині порядність і мав її в собі. Анатолій Олександрович був моїм вихователем у всьому, сказати б, моєю совістю. Якось ненав'язливо переконав, що мене ніхто не покохає так сильно, як він. І за ту любов я безмежно його поважала. Сам внутрішньо чистий, Пожаров шукав чистоти й у людині, яку щиро кохав: «У тобі має жити жіноча гордість, щоб не розтрачуватися на миттєві захоплення, щоб не зобов'язувати чоловіків». Вразливий од природи, перехоплював твої погляди, ревнував твою усмішку. Навіть у сорок п'ять літ Анатолій Олександрович залишався дитиною — беззахисний, іноді смішний до наївності в своєму наполегливому чоловічому плеканні ідеальної жінки... Трудівник у житті, трудівник на війні, й у стосунках двох людей дотримувався свого невтомного принципу: любов, окрім іншого, — це велика праця, праця двох, праця тривала. І нехай, довірливий, іноді жорстоко обманювався, і нехай не раз його обпалило почуття, яке

не було почуттям взаємним, справжнім, а значить, не було почуттям у повному змісті слова, а тільки відкривало нові рани,— він боровся за морально здорову, цільну сім'ю, за чисту взаємність. Пожаров дуже любив свого сина Сергійка. Був справжнім батьком».

Він так і помер за друкарською машинкою, за недописаним листом до школярів. На робочому столі ще довго стояла старенька «Mersedess», біля неї білів столик паперів — рукопис незакінченого спогаду «Ім було вісімнадцять...», його вірші, список батареїців. Писав Анатолій Олександрович уночі. Й не знати було, де бралися сили. Це була праця на виснаження, так ніби людина відчула близький кінець. Великий обсяг громадської роботи — агітатор, політінформатор, начальник штабу добровільної народної дружини мікрорайону... Й до всього ще — почесний піонер Кременчуцького Палацу піонерів, Кременчуцької середньої школи № 11. Сумлінний; чуйний, як батько, як старший товариш; як садівничий — до молодих пагінців... І до всього ще — натхненний початківець, літератор до самозречення, до забуття. А ще — водій, зятятий спортсмен. Суддя з футболу третьої категорії, штангіст напівважкої ваги (жим — 90, ривок — 95, поштовх — 120).

Чоловік у всьому прямий, принциповий; інженер, а потім головний механік, який мав свій характер, міг піти на конфлікт; працівник, який брав близько до серця кривду, боляче переживав, коли за прямоту доводилося потерпати...

Пам'ять війни все настійливіше стукала в серце. Кожного дня видіння пропливали спочатку: Пожаров усоте, утисячне переживав війну, бачив, як падають хлопці в Долині смерті... Починалося з ходіння. Вже звечора він намотував кілометри — з кутка в куток, з кутка в куток... Потім ніби йому бракло повітря — вишмигував на кухню, на вулицю. Повертався накручений, невпізнаний: лихоманно блищали очі, нервово тремтіли руки, й той людський сум передавався дружині. Пожаров підкладав під папір свіжу газету, стискав самописку. Рипів стіл, совався нервово стілець. Чоловік обкупував верхній край ручки. Й знову писав — розмашисто, різко, ніби вигортав зі свого серця незначалі слова, поспішав, боявся, що ті слова, затримавшись у серці, загородять канали, якими тече кров.

І воно зупиниться, зомліє. І тоді він не встигне сказати, донести до людей... Страшно бачити людські муки, страшно дивитися на творчість, коли той, хто пише, геть зводить себе, не помічає нічого й нікого довкіл...

Мабуть, це був саме той випадок, який так прекрасно зафіксував Гете: «...те, що я знаю, може пізнати кожен, а серце таке тільки в мене...»

Пожаров звертався в архіви, на радіо: відгукніться, допоможіть!.. Він довго шукав молодшого лейтенанта запасу, який був тяжко поранений на Дніпрі, на сьомий день бою. Прасувались окопи... Контужений Пожаров-комбат раз по раз виривався з непам'яті. Під хурою, поруч із ним, стікав кров'ю молодий офіцер із повідриваними ногами... Це було восени сорок третього... А десь у сорок п'ятому Пожаров угледів того чоловіка на костурах у вокзальному натовпі. До Москви з Владивостока відбував швидкий поїзд, і вони тільки встигли через голови й крик перемовитися кількома словами: «Де ти?» — «Чуркін мис, риболовецька база...» Спохопився, що не знає найголовнішого — прізвища. Але запитати не встиг: поїзд рушив... Сподівався зустрітись, а то й колись завернути на мис. Але не склалося. Так минули роки... А потім знайти знайомого не вдалося. Листи з Чуркіного мису поверталися без відповіді: слід і зовсім пропав.

Вірш «Однополчанин» розповідає про зустріч комбата на вузловій станції з бойовим побратимом. Імовірно, що це художня трансформація владивостоцького випадку. Й тільки...

Разглядывать друг друга с плеч до пят
нам не было нужды, мы оба знали:
пустой рукав у друга был подмят,
а ногу у меня врачи отпняли...

Та пам'ять забирала все більше часу, доки й зовсім не поглинула людину. Між Пожаровим і латочкою дніпрового берега ніби виникло активне магнітне поле. Його притягальна сила росла, і людина врешті не витримала: Пожаров із дружиною поїхав до Кременчука і з піонерами вийшов на три доби в долину.

Того не забути.

«У школі Пожаров ще жартував, розповідав піонерам веселі пригоди. Та ось на човнах по Дніпру ми дісталися Крячкового острова, човни вперлися носами в пісок: берег... Я ніколи не бачила, щоб людина цілувала землю, холодний пісок. Я ніколи не бачила, щоб він плакав. А тут... на кожному кроці... Було дуже жарке літо, серпень шістдесят п'ятого... Ми одразу порозувалися. Й відчули, які сухі, колючі вивітрені на сонці стебла рослин навіть у низинні. Їх нещадно палило літо. А може, ще обпікала війна?! Де не ступни — з піску стримлять прострелені кулями каски, саперні лопати, гільзи... Як зморшки на людському чолі, тут і там тягнуться сліди далеких окопів і траншей. Розливводи штучного моря затопили частину долини, і пам'ятник загиблим — простий гранітний обеліск із п'ятикутною зорею на шпилі — опинився на острівку.. Ми так глибоко не відчували, як він. І не знали, що Пожаров удруге переживав війну. Ось він зупинився, щось визначив по кущах, по відстані від круч. А потім зігнувся під червоним шелюгом: «Ось тут я поховав Шитова, мого зв'язкового. Із Сталінградської області. Упав на сьомий день бою... А ось тут я повз до командира батальйону і сам упав...» Латка сухого піску, мовчазний гіркий полин... Ніякого сліду, а він бачив слід. «А ось тут поховав командира полку, коли ми вже вистояли...» Три доби пробули ми в долині. Діти ночували в наметах, а нас із Анатолієм хотіли поселити в хаті у Стадників. Спати мали на долівці, постеливши її соломою. Як тоді, коли повертався він з госпіталю... Надворі ніч, а Пожаров сидить на лаві, на покуті, обпершись ліктями о край столу, підмостивши під підборіддя руки, що стиснулися в кулаки. Й не спить, не зімкне очей. А тоді раптом схопочиться: «Ти, Віруню, пробач, але я не можу. Піду до хлопців...» І йде у ніч. Так до ранку стоїть у долині, закутавшись у плащ-накидку...»

Рукопис Анатолія Пожарова «Ім було вісімнадцять...» урвався на розділі «Ми в Кременчуці». А далі?.. А далі.. Натяглася тятива — і вже забриніла стріла: до найголовнішого спрямовані всі думки, всі помисли. Неодмінно ж, попереду мала бути дніпровська долина. Він, комбат, у числі тисяч стікав кров'ю на цьому вузькому шма-

точку землі. Сім діб стояв на смерть. І вистояв. І тепер уявно, здається, пройти було легше... Але тільки здається...

Віра Артемівна відкриває невеличкого чемодана — краї кути залізом. Цей військовий чемодан супроводжував Пожарова від кінця війни, в цей чемодан уміщалося все нехитре офіцерське багатство; тепер у ньому зберігалися листи, сторінки незакінченого рукопису, фотознімки. Все, що залишилося від людини... Затягнуті на півшибки фіранки... Затінена кімната... На шафі, прикрита газетами, стоїть його «Mersedes». На цвяшку, біля дверей, висить чоловіче пальто. Але це вже іншої людини... А Пожаров так ніби спакував чемодана, зібрав найдорожчі записи, щоб вирушити в пошук. І кудись на годинку зник...

Він не міг і не мав права не розповісти, не донести до людей. Саме тому Пожаров нещадно писав — тільки б устигнути, бо вже, мабуть, відчув: поїздка в дніпрову долину підірвала зовсім здоров'я, а до неї — робота. Пожаров, головний механік науково-дослідного інституту, випробовував нові прилади та інструменти для розробки гірської породи. Недосконала апаратура, погані печі... А він хотів зробити все сам...

Усе, що встиг написати Анатолій Пожаров, це тільки початок, тільки перші спроби. Він шукав побратимів, щоб поглибити розповідь, хоч пройшов війну до кінця. Й для людини, яка знає Долину смерті тільки з чернеток комбата, завдання ускладнюється. А продовжити розповідь треба. Долину смерті скропила кров тисяч солдатів, людей — хоробрих, безмежно відданих священному червоному прапору наших батьків. Пам'ять Долини смерті — жорстока і славна!

До неї вів нас Пожаров.

І для подальшого пошуку відкрию трохи з його архіву.

Зелена стрілка прокреслює жовтий аркуш: *Курськ — Медведка — Оболянь — річка Псло — Кочетовка — Покровка — Белгород — Деркачі — річка Лопань — Харків — Буди — Люботин — Валки — Нова Водолага — Полтава — Мачухи — знову річка Псло — Омельник — Потоки — Кременчук — річка Дніпро. У червоному*

колі між Дніпром і Чикалівкою, Успенкою, Деревкою — трьома селами — на сорок дев'ятому географічному градусі — червоний напис: ДОЛИНА СМЕРТІ...

Це бойовий шлях батареї «сорокап'яток» 1245-го стрілецького полку 375-ї Харківської стрілецької дивізії 53-ї армії (генерал-лейтенанта І. М. Манагарова). Шлях полку, шлях батареї від Курська до Дніпра.

Збереглася копія листа до письменника-фронтовика Сергія Сергійовича Смирнова; рядки свідчать, як невтомно боровся Пожаров, щоб повернути чесне ім'я людині, своєму командирові.

«23. II. 65 р.

Шановний товаришу С. С. Смирнов!

[...]звертаюся до вас зі своїм болем: допоможіть. Допоможіть повернути ім'я і честь командира 1245-го стрілецького полку 375-ї Харківської дивізії 53-ї армії Другого Українського фронту, його самочинно розстріляв командир дивізії нібито за «втрагу» полку в боях за плацдарм на правому березі Дніпра, південніше міста Кременчука 10 жовтня 1943 року.

Тоді я командував полковою протитанковою батареєю. В той трагічний день, контуженого, мене мали відправити в госпіталь. Полк справді загинув майже повністю. Серед живих залишилося не більше десяти чоловік, та й ті були тяжкопоранені. Командир полку весь час перебував у бойових рядах десантників і зробив усе, що тільки було в його людських силах. Але нас було мало.

Десятого жовтня, на третій день після повної переправи полку через Дніпро, німецьке командування кинуло в контратаку на наші позиції велике число танків, самоходок, піхоти. Виснажений боями, полк усе ж викликав на себе вогонь, а отже, ціною життя своїх бійців забезпечив успішну переправу основних сил. Стікаючи кров'ю, не відступаючи ні на крок, ми відрізали від танків піхоту противника. Танки рвалися до переправи. І сотні фашистів полягли перед окопами. Ми змусили ворожу піхоту відійти на висхідні рубежі. А танки, що прорвалися, не маючи успіху без піхоти, повернули на нас, почали прасувати наші окопи й траншеї. Ми сто-

ями на смерть. Кілька «тигрів» горіло. Контратака захлинулася.

Провалом закінчилася й повторна спроба фашистів зіпхнути нас у Дніпро. Знову горіли танки, знову падали солдати в мишачих мундирах...

І хоч нас залишилася жменька, ворог не наважився контратакувати ще; ми відстояли переправу.

Ось тоді, десь позаду, в кущах, командир дивізії, що прибув на плацдарм із групою автоматників, без суду, самочинно розстріляв командира полку.

Пізніше, в госпіталі, я отримав листа зі штабу дивізії. З нього дізнався, що після розгляду справи командира дивізії командування поновляє нагородний матеріал на особовий склад дивізії, в тому числі й на наш полк (раніше комдив не представляв до нагородження нікого).

Лист нашоєхує на думку, що тоді в дивізії щось трапилось. Та чи повернуто ім'я командирові полку? Цього не знаю. А в нього була дружина, були діти. В нього були рідні. Чи відомо їм про трагічну смерть сина, чоловіка, батька? Чи знайшли вони той болочий горбик землі на дніпровому березі, що став могилою командира? А я мов зараз бачу невеличку галявину серед берегового шельюгу й тополь і той маленький горбик біля самісінької води...

Дуже потрібно встановити, що трапилось в дивізії, знайти прізвище командира, знайти його рідних і розповісти їм якщо не все, то хоч про його мужні останні дні, про останню хвилину його важкого і славного шляху.

А. Пожаров»

Розповісти, розповісти, розповісти...

В часовому просторі відстань від Долини смерті росла, змішалися дні, обличчя, прізвища... Тоді, в горнилі війни, Пожаров не був споглядачем на плацдармі, що фіксував би кожен випадок, кожную дію людини й людину. Він брав безпосередню участь у боях, міряв відстань і час, як усі солдати, — очима, розумом, серцем, власною кров'ю, власним життям; у рядах десантників він відчув на дотик, як жорстоко осувається в окопі пісок, як тисне на психіку лежання годинами під кулями — не звести голови... Він глибоко знав, як це ба-

чити: шістдесятитонні «тигри» ламають кущі, прасують окопи... А ти не здаєшся, не відступаєш ані кроку назад. Він пережив жорстоку правду війни й шукав побратимів, щоб подвиг перших десантників у пам'яті воскресити. Навіть коли брати один тільки полк, одну батарею, навіть коли брати одну долину, тільки сім діб... — праця надто складна, непосильна для однієї людини. І Пожаров захопив у дорогу пошуків школярів, слідопитів.

Так знайшов він Вікуліна, що працює на Кременчуцькому автозаводі, й підключив ветерана до пошуку. В листі до Василя Гавриловича (жовтень, 1965 рік) знаходимо не тільки мотивацію того, чому Пожаров узявся за перо, тут ще маємо цінні деталі, які багато що прояснюють:

«[...] Наше заочне знайомство живить надію мою, що кривні однополчани, з ким пролито кров на берегах Дніпра, в Долині смерті, знайдуться. Просто не хочу вірити в те, що війна нікого не пощадила.

Треба зробити все, щоб у Долині смерті стояв не безіменний обеліск, а пам'ятник з прізвищами загиблих. Вони заслужили це. Й увічнити їх — справа честі тих, хто залишився живий.

Після визволення села Потоки моя батарея пересувалася лівим берегом Псла, підтримуючи вогнем 1-й стрілецький батальйон 1245-го полку. Потім ми перебрали річку й лісом вийшли до залізничного полотна Полтава — Кременчук. У Кременчук прорвалися між селами Велика й Мала Кожнівка. В місті на вулиці Леніна зав'язався жорстокий нічний бій, і на ранок 29 вересня ми окопалися неподалік залізничного мосту через Дніпро. 29 і 30 вересня батарея стояла на відкритих позиціях біля мосту й вела вогонь через Дніпро по місту Крюкову й улоговині, праворуч мосту. До переправи готувалися під прикриттям острова, в чагарі, там, де зараз зводиться новий порт. З жовтня рушили вниз за течією Дніпра, перебрали річку, Псло. Й у ніч на 4 жовтня почали переправлятися на правий берег Дніпра в напрямку сіл Успенки й Чикалівки. 10 жовтня, відбиваючи контратаки німців, підтримувані танками й самохідками, наш 1245-й стрілецький полк і моя батарея майже повністю загинули. Я був тяжкопоранений і в ніч на 11 жовтня відправлений у глибокий тил. У свою частину вже не повернувся.

Що то була за переправа і які там точилися бої, думаю, писати немає потреби, оскільки одна назва цієї місцевості говорить сама за себе. Обеліск, що в напівзатопленій долині опинився на островку, стоїть на передній граншеї нашого полку, вказує на місце його загибелі...»

У батареї їх було тридцять сім. Тридцять восьмий — комбат. Перший взвод, другий взвод, третій взвод... Лейтенанти, старшини, рядові... Командири обслуг, навідники, піднощики, ящичні, їздові...

Їх було тридцять вісім.

І ще був цілий полк. 1245-й стрілецький полк...

Були кручі старого Дніпра; було небо; річка; збиті роси; трава...

Були смерті, був подвиг у Долині смерті.

Я натрапив на слід лейтенанта, але спізнився на сім літ: серце комбата не витримало — рука замліла...

Біля старенької «Mersedes», підготовлені для передруку, лежали три сторіночки, писані від руки. У хвилину навального горя той останній запис Пожарова, зроблений в лютому 1966 року, за кілька днів до смерті, змішався з паперами. Це — ескіз, начерки...

10 жовтня, 1943 рік...

...Велика, щедра роса відсвічувала у сполохах ракет малиновим блиском, немов розчинила в собі кров. Запізнілий світанок тягся на схід — повільно, збайдужіло і холодно, так ніби не хотів повертатися на розруйновану землю. Обчухрані, схожі на людські кістяки, чорніли вивернуті тополі, обвуглені, позрізувані кулями кущі... Легенький вітерець од Дніпра беззвучно заплутовувався в листі й завмирав у сірій хвилі маленьких озерець, що ніби поруділи, поіржавіли чи то від сталі, чи то від крові... Нас дванадцятаро... Це все, що залишилося від батареї до ранкового бою. Але вдень ми знову зазнаємо втрат. Щось моторошне: людина стоїть за щитом гармати — і людина зникає під султаном чорного вибуху, людину забирає вогонь і дим, людину присипає пісок... На твоїх очах... На твоїх очах втрати. До цього звикнути, з цим змиритися важко. Щойно ти бачив обличчя — спітніле, заросле, змучене безперервними боями, атаками і психічними контратаками, нещадним зіходженням у рукопашну... А тепер там повільно розвіюється дим...

Скільки горя спізнав мій народ, скільки сліз пролито за чорні роки війни... Несказанно, невимовно. Дивуєшся титанічній дужості й терпінню. Адже не знайти такого куточка в країні, куди б не донесла свою немилосердну хвилю війна; немає родини, яка б не втратила когось із рідних, близьких. Біль у кожній оселі; у кожній хаті; біль у кожному серці. Затерплий крик тріпоче, висить над сплюндрованими селами та містами, над потоптаними, спаленими лісами, горами й нивами. Біль — у всьому і скрізь.

І то не малинова роса на листку подорожника — го слъози моєї землі, моїх людей...

У сутінках із сержантом Шитовим, моїм зв'язковим, ми пробіралися поміж кущів, щоб перевірити наші сили. На п'ятому, на сьомому кроці я натикався на трупи й мовчки скидав пілотку, до скрипу стискував зуби й прискорював ходу. Іноді мені здавалося, що труп ворухнеться, і я нагинався: може, живий... Я погано чув, був майже оглухлий — контузило під Полтавою. І вже, певне, за звичкою прикладав вухо до заохололого тіла, шукав пульс...

Не віряться в смерть...

Не віряться в смерть, хоч вона, кривава костомаха, поруч тебе шугає, мов чорна коса, підкошує, шукає, нипає, підстерігає з-за кущів, прорізує гострі очища з круч.

Але ми ще й жартуємо — «варимо на Дніпрі козацьку юшку». Жаль тільки, не можна зібратися до одного коша, розікласти багаття, підкинути хмизу — накатали б крутого листа Гітлеряці, що й закрутило б, зачамурдило б йому в носі та печінці! Але це тільки нахвалляння. Навіть недогарка-бичка ти смочеш із рукава й долонею розгониш дим, щоб не виявити себе.

Та не падаємо духом.

— Над чим задумався, солдате? — запитую в хлопчини, який зосереджено копався в кулеметному диску.

— Прикидаю, зважую і готуюся, бо щось малувато нас. Треба буде стояти за трьох.

— Не страшно?

— Що мало — нам не страшно. Значно страшніше буде для ворога те, що ми б'ємо без промаху.

— Авжеж, — докидає хтось із траншеї, розставляючи в ніші гранати, — авжеж, нас мало, але ми в тільняш-

ках, чи не так?.. От тільки б відмучитися, відвоюватися за всіх. І війнам покласти край. Щоб хоч діти од смертей і вогню відпочили...

...Командир батальйону був, як ніколи, похмурий (я ще не бачив його таким приголомшеним), та навіть за сухістю коротких службових слів відсвітилася мені особлива увага й теплота побратима, друга. Не треба було говорити багато. Ми все розуміли без слів. І його, і мою душу розтерзувала невимовна скорбота. Все те, що сталося, й найперше — непоправність втрат, могли похитнути волю навіть найсильнішого духом, не кажучи про нас.

— Поповнення одержав? — запитав я.

— 50,— показав він мені на пальцях, знавши про мою контузію, й швидким рухом правиці зробив у повітрі коло, начеб округлював нуля.

— Необмундировані, з місцевих?..

— Так,— кивнув він ствердно.

— З гранатами все гаразд?

— Так...

— Артилерії ще не буде на прямій наводці?

— Ні...

— Доведеться відбиватися трьома гарматами й кишеньковою артилерією?

— Так.— Командир батальйону щось швидко написав на шматку паперу й подав мені. Я прочитав: «У другому батальйоні лише дві гармати 76 мм. От і все».

Значить, людей прибуло менше, ніж втрачено в останньому бою. А гітлерівці вже стягли сили для чергового контрудару. Сьогодні знову почуємо брязкіт танків і самоходок, що підтяглися до переправи вночі.

— Нічого, всякого набачилися — витримаємо,— сказав я на прощання й усміхнувся.— Таки ви-итримаємо!

Командир батальйону також ствердно кивнув головою і міцно потис мені руку, ще не знавши, що то буде наш останній потиск.

...Ніби через перекладача, переказував я через телефоніста-зв'язківця — доповідав начальникові артилерії про обстановку та бойові можливості батареї. Основну увагу звернув на майбутню контратаку німців, на танковий прорив. Бій передбачався тяжкий. Плацдарм, що створили ми на правому березі Дніпра, під кручами,

вже став для фашистів реальною загрозою. Наближався смертельний бій за переправу. Протягом тижня, втрачаючи на кожному метрі людей, ми крок за кроком атакували, відтискували німців до круч, сьогодні ж ворог сам піде у відчайдушну контратаку, прагнучи будь-що скинути нас у Дніпро.

— Ще подивимося, чи цілі в тебе зуби після наших зуботичин, — розмірковував я, пробираючись до вогневої, — не тільки зуби, а й щелепу постараємося тобі підвернути, — забродо...

За шість днів безперервних атак наш полк захопив східний берег річечки Боркової. Лівий фланг уперся в Дніпро, правий — ховався десь за маленькими озерцями в напрямку Чикалівки. Місцевість майже рівна, як стіл, коли не брати до уваги невеличкі піщані дюни уздовж Дніпра, що трохи загорбкували над низинням, не даючи все ж бодай якоїсь переваги над позицією ворога. Густих чагарець та пірамідальні тополі, що вкривали Долину смерті, остаточно зводили напівець значення цих підвищень, оскільки крона дерев обмежувала проглядання місцевості, заважала використати її для позиції.

Піхота окопалася в низині, недалеко від берега, використавши річечку Боркову як природну перешкоду перед окопами. Що то була за перешкода для танків — річечка, в якій і горобцю по коліна!.. Одначе берег і долина побіля круч з наших позицій проглядалися і прострілювалися добре. До того ж ми вели наступальний, а не оборонний бій. І чим ближче вдавалося зійтися, тим легше ставало дістати фашиста. Багнетом, вогнем... Піщана земля дозволяла десантникам викопувати за ніч не тільки окопи, а й устигати прорити траншеї та хідники, з'єднати їх з переправою.

Вогнева позиція полкової батареї протитанкових гармат, якою командував я, розташувалася на тридцять — сорок метрів позаду траншей. Жерла трьох уцілілих гармат, вкопаних в дюни і замаскованих чагарем, грізно спрямувалися в мовчазний берег річечки.

Як завжди, день в окопах почався рано. Ще сиза заволока не розвіялася поміж кущів, ще не відкукурикали вцілілі півні й не відгавкали собаки в далеких селах, а солдати вже були на ногах, взялися за свою нехитру справу. Підправляли окопи, відкривали нові щілини,

підносили снаряди, чистили гармати. Так день крізь день. Таке життя солдата на фронті, такі його обов'язки на війні. І тільки бій відривав його від лопати й кирки, змушував братися за інше, переконатися ще і ще в необхідності всієї попередньої роботи. Вичищена, випещена гармата слухняно й чітко корилася волі навідника; підготовлені снаряди, мовби самі, мовби живі, ковзали по мозолястих долонях артилеристів, зістрибували в затвор і несли у лівисько ворога неминучу розплату, сіяли в його таборі панічний жах; надійні окопи, наче коліски рідної землі, берегли солдата, допомагали йому бити фашиста. Праця, затрачена солдатом у перерві між боями, винагороджувала його перемогою й життям.

...Ледве займалося на світ. Притемнені силуети людей, що лагодили укріплення, снували поміж піщаних дюн і викорчуваного чагаря. Тиша стояла нестерпна, мертва. Навіть хрускіт сухого гілля під ногами видавався потойбічним, глухим. Вдивляючись у біноклі, командири відшукували приховані жала вогню; гармаші маскували гармати, тягли ящики зі снарядами. Все в них видавалося підкреслено стриманим, спокійним, по-військовому звичним, так начеб і не було вчорашніх кривавих боїв, так начеб і не передбачалося смертельного вдару попереду, бою з трагічним кінцем для багатьох. Кожен, хто залишався серед живих, думав про живе, про життя, певний укотре, що смерть обмине його, не зачепить, і в цьому черговому бою він помститься за рани дорогої землі, за смерть бойових побратимів.

Приймаю рапорт від командира взводу про готовність батареї до бою, іду до гармат. Вчора, в сутінках, після жорстокого поединку ми вийшли на ці рубежі. Думалося, що супроти нас знову полізе піхота. Аж ні, проти нас от-от підуть самохідки і танки. Але ми стоятимемо на смерть. Хлопці підготувалися добре, вміло розташували тактичні обслуги, перекрили горловину долини, що вела від річечки Боркової до переправи. Саме сюди спробують прорватися танки. Дві наші гармати зачалися покрай горловини, щоб завдати бокового удару; третя «сорокап'ятка», ставши посеред долинки, вперлася ви-

ступом у тил, перекрила собою вихід до переправи. Цей видолинок, що утворився внаслідок весняного розливу Дніпра, був дуже вузький, майже геть лисий. Тільки де-не-де чагарець обрамлював краї. Дрібний, миршавенький шелюг...

Ось і третя обслуга старшого сержанта Сергія Максимова. Майже всі нові люди, з поповнення. В них душа — командир. За сорок метрів од передніх окопів окопалися хлопці, а розтрушують сміх.

Незнайомий — чи то напівсолдат, чи так собі парубчак — військово галіфе, куфайка, з-під пілотки вибивається непокірний чуб: «Я оце, товаришу комбат, ламаю собі голову над тим, як дійду до Берліна... Розумієте — закарлючка: не знаю, чи вистачить сили зійти на п'ятнадцятий поверх, бо ліфт же стоятиме?» — «А навіщо тобі той п'ятнадцятий поверх?» — «Та глянути хочу, як там дядя Сем Другий фронт відкриває...» — «Ти спершу подумав би: чи потрібний він йому?..» — «Е, товаришу комбат, капіталістові ще й дуже потрібний, щоб прикрити свої мільйони...»

Я ще не знав і не знаю, що стече лише кілька годин, і в долині здійметься ревище, на нас підуть «тигри». Хлопці посилатимуть у казенника фугасні, осколочні снаряди, щоб збити піхотинців з танків. Буде нерівний бій. Фашисти вискочать із загороджувального вогню і, підтримувані вогнем самоходок, побіжать до наших окопів. Зав'яжеться рукопашний бій. Потім усе відхлине, щоб знову ще страшніше здригнулася земля. Плaskі, струпуваті «тигри» ще раз увійдуть у сектор нашого обстрілу, рватимуться до переправи. Але на шляху станемо ми, батарея «сорокап'яток», на шляху стане третя обслуга. Спалахнуть, вибухнуть баки, й густий чорний дим, як дьоготь, поповзе із щілин.

...І не буде вже ні того веселого хлопця-напівсолдата; ні Сергія Максимова; не буде сержанта Шитова...
Не буде...

Залпи від села Чикалівки; вогонь від села Успенки; від Деревки... На нас навалюється небо зусібіч. Починається артпідготовка, готується контратака. Стовпи диму, вогню, піску. Ревище. Змішалася з небом земля;

вода з кров'ю; життя зі смертю; гілля дерев з колесами, з піском; трава з людським потом; зіткнулося тіло з кулями, із свинцем...

За нами Дніпро, а попереду — кручі.
Попереду — «Східний вал».

...Сьомий день бою.

Сьому добу без відпочинку, без сну, без гарячої їжі. В живих на батареї залишилося дванадцять чоловік. Решти вже немає. Решта відійшла у світ безмовних тіней, не встигнувши попрощатися ні з нами, ні з життям.

Сьомий день бою.

Сьому добу без відпочинку, без сну, без гарячої їжі, а просунулися від берега лише на п'ятсот — шістсот метрів. Дорога земля. Дорога перемога. Життя за метр. Метр за життя. А далі? Скільки ще метрів? Скільки іще життів?..

Нас залишалось... семеро.

Семеро... Як у тій пісні:

Будут плакати матери ночи напролет:
у деревни Крюково погибает взвод..
Не сдадут позиции, не уйдут назад.
Их в живых осталось только семеро
молодых солдат...

Книга друга

БІЛА ПАВУТИНА

У СЕРЦІ КРИЧИТЬ ВІЙНА...

1

Всю ніч старій Громовичці ввижалося, що після зливи лізуть із землі черв'яки, і мертвий козак Чикало, який давно перетворився в лобасту Чикалівську кручу, в червоних од спалахів калюжах крем'яною рукою засіває дніпрову долину та все з примовкою якимсь громовим, гранітним голосом: «Роди, боже, жито-пшеницю і всяку пашницю... на нове літо...»

А воно, куди війне холодною жменею, куди ступне на Плоскому, в Кривій ковбані, у В'язовій балці, на Кириловій косі, на Байдаці-острові, то під ногами нечистого з масної ріллі, з червоного мергелю, з пісного піску родяться якісь потворні, схожі на домовини металеві позрубвані голови з чорними проломинами для очей і довгими, як товкачі, носами,— аж схрещуються перунові шаблі, знавісніло гнуть небо до гострих тополь, що й терпкі мурахи по тілу повзуть, і наволоч із землі шнеться, наче порожні кишки покійників, пересновує дороги й очерети, на корінні дерев і кущів, на пожухлій од спекоти билині висне.

Самотня баба с переляку мало не віддала дідьковї душу. І коли з сіней долинув перший крик півня, відсунула поточений іржею засув дверей, скинула заціпку й, замітаючи рясною спідницею на жалючих водах сліди чорної сили, що від дружного перекукурювання щезла в очеретах Мар'їного броду, подалася до Оляни Пивоносихи розповісти мерщій свій жахливий сон.

Кумася Оляна сплеснула в долоні й перехрестилася: свят, свят, свят... Й у вуха Одарі Громовички потік уже потривний жах, бо й душа куми під ранок сховалася в тремтячі п'яти, і їй здалося в темній хаті, буцімто, розверзається намокле горище, по якому в павутинних тенетах товчуться чорти, привалює з потрохами стару —

навіть миша, що шкребла, прогризала кропив'яний лантух з житом і якої, наче чорної наволочі в хлібному степу, розвелся видимо-невидимо, як не перед добром, не своїм писком запищала.

А надворі валував, захлинався на шарпкому вітрі собака, хтось чужий обривав черешню над дідовою могилою... Вкрай налякана баба, затиснувши в руці замашну кочергу, підкралася до шибки, вмазаної в стіну, вдивлялася в червнену п'їтьму. Але не чути було ніякого шелесту, нічиїх кроків. Баба Оляна спробувала знову заснути. Лягла в дубове ліжко, заплющила очі, поклала руки на груди навхрест, наче в домовині. Й раптом під собачу гавкотняву з темряви в хату вдерлися хижі якісь косарка й молотарка і заходилися косити, молотити звідкись набіглих людей — наліво, направо, туди й сюди... Не покоси жита, не валки стебел клали ті моторошні косарка й молотарка, а покоси й валки людей...

Отак, мовби повздовжній сплеск долонь, мовби жахливе клацання гострозубого собачого ротиська, роззявляли біснуваті свої щаски хижі косарка й молотарка, і від їх крижаного: «Вію! вію! ві-і-ю!..» — птахи зривалися з гнізд.

Цілі гори покалічених...

Бліда і в темряві, враз заїкувата, Пивоносиха тремтячим приплескуванням долонь показувала, як пожинали нещасних косарка та молотарка: «Ніби зубастими долонями, ти не повіриш, кумасю, гребли вони своїми щучими халалами навіть дітей... Тільки: «Вію! вію! ві-і-ю!..» В мене серце мало не вискочило з грудей. Спасибі, що ти вирвала з того триклятого сну!..»

Срібний місяць висів у небі, мов човен, і в загасаючій високості в напрямку Полтави почервонілим знаменням стала вмита в дощах ранкова зоря.

Злива вгамувалася, але дощі мали заряснити ще й завтра, бо відволожилася на дні торішніх стогів солома. Та ця моторошна ніч відійшла назавжди, несподівано, мов на покуті язика святого вогню, коли в лампаді зникає олія, погасли її зорі.

Розвиднялося.

Баба Одаря і баба Оляна посміливішали. Наче лисиць смалене, занепокоїла кожну з них пристрасть спідничниць, і, не змовляючись, подалися старенькі на край села, на Медяне. Там, біля криниці з цибатим журавлем,

удосвіта збирався люд почути про смерть і про народження, дізнатися про христини й весілля, розгадати чийсь сон, підслухати, в кого що прилучилося, хто що знайшов, хто що загубив а чи проковтнув, хто з ким розбив дірявого глечика, а хто після сварки запив мирову, у кого отелилася корова або опоросилася льоха, кого застукала жінка в чужих подушках...

Місце сільського сходу шанувалося в поколіннях.

Переказували, нібито Мусій Чикало привіз на гарячому гриваневі з козацьких порогів у полтавські краї смаглявку небаченої вроди, з очима таємничими, як сині терни. Мусій слово козацьке дав красуні, що осядуть вони там, де й у глибоких снігах червоніє калина, беручи цілющу силу джерел, а одружаться тільки тоді, коли жива стріль-вода заб'ється під його заступом.

Довго блукали закохані попід кручами правим берегом Дніпра, а гніздо ніяк не могли звити — вода то відгонила болотом і корінням гірких трав, то була якась нетривка, несподіваний плавун поглинав джерела.

Та одначе якесь неймовірне чуття, а точніше — дикий пагін калини підказали криничникові: ко-па-й!.. І вже розповіді людські бережуть, що глибокому чистоводдю Чикала за сотнею літ та й літ, і рід козака та смаглявки розрісся вузлуватим корінням велиня-дуба, розгілкував, похаткував, потяг попід горою у вишневих зав'ях Чикалівку-село.

Гучні історичні події наполегливо обминали село, заховане в старому річищі Дніпра — між крутими гранітними горами і розлогою хвилею. Підперте очеретами, лозняком та осоками до круч, помножувалося в тихій заводі не одне покоління нащадків запорозьких козаків, у чийх жилах павіки остудилася вольниця походів аж на Царград, поступившись місцем умиротвореній, утишеній доброті й м'якості невтомних гречкосіїв та рибалок. Не постійні бойові тривоги, а спокій мирних ночей в одірваній од доріг глушині поселив у душу трепетну віру в русалок і водяних, в анциболотника, перелесника і домового, явив перед кожним священне — до сьомого поту і кривавих мозолів — поклоніння перед серпом, вилами, лопатою, батогом і веслом...

На витocy позаминулого віку черкнув Чикалівку пам'ятний карб: неподалік, рукою кинути — під Переволочною, погубив потрощені колеса на переброді, в Дніпрі, шведський король Карл XII, утікав з грізного

поля Полтавської битви — і не знати які вже чіпки намули затагли, навіки захоронили в глибинах скарби, що награбував зайда...

На Медяному зудосвіта ще ніколи не збиралося стільки людей — бородані з люльками в зубах і горіховими герлигами у правицях, бабусі в рясних спідницях, у полотняних вишиваних сорочках, з набожними хрестиками на шиях... Молодша половина села ще маніжилася в недоспаних снах, а ці, наче переполошені на сідалі кури, трясали підборіддям й порохнею, сповиваючи в галасі тривогу й передчуття. Накладались химерії баченого й того, що привиділося, чутка набігала на чутку, страх на страх.

— О боже ж мій, людоньки добрі, — похлиналася словами Ужвиха, одинока вдова, ще з першої світової війни, — серед ночі, чую, тріщить, падає стеля... Я залякла, а потім ураз стрепенулася, і прожогом — у двері. І в ніч!..

Голосиста від матеріної сиськи, боязлива навіть тоді, коли хтось із парубків клав за пазуху живого вужа або в руку джерелянку-жабу, Текля Новодониха також витрушувала з себе несамовитий жах, бо треба ж — і в неї саме цієї ночі не дурний Мишко Гузь кулачищами, а якийсь чорний птах дзьобом затарабанив у вікно, і хтось волохатий, страшний вихопився з-під припічка, залопотів крилами, засвистів на всю хату — аж у вухах залягло. Оглухла Текля, в чому схопилася з лежанки і в чому стояла, вискочила з хати, щоб загаласувати і підняти на ноги село, та раптом знесилено опустилася на дровітню: від берега, від Дніпра і від чомусь дуже-дуже чорної, зораної долини, закривши собою півсвіту, мимо неї прошуміли велетенські птахи, так ніби лелеки!.. Не зважаючи на Теклю, посідали вони на солом'яні дахи й почали заглядати у димарі, наче в могили. Текля ще не встигла подумати, що заглядання птахи в димар — то на вмируще... А лелеки вже похапали в дзьоби ланцюжки, розгойдують крилами дитячі колиски, і від свисту, від запаморочливих погойдів терпне, холоне душа...

Страху, коли він поселяється в людині, й на коні не проминеш. Не зійшла з листя роса, не заплуталося в гіллі тополь перше проміння сонця, як голова сільради Тихін Голобородько, який звечора підняв на глум хлопців-пастухів, котрі відмовилися пасти в дніпровій долині коней, бо, мовляв, хтось живий і несамовитий усю ніч

регоче, вириває душу з грудей... То цей Тихін Голобородько прямо перед людьми витрусив із мішковини спійманого в силос сича — сірого, звичайного птаха, наляканого і присмирілого вкрай.

Чикалівці брали на кпини пастухів, що не розгледіли нічного лякуна. Бо то ж він, перелітаючи з гілки на гілку, з запалих могил на дахи й димарі, і реготав, і плакав, і не своїм, людським криком кричав...

Вирлоокий сич, а по-народному — пугач, що його пам'ятали чумацькі дороги й козацькі могили, нагадала враз односельцям усюдисуща вдова Ужвиха, прилетів із Дніпрових порогів за Мусієм Чикалом, і живуть вони звідтоді зовсім поруч, птах — у плавнях, а козак — у лобастій горі... Ще й пісню заспівала:

Ой не пугай, пугаче-еньку...

Несподівано Ужвиха змовкла на півслові: розкидавши навсебіч свою шовкову дванадцятиклинку, просто на траву під вкляклим журавлем опустилася Параска Сивоок, палахка й смагла, мов циганка, сільська шептуха, і почала не казку пряди, а переповідати свій моторошний сон. Густі, глибокі зморшки зачорніли на її переораному стражданнями обличчі, а гострий, як бритва, погляд шарпонував усіх одним помахом, — аж у натовпі вихопився зойк. Довге, сиве, наче в морозі, пасмо розпатланих кіс втопилося в зеленій траві, й усім здалося, що сама сива біда виростає перед ними прямо з розгрузлої, витоптаної копитами коней і ратицями корів землі. Наче з розритої могили... Не слова полилися з Параскиних уст, то вбивалися у свідомість, у пам'ять чикалівців безжалісні й невідворотні, пекучі цвяхи, в самісінькі серця, під нігті рук і ніг заганялися.

— О не смійтеся, людоньки, не накликайте лихо. І змовкни, Тихоне: сичі налетіли в долину на вмируще. Горе, страшне, ще невидиме горе несуть вони. Боронь боже, моровиця впаде, вигубить село, бо й мені приснилася Чикалова криниця, оце липове, бездонне цебро. І козак Чикало — як живий... — приснився. Весь у спідньому, босий, такий зарослий та бородатий, і сивий-сивий, як респетилівський смушок. І в сні була також спекота. Червень... Пересохлий, наче калюжа, Дніпро, виснажені навіть у низинні криниці. Зів'яли квіти... Поникла калина... З диким гулом опускає Мусій цебро в криницю. Що заглибить, що занурить журавель свого

дерев'яного дзьоба в холодну безодню, а звідти витягується не вода, не пісок, а жива людська кров, і з кров'ю — кістки... Кров чорніє на сонці. Мов дьоготь, наче смола. Кров просочує, в'яже в моторошні кучугури пісок та кістки... Вся долина від чикалівських гранітів до Дерейки й Успенки, й ще далі, ген-ген, закровавлена. Людська кров заступає півсвіту, кров землі. І то вже не дзьоб журавля, а щось схоже на довгий ствол вугластого, хижого танка тягне й тягне з глибин, наче з розтерзаної істоти, криваві кістки, черепи й кров... На велику біду кричали сичі. І не смійте перечити — сичі регочуть і плачуть, як люди, віщуючи лихо. Це — знамення.

На Параску зацитькали:

— Хай тобі трясця і всохне язик, відьмо трирога!
Ще справді накличеш біду...

Жовтогарячою білкою полізло в небо ранкове світло, піднялося над горою на висоту тополі. Пили воду прямо з цебра, чомусь жадібно й спрагло, ніби пили вдоста востаннє, і вода була смакотюща, наче горіх, крижаною остудою ломила зуби.

Ізнову кепкували над невдахами-пастухами, підмовляли Тихона Голобородька, щоб той придбав парубкам патефона і платівку з записом голосу соловейка — хай би той щebet глушив живі дикі плачі та реготи сича, раз немає у хлопців сміливості, а в селі бодай поганенького клубу.

Ще спраглише пили крижану свіжицю.

Ще раз опустилося в глибини липове цебро й зарипів дерев'яний журавель, як тут до гурту прибг захеканий Вітько Пелех. До ранкової зорі шукав хлопець із красунею Варєю Задіяною в Стукачівському проваллі квіт папороті — гаряче, мов сонце, щастя, а знайшов... страшну біду.

Важко переводячи подих, Вітько розповів, як він щойно оце детекторним приймачем упіймав хвилю Москви, виступав сам Молотов: війна, людоньки, вій-на-а!..

До Чикалової криниці, до Медяного, до Дніпрової долини не встигла, облетівши Сонце, у громах і пожежах повернутися осіння Земля, як русявий, мов жовтогарячий сонях у квіту, Вітько Пелех окинув прощальним поглядом недолюблений світ: під Охтиркою,

прямо в обіймах піхотинця, розірвався фашистський снаряд, поніс у збуруненій хвилі Псла і ласку обірваних рук юнака, і його пошматовану душу.

У війні ж, у пекучому мінному клетоті зникла й смілива сестра милосердя Варя Задіяна. Випало їй пройти тяжку дорогу від Дніпра до Волги, а потім од Волги до Дніпра... Під Чикалівкою, на останніх кілометрах до рідної хати, вчепилася руками в пісок, у всохлу на безвік Боркову-річечку, схожа на Варю дівчина, яку до невпізнанності знівечив фашистський, захований у лозняка вогнемет. І люди назвали перебрід Варвариним...

З нього, з Варвариного переброду, що таємничо відзеркалює в собі небо й осоки, ховаючись у лозняках, відкрився мені шлях до затопленої Кривої коси, в самісіньке серце Долини смерті.

Сюди часто, а вже кожної осені, з теплим погойдом бабиного літа — неодмінно, я липу думками. В бабине — після перших ранкових похолодань — відтепло, коли в повітрі снується, забиваючи очі і подих, срібна павутина, мою душу і спокій до стогону крові в скронях змуртовує болючий Дніпро сорок першого і сорок третього. І з білою павутиною ніби якийсь жорстокий зашморг здушує серце і розум, усі мої чуття, всі страждання.

2

Біла павутина

підказала мені, що за першим нічним несподіваним приморозком у поле вертає тепло, за жовтим осіннім шерхотом опалого листя на землю приходить ясний і прощально-трепетний день бабиного літа.

Біла павутина

переконала мене, що всупереч смерті може знову ожити навіть зупинене серце людини.

Біла павутина....

Був звичайний робочий день.

Поряд з календарем я поклав на воцано-жовтий кленовий листок три свіжих каштани. Кілька хвилин тому вони зірвалися з гілля й упали прямо переді мною на асфальт.

Відшумілий кленовий листок і затвердлі після білого травневого вишуму свіжі, з карим сонячним полиском

каштани сказали мені, що прийшла осінь. А кожна осінь, наче жива істота, тягне мене з міських мурованих стін на береги Дніпра: геть знищуючи всього, змушує хай на короткі години забутися й жити одним лише — пошуком.

Справді, буду я в Києві чи десь у від'їзді, а з оцим сизим погойдом теплого осіннього марева душею лину на полтавські, кіровоградські, дніпропетровські шляхи; з оцим пропливом над землею срібною павутини думками зачіпаюся за лобасті кручі Дніпра. Там, де село Чикалівка й скромний цементовий обеліск в очеретах на майже затопленому острівці Кривої коси серед розливовод Дніпродзержинського моря... — у пекутих пісках, у червоних шелюгах навіки заснули хлопці.

Їх шукаю, знаходжу й до кінця ніяк і ніколи не зможу знайти...

...І ввижається, ночами ввижається мені у тумані не-досяжний, скроплений кров'ю берег. Мовби казковий кінь перескочив колись Дніпро в цьому звивистому закруті і своїми велетенськими копитами розтопав кам'яну, залишену ще льодовиком землю, змінив вічне річище. Зарослу чагарем, лозняком, тополями й травами вузьеньку стьожку сипучого піску, що відтиснула річку від крутих круч, люди назвали Стариком, а в жорстоку війну — Долиною смерті.

Погляньмо на карту: 49-й географічний градус, якраз навпроти сучасного Комсомольська-на-Дніпрі відкрита, мов на долоні, долина між трьома селами — Успенкою, Дерев'юкою, Чикалівкою...

Сюди в січні сорок четвертого, здоганяючи фронт, що відкочувався на захід, заходила моя мама — вона шукала батька, солдата, що занеміг і лежав при смерті навіть не в переповненому польовому госпіталі під Кіровоградом, а просто в людей... На сімнадцять днів і ночей витяглася її неймовірна дорога від полтавської Решетилівки до Кременчука, Попельнастої, Знам'янки, Ворошиловки, Олександрії, Дівочого поля... — через густі завірюхи й відтепло розгрузлих шляхів, через спалені села — за хвилину війни. Під Кременчуком вибиту із сил, напівзамерзлу маму підібрали солдати. Був серед них артилерист-лейтенант, який повертався на фронт після контузії. На кілька годин завернули вони в долину. В ній восени сорок третього стояли на смерть

десантники, бойові побратими лейтенанта. По п'ять, по вісім психічних і танкових атак кожного дня відбивали хлопці. На очах комбата загинула вся батарея «сорокап'яток», а його, контуженого, на сьому ніч перевезли в бочці на лівий берег.

Кілька років тому я пройшов дорогою мами. І мене, людину, яка зовсім не пам'ятає війну, обпекло затоплене водами Дніпродзержинського моря пизиння, а точніше — крихітний острівець і той скромний цеглянийobelisk у непролазних очеретах, куди можна дістатися хіба що на човні.

Позаростали сліди плацдарму, зрешеченого кулями, розривами мін та снарядів. Але не втратилося найдорожче — СОЛДАТСЬКА ПАМ'ЯТЬ. Вона, ця пам'ять, у 1965 році привела до Дніпра посивілого фронтовика, москвича Анатолія Пожарова (в ньому я впізнав лейтенанта, який підібрав колись у снігах мою знеможену маму). Три доби провів комбат із піонерами на щемкому, рясно скропленому солдатською кров'ю островці дніпрової землі. А потім, відгукуючись на прохання своїх юних друзів-слідопитів, почав писати спогади «Ім було вісімнадцять...» — хвилюючу розповідь про батарею 375-ї гвардійської Харківської стрілецької дивізії. Але не витримало серце, не змогло вдруге пропустити через себе війну, урвався рядок... Людину так і знайшли за недописаним листом до піонерів Кременчуцької середньої школи № 11, головою колишній фронтовик упав на клавіші друкарської машинки.

Цей реальний сюжет ліг в основу моєї повісті.

Якось не думалося попервах, що розповідь про подвиг на загубленому у вирвищах війни клатті дніпрової землі схвилює багатьох. Сотні й сотні листів... А з ними — продовження пошуку...

Переpletіння доль, яке не вигадаєш і про яке не скажеш у двох словах. Солдати, всі вони вийшли із жорстокого вогню останньої війни. І, щоб ця війна стала останньою, просто й скромно (а в пам'яті нашій, в історії нашій — надивовижу яскраво!) пронесли на виду сонця, вітру, дерев і зірок, на виду всього світу горду гідність людини.

Я шукаю тих, хто вийшов із Долини смерті, невтомно шукаю, бо і в моєму серці досі кричить війна. І кожна знахідка, зустріч — то неймовірна, трепетна краплина сльози...

Була осінь. Звичайний робочий день. На кленовому листку лежали три каштани. До моєї кімнати зайшов невеличкий чоловік із слуховим апаратом.

— Приїхав із Полтави спеціально до вас. Улянченко мов прізвище. Андрій Михайлович. Я прочитав, що написали ви про Долину смерті. В цій долині довелося побувати, поїсти пісочку й мені. Тільки не восени сорок третього, а в серпні—вересні сорок першого, коли ми відступали...

Хвилюючись, гість почав розповідати про сповнений героїзму й трагедії шлях Зведеного комуністичного полку Полтавського автотракторного училища.

Після невдалих спроб захопити столицю України фашисти вирішили обійти Київське угруповання Червоної Армії з півночі й півдня. Склалася надзвичайно критична ситуація на ділянці фронту південніше Кременчука. Де взяти резерви, які б перекрили переправи? І четвертого серпня головнокомандуючий військами Південно-Західного напрямку С. М. Будьонний викликав до себе начальника Полтавського автотракторного училища полковника С. П. Садовського (він же був і начальником військового гарнізону міста Полтави). Треба негайно, протягом дня, сформувати Зведений полк, озброїти його й відправити на фронт, на утримання Дніпра. І п'ятого серпня такий полк із комуністів і комсомольців Полтавської області був сформований. До нього записалися добровольці — політбійці, трактористи, курсанти училища.

Командир — Іван Андрійович Черенков.

Тієї ж першої ночі ешелон прибув до Кобеляк. О четвертій ранку всі були на ногах — виснажливий маршкідок на п'ятдесят кілометрів. Зайняли оборону на лівому березі Дніпра, в районі Келеберди й Орлика. Ці острови та плавні під Чикалівкою та Успенкою — майбутня Долина смерті... В історії цей відтинок (ми вже згадали) пам'ятний дніпровим перебродом біля Переволочної, де потонула павіки пошарпана слава і нагробовані Карлом XII скарби.

Юнаки, котрі мріяли про мирну працю трактористів, шоферів, не мали навичок піхоти і вперше опинилися в такій незвичайній, бойовій ситуації. До того ж мало було гранат, артилерії. Та й узагалі — на обліку кожен патрон. Кілька станкових та ручних кулеметів. Гвин-

тівки зразка 1891 року... Ділянка ж оборони витяглася по фронту на шістдесят кілометрів...

Не встигли перезнайтися, а вже вступили в бій. Вогнем артилерії фашисти перетворили плацдарм на криваве місиво, але бійці ціною життя заступили есесівцям шлях до переправ.

Дні й ночі в безперервних сутичках, без сну. Відважці комуністичного полку влаштовували ризиковані пічні вилазки. Це вони переправилися через Дніпро й у Деревці знищили роту ворожих мотоциклістів, підбили кілька танків, а в Мишуриному Розі спалили бронемашини й захопили штандарт пімецького полку.

Уславили себе полтавці й у бою за переправу біля села Низи, врятували плавучий госпіталь — пароплав «Клим Ворошилов», на якому перебували наші поранені.

У самісіньке серце вкарбувалися піщані сопки, кладовище під Нижньодніпровськом, скроплені кров'ю висоти 86,0 і 81,2, що по кілька разів на добу переходили з рук у руки. Полк то зачіпався за місто, то знову відходив у піски.

Третій день вересня нагадував справжнє пекло.

Піщані сопки здригнулися і здибалися у стовпах куряви під зливою артилерійських снарядів. Нищівний вал перерізав шлях для відходу на зручніші позиції. А коли осіла пилюга й трохи розвіявся дим, оглухлі й засипані піском полтавці побачили перед собою фашистську хмару. Засукані рукава, мундири болотяного кольору, розстебнуті комірці. За першим — шерг другий, третій, четвертий... Притискуючи автомати до грудей, підпили головорізи з механізованої есесівської дивізії «Вікінг», мов на параді, тримали крок. Психічну атаку прикривали танки. Озвіріла лавина прагнула розтерзати і затоптати необстріляних юнаків у пісках. Але полтавці стояли на смерть. Коли закінчились набой, пролунала команда: «Примкнути багнети! В атаку!» Сотні «вікінгів» у мертвих судорогах стиснули пісок, а ті, що залишилися в живих, кинулися тікати.

Знекровила рукопашна й полтавців.

Уночі полк перекинули в радгосп Нижньодніпровський, батальйони звели в роти, роти у взводи. І знову — на лінію вогню. Хутір Олександрівка, Гостра Могила... Тут загинув командир батальйону майор Федір Васильо-

вич Шубний, учасник громадянської війни та боїв на озері Хасан, удостоєний ордена Червоного Прапора, а за оборону Дніпра — посмертно нагороджений орденом Леніна.

Відчайдушність, з якою зводилися на смертний герць полтавці, кинула в трепет есесівців. «Вікінгу» було збито пиху. Але й ряди полтавців розтанули як сніг. Де Піщані горби й хутір Олександрівка у фашистських окнах спалахнула остання рукопашна, що тривала дві доби...

На плацдармі, в дніпрових пісках, смертю хоробрих полягли кожен дев'ятеро курсантів із десяти. Й шістнадцятого вересня полк розформували.

— ...Досі в снах мене тіпають оті кручі, сипучі серпневі, вересневі дніпрові піски. П'ятого серпня на фронт нас вирушило дві з половиною тисячі, а через сорок днів серед живих — із цілого полку... — залишилося сто вісімдесят сім... Я послав вам листа, а це зважився приїхати сам. Пече, ось тут... — Андрій Михайлович поклав руку на серце, — дні й ночі пече, не дає спокою пам'ять...

Опустив на стільця авоську й почав розв'язувати її. Пальці не слухалися, тремтіли. Переді мною ліг грубезний синій альбом:

— Я художник. Не раз брався за пензля, хотів воскресити по пам'яті картини сорок першого. Та щоразу згадка про трагічну осінь сорок першого була для мене нестерпною. Війна кричала й досі кричить у серці, і не можу фарбами всю ту моторошність відтворити. Колись пересилив себе. А поки що збираю матеріали. Більше двадцяти років ініціативна група ветеранів Зведеного комуністичного полку — комісар 3-го батальйону Борис Кирилов, старший сержант Микола Косоруков і я — розпукуємо своїх бойових побратимів, листуємося з рідними загиблих, поповнюємо історію училища й полку. В середній школі № 3 міста Полтави — наш музей, який за кілька років відвідало більше трьох тисяч чоловік. Піонери й комсомольці допомагають нам. Двічі ветерани полку збиралися в Полтаві, виїздили на місця колишніх боїв. Нас залишається все менше й менше. Ми — наче рідні брати. А тому неоцініми магнітофонні записи наших зустрічей і розмов, ось ці фотокартки, цей альбом. У ньому, погляньте, весь наш полк...

Я розгорнув альбом.

Сторінка за сторінкою... На мене дивилися політбійці, трактористи й ще зовсім юні, стрижені під нулівку курсанти. Щемко стиснулося серце: чи не кожну з двох тисяч п'ятисот фотокарток обвивала чорна рамка. Й тільки де-не-де поряд із давньою фотокарткою був уклесний знімок уже сучасний. Обличчя всміхнені чи печальні, переорані глибокими зморшками...

Зображення були чорно-білі, та на мене, так здалося чомусь, дивилися карі з відблиском золота, чорно-сині, мов терен, блакитніші льону й неба, сірі, зеленаві, наче відбиток весняних верб у ставковій воді, добрі, чисті, довірливі очі дорослих і очі майже дітей, юнаків із комсомольськими й спортивними значками на грудях.

Політрук Шкарупа... Його рота перемогла в рукопашній: п'ятеро фашистів припало на кожного бійця...

А це — зовні завше спокійний і врівноважений полковник Черенков, душа добровольців. Поранений у руку, він не залишив бійців. Та кулі не пощадили командира полку — прострелені груди й ноги... Санітари винесли знепритомнілого Черенкова з поля бою...

Чи ось червоноармієць Череватенко. З ручним кулеметом він скочив на броню танка й карав фашистів прицільним вогнем. Череватенко загинув смертю героя.

Або курсант Іванников. Під час нічної атаки тяжко поранило командира роти. Ризикуючи життям, Іванников підповз до ворожих кулеметів і гранатою знищив вогневу. Потім під кулями виніс командира в безпечніше місце, а сам підняв в атаку бійців.

Чи ось ці чудесні хлопці — Вертипорох, Биков, Косоруков, Корж, Закохайло... Живі й мертві... В ті хвилини я не думав, ким би сьогодні стали хлопці, що загинули, якби не війна. Трактористами, механіками попервах... А потім багато хто — конструкторами, інженерами, вченими, генералами... Як їхній колишній начальник училища Василь Михайлович Баданов, чий танковий корпус улітку сорок третього розбив броньовану гітлерівську дивізію «Мертва голова»...

Одна — але дуже штрихово — доля: Орлов Микола Логвинович. У першу ж зустріч про нього мені розповів Улявченко. А потім — Людмила Логвинівна, сестра. Який тільки звивистий шлях довелося подолати в житті людини! Парубчаком Микола Орлов шоферував на

копальні Буроз, що в Макіївці; як старший сержант служив на пекучому Далекому Сході в тридцятих; повернувся на рідну копальню; ще армія — звільняв Західну Білорусію і Західну Україну від польського панства; на фінській відважно ламав колючу, як шарпкий дріт, лінію Манергейма; і знову — Буроз; а на четвертий день Великої Вітчизняної Орлов уже в Полтавському танковому училищі...

Тут вони всі й зустрілися — мої хлопці...

Дніпро... Героїчний Комуністичний зведений полк...

На Дніпрі Микола Орлов тяжко поранений в ногу. Майже місяць лікувався в Бурозі, а потім на костурах прийшов у військкомат, просився на фронт, не взяли...

Сестра пам'ятає... Вже до шахт підходили німці, як Микола Орлов на костурах відважився йти на схід, сподіваючись, що його підвезе попутна машина. Так дістався до Сніжно́ї, а там стоїть вантажівка. Кудись утік шофер, а в кузові цінні банківські документи, облігації... Микола сів за кермо, костури підклав під ноги. Не раз, стискаючи зуби від болю, проклинав життя, але відвіз вантаж аж у Ростов, де й потрапив у стрілецьку, а потім у танкову частину. В боях під Сталінградом знову тяжко поранений. «Коли в наш танк поціливі фашистський снаряд,— писав Микола своєму братові Георгію,— вбило командира і заклонило гармату, я знесамовитів од люті й ненависті й повів танк прямо на гітлерівців, чавив їх, як гадину... І тут снаряд ще раз попав у мій танк, зірвало гусеницю, спалахнула броня, і я з великими труднощами, обпалений, вибрався з танка. Але тут знову розірвався снаряд, мене сильно вдарило в спину. Я більше нічого не пам'ятав. Отямився в госпіталі...»

Потім Микола Орлов через Кавказький хребет з Ірану возив «студебекери»; воював із японцями... Потім цілих двадцять років був старшим водієм воєнізованого взводу. І весь цей час знімок ударника комуністичної праці був на Дошці пошани підприємства. В останню путь Миколу Логвиновича Орлова проводжали з червоного кутка взводу. Біля домовини стояла почесна варта, що змінювалася через кожні десять хвилин. Звучала сирена тривоги; дзвеніла мідь оркестру; сотні людей зронили сльозу; море вінків та квітів...

Залишилося кілька аматорських фотографій цього скромного, чесного в житті воїна і трудівника. На

одному з них поруч з Орловим стоїть маленький хлопчик — з медалями, що їх батько подарував синові... Після тяжкого поранення під Сталінградом Микола Логвинович був удостоєний ордена Бойового Червоного Прапора. Але нагорода так і не знайшла власника. З клопотаннями, як пригадує сестра, брат не звертався нікуди й ніколи...

Чи ось — зовсім юний Костя Саква з дніпрового села Салівка, що поряд з Долиною смерті, сільський учитель, воїн, а потім — в'язень концтабору Бухенвальд, і знову — сільський учитель...

Який вибух доль і трагедій, людської мужності й незламу!

Осілля павутина над Дніпром, де розвіялися ім'єнні та безім'єнні могили в пісках, летить і летить, наче білий обірваний цвіт...

3

На одній із сторінок альбому два знімки: юнак у чорній рамці, а поряд — літній чоловік з пошрамованим обличчям і ніби пришитим носом. І в того, і в другого брови високі, дугами; очі добродушні, відкриті, але з якоюсь невитравною печаллю. Брови й очі підказують, що це одна й та ж людина...

Вражений тим, що невдовзі почув, я вже завтра поїду до Білої Церкви, щоб побачити цього незвичайного чоловіка. Брови в нього будуть і справді високі, сиві, та ще сивішою, наче стигла кульбаба, видасться мені його розкішна шевелюра. Самі тільки очі не знатимуть, що таке старість, сьйнуть на мене крізь неприхований смуток — голубі-голубі...

По шкірі пробігає мороз. Бо що спіткало Павла Степановича Петренка, не дитяча забавка на далекому сільському горищі. Кмітливі діти, вони влаштували там театр, продавали квитки й грали в артистів. Тоді роль у Павлика Петренка була проста, але кидала маленьких довірливих глядачів у трепет. «Біляки» шаблями рубали його, червоного командира, а він закривав обличчя долонями, непомітно підкладав ягоди калини, пальцями здушував їх — і під зойки дітей по його «розрубаних» щоках і носі текла кров...

Ні, це була зовсім не дитяча забавка.

Жорстокий удар долі несподівано майже на тридцять чотири роки заніс живу людину до списку мертвих. Принаймні так думали вцілілі курсанти Полтавського автотракторного училища. В цьому не сумнівався Ульянченко. Серце Петренка мовчало, коли в Піщаних горбах після кривавого бою над загиблим схилився його шкільний товариш Микола Лазоренко. Пізніше на граніті братської могили друзі викарбували його, Петренка, прізвище...

І — раптом!..

Це вже розповідає очевидець, той же Микола Якович Лазоренко, гвардії капітан запасу, який живе тепер у Кургані:

— Було восьме травня 1975 року. Ветерани Зведеного комуністичного полку прибули на зустріч у Полтаву. В Палац культури залізничників, здавалося, завітало все місто. Квіти в руках школярів, квіти в руках посивілих ветеранів... Те свято залишиться для мене пам'ятним ще й тому, що тут майже через тридцять чотири роки я зустрів свого найщирішого друга дитинства й побратима по зброї Павла Степановича Петренка, кого на власні очі бачив убитим на полі бою у вересні сорок першого... З Павлом ми дружили з дитинства, разом закінчили десять класів у Лубнах. Один одного підохотили податися в Полтаву, стали курсантами, служили в учбовій роті, а в сорок першому нас призначили командирами взводів комуністичного полку, билися з гітлерівцями на переправах Дніпра.

Друге вересня під Нижньодніпровськом. Чергова психічна атака есесівців. Вогнева Лазоренка вкріпилась за півтори сотні метрів від позиції Петренка. Друзі відбивали атаки, підтримували один одного автоматним вогнем. У розпалі бою вогнева Петренка раптом замовкла. Вибравши хвилину, Лазоренко поповз з'ясувати, що сталося — Павлик був йому дорогий, як рідний брат, і Лазоренко, коли б доля залишила його серед живих, не знав, як би він глянув у вічі й що сказав батькам товариша, коли б кинув того на полі бою, в невідомості...

Фашистська міна розметала вогневу...

— Серед убитих лежав і мій друг Павлик Петренко. Його геть посікли осколки. Закривавлене обличчя,

відірваний ніс... Одіж обгоріла, подерта; все тіло зране-не. Ноги й руки неприродно зігнуті й засипані піском, що запікся від крові. Я відтяг Петренка під кущ лози. Петренко не подавав ніяких ознак життя. Серце мовчало. Цівка запеченої крові захололо чорніла, витекла з нього... А гітлерівці знову кинулися в атаку, і я змушений був залишити бездиханне тіло товариша. Ми відбили атаку, та за нею невдовзі розпочалася друга, ще навальніша. Наші боєзапаси закінчилися, ми відступили. І несподівано — через стільки років!.. — у фойє Палацу культури залізничників я помітив літнього чоловіка, сивого-сивого чоловіка, що самотньо стояв під стіною. Пришитий ніс, пошрамовані щоки; якийсь голубий, із відтінком печалі погляд ніби знайомих очей... Підійшов до нього й запитав: «Пробачте, як ваше прізвище?» Чоловік аж здригнувся, здивовано глянув на мене й відповів: «Петренко...» Я так і вкляк. Адже ж це справді був він, мій рідний, мій хороший, незамінний загиблий друг! Постарів, дуже змінився. Але ж — він ЖИВИЙ, ЖИ-ВИ-ИЙ! «А я — Лазоренко». Й ми кинулися один до одного, обнялися...

Тоді ж у Палаці культури залізничників обох воїнів запросили в президію. Запала тиша. Розхвилюваний Микола Якович Лазоренко зачитав присутнім і своєму товаришеві рядки з наказу по Полтавському автотракторному училищу. Цей документ він знайшов у архіві Міністерства Оборони СРСР. В ньому було записано: «Перерахованих нижче курсантів та офіцерів, які загинули смертю хоробрих у боях з німецько-фашистськими загарбниками в серпні—вересні 1941 року, зняти з усіх видів постачання».

Під номером 61 зазначено: «*Петренко Павло Степанович, 3-я рота*».

Уже цього документа досить, щоб не сумніватися в непоправному: Петренко загинув, людини немає серед живих. А коли ще Лазоренко сам переносив «убитого» товариша під кущ лози, будучи цілком переконаним, що той мертвий? Окрім нього, трохи пізніше тіло Петренка бачили Павло Яблонський і ще кілька бійців третьої роти, що відступала під натиском гітлерівців. Чи ж міг хто подумати, що Петренко не загинув — живий?!

У смерті Павла Петренка не сумнівався й Андрій Михайлович Улянченко, коли розсилав однополчанам запрошення на зустріч. В альбомі він обвів траурною чорною рамкою знімок юного командира взводу. Чіпка зорова пам'ять Улянченка добре зберігала риси облич; художник, він умів читати й запам'ятовувати людей з першого погляду й через роки багато що пригадати.

Було в Латвії...

Крижаний дощ, вітер шарпає, валить з ніг, наче хоче відняти в хлопців шинелі. А вони, вчорашні курсанти, по-земляцькому збилися в гурт, передають з рукава в рукав цигарку. Вночі вдарив мороз. Шинелі замерзли, стали мов нанцирі. І що вже казати про людей... А вранці, о п'ятій, команда: «У на-а-ступ!» Пооббивали хлопці прикладами один на одному кригу, старшина приніс горілки, по сто грамів на брата — і в наступ!

Окопи, втрата рідних людей...

Та й досі чи не найпам'ятнішим залишається не жахливий бій, а стихлий осінній вечір у Піщаних горбах. Час від часу в небі спалахують ракети, падають у Дніпро. Геть приголомшений смертю друга, з яким бачився ще кілька годин тому, Микола Лазоренко крізь сльози розповідає про вогневу, розтрощену прямим попаданням міни, про відірваний ніс, що звисав на губи Павла...

Навіть у сутінках Лазоренко блідий як смерть.

Під вечір наступного дня доля відвела косу костюмахи від Улянченка. Контужений, він опинився в санбаті.

Ще під Полтавою, тільки-но сформувався полк, до хлопців під'їхав автобус, привіз нове взуття, що залежалося десь на складі. Прямо в траву кинули чоботи: розбирайте, мер-рці-ій! Без примірки, а там розберетесь самі — шикуйсь!

І от третього вересня, в Піщаних горбах Улянченко до крові натер мультими чобітьми ноги. Та де вже було думати про заміну взуття, коли фашисти, готуючи психічну атаку, обрушили на роту стелю вогню. Дві міни розірвалися біля Улянченка (і може, це один з унікальних випадків на війні...), хвилиною вибуху людину підняло в повітря й кинуло ниць, геть засипавши зверху піском. Улянченко втратив свідомість. І, мабуть же, задихнувся б у тій кучугурі, якби не випадок, щасливий

для нього випадок.. Повз свіжий насип бігли троє курсантів-розвідників. Помітили немовби стирчать із піску нові чоботи. Зупинилися: не залишати взуття фашистам — наші ж солдати в обмотках ходять, а скоро хвищі, зима... Підійшли ближче — боязко, не звикли, все ж мертвий... І розгубилися: здалося, що чоботи ворухнулися... Витягли юнака, присипаного піском, придивилися: «Та це ж наш Андрій! То, може, він ще живий?!» Смикнули чобіт, чобіт знявся легко. Значить, ноги не набрякли, живий!.. Приклали вухо до грудей — серце не прослуховується. Притулили дзеркальце до губ, і дзеркальце спітніло... Хлопці віднесли Андрія в санбат, де він пробув у непам'яті ще три доби...

4

За верби над Россю чіпляється срібна павутина — наче білий плач на золотій струні.

З Павлом Степановичем Петренком повільно йдемо берегом річки, в яку, здається, небо чи сам господь бог накидав здоровецьких, красивих валунів, а говоримо про невтомного шукача Уляиченка, про надійного товариша Лазоренка, про лейтенанта Кириліна, про Косорукова, про Пічку — мого земляка з Респетилівки, про відважного санітара Карпенка... Про трагічний і мужній Полтавський Зведений комуністичний полк...

Мабуть же, найпевнішим доказом фронтової дружби й любові і є сама дружба й любов, що витримали випробування часом. Лише на сорок днів доля звела хлопців у спільну родину на війні, а вже понад сорок років найциріша дружба веде посивілих ветеранів один до одного, дарує і радість зустрічі, і смуток втрат.

Ми часто звертаємося думками до декабристів, до лицарів незрівнянного людського благородства й честі. А скільки світла природа збирала, відсвітила в очих простих юнаках, що посивіли в свої вісімнадцять і двадцять років, ціною життя боронячи честь народу, волю країни, цілого світу! Скільки високого і по-справжньому людського було в душі їхніх батьків!

Степан Андрійович, батько Павла Петренка, був старшим телеграфістом на залізничній станції Гребіпка. Він першим прийняв телеграму від Леніна і сповістив зем-

ляків, що в Петрограді перемогла соціалістична революція: «Всім! Всім! Всім!..»

І син гордився, що його батькові випала така честь.

Пишався й незламністю матері, Ганни Степанівни, також телеграфістки, партизанки. В революцію і в громадянську в їхньому домі була явочна квартира. І пізніше, в зимові вечори, батько любив розповідати дітям на теплій черині печі про революцію і громадянську війну, про те, як вони їхали якимось на бронепоезді «Полупанов», аж тут на шляху зупиняється дівчина. Зупинився й він: «Хто така?» — «Телеграфістка». — «Ти бач! А я думав, що тільки я такий... То сідай, підвезу». Так вони познайомилися, щоб потім у парі до глибокої старості в стражданнях, у любові та злагоді проміряти ціле життя.

На квартирі Петренків постійно був ніби революційний штаб: у подвійному дні ящика, в якому ріс фікус, ховали радіоприймач, хоч це загрожувало розстрілом; у підтурі печі були таємні дверці — там зберігався друкарський верстат, на ньому розмножували листівки... Це мало свій вплив на дітей.

Без дозволу батька Павло подався в Полтаву, в училище.

Вже в далеких північних снігах хлопці зводилися в атаки, вмирили на фінській... А йому ще не було сімнадцяти... Романтика... Комсомолец. Треба на фронт, щоб кинутися на ворога, піти в атаку з криком — «Ура! Давай!» Наполегливий і відчайдушний, він навчився добре стріляти, осідлював пайгарячішого гриваня, стрибав на коневі через стрімкі перешкоди, звичайно ж, невдовзі б добився, досяг свого. Та несподівано спіткала біда. Долаючи перешкоду, впав з коня, зламав руку...

Хлопцям вручали бойову зброю. І він — зі сльозами на очах — і собі виблагав. Бігав зі всіма крос імені Кліма Ворошилова, по калюжах, по колючих росявих травах, босоніж... Тільки: ляп-ляп... Намучився, бо пила перебита рука...

Коли по радіо виступив Молотов, ще ніхто з юнаків не усвідомлював усієї трагедії війни, кричали зраділо: «Ура!!!» Кричав разом зі всіма і він: адже ж це — достроковий випуск, а з ним одержання двох кубарів, заманлива перспектива військового офіцера!

Навчальний табір. Спали прямо на кладовищі, поміж могил. Біля Хрестовоздвиженського монастиря... Нічні

марші, ходіння в темряві по азимуту... Три доби минуло, а наші здали Львів... Сашко Гончаренко кожного ранку рахував знищені фашистські дивізії, їх, тих дивізій, уже майже зовсім не залишалося у ворога. А тому на футбольному полі, як і раніше, точилися пристрасні поединки. Маленький центральний захисник (у них було: бек) Вітько Закохайло в неймовірному підкаті забирає і раз, і вдруге м'яча, та все ж Павлик Петренко протаранює цілий ліс найцільнішої оборони й під ревище вболівальників посилає м'яча прямо в «дев'ятку». Він ще зовсім не думає, що це останній його щасливий удар і останній безтурботний, світлий день на землі...

Бо завтра... був уже Дніпро.

Капітан Трофименко, командир 4 батальйону, довірив Павлові Петренкові вогневий взвод батареї «сорокап'яток». І хлопці були ладні на смерть стояти супроти танків.

Там, на Дніпрі, з цілої роти, з ста двадцяти юнаків, їх залишилося шестеро.

Та що казати про роту — був Зведений полк, і не стало, похоронили в пісках... А думалося, що легко складеться все. Навіть співали весело: «Кони сыты́е бьют копытами...», ще й дружно кричали: «В бой за Родину, в бой за Сталина!» Ніде немає такого кладовища, щоб на одному місці поліг весь полк, розчавлений вимуштруваною, озброєною до зубів дивізією «Мертва голова».

Пришитий ніс, сорок три рани в ноги, осколок у серці... Вже не очима юнака дивився сивий-сивий Павло Степанович Петренко на жорстоку війну, коли ми вперше й востаннє стояли з ним над хвилиєю тихої Росії. Лихоліття нашрамували, намотували на тілі й у зболеному стражданнями серці пекучі рубці, але вони ж його, воскреслого з мертвих, — не зламали! Павло Степанович закінчив Київську сільськогосподарську академію, жив у Білій Церкві, там до останнього дня працював у професійно-технічному училищі.

І мало хто — навіть із друзів... — знав про його легендарну долю. Петренко був одружений, мав сина. І не назвеш його відлюдьком, хоч любив чоловік тишу й самотність. Може, через криваві рани роками жив один, далеко від сім'ї. Може, через криваві рани... Адже ж юнаком він умів верховодити хлопцями, і, як ніхто з них,

крутив сонце на турніку, а на футбольному полі легко жонглював м'ячем...

В одному з останніх листів Петренко писав мені:

«Розривається серце між пристрастями, що згойднули мов пошарпане тіло на старість. Мов голодний, «ковтаю» художні книжки. Що не ніч мине, то прочитана книга, повість. Захопили «Зелені Млини» Василя Земляка, а тепер «Взпраксія» Павла Загребельного і «Маруся Чурай» Ліни Костенко... Переживаю за Валерія Лобановського. Він — моя гордість. І його красиве «Динамо».

Надімила б природа людину ще хоч би одним серцем, тоді можна було б щось попросити в життя. І щось устигнути! А так заідає гіпертонія, бачу, от-от дотерзав. Нагадав про себе, заворушився осколок у серці... Проіржавлює кров... Ніби мають відрізати мені ноги, бо не слухаються, наче свинцем налилися, не йдуть...»

Невдовзі по тому, торік, я дізнався від Улянченка про несподівану смерть Петренка.

І залишилося таємницею те, чого ніхто відкрити не встиг. Може, не поцікавився. Може, просто байдуже пройшов мимо...

З нами поруч жив чоловік, якого майже тридцять чотири роки навіть друзі вважали загиблим, навіть викарбували його прізвище на гранітному камені братської могили...

З нами поруч був скромний чоловік, який так просто сказав нам про свою невмирущість, а ми не знайшли за потрібне своєчасно написати про нього бодай кілька рядків, бодай замітку в стіннівці, в газеті...

Цей докір і мені, й тим, хто добре знав Павла Степановича Петренка. Бо ж скільки ще таких сивих, зрешечених кулями на фронтах Петренків бачимо в житті кожного дня, та в суєті суєт не помічаємо їх, про них не розповідаємо!

Пече за Петренка...

Власне, знаючи розгадку того, як людина воскресла з мертвих, ми не встигли, не допомогли йому за життя розшукати його рятівників — військклікаря Сушка, військфельдшера Безуглого, невідому жінку та її дочку-медсестру з подніпровського села... А ми ж мали в руках ключі до полум'яної таємниці простріленого, обагреного

кров'ю Павлика Петренка, з хвилюванням і трепетом переживали неймовірний епізод — як Петренко залишився живий...

Вражаюча розповідь Лазоренка:

— Після того як вогневу Петренка потрощило прямим попаданням міни, бій тривав ще дві доби. Четвертого вересня вибух накрив і мене, я опинився в санбаті. Наш полк зазнав тяжких втрат. Виснажений, він відступив у піски. Похоронити вбитих можливості не було. А потім берег опинився в руках ворога. Німці підбрали своїх поранених і вбитих. Для поховання ж наших бійців фашисти зігнали жінок, бабусь із навколишніх сіл і під наглядом змусили їх стягувати тіла в глибоку траншею. Якась жінка помітила: на лобі й скронях русявого хлопця ледве вловимо простунає дрібний, як роса на листку подорожника, піт. Нікому не сказавши нічого, жінка опустила бездиханне тіло юнака в траншею останнім, злегка присипала зверху піском і сухою травичкою. Того, хто рантом заворушиться, гітлерівці дострілювали з автоматів... Вночі, взявши дошку, ковдру й вірвовку, жінка повернулася до траншеї. Так і притягла тіло на дошці додому, а вже потім привела свою дочку-медсестру, яка ховалася від німців, і та встановила, що людина жива. Це був Петренко. Дочка мала зв'язок з партизанами, з підпіллям, і після тривалого лікування Петренка вдалося помістити в госпіталь, який уже захопили німці. Там військліквар Олександр Сушко і військфельдшер Павло Безуглий повернули важкопораненому життя. Наприкінці грудня 1941 року Дніпропетровське підпілля переправило Павла Петренка в розпорядження лубенських партизанів, де він був радистом аж до визволення міста.

У розмові зі мною над Россю Петренко був лаконічний.

— На моєму рубежі, пам'ятаю, земля раптом здибилася, мовби вороний кінь, подерлася вгору і вгору, запала пільма. А потім — я в тій пільмі. Більше нічого... моя рука тягнеться до кобури. Але там пістолета вже немає. І реміняки немає... я хочу дістати комсомольський квиток, що мав бути в кишені. Та знову падаю в пільму. Ніби в тумані, дівчина прив'язує мені носа. Ще непам'ять, пільма... Безуглий... Він розрізає мені руку,

щоб зав'зати артерію. Але не знаходить кінці... Це вдається Сушку. А далі — я оживаю і починаю колесувати в партизанських рейдах...

І ще свідчення — лист до Улянченка. Лист постійно нагадує про таємницю подвигу. Це вражаючий документ, який кличе продовжити пошук, знайти людей, котрі врятували Петренка, знайти його скроплений кров'ю комсомольський квиток.

«Дорогий Андрію Михайловичу, драстуй!

Велике спасибі за альбом, листа. Кожна звістка від тебе — для мене радість, а значить, і продовження мого багатостраждального життя. Якби я знав, хто мене виніс чи витяг із поля бою!.. Хоч, повір, там би я був давно з великою вдячністю... Але, на жаль, навіть імені тієї дівчини, яка прив'язала мені кінчик носа, не знаю, бо майже місяць був непригомний. Не знаю також і тієї жінки, що витягла мене з траншеї. Найперше (певне, було це четвертого вересня), я хотів вихопити пістолет, щоб добити себе, але ременяки з гранатами і пістолета на мені вже не було. А комсомольський квиток лежав у спідній кишені, зберігся, тільки був пробитий осколком і весь залитий кров'ю. Осколок у серці ще й досі сидить у мені. Дівчину просив зберегти квиток, та, очевидно, вона також загинула, інакше було б відомо комусь про мій комсомольський квиток.

І взагалі, дорогий Андрію, коли все перевернути за мене, то можна написати не тільки статейку в газету, а й цілу книгу.

За військлікаря Сушка і військфельдшера Безуглого не знаю нічого. Сушко ніби з Харкова.

До жаданої зустрічі! Цілую

Павло.

10. 10. 75 р.»

А потім Павла Степановича Петренка не стало.

Якось несподівано й несправедливо смерть забрала людину. Пробуджувалася весняна земля, рослина і дерево набирали нової сили. А в нього не витримало підірване, переболіле, з колючим і важким осколком війни серце..

Я саме збирався поїхати в Білу Церкву.

Лист Павла Степановича до мене, в якому він писав, що доля знову жорстоко не милує його і що доведеться залишитися без ніг, бо спалахнула гангрена,— підказував, що баритися не можна ні дня.

З гіркотою я докоряв собі, що, мавши багато можливостей і часу зустрітися з Павлом Степановичем ще хоч раз, я усе ж не встиг, спізнився...

Вже по смерті Петренка Українське республіканське радіо передало мою розповідь про незвичайну долю Павла Степановича. Серед багатьох листів, що надійшли на моє ім'я та на адресу редакції, рядки Валентини Степанівни Круглої-Петренко з Москви просто приголомшили мене, заронили довічну печаль і докір у душу: як же ж можна було не розповісти про Петренка раніше?! Чому і доки нас, журналістів і літераторів, мов корозія твердий метал, роз'їдатиме безпробудна й вічна лінь, невстигання до людської трагедії, горя, ота всепоглинаюча і всегальмуюча інертність духу та мислі, в'ялість нашого милосердя і творчої самопожертви, вироблена, очевидно ж, безпечністю, байдужістю, браком співпереживання?..

Не знайдено за життя Петренка його рятівників — військліккаря Олександра Сушка і військфельдшера Павла Безуглого, не наведено довідки — хто вони, жінка й дочка, які вирятували із того світу пораненого бійця...

І от лист із Москви:

«Пишу Вам з незвичайної причини: у війну в мене пропав безвісти рідний брат — Петренко Павло Степанович. Наполегливі зусилля мої знайти його — були безуспішними. Всі відповіді з багатьох військових архівів якоюсь холодною, крижаною невтішністю обпікали мене, вони були однотипними: «У списках загиблих і тих, хто пропав безвісти, не числиться». І ось сьогодні я одержала листа від своєї дуже старенької тітоньки, що живе на Україні. Вона пише, що 22 лютого ц. р., об 11 годині, була радіопередача з Києва. Ветеран війни, який брав участь у передачі, назвав прізвище, ім'я та по батькові мого брата Петренка Павла Степановича. Тітонька, на превеликий жаль, не запам'ятала більше нічого. До речі, їй уже за вісімдесят років...

Дуже Вас уклінно прошу: напишіть мені про цю пере-

дачу або дайте, будь ласка, адресу автора передачі й ветерана, які виступали по радіо.

Наперед вдячна Вам

Валентина Степанівна Кругла-Петренко.

То була моя радіопередача, в ній я наводив розповідь Миколи Яковича Лазоренка та Андрія Михайловича Улянченка про Петренка.

Чи й справді Валентина Степанівна — рідна сестра мого героя, яка майже сорок років не знала, що її брат живий? Чи, може, я зіткнувся з випадком, котрий свідчить про всеоб'ємну, розливу, як широка весняна повінь Дніпра, всепоглинаючу вселюдську, всенародну трагедію? Вона, ця незаліковна рана, переконувала: тільки назви, наведи поіменно кожного вбитого із двадцяти (та хіба їх усіх утиснеш в цю моторошну цифру?!) дорогих, незабутніх мільйонів — чоловіків, синів, братів, матерів, дружин, коханих, зовсім ще дітей — усіх тих, кого в народі забрала жорстока війна, — і неодмінно ж відгукнуться, знайдуться пекучі мільйони рідних, що й досі, через тридцять, через сорок років не втратили падію і віру, що станеться диво й нарешті прийде з далеких, пекельних фронтів саме її, його, твій, наш, мій недолюблений, рідний СОЛДАТ...

Того ж року, тільки трохи пізніше, в червні, Андрію Михайловичу Улянченку сповнювалося шістдесят. Запрошуючи мене до Полтави, він писав у листі:

«От і прийшло на поріг моє веселе-невеселе свято. Шістдесят — це вже стукає старість, адже в нас, зрешечених на фронтах, кожен наступний прожитий рік тепер стає на вагу десятиріччя... Хіба ж вірилося в сирих, даруйте, задушливих, що й не дихнути, окопах, у безсонні та голоді, коли, буквально на сантиметрах розминаючись із кулями, ти зводився і біг у смертельну, останню атаку, хіба ж гадалося, коли поруч тебе, обагрюючи твою шинелю чи гімнастерку, рікою лилася кров, хіба ж думалося, що ти не просто виживеш, а ще й десятки років по тому будеш жити, як має жити народжена для життя людина — працювати, радіти, любити; боротися за душу, за совість людську, і про все забуватися хіба уві сні, ніжачись на пуховій подушці, спати,

скільки забажавши, відсипатися за всі твої муки й страждання на війні, вдосвіта вмиватися криничною водою, іти по росяній свіжій траві, радіти сонечку, що встав над горою, милуватися мальовничою вулицею і світлою школою, гіштитися першому віришкові внучати, купатися в щасті... І раптом ні з того, ні з сього, може, почувши, як на бруківці рипить, кричить чийсь дерев'яний костур чи побачивши, як вигіпаною білою квіткою біліє чиясь жіноча, найпекучіша із сивин сивина... — плакати, плакати, усамітнившись од дружини, від людей, не пускаючи й пускаючи в серце крижану, знавіснілу війну...»

Розділити з Андрієм Михайловичем і Наталією Сергіївною, його лагідною дружиною, все ж щасливу радість новолітування мені не вдалося. Скромним дарунком йому стане, так думав я, хіба мій радіонарис, зовсім не підозрюючи, що та розповідь принесе ще одну несподіванку.

Лист надійшов із Чернігівщини, з Березни. Був він дуже короткий, і даруйте, що наведу його без редагування:

«Дорога редакція пиридача мене дуже зволнувала до глибини душі. На жаль <> удалось почути тільки кінець її. Мій батько Улянченко Андрій Якимович уродженець Полтавської області не повернувся з фронту. Получили за нього — погіб безізвиствя. Фотографії були усього полку, но не збереглися. Збереглася одна пам'ять воєной служби. Хотілося б узнать хотя, де похований.

Роз'ясніть, пожалуста, що за Улянченко був у вашій передачі.

Дочка Улянченко Ольга Андріївна».

Я одразу ж сповістив про все Андрія Михайловича. Може, думалося, рідня — все буває на людських перехрестях... Лист писав на роботі, забувши дома рядки Ольги Андріївни Улянченко, хотілося швидше повідомити чоловіка, бо через три дні Андрію Михайловичу сповнювалося шістдесят. І що коли моя звістка буде сподіваною, обрадує іменинника?

В тому поспіху та напливі емоційності із залишеним дома листом я залишив і ім'я дочки Андрія Якимовича

Улянченка, не міг пригадати його... Так і вкинув у поштову скриньку просто звістку.

А через три дні вдосвіта в день народження Улянченка мене розбудив дзвінок у двері. Поштар приніс телеграму:

«Терміново повідомте <> телеграмою ім'я жінки. Якщо Марія, то мені негайно потрібна її адреса. УЛЯНЧЕНКО».

Так, це був саме його день народження — ясний, сонячний день червня. Тоді я не знав, що в сорок першому війна навіки розвела двох сиріт, двох дитбудинківців Марію та Андрія Улянченків, рідних сестру та брата... І марними були тривалі пошуки після війни...

Одначе тільки й втіхи було, що знайшлися однофамільці — зішлося, збіглося просто прізвище та ім'я двох натомлених надією людей із Полтавщини...

У другому листі до мене Ольга Андріївна Улянченко писала:

«Получила вісточку від Андрія Михайловича й мало не випустила з тим листом і своє серце з грудей, розхвилювалася. У нього теж велике, незаліковне душевне горе — не розшукалась сестра Марія, яка з дитбудинком евакуювалася на Урал. А в мене теж є сестра, і звуть її теж Марією, і живе вона зараз на тому ж Уралі. Років зо три назад її визивали кудись, здається, в міліцію, і питали: коли й звідки вона приїхала на Урал. То вона аж злякалася, зволнувалася і крізь плач питає: «Що це таке і для чого ні в чому не винну людину допитуватися?» А вони їй і кажуть, що хтось розшукує когось і підходить фамилія. Вона думала попервах, що то знайшовся наш батько... Коли ми жили ще у Великих Сорочинцях, батько робив у колгоспі, а потім завирбувався на Донбас, а звідти попав у Баку на нафтопромисли. Вскорі його взяли в армію, а потім почалася війна. Як німець увійшов на Україну, письма перестали йти. Последнє письмо було написане несвоїм почерком, помню, покойні мама читали його нам і плакали, так плакали, що жаль було дивитися на них. Там було написано: бережи дітей, я, може, вернусь, добиваємо гітлерівську гадину... І після того письмом не було вже. Ждали весь сорок шостий год, сорок сьомий... Думали, може, ще

прийде... Так і по сей день ждемо, живучи сиротами з горем на світі. Без сліз не можна й написати...

Ізвініть, що плохо написала. Може, шось не так, бо я неграмотна, можна сказати, удалось кончить тільки чотири класи, та й ті за колосками, за курним візямком і соломною, за коров'ячими хвостами... З тринадцяти років я пішла на роботу, була вишивальницею, дванадцять років проробила дояркою в колгоспі. А потім спіткнулася — вийшла заміж за п'яницю. Розпалася сім'я і з двома синами я виїхала в Чернігівську область. Діти вирости. Старший син вивчився на сварщика, меншому — на осінь в армію. Я трудюся на бетоновім заводі робочою, сама вже стала бабушкою. Ну, більше вже не знаю що і написати. Ще раз звиняйте що побеспокоїла.

Конешно, я коли почула по радіо про Ульянченка Андрія, то зволнувалася. Я вам вишлю фотографію, може, ви зумієте розшукати кого-небудь. Тільки не мого колишнього чоловіка. Він розпився, уже тричі розлучений.

Пожалуйста, звиняйте, може, що не так написала. Я кончила тільки 4 класи. Скільки горя наробила війна, скількох посиротила, поламала життя!.. Якби ж ви хоч якусь вісточку принесли нам з Марією про нашого батька! Він, Ульянченко Андрій Якимович, родом з Миргородщини, з Великих Сорочинців. Народився в 1904 році, в армію призвали в 1939 году, з Баку, число і місяць не знаю, адрес був — польова почта. Як німець зайняв Україну, письмом не стало. Конешно, був він рядовим солдатом.

От і все, що знаю.

Фотографію батька вишліть мені обратно. Звиніть за помилки, не все в мене гладко поступає.

А з Андрієм Михайловичем, виявилось, що ми однієї сім'ї.

Як я зволнувалася, коли почула по радіо передачу, не могла опомниція. Не можу опомниція й зараз. Ще раз звиніть, може що не так, не вдалось мені вивчитця, прийшлося виростати сиротою.

А за Андрія Михайловича вам велике спасибі. Тепер він рідний — хоч ми ще не знайомі й ніколи не бачилися — батько...»

...Перед моїми очима чомусь сизою, а потім сивою, білою павутиною розпливлися рядки. Згадався неве-

личкий, тихий і скромний Андрій Михайлович Уляпченко, сивий-сивісінький чоловік із слуховим апаратиком у вусі...

Мені згадався Павло Степанович Петренко, його, ніби витіпане на сизих морозах, патлате чубище, схоже на розкуйовджену бурею стару крислату вербу. Таку вербу серед верб мені довелося бачити тільки на шляху з Києва до Полтави, в Подолі... Там стоять зрізувані кожної весни старі, дупласті верби — наче чорні палі, що дійшли до нас із далеких козацьких часів, наче велетенські головасті чорні гриби, з гілкою, буйною зеленою паростю, що тягнеться до життя й сонця над стовбуром шорстким, як порепані трудівничі долопі, як знеможене, виснажене обличчя горювальниць-матерів...

З Павлом Степановичем Петренком ми йшли берегом.

Я слухав його розповідь про гіркий і відважний серпень—вересень сорок першого на Дніпрі. І не знав, що осколок у серці людини й під час нашої розмови, під час нашої ходи доїржавлював, доятрював кров, і цьому милому, доброму чоловікові залишилося жити лічені дні...

...Біла павутина снувалася десь у далекому мареві,
над дніпровим піском;

біла павутина пливла над Россю.

5

Тисяча чотириста вісімнадцять неймовірних днів і ночей — під вибухами, осколками й мінами, майже чотири роки немислимих кривавих атак, тривоги, надголоді, лежання пластом по кілька діб у ярах, на сирій, мерзлій землі, прикриваючись холодною шинелькою, на пошарпаних колючими дощами й завірюхами острівцях, на скрижанілих снігах...

Чи збагне все це пащадок?!

Ту атаку — крізь смерть; той рівчак, що мов хатка й рятунок; той окопик, у якому і твоя могила, і надія, і нужденна безвихідь... А тобі не звести голови, навіть не затагтися востаннє димом цигарки — живе тіло зрешечують кулі...

Цілих двадцять мільйонів найдорожчих, найсвітліших, найкращих життів...

Там були свої Корольови, Ковалевські, Шевченки...

І я вірю: про них ще будуть написані книжки, які стануть виявом найсвятішої вдячності мого порятованого покоління поколінню батьків, гордою сповіддю тих, хто не бачив війни, та душею і розумом переболів тяжким страдництвом на перехрестях доль і фронтів.

А поки що зважую найсокровенніше, що витікає із серця матері, батька, з гіркоти сивих горювальниць-удів і калік (вони тануть на наших очах, як сніг...): ТІЛЬКИ Б НЕ БУЛО ВІЙНИ..

Тільки б не повторилось удруге.

І чи з'їмо ласий шмат ковбаси, чи вдягнемо сьогодні модерні штатівські джипси, а завтра вельвети, замші, позавтра — шкіру... Війна стукає... В мої, в їхні скроні, у зятрєність ран.

Війна стукає і кричить.

Двадцять, тридцять, тридцять шість, сорок років по війні — постійні тривоги. Там — Корея, В'єтнам; там — коллі та полпот; там — знавіспілі хунвейбіни і хунта; там зникає з очей зазіхальника в мирні дні скроплений кров'ю мого товариша острів Даманський, а вже самурайська патолоч виношує мрію загарбати ступінь рідної нам землі; там, як у героїчній Іспанії, наклали головами дорогі наші хлопці, а новітні «нейтронні кратери», чи пак — Картери, Рейгани та Бжезинські рубають під корінь розрядку, що потрібна людству, як світло і день.

Там...

Там....

Там...

Через меридіани й паралелі взялися за руки юнаки, діти, жінки... — на десятки, сотні й тисячі кілометрів!.. — витяглася жива, непохитна пов'язь людей: зберегти мир, адже мир — це життя, найсвятіше на Планеті. Мир необхідний, щоб людський рід мав продовження у майбутньому. Подвиг учасниць «табору миру» в Грінем-Коммон, що ось уже на довгі роки залишили рідні домівки, живуть у наметах, у холоді й незатишші, ще й постійно відчують на собі знахабнілість поліції..

Так, вони незборимі — ці прості голландки, англійки, німкені, французьки, ці Ганни, Деббі, Джін, Франсу-

азі і Гленіс, які усвідомили: ракети, що їх виволочують тягачі в сотнях точок землі, несуть катастрофу й загибель цивілізації...

Десятки тисяч людей у всіх кінцях ФРН стиснули «живе коло» довкруг американських військових баз. На кілометри й кілометри від Дуйсбурга до Хассельбаха побрався за руки шерг людей.

Крістіні із ФРН зараз стільки ж років, скільки було Олександрю Стовбі, поетові, воїну-інтернаціоналісту, у хвилину його подвигу на афганській землі. Біля воріт військової бази «Мутлангене» ця дівчина, чию душу пече національний сором за минулу трагедію війни, до якої призвели її одурманені мапіяком земляки, сказала: «Яке значення має навчання в університеті, коли в один прекрасний день ми всі можемо згоріти у вогні ядерної пожежі...»

Попіл, кров і вогонь найжорстокішої війни з фашизмом досі не дає спокою живим. Я пишу ці рядки в мирний січневий день, рівно сорок років тому радянські війська визволили в'язнів табору смерті Освенцім-Бжезинка. Жорстока пам'ять крематоріїв, Хорольських ям, Долин смерті на Дніпрі, під Ленінградом і Сталінградом, у Новоросійську й Чехословаччині переплітається із свіжими кривавими ранами Гренади, Лівану, Нікарагуа, Намібії, з хімічними опіками Бхопале, бразильських джунглів на Амазонці, із тривоною, яку викликає присутність у Європі американських ракет першого удару, спрямованих проти Радянського Союзу і соціалістичних країн.

Недавно, наприкінці січня, я прочитав у газетах про програму «ісламізації», яку прагнуть здійснити гонимі диктаторського режиму Зія-уль-Хак. Пакистан став кривавим ланцюгом в антирадянській стратегії Вашингтона, він — «прифронтна держава» у боротьбі проти нашої країни.

За Гіндукушем, в Афганістані, я на власні очі, своїми розумом і серцем відчув, що таке неоголошена війна. Звірства душманських банд. Вибухи в кінотеатрах, у велелюдних місцях Кабула, масове отруєння школярок жіночої школи міста... Зірвано, спалено більше двох з половиною тисяч шкіл — у містах, у провінції, нерідко спалено, привалено навіть дітей...

А на Капітолійському горбі в Вашингтоні, біля будинку конгресу, на сходинках, де батьки синів, які загинули у В'єтнамі, ще вчора викидали посмертні медалі з печаттю минулих злочинів Пентагону, сьогодні вербують все нові й нові банди терористів, найманців, що поповнюють криваві душманські ряди... На боротьбу з волелюбним народом Афганістану Пентагон уже витратив мільярд доларів, а жадоба згустити чорні хмари над Гіндукушем лиховісно росте. В 1985 році конгрес США схвалив чергову «допомогу» душманам у розмірі 280 мільйонів доларів, а з першого жовтня ця сума зростає більше, ніж удвічі...

У травневий день, коли я знову повернувся до рукопису, варварський злочин під Пешаваром змусив здригнутися серце: душманські банди шляхом жорстоких катувань змушували радянських і афганських військовополонених зрадити революцію, а значить, і Батьківщину. Але в'язні заволоділи складом зброї. Три доби жменька відважців стояла на смерть і полягла на полі бою...

І як необхідно зберегти життя, найдорожче для людини! Як це важливо розуміти серцем і розумом — ЧОМУ Й НАВИЩО вони, прості жінки світу дні й ночі в мороз і сльоту вистоюють у «дозорах проти крилатих ракет» біля колючих дротів, ЧОМУ Й НАВИЩО вони, Беккі Гріффіте і Ребекка Джонсон, ризикуючи життям, пробираються на військову базу, де чекають холодного сигналу «Першінги»... Світ втомився від чорних уроків Освенцімів, Хіросім і Нагасакі, від свіжих, болючих бхопальських — із хімічними газами, амазонських — із дефоліантами, хайльброннських — із «Першінгами» катастроф...

Як важливо і потрібно зрозуміти всім, хто живе на Землі, що ЖИТТЯ НЕПОВТОРНЕ Й ПОТРІБНЕ ЛЮДЯМ, життя, в ім'я якого ми втрачаємо своїх незабутніх, золотих, дорогих синів...

Там...

Там...

Там...

А мама, твоя, моя мама, а отой безногий коваль Деніс, від якого тільки й чоловіка, що оцупок... залиши-

лося від війни, день крізь день гупає дерев'яним протезом о бруківку, йдучи до кузні через село, а невтомний сільський трудяка дядько Михайло, простий конюх і твій хрещений батько — в його серці досі сидить осколок ще з пекучої осені сорок третього, з Дніпра... — у завжденній тривозі: ТІЛЬКИ Б НЕ СТАЛОСЯ ЗНОВУ...

Перемогу здобуто дорогою ціною. І трава забуття не згойднеться над розпорошеними в часі й просторі горбочками солдатських поименованих та безіменних могил.

Воїни тієї моторошної громовиці уявляються мені дужим лісом, що поставив свою молодість, свою неповнорору-незлам супроти чорного смерчу, — ці двадцять нерозквітлих мільйонів.

І свята наша пам'ять.

Це навіки з нами і в нас.

У нескінченному людському вирі — море прикладів.

До війни поїзди Кирила Грибиниченка гримотіли на залізничній вітці до Ясинуватої, а в сорок першому він повів ешелон на Урал і загинув десь під вибухами фашистських бомб... Син машиніста, комсорг зміни розливального цеху Макіївського металургійного заводу Володимир Грибиниченко заступив своїм тілом гарячий метал, цілу лавину вогню, що вибухнула з неперекритого ковша. За якісь частки секунди вона мала спопелити живих людей, які стояли внизу, на майданчику. Кипуча сталь обпалила дев'яносто вісім відсотків тіла (два відсотки — життя!). В мирний день молодий мартенівець повторив подвиг Олександра Матросова, увійшов у полум'я.

І в серці Володимира також кричала війна.

А тому — подвиг у двадцять три.

Наведу рядки з листа Володимира Грибиниченка до дівчини, яку він щиро кохав:

«Кожен чоловік, якщо, звичайно, він живе й трудиться чесно, якоюсь мірою першопрохідник у нове, своє. Вся його робота, результати його праці — то цеглинка майбутнього. А майбутнє — це люди. Адже ж хтось перший ударив каменем о камінь, викресав таке диво — вогонь.

Ні, ти тільки не сперечайся. Це дуже серйозно. Людина залишає, неодмінно залишає свій слід на землі.

Й через тисячоліття... Уяви собі, куля вбила молодого солдата. Одного. А, дивися, врешті-решт вона вбила і його майбутніх дітей. І так — у віках... одна малесенька куля — якихось злих дев'ять грамів свинцю! — зробила просіку в цілому людстві».

Таких слів не коментують.

6

Тривогу, хвилювання і радість переживаєш щораз, коли твоє слово зворушило чиюсь душу або, влучивши в ціль, раптом забилося, затріпотіло, немов ув одних грудях двоє сердець. Доля карпатських лісів і дніпрового плеса, завтрашній день неповторного народного промислу і доля людини, людської душі... Здатність письменника й читача взаємно наелектризовуватися думками, несподівана спільність серця і розуму, магнетизм почуттів додають завше сили й просто вражають.

Місяць літа я провів у Решетилівці, матеріному селі. З нього здійснив кілька вилазок на день-три до Харкова, Кривого Рогу й Кременчука, в Чикалівку й Успенку — я шукав тих, хто «пропав безвісти...» в сорок третьому на Дніпрі, але мав воскреснути з мертвих, ожити зі сторінок моєї продовженої повісті «Пам'ять Долини смерті». В цьому і є вся мука і щастя людини, яка стискає перо.

Кілька років тому, коли починався пошук, у мене не було ні одного вцілілого свідка, котрий би вийшов живий із того плацдарму, протіпаженого кулями і снарядами, пропрасованого гусеницями «тигрів», обпаленого й зрешеченого на кожному сантиметрі. Єдиний свідок і герой першої книги колишній комбат Анатолій Пожаров помер, не витримало серце у сорок шість років...

А тут — я одержую десятки й сотні листів!..

Озвався Григорій Кирилович Зубер із Кременчука (більше півсотні листів написав до мене цей удивовижу добрий хлібознай — ціла людська неприкрашена сповідь!..). У сорок третьому, мобілізований сімнадцятирічним юнаком, він став ординарцем командира батальйону Кириліна, який тільки-от вийшов із Долини смерті.

Зубер навів мене на слід. І з Юхимом Ксенофоновичем Кириліним я зустрівся в сніговому чуваському селі,

ген на самісінькій півночі Куйбишевщини. І тепер ка-
раюся, що поговорив із цим мудрим, чесним і зболеним
фронтівиком лише одну ніч — на більше не було в мене
ні сил, ні часу.

Думалося: зустрінемося в Долині, ось там, де хлопці
стояли на смерть, де він, комбат, тільки за п'ять пер-
ших моторошних днів утратив чотири батальйони...
А воно не склалося й уже не складеться ніколи.

Кирилін помер...

Трохи згодом мене знайшов лєнінградець Сергій За-
харович Рахманов. У ніч на четверте жовтня сорок
третього, його човен уткнувся в пісок зарослого шелю-
гом берега, й тут же фашисти накрили десантників
шквальним вогнем.

Рахманов кинувся у якийсь рівчачок і впав на сон-
ну... гадюку.

З цього випадку й почалися для нього шістдесят не-
щадних діб у Долині смерті. По чотири, по дев'ять пси-
хічних атак, щодня зіходилися з фашистами вруко-
пашну...

Диво-дивне: де тільки прочитав тебе чоловік і як
зрозумів твій український текст!..

А потім до мене в редакцію прийшов невеличкий ху-
дожник-пенсіонер із слуховим апаратиком у вусі і роз-
горнув переді мною свій пекучий альбом із фотографія-
ми стрижених «під пулівку» юних хлопців-курсантів
Полтавського автотракторного училища.

То був Андрій Михайлович Улянченко і його майже
дві тисячі п'ятсот пекучих доль...

І друга книга повісті раптом перекинула мене у вог-
няне вировисько сорок першого року...

А листи надходили й надходили, і кожен приносив
нову надію: хтось ще знайдеться, хтось десь ще є, а до
когось ти вже спізнився, не встиг, не дійшов...

Але ти вже окрилений: із тисяч і тисяч, здавалося,
навіки втрачених тобі поталанило відшукати «в сороч-
ці народжених», ще живих — до трьохсот чоловік! І До-
лина смерті під Успенкою й Чикалівкою вже не вузько
й не просто дніпрова долина.

Долина смерті для тебе — то вся війна.

У червневев надвечір'я хмари несподівано проясніли, ніби хто підбілів їх молоком. Зжовкло-бліде, мов лимон, сонце зачепилося за гостру тополю й, розбатоване надвоє, впало за обрій. Налетіла потужна злива, погнала по асфальті білі струмки. Збурунилися, завихрилися в озерцях калюж дощини, обіцяючи затягну облогу.

Мені б можна було перечекати на станції або повернутися автобусом у село до батьків, а я, наче в дитинстві, роззувся, закасав холоші штанив і побрів босоніж через дощ, по калюжах у степ. Там, десь майже в незайманій дикості природи, була хата Ягольника.

Я знав: якщо оце, будши за кількатор метрів од його будинку, не переступлю поріг, то, може, вже не піду до нього ніколи. Буває ж таке відчуття.

Жалючою кропивою обпікав серце його лист.

Дощ припускав, промочив мою одіж до рубчика, я весь тремтів, та не стільки від холоду, скільки від зойку, що виривався з душі дорослого чоловіка, Ягольника, від його синівського відчаю, вкладеного в листа:

«Я, Ягольник Олексій Йосипович, проживаю в селищі Жовтневому Решетилівського району. З 1953 року працюю монтажником у тваринництві. Шукаю слід мого батька... Востаннє бачив батька в мої тринадцять років, на початку війни...»

Коли б же не пам'ять людині, коли б не серце й душа!.. А то ятрать вони, незагойні, дні й ночі пеком печуть...

На мені змокло все. Та я не боявся, що злива розмис в моїй нагрудній кишені чорнильні рядки, що їх написав Ягольник на сторіночці з учнівського зошита в клітинку. Їх не можна було забути:

«Мій батько Ягольник (можливо: Ігольник...) Йосип Прокопович родився в 1901 році, член партії з 1929. Працював інструктором райкому, головою сільради. Він добре знав німецьку мову й на початку війни записався в підпільники. А потім пропав...

Багато років я нічого не знав про нього.

Та ось одна бабуся з нашого села сказала: «Твій батько повернувся з війни. Він був без ніг, без рук, без очей... А що з ним і де він — того не скажу, не знаю...»

Я почав шукати.

Написав у газету «Сільські вісті», відгукнулася колишня медсестра з Київщини. Іздив. Розмовляв. Справді, під Франкфуртом мій батько був тяжко поранений. Наприкінці 1945 року його перевезли в Київ, госпіталь на Глибочицькій вулиці. Він інвалід. Без ніг, немає правої руки, а на лівій вціліло лише три пальці. Додому повернутися не захотів, щоб не завдавати нам горя.

Більше ця жінка нічого сказати не могла.

Я вірю, що він живий.

Мені б хоч просто зустріти людину, яка могла розповісти про всі його воєнні й повоєнні роки. Усвідомлюю всю складність: його життя й місцеперебування, а може, й змінене прізвище зберігаються в таємниці. Таке бажання і право покаліченого війною батька. Я розумію. І тим більше й сильніше хочу знати про нього все: він незамінимий мені, він мені рідний.

У мене ростуть троє синів. Вірю, вони б гордилися своїм дідусем.

А сталося б таке зі мною, можливо, і я вчинив би так, як мій батько. Мабуть же, по-іншому — ні...

Син, я не можу змиритися з думкою, що вже ніколи не пригорнуся до свого батька...

Додам: над усе мій-батько любив пісню «Стоїть гора високая». Її на прохання Йосипа Прокоповича Ягольникого, так переказували мені сусіди, якимось виконувало радіо, але я не чув... А сусіди не могли сказати — яке...

І ще одне, називайте все це — забобоном, облудою, як хочете... Але колись, до війни, на батька гадала моїй мамі циганка, і, якщо вірити в його долю, то свої роки він мав дожити з Оксаною. В мене ж мати — Марія...

Дуже вас прошу...»

Було щось неймовірне.

Червнева злива й вітри натягли відкись у спохмурнілі хмари вогню та грому — й розшалілося, заваравило небо в спалахах блискавиць.

У хату Ягольників я зайшов мокрий, як хлющ, і Олексій дав мені перевдягачку — якісь старі штани, сорочку й куфайку, а на лаву — ніби чекав мене давно — поставив одразу цілих два чемодани свого листування, пекучих листів...

Старенька й немічна Марія Йосипиха (так досі в селі прозивають Йосипову дружину) запалила вощану свіч-

ку, поставила її на стіл і вимкнула електричне світло, бо — гроза, боронь боже, ще вдарить у хату громова блискавиця...

І опинилися ми з сином Ягольника ніби в бляклому фронтівому бліндажі, посихалися над конвертами. А згорблена Йосипиха все дивилася на нас із напівсутіні мученицькими ранами непокоєних, випланих очей і схожа була на сиву-сиву зозуленьку, тільки ж ця не підкидала в чуже гніздо дітей — гірка, самотня Йосипиха-вдова...

Зовсім сивий був і її син.

Сиві брови, а риси обличчя точні, добрі, прямі.

Коли Олексій усміхався (а сільські молодичі досі пам'ятають усмішку Йосипа!..), то в грудях не однієї щемко стискалося серце: син віть-у-віть молодий Йосип, дві краплини води...

Ягольника-батька в селі шанували, бо він любив добру роботу, добрих людей і вмів знаходити щастя в доброті та в роботі сам.

А до сина був більше суворий. Ніколи не бив, однак Олексій боявся його, як вогню. Отчої ласки не зазнав, але батькове слово про людську долю, про місце птаха, комахи, зерняти в житті запам'ятав.

Саме ця свята пам'ять повернула сина на праведну стежку, коли оступився.

Таки було гірко, злидецьки без батька рости. Самотня мати, нестатки. І він, одинак, єдина опора й підмога матері, конюхував, умивався солоним потом, живучи на «лобогрійці», був молотобойцем у кузні, перебив ногу, та силу вже відчув.

І.. повело, що опинився не там, де теплі стіни й м'які перини, а де холодний цементовий настил...

Тепер самому не віриться в те, що з ним сталося. Але ж було. І ніби було, коли згорав од лихоманки, од пекельного внутрішнього жару й температури, що в кімнату, правильніше — камеру, до нього прийшов його батько...

Олексій досі чує немов, як рицлять, повільно пересовуються, наближаючись до нього чиїсь неслухняні, пекучі протези, а потім немов із якогось глухого кутка чується знайомий, рідний до болю голос: «Просто соромно... Тюремний режим... І це, сиону, ти?!» То немов, то так ніби-немов до нього приходив рідний батько.

Була ніч, була темрява. Заришили за батьком; повільно віддаляючись у безвість, протези.

Зачинилися важкі, як вагонетки, холодні двері...

«Мене тоді лихоманило, я, певне, марив і дуже переживав, кричав... Уранці прийшов лікар, я запитав крізь плач про батька. Але лікар сказав: «Заспокойся, ти хворий. До тебе не приходив ніхто».

Відтоді переінакшилося все. Я передумав багато, переболів... І, коли вийшов на волю, почав шукати батька. Шукав його й коли став солдатом, а я вісім років служив, шукаю й зараз...

І син — наче крик

І вдова — наче крик...

Олексій подавав на розшуки, писав у Подольськ під Москвою, писав у Ленінград, у Музей-архів інвалідів Великої Вітчизняної війни... Їздив, куди тільки не їздив...

«Я вірив, досі вірю, що батько живий. Коли б він жив десь у достатку, думалося, то хай би жив собі... А що коли моему батькові гірко? То який тоді з мене син, що не озвуся? І як тоді на мене колись подивляться мої діти? Де б не був і що б не робив, я постійно відчуваю якусь батькову владу над собою...»

В армії товариш розповідав Ягольникові:

— Спіткала солдата біда, він залишився без очей, втратив зір... покалічений, не зміг, не наважився переступити поріг рідної хати. І от його знаходить молодший брат. Незрячий запитує у брата, допитується і про того, й про того, й про п'ятого, і про десятого, вивідує і про матір, і про батька, і про Кудичину гору, й про Гадючий рукав, і про Говтву-річку та лелече гніздо на старій хаті баби Угукалки... А в кінці розмови відмовляється від найдорожчого, якимось рішуче, враз: «Ні, це не я. Я не знаю нічого. Я не твій брат, ти обізнався, ти був маленький і тобі просто здалося, що я твій брат. Ти помилився. І скажи... скажи... своїй матері, що ніякого брата не бачив. Просто, скажи, що зустрів людину, дуже схожу на нього».

Крок батька — без ніг, крок сліпого солдата...

Кожен із них не міг зробити своє горе ще й горем найрідніших людей. Це — найвища мораль. І вона ж, ця мораль, утверджує і справжність сина, чуйність його душі.

Десятки й десятки ще свіжих і зжовклих повідомлень, листів...

«...У місті Києві, як свідчить схема, що збереглася, дислокувалося 15 евакогоспіталів, із них у районі Глибочицької вулиці були госпіталі за №№ 1273, 5874, 5891, 1353, а в інших районах міста ще №№ 2967, 3334, 3707, 3985, 5360, 5864, 5892, 5967, 2686, 1035, 1719. Архівні документи на всіх інвалідів, які лікувалися у вказаних госпіталях, передані на збереження в Ленінградський військово-медичний музей...»

Не витримав, поїхав.

Тобі, живій, милосердній людині, тим паче — синові, треба б мати п'ять-вісім сердець, щоб витримати весь біль пам'яті, що так пекучо звалюється на тебе й через роки тільки-но ступиш на Лазаретний провулок. Сотні й сотні посивілих, уже згорблених матерів: брати, сестри, дружини; дорослі, вже посивілі сини й дочки... Кожного дня все нова й нова хвиля шукачів, що втратили, не дочекалися, не знайшли, — і всі з надією: а може, пощастить встановити номер госпіталю, відшукати історію хвороби.. Може, ще живий, а може, знайдеться вицвіла посвідка з вказівкою місця, де людину спіткав, боронь боже, вічний сон...

Приїхав додому ні з чим, повернувся з своїм одним, але ще обважнілішим, обналеним серцем. Те, що побачив, відчув, не просто зпїтило, а перевернуло душу, бо таких, як він, навіть не тисячі, а мільйони. У військово-медичному музеї на Неві зафіксовано тридцять два мільйони карток — тридцять два мільйони плачів, зойків, страждань і надій... Тільки після війни сюди надійшло понад шість мільйонів листів. І в кожному невирайна печаль — матері, батька, дружини, сина, дочки, брата, сестри... В кожному — крик пам'яті... *«Відшукайте, знайдіть. Прямо проти вікна, в куці бузку, було гніздо соловейка. Під госпіталем ріс розчахнутий грозою осокір...», «Операцію мою батькові робив хірург... Допоможіть...»*

У військово-медичному музеї на Неві зафіксовано тридцять два мільйони карток — ціла рана мільйонів. На очі тих, хто шукав сліди рідних, наверталися сльози, коли їм показували чужі документи, припорошені порохнею часу, вижовклі описи історій, написаних іноді на шматочках газет, цигаркових коробках, навіть на консервних обгортках — зблідлим чорнилом, розчином марганцю, йоду...

І після поїздки в Ленінград, куди тільки не звертався, а відповідь одна: «...Свідчень про гр-а Ягольника Й. П. не виявилось».

Написав до журналу «Человек и закон», розрада консультанта все та ж: «Допомогти не можемо нічим. Редакція не займається розшуком громадян».

А він хотів хоч на мить пригорнутися до свого болючого батька, та що там пригорнутися, — почути одне тільки слово...

І вже, здавалося, був щасливий на вдячу: в селі Кислівці на Київщині живе Марія Михайлівна Юківська, вона бачила Йосипа Ягольника в сорок п'ятому році. Вхопився за ниточку, просив допомоги в начальника Таращанського РВВС, і той узяв письмове пояснення в доярки Юківської.

«По суті заданих мені запитань скажу таке: після закінчення війни якийсь час я перебувала в Східній Німеччині, працювала медсестрою в госпіталі. Пам'ятаю, до нас був доставлений тяжкопоранений Ягольник Йосип Прокопович. У грудні того ж року наш госпіталь переїхав до Києва; на Глибочицьку вулицю було перевезено і Ягольника. Що трапилося з ним далі, не знаю. В січні 1946 року я повернулася в рідне село до батьків. Дововню: Ягольник був дуже важкий — без ніг, ампутована права рука, а на лівій відтято пальці до половини... В госпіталі його оперував і лікував хірург Желудько Василь Григорович, родом з Ростова.

З моїх слів записано вірно, в чому й розписуюся...»

Третє січня, тисяча дев'ятсот сімдесят четвертий рік...

Син писав, невтомно писав і чекав.

Військкомати, органи внутрішніх справ, міністерства соцзабезпечення всіх республік, Інститут марксизму-ленінізму, комісії та комітети ветеранів війни.

«Мій батько... пропав безвісти... допоможі-ть!..»

І тоді Ягольник розіслав листи в усі обласні, міські та районні адресні бюро України. В Чернігів, у Донецьк, у Тернопіль, у Вінницю...

Слід батька мовчав.

...Не стихала гроза, ведучи в село горобину ніч.

Із Олексієм Ягольником ми повдягали плащі, а ще зверху понакривалися кропив'яними мішками, заломивши гострі гузирі, й, час від часу аж пригинаючись до землі під помахом блискавиць, що батожили небо і землю, пішли до автобуса, де й попрощалися.

...Та червнева гроза й досі в снах і наяву непокоїть, бо лягла вона в душу, поклалася, як зерно в землю, якому будь-що треба було прорости, відповісти на найважливіше у своїй суті самому життю,— хоч від літа потекли дні за днями.

До Ягольника не пишу.

Не можу.

Від своїх батьків дізнаюся, що до них приїздив Олексій. Перепитував, чи мене не було. Просто за «спасибі» поколов моїм стареньким дрова, допоміг із штахетником. Просто так... У моїх батьків неслухняні, покручені недугами, зчорнілі пальці на колись дивотворних руках...

А це недавно я заскочив у Решетилівку до батьків, проїздом, на кілька годин. І Ягольник відчув, що я приїхав, хоч живе далеченько — за одинадцять верств... Ні про що не запитував. Мовчки, отак мовчки посидів гнітючих кілька хвилин. І отак, як прийшов (мама навіть не встигла накрити стіл...), раптом зник, вибіг з двору.

Я отямився тільки, почувши швидкий тупіт його ніг на стежці — так б'ється прискорене серце й глухне зовсім...

Ягольник не витримав — біг.

Біг від мене...

А війна...

А війна досі в серці кричить ненародженими дітьми Шури Ясногорської і Юрія Брянського, таврованою, цькованою вовкодавами пам'яттю Марій з України, хто босоніж переміряв немислиму бездоріж від Освенцімів до Чорнобильських атомних... Вона, невитравна війна, і через чотири десятиріччя не тільки виплаканими очима матерів, цих згорьованих сивих Ярославен, а й чистим зором дітей та онуків виглядає молодого солдата, що всміхається з далекої фотокартки на стіні,— він, уже дідусь, «пропав безвісти», забарився в димах і вогненному клекоті переправи...

Хай дарус мені читач і відкине підозру в нескромності. На першу публікацію повісті я одержав сотні пекучих листів. І оскільки пишу роман-пошук, то час від часу, свідомо приборкуючи епітета, що віддає якусь данину авторові, буду все ж змушений — в інтересах того ж таки пошуку й розвитку сюжету — звертатися до конкретних листів, лише де-не-де залишаючи похвальбу на свою адресу. І хай вона не шокує нікого, бо робитиму це з однією метою — щоб слідопит, інший автор, журналіст чи письменник, ще раз перейнялися запеченим болем мільйонів і знали, що й сьогодні — через майже півсотні років — як це треба нам певтомно, всім разом шукати, щоб частково бодай, навзаході чиїхось багатостраждальних, багатотерплячих чекань хоч трохи загасити біль невідомості чи втрати...

Мої однолітки, земляки з полтавської Решетилівки... Їх сотні залишилися сиротами, вирости без батька. І про всіх розповісти не зможу, не знайду ні сили, ні слів співчутливості. Поруч із овдовою матір'ю вони вивнесли на собі, здається, немислиму для малої дитини ношу — надголодь, холод, незатишшя... Пекучі, колючі до крові по стернях житні колоски; кізяки; хворостець і соломка; скупа лісова ягода; рідка баланда й пісна затірка; сова жовта макуха; споринні й калачики; шарпкі, небезпечні ночі на даху товарняка, щоб добратися у намозолені, але щедрі краї — на Донбас, на шахти, в Кривий Ріг, за Пороги... Там, на шахтах, біля мартенів і домен, вони стали людьми з чесними робітничими

мозолями, замінили батьків, щоб згорьована мама й рідна земля відчули молоду, свіжу силу.

Анатолій і Володимир Семикози — вже самі стали батьками, вони лише двох, з ким у дитинстві опухлі від голоду, в чаду очманілі, ми ночами вистоювали в довгих чергах, щоб змолоти на жорнах у діда Петра Царьова скупий капшучок а чи мисочку рятівного життя... З ними у Гарячківському лісі, в Пичківській і Касяновій балці рвали рятівний квасець, копали земляного горіха, висмикували в березі Говтви, в болоті ранні весняні солодкаві шпичаки... В них тільки й зберігалася ще надія вижити. В тому лиховісному сорок сьомому...

Сільський чоботар, а на війні невстрашимий санінструктор, Іван Васильович Семикоз писав із фронту в січні сорок четвертого:

«Нахожусь на передовій. Не турбуйтеся: я вдітий і вбутий, найжений і напижений(?!). Тільки, Насте, пиши скоріше письма, бо дуже скучаю за дітьми, бо вони малі і живуть у чужій хаті, а може, й досі в землянці. Ти поцілуй їх за мене, нагодуй, одягни. А пока будь здорова, жди й пиши. Я вернусь».

То був останній лист з-під Кіровограда, а за ним надійшла чорна звістка: пропав безвісти...

Ці та інші скроплені сльозами листи Настя Йосипівна, коли я побачив її минулого літа, почорніла й зігнута горем до самісінької землі, мов кочережка (даруйте за таке страшне порівняння до матері), вічна вдова, берегла, ховала і від мишей, і від своїх пучок та сліз, що частим дотиканням, частим розмиванням пропікали, протирали рядки і слова... Гляділа й від малих, рідних дітей... Ховала в чемодан, на горіще... А кинулася до них — діти ж, нічого не розуміючи, майже все розтягли, погубили...

Настя Йосипівна, мов чим завинила, опустила долу заплакані очі (мама казала мені, пригадалося, що колись за блакитноокою Настею не можна було вгнатися на прополці, в ланці; за неї, струнку, мов тополька, красуню, билися на смерть парубки не одного Свинячого кутка, де жила Настя, а переміг несподівано всіх найскромніший, він, її суджений Іван...), і була вона в цю мить така невеличка, дитинна й змаліла, і голова

так похилилася аж до колін, що навіть сини Анатолій та Володимир, які сиділи поруч на лаві, кинулися до неї, щоб не зламалася, боронь боже: «Ну, годі, мамо, що втратилося, не повернеш, не побивайтеся і не гнівіться, ми ще ж не вміли читати... Може, знайдеться хтось, розповість, допоможе...»

Молодший із синів Анатолій став на стільця, дістав з-за фотокартки, прикріпленої до стіни, газетний згорток. У руках опинилися вижовклі, старі обривки трьох батькових листів.

— Це з моторошної Долини смерті, я їздив туди, шукав сліди батька... На жаль, нічого не розуміючи, бавлячись, ми, діти, черкнули колись сірника, обпалили краї листа, номер військової частини. Вціліло лише кілька рядків: *«27./.../ 43 року. Драстуйте, мої рідні, передаю вам привіт і повідомляю, що я жив і здоров, чого й вам бажаю. Я нахожусь в плавнях, у лісі, в п'яти кілометрах від Дніпра...»* Далі, бачите, шматочок паперу зовсім посічений, тільки сліди червоної печатки військової цензури, цифри затерлися геть... Листа, що горів, вихопила з наших рук доросла сусідка. А ось також лише шматочок рідного почерку: *«Я вже в часті, провів чотири бої, но живий остався. Зараз ми за Дніпром, в Кіровоградській області...»* Далі знову затерто. *«Бувайте здорові, пока живий, а далі видно буде».* Ще кілька рядків: *«Нахожусь у землянці, получил шинель, куфайку нову...»* Листи справді лежали на горіщі, там часто ми спали; там мама берегла — щоб не відсиріли — сірники, які на той час були дефіцитом, рідкістю. Розуму не докласти, як трапилось непоправне.

У липневому завечір'ї ми ще довго сиділи під хатою. Семикози-сини і вистраждана, геть зігнута тітка Настя, неперевершена в селі умілиця-вишивальниця, невеличка, у вічній «позі прохача», як медики називають тяжку невиліковну хворобу перетруджених хребців і враженого важном і сіллю хребта; своїм кілочком, на який постійно опирається, ідучи на базар чи на грядку до огірочків, вона малювала на заасфальтованому подвір'ї окоп Івана й розповідала:

«О як вони сильно співали, брати Василь та Іван Семикози! Мій був високий, темнорусий. Не було на кутку другого такого чоботаря. Та що тільки не вміли робити його золоті руки! Брали на фінську, але повернувся,

бо вскорі вже затушили війну. А потім занедужав — прокурені нирки. Він страшенно багато курив. Та й як обійтися без курива, коли всю ніч, зігнувшись у три гиби, шив чоботи, чоботарював! І сказав йому один лікар: покинь курити і зміни роботу, а то помреш... І став Іван конюхом, пішов у колгосп... Я також. А почалася війна, забрали попервах Івана копати окопи за Біняківку. З грудною дитиною, з Ніною, я довго, не відчуючи ніг, бігла босоніж за ним, доки й упала в якийсь рівчак...

А через три дні в село вступили німці. Автоматною чергою прострочили вони груди пожежника Шапошника, в нього залишилося четверо дітей... З тих, хто пішов із Іваном, не повернулось дуже багато. Сусіда наш Іван Христуся... Митько Корж розповідав потім, що бачив мого Івана, коли зупинилися в голому степу. Ні кущика, ніде й заховатися, коли в небі повисають фашистські круки. А людей видимо-невидимо, як дерев у лісі... І як було їм, нашим рідним людям і моєму Іванкові!..

Під Воронежем потрапили в оточення. Паніка. Хтось із командирів злегковажив, злякався, кинув солдатів напризволяще і вони вроздріб — хто куди. На машині залишився батьків пайок, а він з кількома хлопцями одинадцять діб пробирався з боями — по ярах, блукав по лісах і перелісах. Так дійшов до Полтави. Завернув до хати, аж тут — стоїть поліцай: «Хто такий?» А він, зарослий, зголоднілий, валиться з ніг. Відвели до коменданта Грицька Пальчика, той був разом із підпільниками, працював хоч і в німця, але на наших. Грицько сказав моєму Іванові: «Ця німецька музика довго не гратиме, залишайся дома, тільки не ставай на облік». Іван був весь зарослий, зістарілий, як дід, у порваних парусинових чоботях...

Так на чужинців і не працював. А коли наближалися наші й гітлеряка палив хати, пірнув мій Іван в очереги — фашистська куля здерла на голові трохи волосся, але — не смерть...

В той же день через батька німці вбили нашу корову. І мої діти, і весь наш Свинячий куток (так через вічні злидні, через яруги й провалля люди прозвали наші сім хат на відшибі) залишилися без молока, без годувальниць-корівок. О скільки було в нас горя, на цьому нещасному кутку! Скільки не повернулося з фронту. У Сподарців загинув Гнат, у Гайдуків фашисти вбили

Павла, Івана та Якова, у Дуків — сина Івана, у Тертишних — сина Костю, у Твердохлібів не повернувся з фронту батько Іван, не прийшов з війни зять баби Химки Коліснички — Давило... Зі всього кутка з чоловіків залишилися тільки Зінько Колотій та Юхим Киша, його не брали, він був старий...

Про те, як загинув мій Іван, розказав мені Федір Поровай, він живе за Говтвою, в Підгорянці...»

Вранці я зустрівся з Федором Федоровичем Поровасем. 110-а дивізія, 307-й полк, перша рота першого батальйону. Іван Семикоз був санінструктором у другій.

«Багато балакати я не вмю. І не хочу. Минуло більше сорока років. Якби такого ніколи не знати. Лівіше Куцеволівки, в Долині смерті, були невиносимі бої. Я йшов із бинтами, здавалося, по трупах — віде погою ступити: мертві, мертві, мертві... Наче покоси... Зараз усе пригадується, як жахливий сон. А тоді... Горять машини, по ярах, попід кручами стогнуть, кричать, стікають кров'ю поранені... Один старшина кулеметної роти, вже з перебитою погою, підповз із в'язкою гранат до «тигра», підбив його, став Героєм... Та й усі наші хлопці були відважними. Фашисти з мінометів б'ють по плотах, а вони беруть Дніпро, не думаючи про смерть, рвуться до круч через плавні. На плотах, на човнах, на дверях, на дошках... Хто вплав... Перед світом, у дніпровій долині, я перев'язував поранених і випадково зіткнувся з санінструктором Іваном Семикозом, він також під кулями рятував поранених. Ми зраділи зустрічі й так, зігнувшись майже до самісінької трави, потиснули один одному руки, побажали вийти живими з цього чорного пекла. Тоді я не думав, що ось так, серед убитих, натраплю на нього певдовзі... Наткнувся на Івана випадково. Фашистський снайпер поцілів Семикоза, коли той перев'язував тяжкопораненого, поцілів прямо в серце... Я зняв шапку, схилився над товаришем і заплакав. Гинули ми мужньо, але — як полова. Скільки розвіяла війна наших дорогих, неповторних життів по ярах, у долинах, на перебродах! Усе вперед, і вперед... А я досі бачу Івана. Молодцюватий і моложавий, як хлопець, хоч мав четверо дітей... Тоді ще, на фронт, написала мені моя дружина, що бачила, як поштарка вручила Насті Семикозисі похоронку. О, як дуже кричала, рвала на собі коси Настя, як тільки побивалася за

Йваном вдова! І яку вірність зберегла до чоловіка, що віддав людям життя. Більше не виходила заміж, всю себе посвятила сім'ї, хаті. Виростила, поставила на ноги працьовитих, чесних, душевних дітей. І це — встигаючи ходити кожного дня в колгосп, на ланку».

З листа Івана Яковича Дерипаска, учасника війни, інженера з Полтави:

«...Якось, гортаючи журнал «Дніпро», я зупинився на десятій сторінці. І раптом заголовок: «Пам'ять Долини смерті». Здається, у мене зупинилося серце. Ще раніше я читав про Анатолія Пожарова ваші публікації в «Комсомольцеві Полтавщини», але тепер ви помістили і фото лейтенанта.

Я прочитав повість до кінця, але робив багато пере-дишок, бо не витримувало серце. І ще... не хотів, щоб дружина бачила на моїх очах сльози. В той день (була неділя) рано ліг спати, але до ранку не заснув.

На працю пішов, наче побитий.

Ось так відбулося моє знайомство з вашою повістю.

[...] Я розумію всю складність, яка постає перед людиною, яка береться за таку тему. Тому я хочу висловити просто людську вдячність.

Хочу дещо додати. Дуже близько до серця сприйняв я все ще й тому, що в осінні дні сорок третього своїми очима бачив ту Долину через деякий час після боїв. Те забути просто не можна. Час потроху притупляв у пам'яті страшне видовище. І от... уперше за стільки років я знову побував у Долині смерті, прочитавши повість.

Все так, як було.

Я народився в селі Успенка, а отже, добре знаю всі місця, де відбувалися жорстокі події, можу судити про правдивість вашої розповіді.

Тільки доповніть, розширте її!»

Один лише штрих із щоденника старшого сержанта Миколи Косорукова (липень—вересень 1941 року):

«...Виснажливий перехід у сорок кілометрів до Дніпра. Чоботи нові, неприношені. Жахливо намуляли, натерли ноги... Біля села Келеберда нас посадили в машини, їхали з погашеними ліхтарями і... потрапили в аварию. Знову йшли пішки.

Тиша! Не віряться, що навколо війна...

І раптом все, ніби вивертається, витрушується з мішка: стрілянина гарматна і мінометна, вибухи мін зовсім близько, перші крики, що роздирають душу, і перша смерть, перший убитий...

Городами наш взвод привели до Дніпра. Німці затаїлися на тому березі. Нас посадили в човен — 28 чоловік — і ми попливли до острова. Не знає ніхто — в там німець чи ні...

Острів дуже великий, завдовжки з п'ять кілометрів, завширшки два... Враження від острова неприсмне, гнітюче. Але ми мусимо його охороняти. Ми — ніби відчужена гілка дерева...

Через два дні прибула зміна. Ми знову пливемо до «материка». Дніпро розгулявся, гребемо веслами дуже обережно, щоб не помітив німець. До нього чотири сотні метрів. Та ми вже віддаляємося все далі й далі. І раптом — під рідним берегом... — нас накривають вогнем. Свої подумали, що ми — німці...

Ніч провели в Келеберді, а вранці марш на сорок кілометрів.

Ось він серпень сорок першого: душа кричить...»

...Війна досі в серці кричить.

Кричить затерплюю у вічності циндрою, що подзьобала стіни старої кузні під ударами невтомного молота Дениса Кабака. Цей решетилівський коваль перший у своєму селі перекував осоружні — з рурської, крупнівської сталі — куці багнети, стволи «тигрів» та «ванюш» на рала, лопати й сапи, бо він, покалічений, із цупкими осколками в тілі гармаш, приніс із-під Франкфурта дерев'яні протези — свого пекучого «годинника Канта», як прозвав сте дерев'яне горе Дениса ущільливий конюх Федь Тайнолюб. У війну з нерозлучними кіньми дід Тайнолюб підвозив снаряди на передову, підвозив і до Редутів, села, що знаходиться через Дніпро, навпроти Долини смерті, опинився в Кенігсберзі, там і почув, що за появою на вулиці професора Канта пунктуальні німці звіяряли час. І от ми, діти, що рано стали дорослими, удосвіта й у пізньому завечір'ї по гулкій гупанині Денисових протезів попід вікнами визначали початок і кінець новобного, многотрудного дня — пісного, обколеного до крові по болотах, де очеретець, по шорстких, мов наждак, стернях, де запеклася жалюча, розтрушена —

від гонитви за дитиною на конях...— торбинка колосків...

«Пробачте, звиніть і пробачте... Пише вам Сашко Стадник. Ваша мати, коли шукала батька, зупинялася в нашій хаті. Я пам'ятаю, немов пам'ятаю все — чи то, може, таке відчуття з'явилося після прочитання вашої повісті. Пам'ятаю і ваш приїзд. Тільки я тоді посоромився підійти до вас, запитати.

А тепер запитаю: через ту смертну долину я став калікою. Мені було п'ять років, коли почалася війна. Я ходив ще на своїх ногах. І от жах за жахом: фашисти ганялися за нами, хапали, як хапали вони по дворах курей. Хапали за шиворот і стусали, щоб ми йшли геть із села.

Діти, ми ховалися, наче від звіра, від тих фашистів у погребях, у Стукачівському проваллі, в сирості ривчаків. Там я простудив ногу, занедужав на туберкульоз кості тазостегнового суглоба, ліва нога в мене коротша на 14 сантиметрів. Повічно я інвалід третьої групи, одержую пенсію, правда, маленьку. Хотів просити, щоб допомогли — чи не належить мені, інвалідові, проїзdnий квиток на автобус. Працюю в Крюкові, на заводі, сторожую, і додому в село треба кожного вечора повертатися. Донька ходить у перший клас. Якщо можете, допоможіть...

Ще про смертну долину. Через неї покалічилося багато дітей. Не раз у ряднах приносили закровавлених звідти. Це тільки після війни: пішли по цавель у долину Валік Батицький і Борис Ужва (по вуличному — «Кашпур»), підібрали гранату... То Ужва прибіг у село закровавлений, поранений в руку, подробило лице... А Батицький... пожив лише кілька годин... Пошпетило обличчя і Миколі Засульському. Багатьом посікло пальці...

Щось страшне — війна...

Одного разу з мамою ми ховалися в погребі. Я і брат. Аж тут у погріб залазять двоє німців, хапають маму, душать її, намагаються роздягти. Ми з братом у крик...

Досі усе те тіпає мене в снах.

Спасибі вам за книгу, а з квитком, якщо зможете, допоможіть...»

Розпорошені у степах, по ярах та байраках братські іменні та пропали безвісти могили; вицвілі від сліз по-

хоронки; провислі сволоки осиротілих удовиних стель і землянок і з відстані іржавим дріттям шарпають нашу душу. Війна таки відійшла на сорок років і віддалятиметься від нас усе далі, щоб ми побачили в ній не тільки найспустошливіше в історії людства — з півтори тисячі зафіксованих возів — кровопролиття, а й знайшли, підготували, коли не в своєму, обпаленому поколінні, то серед дітей і внуків своїх талановитих Есхілів, Шота Руставелі, Тарасів Шевченків, Львів Толстих, Юріїв Бондарєвих і Олесів Гончарів, котрі б над трагедією лихоліть на віки піднесли на гідну подиву височінь образ захисника й визволителя — РАДЯНСЬКОГО СОЛДАТА, який по мінах і вибухах, зневаживши костюмаху, зрешечений кулями і невмирущий, знову й знову зводився на смертний бій у Шумейковому гіркому гаю, під Сталінградом, на Курській дузі, в Долинах смерті на Дніпрі, під Ржевом, на Одері...

«...Повість вразила мене. Мабуть, це, перш за все, пояснюється її правдивістю. А по-друге, це стосується людей мого покоління (у війні мені довелося брати участь з 17 років) — в ній передано «дух» того часу, жорстокість і безпощадність війни, а ще нашу пам'ять, наше щастя, тому що ми маємо радість відчувати поруч себе колишніх солдатів, пекучу жменьку «вцілілих». Потретьє, моя мама також у сорок третьому, взимку, здійснила аналогічну «мандрівку через війну» — в хурделиці вона пройшла з Миргорода до Золотоноші, шукала госпіталь, де знаходився поранений батько.

О скільки довелось їй тоді пробігти, пройти!..

Трапилось так (я розповім по-порядку), що батько був поранений недалеко від Миргорода. Хтось побачив його пораненого в снігах, переказав моїй мамі. Й вона одразу зірвалася, мов птаха, туди...

Виявилось, що батька вже підібрали.

І мама — це ж треба мати таке відчуття!.. — по сліду крові, а крові в снігах, а червоних, пекучих стежок у снігах було незчислення... — пішла саме по його сліду.

Знайшла!

Скільки деталей, скільки фактів і доль відкрилося нам у тому вогнедишному, страшному горнилі. І як нам треба, невтомно треба писати, щоб не спізнитися.

Іван Петрович Купенко, інженер-будівельник».

Наче туга тягива, напружувалися фронти — і вогняні стріли, оті міни, снаряди, оті злі дев'ять грамів свинцю триклятущої вогняної гівни робили і зробили просіку в кожній сім'ї, в цілому людстві. На війні полягла кожна шоста людина з України, кожна п'ята — з Білорусії... А всього не повернулося цілих двадцять пекучих мільйонів.

Коли б кожного із загиблих ушанувати не хвилиною навіть, а нищівно скупкою, миттєвою секундою мовчання, то наша траурна скорбота тривала б п'ять тисяч п'ятсот п'ятдесят п'ять годин, тобто двісті тридцять один день, трохи більше семи місяців. А коли б живий шерек загиблих (сталось диво воскресіння...) поставити по екватору Землі, що витягся на 40 075 696 метрів, то підняті з іменних і безіменних могил, спалені в крематоріях своєю печаллю і пов'язую рук обхопили б усю Планету.

Чи це не нищівна коса смерті, кривава коса, чи це не моторошне кладовище, видимі землянам на покоління і покоління, видимі Місяцю, Сонцю і Зорям — на весь світ, на весь Всесвіт?!

Відкриття душі солдата — щоб видно було її на весь світ, аж немов *НА-РОЗ-ПАХ!* Тільки так може прийти успіх до того, хто прагне осилити складну тему війни. Так було давно, так є сьогодні, так буде завтра. Ще Вінкельман, а за ним Лессінг найпершою ознакою справжнього мистецтва, що залишили світові греки, вважали шляхетну простоту та спокійну велич людської душі. «Як глибочінь морська залишається завжди спокійною, хоч би як бурхало море на поверхні, так само образи, що їх створили греки, серед усіх пристрастей виявляють велику й незламну душу».

«Історії і самим собі ми дали урок великої людської гідності», — так сказав білорус Василь Биков, кришталеву суворий письменник. На дніпровому Острові смерті у жовтні сорок третього тільки за два дні з його 252-ї стрілецької дивізії залишилася якась третина, а решта навіки потонула в осінній хвилі, зранена, присипалася в сипучих пісках... Молодший лейтенант Василь Биков один із тих, чие прізвище серед загиблих — викарбуване на братській могилі в кіровоградському селі Велика Северинка... Доля пощадила його, а з ним до трьохсот чоловік із чотирьох дивізій, що стояли на смерть

проти «тигрів» у Дніпровій долині й кого через роки мені пощастило знайти... Це на їхню честь, возвеличуючи подвиг радянських людей, у тому числі й героїв — повісті «Пам'ять Долини смерті», робітники Чикалівського гранітного кар'єру самотуж, за своїм архітектурним проектом, своїми руками створили чудесний меморіальний комплекс на високих кручах Славути — цим увічненням слави піднісни гідність Чикалівки, вчора, на чийсь погляд, неперспективного села.

«Неприступні гранітні кручі Чикалівки, наче крижаний айсберг, досі, буває, уві сні погрожує от-от розчавити, зітерти геть і мене, і поранених, і весь наш евакогоспіталь, що віз тих мужніх, перших захисників Дніпра,— пригадує Надія Андріївна Нелеп (тоді: Герашенко).— У сорок першому була я просто Надійкою, вісімнадцятирічною дівчиною-перукарем, що в тяжкі дні оборони Києва разом із Анею Київською опинилася на плаваючому пароплаві-госпіталі «Клим Ворошилов». Не вірилося, що цей чудесний двоюрусний красень загойдається між двох вогняних берегів, як муха в окропі, і врешті-решт на довгі роки піде на дно. Ще вчора, в останній день серпня, ми тихо відшвартувалися від причалу в Києві, а через три доби під Кременчуком потрапили під шалений артилерійський обстріл...

Одній із нас запропонували залишити пароплав і повернутися додому, піти подальше від небезпеки. Але ми відмовилися залишити одна одну і тяжкопоранених. А їх було дуже багато, переважно юнаків,— у салонах, у каютах, на палубі... Лежали на закровавлених матрацах, ковдрах, просто на підстеленій соломі... І нам із Анею доводилося, стоячи на колінах, а то й у лежачому положенні, прочищати їхні рани, щоб ті не забруднилися й не спалахнуло зараження крові.

Скільки сліз крадькома, аби ніхто не бачив, пролили ми, дві дівчини, які вперше в житті залишили матерів, пливли, гадалося, на три дні... А тут — безконечність, цілий тиждень — у суцільному стогоні, зойках, у крові... Стовпи вибухів, хвосты здібленої води, раптом почорнілої, страшної ріки...

Часто через вогняне вировисько мені доводилося переправлятися на буксир, що тяг пароплав. Там також були калюжі крові...

Кілька діб ми кружляли біля Кременчука, де знову

взяли на борт поранених. І раптом, коли пропливали неподалік Чикалівки, розрив снаряда оглушив усіх нас, він вибухнув ніби попереду пароплава. Я кинулася до вікна каюти. Й у цю ж мить вибухова хвиля шарпонула мене. Моя голова немов розкололася навпіл — пролом правої частини лоба; помутнів, задвоївся і став чорним світ, назавжди я залишилася без ока... Так і впала, втрапивши свідомість.

Отямилася вже на березі, куди витягували поранених. Багато кого навіки забрала хвиля. Невдовзі в Дніпрі потонує і пароплав. Я ж відтоді в голові осколки ношу...

У Дерейці, в невеличкій хатинці, пролежала в непам'яті кілька днів, доки почула, що точиться бій. Село не раз переходило з рук у руки. А потім на підводі нас повезли в Онуфріївку. Жорстоке відчуття, коли бачиш, як ганяються за нашими людьми фашисти, як насеред площі лежить на землі вирваний із фундаментом пам'ятник Сталіна...

Дівчатам — це вже в Олександрії — роздобули перепустки, і ми по шпалах, окупованою, гіркою землею, пішли на Знам'янку, Цветково... Запам'ятала село Ксарики... Досі низько вклоняюся місцевим милосердним людям, які прихилили до нас своє добре серце, годували, оберігали від небезпеки, бо йти залізничною колією німці категорично забороняли.

В селі перед Смілою я попрощалася з Анею Київською, своєю мужньою подругою і попрощалася, як виявилось, назавжди. Аня подалася до рідних у Білу Церкву, а я — в Обухів, до мами. Через роки дізналася, що Аня Київська і вся її рідня загинула в чорному Бабіному яру...

А дніпрова долина, на берег якої мене винесли тяжкопоранену, досі ввижається мені чорною безоднею війни: Долина смерті — кров, стогін, бинти...»

Твоє, мов, наше письменницьке слово, віддзеркалене сумлінням і совістю того, хто стискає перо. Сьогодні ми стаємо свідками невблаганності часу, що, мов течія ріки, не має зворотного руху: сивини і рани підточують сили останніх витязів кривавих фронтів. І скільки їх, ветеранів, зустріне двотисячний рік, 55-й травневий день великої Слави? Це залежить і від нашої бережливості, синівської святості до живих і пам'яті до загиблих, до заповітного — НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ, НІЩО НЕ ЗАБУТЕ.

І тут відверто глянемо правді в очі: подеколи злінькуватілі, а то й збайдужілі, ми, молодші літератори, хто не ковтнув сповна горя війни і гіркого запаху пороху, стаємо у все неоплатнішому боргу перед тими, хто, як билинні вернидуби, всіюючи землю незчисленням розпошених могил, чавив знавіснілого ворога і підняв над фашистським рейхстагом наш чесний і переможний червоний прапор.

«...Пробачте, я ніколи не писала такі листи. Почну з того, що прочитала вашу «Пам'ять Долини смерті» й здалося мені, що я хоч трохи зможу допомогти вам. Не дивуйтеся тільки, що пише людина, яка народилася через п'ять років після війни.

Справа в тому, що мій дід Тихін Голобородько перед війною був головою колгоспу в селі Чикалівка, а квартирував саме в тих Стадників, у яких зупинялася з Пижаровим ваша мама, коли шукала батька. Мої тато і бабуся розповідають, що після тих страшних боїв у Долині смерті селяни Келеберди (на лівому березі Дніпра) відкрили братську могилу. Всю зиму і до глибокої весни вони возили на санчатах і візках тіла загиблих. Страшно навіть подумати: цілі гори рук, ніг, голів... Наче капустонька... Зараз там стоїть пам'ятник — мати з сином схилилися у скорботі над могилою загиблих у Долині смерті.

Десь на початку осені 1965 року в наше село Салівку, що поруч із нинішнім Комсомольськом, приїздив чоловік, він попросив мого діда (на той час він уже був головою Салівської сільради) повести його в Долину смерті. Цей невідомий поклав вінок на могилу загиблих. Дід казав, що то приїздив учасник боїв у Долині смерті, що він дуже плакав...

На превеликий жаль, прізвище залишилося невідомим (дід помер у 1967 році). Мій батько висловлює припущення, що про приїжджого можуть знати тодішній голова колгоспу Степан Іларіонович Проша і секретар сільської Ради Макар Якович Городянко.

Висилаю вам і фото цього чоловіка. Бачите — просте, витруджене і вистраждане обличчя, підпалені скроні. Хоч з виду ще молодий. Може, щось допоможе з'ясувати напис на вінку, я розібрала лише одне слово: «земляка». Бабуся та батько кажуть, що чоловік приїздив здалеку».

Від Алли Чорнобрової потім я одержав немало листів. І в кожному було безкорисне прагнення допомогти когось розшукати, пролити світло на дніпрову трагедію. *«Я навела довідку. Той приїжджий з Алтайського краю. У сорок третьому наш земляк Галка Василь Антонович допоміг йому і ще двом бійцям переправитися на правий берег. Невідомий, що на знімкові, вже помер... Приїдьте в Салівку до мого батька Петра Тихоновича, він звезде вас із Дедковим Віктором Семеновичем, полковником у відставці, він приїздив до нас із Москви...»*

До пошуку підключаються, писатимуть і Софія Родіонівна, і Петро Тихонович Голобородьки — батьки Алли. Писатиме і її молодша сестра Тамара, і вдивовижу добрі, гостинні й людяні чикалівці Євгенія Іванівна, Олександр Демидович та Борис Демидович Пивоноси, вчитель Михайло Юрійович Данченко, і в тій щирості допомоги відсвітить незглибима народна вдячність до тих, хто оповив себе ратною славою і легендою в дніпрових пісках...

«Мій батько, ще коли був хлопчиком,— писала Тамара,— часто рибалив, переправлявся на човні на острови, на острів Крячковий, ходив і на хутір Дзюби, звідки у війну наводилася перша переправа. З одним знайомим художником він намалював спеціально для вас карту старого Дніпра.

Погляньте: між селами Редуги та Кам'яні Потоки і в районі протоки Прикрячок Дніпро мав дуже швидку течію. Сама протока досить глибока, а між селами, особливо влітку, Дніпро був мілкий і мав кам'яне дно.

Один бік Баркового озера (показано пунктиром) весною зливався з Дніпром, а влітку, коли висихала вода, озеро мало самостійний берег.

Оскільки біля Постового острова була мілина, то пароплави робили з правого берега річки на лівий перекат. І на острові стояв пост бакенщиків. Звідси й назва...

Лівий край Постового заходив у Дніпро великим широким виступом, що називався Келебердянська головка. З боку Лобачевої кручі на острові зводилася також висока піщана круча.

З району головної переправи наші війська через Дніпро потрапляли на острів Постовий (тепер Долина смерті), потім з острова через мілку протоку Постову (води по коліна) виходили на острів Москаль і тільки

після цього, переправившись ще через старий Дніпро, по суті, глибокий, майже безводий рівчак, наші солдати потрапляли на берег у Чикалівські плавні. Щоб дістатися з лівого берега на правий, нашим десантникам довелося тричі переходити через воду.

Вам задавали запитання: чому наші бійці, наче б переправившись через Дніпро, потрапляли на острів... Оце і в відповідь: вони опинялися на острові Постовому. Голий і надзвичайно великий, він був дуже зручний для обстрілу з Чикалівської та Успенської гір; навіть із Дерейвки його видно було, як на долоні. Ось через що і полягло на ньому так багато наших людей. Сотні, тисячі вбитих підібрали і на острові Москаль.

Що таке Нетеча? Це велика низина, яка тяглася від крайніх хат Келеберди до Дніпра. Весною, під час повені, вона затоплювала водою всі острівці, вода була стояча, не текла. Тому і назва — Нетеча. Вода наносила багато мулу, земля в низині була родюча, колгосп використовував її під городину.

В сорок третьому в Нетечі фашисти переправлялися через Дніпро на острів Москаль і далі на правий берег...

Навіть я, школярка, через роки, пам'ятаю, розворушувала на кожному кроці в піску то гільзи, то зіглілого від часу гребінця, то заіржавілого портсигара, то пробиту каску, а то й кістки...»

Ганна Григорівна Кириленко жила самотньо, і в її невеликій хатині, що стояла під горою, на схилі, стіна в стіну із Стукачівським проваллям, наче відкрита рана, дні й ночі ятрила чорна безодня війни. Бо те, що трапилося в дніпровій долині, якимсь гнітючим, чорним тягарем навалилося на свідомість цієї колись вродливої веселунки і врешті-решт доламало людину, як, буває, дошарпує вітер давно відчахнуту гілку: недавно я дізнався, що й померла Ганна Григорівна від туги, від того вічного гніту пам'яті прямо на кладовищі, серед могил...

В далекий серпень, від першої миті, коли переступив поріг її хати і коли познайомилися, я зрозумів, що з Ганною Григорівною треба і можна говорити про будь-що — тільки не про наших дорогих хлопців-солдатів, що полягли ось тут, під кручами, в пісках...

«Ото, знаєте, як човен кидає якір, щоб потім хвиля не віднесла кудись, так, буває, ввижається мені, що сотні, тисячі зраних солдатів, рідних і таких юних,

кров'ю свого серця хочуть навіки прив'язати себе до останнього в їхньому житті метра, найсвятішого метра землі, бо й у смертельних судамах вони намертво стискають у затерплих долонях цю землю. А ми їх відривали і відривали — день за днем і тиждень за тижнем... Од того останнього шматочка землі, де лежали вони всі чомусь долілиць, тягнучись навіть не до сонця, а до круч... Збирали в осоках, попід лозняками, в очеретах, збирали їхні то руки, то ноги... Вже скільки років минуло, а я спокійно заснути не можу. Не було в мене ще жодної ночі — щоб без ввижання, без ніби чийогось крику і стогону... Все плывуть перед очима почорнілі тіла, за тілом тіло... Пам'ять не одірвеш, не одріжеш від себе, коли вона вже є...»

Сльози і плач перервали розповідь, я спробував якось змінити тему розмови, перевести її на щось інше. Несподівано мій погляд зупинився на давній фотокартці на стіні — з неї на мене дивився високий вусань у формі моряка-балтійця.

То був батько Ганни Григорівни — Григорій Кириленко. Молодим хлопцем опинився він на «Аврорі», щоб потім цілих двадцять п'ять років одслужити на морі. Через те одружився пізно, сорокарічним, але прогаєне надолужив швидко — дванадцятєро дітей защебетали в їхньому тихому, завзятому гніздечку, прикрашеному талановитою мариністикою, краєвидами північного моря, що Кириленко привіз із Балтики. Багато що він намалював сам, багато що подарували друзі — пароплави, вітрильніки, шлюпи, мачти, здиблені шквалом хвилі... Вечорами придуть, бувало, чоловіки, і він, моряк, загартований, обвітрений у плаваннях, розповідав до глибокої ночі про північні шторми й пароплави, а потім ніби опам'ятавшись, згадавши занечену тугу, попросить: «Давайте, хлопці, хоч поспіваємо, бо завтра — в кар'єр». У Чикалівському гранітному кар'єрі колишній моряк ще цілих двадцять п'ять років уручну рубав камінь. А помер у глибокій старості, коли село тікало від фашистських людоловів у Стукачівське провалля. Це — в сорок третьому...

Не зазнала Ганна Кириленко дитинства, а відтепер не стало в неї і юності, впряглася в сільську невिलाзну роботу на рівні із старою, овдівілою матір'ю.

«Воно якби якась освіта була, а то чотири класи... Вважай ніщо. Безпашпортна. Кому твоя врода потріб-

на? Куди податися? Залишилася в селі. А воно, виявилося, неперспективним. Отак зробили присуд мальовничому куточку під кручами. З п'ятдесят третього і на цілих шістнадцять років!.. Одні баби та діди... І на човнах з веслами, і з сапою на буряках, і з косою — в плавнях... Пари не шукай собі... Ні школи, сама початкова та й та зазніла... Ні клубу... Пройдуть які парубок, дівка вечірнім селом — прокукурікають, протюкають, від нудьги шкоду зроблять. А тобі в хаті аж вити хочеться... Навіть бібліотека — там десять зачитаних, затрьопаних книжок... То навіть бібліотеку, що розташувалася в старій куркульській хатинці, поділили пополам із сільською поштою: перекошені вікна і двері, стеля провисла, от-от упаде, привалить тебе... Ні карбованця не відводилося на ремонт. Гірко було. Дітям і тим заборонили будуватися, гніздуватися біля батьків. Не раз, збираючись селом на сход, ми плакали, усвідомлюючи, що отак заживо вмираємо, хоронимо те, що нам передали батьки. А краса ж яка довкола — Дніпро, плавні, риби аж кишать, вода клекоче від неї, а небо завжди високе і свіже, повітря чисте, озонне постійно, як після дощу. Викохуй все, що ти хочеш, розводь поросят, корів, курей, приручай дикого селезня, їжачка. Простір! Любо рости і людині, і рослині, легко птасі літати!..

Коли б не пам'ять, що тривожною чайкою квилула день і ніч. Ляжу спати, а Дніпро, здається мені, несе під гору, горне до мене хвилею тіла, тіла, обгорілі, почорнілі тіла. Як тоді, коли пошарпана одіж, кишки висіли на гіллі дерев, на лозах... Воно, якби я була молодшою, або дорослішою, то, може, не так би гостро сприйняла оцю живу, страшну м'ясорубку... А то була якраз двадцятирічною. Вразлива така росла... Коли це кажуть: «Треба. І — квит. Ти, Ганнусю, будеш за бригадира. Бо ж хто ще?» І приручили мені десятеро дівчат, бригаду, значить.

Моторошно було, коли ми гибіли в проваллях, у сирих землянках, ховаючись у темних пічурах од фашиста. Особливо у вересні сорок третього, коли став у нас фронт. А він тримався майже два місяці. Заїдали воші; дитячі тіла обсипали чиряки; нили легені і кості... В Оляни Пацюкової була грудна дитина Дашенька. То воно, бідненьке, голе, некупане, загнилося геть... Спасали кожен свою душу. Дашеньку врятували, виросла, вже заміжня... А тоді хотілося хоч раз у житті нагрітися,

заснути біля вогню, в теплі... Та де там? — ганяв і ганяв нас німчуря поганий. У мене були скверні ботинки і драна куфайка. Намощувала я живіт і ноги, потворила себе, намазувалася сажею й грязюкою, закутувалася в старе ганчір'я — і в тих лахах здавалася старою-престарою бабою-ягою (ще й з ціпком у руці), старшою від себе, дівчиська, на сімдесят літ...

А тут — бригадирство. В мене дівчата: Тетяна Бутенко, Надєжда Ужва, Шурка Хохрій, Олита Пивоноси-ха, Анастасія Дудник...

Дали нам кволу конячку, рипучого, розхитаного воза...

Підбрала нашого першого солдатика, п'ять днів він лежав без свідомості. Вже голосу не міг подати, зовсім охрип од волянъ. Бо то ж як накричався, а ніхто не відгукнувся, не чув. А може, й чув, та боявся підійти. Скрізь були міни, все заміновано. Гаразд, що знайшов у собі останні сили, до крайніх очеретів доповз. І ми почули...

Оляну Пацюкову постійно нудило: «Не можу, і все. Хоч убийте мене, не можу». Бо справді: як було молодій матері, яка ще годувала немовля, коли перед твоїми очима день і ніч пливуть і пливуть розкладені трупи, вивертаються одні руки чи голови з калюжі води, з піску, облісілі черепа, що їх розгризали лисиці... Дмухне вітер, і твою душу пробирає мороз — навіть голодного відверне від їжі...

Одного разу наскочила я на молодого солдатика: живий! Ніколай, із Ростовської області. Такий русявий-русявий, голубокий, на лівій руці тушню випалив чорного метелика... Був без ноги... Врятували його, відвезли в госпіталь, написали листа батькам, одержали відповідь. Всім селом читали, раділи, що знайшлися, що дівчина і безногого чекає Ніколая. А хто вони, де вони, де той Ніколай зараз, чи живий — так і не знаємо. Загубилося прізвище, адреса... Якби було знати, що знадобиться колись...

Я одіслала багато військових квитків, паспортів. Де було промочено, розмито водою, просушували й віддавали в сільраду. Віддавали в сільраду все, що знаходили в кишнях, у планшетах, у торбах — знімки дітей, матерів, дружин; маленькі іконки... Серед сотень і тисяч убитих був лише один німець, і йому також вороння виклювало очі, а лисиці прогризли голову...

Легше стало, коли випав сніжок. Але ж як ті трупи — лопатою, кайлом розбивати? Дочекалися березня, щоб підтало... А воно знову потягло трупним запахом. Черепи й кості — чорна, жахливо страшна картина війни, її струхнявілий слід... Хлопці лежали головами в напрямку гори, долілиць, штабелями... На тих місцях, де залишалися переважно самі кістки, виросла якась висока смарагдова трава... Трава безіменних солдатів, бо документи їхні найчастіше зовсім зігліли, написи розпливлися від весняної води. Де-не-де в жетонах, у капсулах збереглися вцілілі адреси, прізвища, але таких були одиниці із тисяч. Ми посиляли все, нічого не залишивши в себе. Тоді кричала від дотику до загиблого жива душа, але про себе ще не нагадала пам'ять. Багато хто з нас не усвідомлював, що він робить. І робить іноді щось зле, непоправне. Бо таки-так: казали мені, що ось тут, у нас, в Успенці, писар один нібито з жалю до рідних хлопців, що загинули, вкинув у піч кілька мішків з документами. Не хотів, мовляв, травмувати матерів, сестер — хай не знають про смерть, бо, мовляв, чекання все ж легше, ніж безжалісна правда. А воно, виявляється, надія не вічна, бо з нею все глибшає рана і відчуття втрати. І як не гірко, а рідних все ж заспокоює отой останній, священний горбик землі, куди можна принести й покласти квіти... І пролити сльозу... А не вічна, як домовина — глуха, мовчанка».

Там...

Там...

Там...

Якось трапилося так, що хлопці відвоювали, зробили свою наймужнішу чоловічу, воїнську справу, поклавши ворога до ноги, зраділи, що, слава богу, декотрі залишилися живі... Йі забули взяти навіть адресу в товариша, адресу рідних загиблого побратима. Все було так просто після довгих кривавих доріг... А доля — вона, як несподівано солдатів звела, так і розвела... Йі велике побачилося здалеку...

Чи ж ми квапимось встигнути й чи здатні за ясної ще пам'яті живих, проварених у димах і вогні, у самісінькому пеклі війни фронтників, чи здатні ми на самозречення, рівне подвигу, скажімо, літописця Нестора або талановитого автора «Слова о полку Ігоревім»?

Чи збираємо, не шкодуючи сил, по крапельині те, що не відійшло ще в могили, звідки немає вороття — біографії фронтовиків, кожного фронтовика, ці скарби, з яких виростає ціла історія подвигу, історія Великої Вітчизняної...

Коли брати за найвищими мірками, то мабуть-таки, не завжди.

1977 року в архіві Волгоградського музею оборони я шукав сліди артилериста Антона Зведелика, єдиного чеха, що брав участь у Сталінградській битві. Звісно ж, пройшов він і Харків, і Дніпро... І ось картотеки, теки... У теках — листи. Писали матері, вдови, сестри, вже дорослі діти; писали бойові побратими... Писали, щоб хтось відгукнувся, щоб допомогли знайти... Рік 1949-й: на адресу музею надійшов 461 лист. Рік 1950-й: листів зовсім немає, їх не було де зберігати, вони зникли безслідно (читаємо: знищені...). Немає листів і за попередні роки, вони чомусь загублені. А листи ж — то дзеркало людської долі, вони — правдиві свідки звитяги, любові та болю, навіть коли б із десяти листів лише в одному був потрібний рядок. У кожного з працівників музею своя потрібна тема, дуже потрібна, важлива праця. І немає кому займатися скрупульозним листуванням. У музеї немає людей, які б день за днем вели складний пошук, той, що підказують листи, пошук, продиктований милосердям, що допомогло б пам'яті, фронтовикам, рідним загиблих, тим, хто пекуче просить із сторінки газети в газету: відгукніться! ВІД-ГУК-НІ-ТЬ-СЯ!!! І лежали листи... Ніби люди забули, що коротке в кожного з нас життя, особливо в того, хто виніс на своїх плечах найжорстокішу з війн в історії людства. Забули, що можна раптом не встигнути, не дійти... Теки, листи, найцінніші матеріали для романів, повістей, нарисів, курсових і дипломних робіт, до яких не доходять руки журналістів, студентів, письменників... Відчуття жорстоке, як при вигляді рідкісних книжок, які ніхто, крім самих бібліотекарів, ніколи не бере в руки й не читає... Виписка, яку я зробив тоді ж, 1977 року, в музеї на шматку паперу (хай пробачає мені читач за нерозкриті, сухі колонки цифр — в них могла б забитися, затрепетати жива пам'ять, а віддає смутком — непогамовний біль...): 1951 рік — 218 листів; 1952 — 36; 1953 — листів немає; 1954 — 374; 1955 — 184; 1956 —

466, 192, 565 (кожна окрема цифра свідчить про кількість листів в окремих теках); 1957 — 373; 1958 — 388, 493, 350, 384; 1959 — 491, 385, 567; 1960 — 150, 160, 213, 161, 223, 208, 122, 171, 162; 1961 — 215, 169, 184, 164, 115, 141, 154, 151, 144, 141; 1962 — 272, 327, 240, 229, 217, 119, 155; 1963 — 254, 209, 240, 226, 296, 133, 153, 213, 185, 270, 280; 1964 — 230, 104, 239, 118, 217; 1965 — 261, 248, 262, 275, 142, 205, 189, 127, 204, 178, 151; 1966 — 112, 230, 197, 286, 227, 252, 194, 180, 259, 131, 276, 236, 169, 253, 150; 1968 — 92, 159, 238, 319, 271, 193, 186, 120, 224, 191, 128, 277, 151; 1969 — 122, 284, 153, 113, 177, 171, 89, 116; 1970 — 113, 112, 165, 178, 172, 113, 137; 1971 (із січня по липень) — 264, 250, 57, 208, 89; 1972 — 75, 387, 373, 270, 381, 345; 1973 — 395, 200, 247, 37, 254, 265, 223, 209, 278; 1974 — 212, 30, 257, 179, 221, 296. 1975 і 1976 роки — були ще не розшифровані...

Чи не втрачається в такий спосіб неоціненне, найменоване величаво і просто — ДУША І ПАМ'ЯТЬ СОЛДАТА ВІЙНИ, чи не черствіє подевкого і подеколи серце, забуваючи дороге ім'я СОЛДАТ?.. Фронтовики тануть на наших очах... І чому б не створити хай попервах епістолярний запис, всенародний солдатський запис — ПАМ'ЯТЬ ВІЙНИ — від усіх, хто ще живий, по п'ять, по десять, по тридцять сторіночок...

Всі ці тризначні, а складені — то чотиризначні жалючі, моторошні цифри тільки з одного, провідного нашого музею я павів у повісті «Лютий — місяць хуртовини»...

А що вже казати про полиневу осінь сорок першого, про гірку звитягу Героя Радянського Союзу ще 1940 року, командуючого Південно-Західним фронтом Михайла Петровича Кирпоноса, що поліг у бою, про все ті ж героїчні навіть у трагедії втрат Долини смерті на Дніпрі, Дунаї і Одері, де ми, літератори, з боєм і відчаєм відвойовували честь і совість цілих батальйонів небомундированих, майже зовсім не знавши, що таке беда й скупенький архів?!

Кілька років тому з групою чилійців я побував у Музеї Корсунь-Шевченківської битви. До речі, музей започаткував дбайливий письменник Дмитро Іванович Бедзик. Чилієць Антоніо плакав, слухаючи розповідь про долю нашого Павлика Янчевського, чотирнадцяти-

річного месника, що встиг кинути записку в траву — лист до батьків. У тій записці Павлик повідомляв, що фашисти ведуть його на розстріл, просив, щоб батьки знайшли його тіло і поховали. Розмоклу записку випадково підібрав пастух... Чілівець Антоніо слухав зі сльозами на очах. І його, юного соратника Альєнде, позвірячому катували хунтисти, неофашисти ХХ віку, підвішували ногами за гак, били об стіну головою, знепритомнілого, занурювали в діжку з гнилою водою, щоб ожив, і знову катували. Відбиті легені, скоротечні сухоти... Серед в'язнів на стадіоні «Насьональ» Антоніо бачив Віктора Хару — з викрученими пальцями, вже без гітари... Потім моторошний Досон, острів смерті... І ось, опинившись на відстані серця, з незборимістю духу українського підлітка, радянських людей у війні (а ті, хто пройшов Сталінград, а потім Белгород, а потім — Дніпро і Долину смерті, опинилися потім у горнилі «другого Сталінграда»), чілівець Антоніо зрозумів, що таке світова визвольна місія радянського солдата, його невмирущий подвиг. Жаль тільки, що поряд із учнівськими зошитами, з обірваними струнами мандоліни Павлика немає книги про нього, про десятки й сотні юних патріотів Корсунь-Шевченківщини.

Жаль, таки жаль, бо немає роману, повісті, ба навіть просто нарису про подвиг, скажімо, земляків композитора Кирила Стеценка, цілого села Квітки, що ламаючи броньований хребет СС «Вікінгам», не дали можливості зайдам вислизнути із зашморгу, з пекельного казана, що було їм суворою відплатою за Долини смерті, за звірства... П'ятсот квітчан, усе село, одразу всі, хто міг тримати зброю, стали на смертельному рубежі супроти фашистських танків...

Чи ще факт. У Шевченкове всенародне свято поезії відвідали ми Бровахи, село. Біля величного пам'ятника Євдокії Данилівні Лисенко, матері, яка народила шістнадцятеро дітей, із них десятеро синів-солдатів, семи-класниця Ніна Боліла, жваве дівчисько із школярською указочкою в руді, вела екскурсію. То не розповідь, а справжня поема материнству лунала з її уст. А в сільській школі весь поверх перетворено на музей. Що за експонати в ньому? Бивні мамонта; знаряддя праці первісної людини; речі трипільців... Революція. І — війна. Прізвища розстріляних, спалених, удостоеєних наго-

род... Тут же й класи. Під час перерви діти опиняються у своєму музеї, а значить, ростуть із гострим чуттям історії, в любові до рідної землі й народу, патріотами. Кімната, що в кінці коридора, відтворює хату Євдокії Лисенко: застелено ліжко, мисник із посудом, уздовж стіни через усю кімнату прибита дерев'яна вішалка, на ній висять десять солдатських шинелей з пілотками, під ними стоїть десять пар кирзових солдатських чобіт... Здається, щойно зняли з себе просолені потом, вицвілі, вилинялі на сонцях, на вітрах, припалі пилюгою пекучих доріг шинелі, пілотки й чоботи десятеро братів Лисенків... Тільки ж пече прикрість: ніхто з нас, літераторів, без підказки не відкрив у близькому до нас Шевченковому краї працююче село Бровахи, не зустрів просту, неписьменну матір Євдокію Данилівну Лисенко (за її життя) і десятеро живих (тільки... той — зрешечений, досі під серцем носить свинець війни, той — на милицях...) братів Хтодося, Петра, Івана, Василя, Михайла, Степана, Миколу, Павла, Андрія і Олександра...

Чи то таки правда — що велике краще бачиться з відстані й коли воно втрачене? І на все нам потрібна сусідська поміч, поміч Юріїв Ростів, Олександрів Фадєєвих, які підперли наші теми братнім плечем. Але ж де ми самі, господарі? Чи ж ми чуємо: **ВІЙНА В СЕРЦІ КРИЧИТЬ!** А війна досі в серці кричить неоправними втратами тих, хто не дійшов, сивинами тих, від чийого серця доля не відвела й одвела кулю, злих дев'ять грамів свинцю... Вона ж, війна, кричить многотрудною долею хліборобів і самовідданих воїнів Сірашів та їхнього автора Олександра Сизоненка, колись молодого сержанта піхоти, що, прошитий автоматною чергою, підпливав кров'ю посеред Берліна, на Фрідріхштрассе, на останньому кілометрі війни... Вона ж, найлютіша із кривавих побоїщ, які тільки знала історія, біллю неоправних утрат і людських просік, потужним світлом неймовірної правди, художньої правди — крізь сльозу... — пробивається до нас зі сторінок талановитих творів Юрія Бондарєва «Батальйони просять вогню», Василя Бикова «Його батальйон», Дмитра Міщенка «Батальйон необмундированих». До речі, Дмитро Олексійович Міщенко, відчайдушний артилерист і мудрий, бережливий командир, також причетний до боїв у районі Долини смерті. 24-а Самаро-Ульянівська дивізія,

в якій він пройшов з боями війну, була кинута в район Дніпра для розширення плацдарму. Через ріку його батарея переправилася тієї осені поночі й спішно, тому він не пам'ятає ні Чикалівки, ні Успенки, зате добре пригадає перше село Мишурин Ріг, де вони втратили багатьох бойових побратимів, пам'ятає П'ятихатку, Лозоватку, Мойсеївку, під якою його дивізію спіткала та ж доля, що й героїв «Пам'яті Долини смерті». А тому для нього, фронтовика, дороге повернення з небуття досі безіменних героїв, які ціною свого життя, скроплюючи гарячою кров'ю холодний пісок, прокладали нашим військам шлях за Дніпро у пам'ятному 1943 році. Він так і сказав мені: «...З усіх воєнних операцій по форсуванню Дніпра і Молочної в 1943 році операція, що її здійснювали наші війська в районі Чикалівки — Успенки — Деревки, була надивовижу невдалою і жорстокою по відношенню до людей, які йшли на штурм дніпрових круч, через те коштувала нам невиправдано великих жертв».

А війна в серці кричить вікопомною трагедією і незнищенністю Корюківок і тичининських Пісків; Аджи-мушкаїв і Хорольських ям, подвигом перших, других, четвертих і тисячних великих, малих і ще менших Ленінградів і Сталінградів на кожному метрі незборимої, политої кров'ю землі.

Війна в серці кричить.

А вже зачекалися нашого правдивого слова вісімнадцяти-двадцятирічні воїни в клетоті неоголошеної війни, наші дорогі, недолюблені юнаки, що, виконуючи високий воїнський, інтернаціональний обов'язок, відкривають перед світом свою ні з чим незрівнянну просту, благородну людську душу.

Про АІСТА, воїна-поета Олександра Стовбу, посмертно нагородженого орденом Леніна і посмертно прийнятого до Спілки письменників, сьогодні знають усі:

Можно жить, судьбу свою кляня,
счет вести и ранам, и обидам,
пресмыкаться с преданнейшим видом...
Можно... Но — не для меня.

Юность — не жалею ни о чем,
жил в разлуке я, но бережно хранил
память и, пытаем палачом,
лишь сильнее Родину любил.

Наведу ще кілька рядків із вірша Володимира Шевчука. На пекучій афганській землі старший лейтенант із Чернігова зірвав гранату, але не дався в руки озвірілого ворога. З ним од вибуху загинуло шестеро душманів. Володимира Шевчука нагороджено орденом Червоного Прапора. Посмертно... Залишилися його рядки:

Мы вам не напишем,
что здесь очень трудно...
Мы вам не напишем,
что тянет домой...

...Мы будем писать,
что красивы закаты,
что в здешних горах
превосходный восход...

А то, что всю ночь
тарахтят автоматы,—
об этом никто
не напишет письмо...

Ось вона, бережливість, чистота й мужність юних (а Саша Стомба і Володя Шевчук — діти фронтників...), звернені до нас, до живих. Тож будьмо і ми своєчасно бережливими літописцями людини на війні і в мирі, невтомними поборниками складного, напруженого миру на землі!

Бо війна...
війна досі в серці кричить.

«Я ВІРЮ В ДОЛЮ...»

1

Удосвіта під Новомосковськом патруль батальйону аеродромного обслуговування затримав кавалерійських розвідників. Припорошені нічною серпневою пилюгою сорок першого, втомлені небезпечним проникненням у ворожий тил, хлопці не приховували роздратування й злості, що їх допитують, і трималися більш ніж зухвало. І раптом один із затриманих кавалеристів аж скрикнув од радості, побачивши, як на поріг сільської хати, в якій розмістився штаб, безмалу не черкаючи головою стелі, переступив високий, чорнявий старший лейтенант.

— Як? І ви тут, това-аришу... — розвідник хотів

сказати «майор», але знітився, бо в золотих петлицях, здавалося, знайомого офіцера червоніли лише три кубики, та й форма піхотинця, звісно ж, була зовсім іншою, ніж у командира їхнього кавалерійського полку. І вкрай розгублений проказав: — Що ж це? Увечері ніби ж ви посилали нас у розвідку, а тепер перевіряєте, хто ми?! Хіба не ви наш майор, наш командир кавалерійського полку?

За кілька хвилин усе з'ясувалося. І, стискаючи кермо полуторки, старший лейтенант піхоти Фока Бурлачук із затриманими кавалерійськими розвідниками мчав у сусіднє село, що звалося Вільним. Там зупинилася кавалерійська дивізія, і там через якісь півгодини у такій же під солом'яною стріхою хаті вже розгублено розводила руками господиня-бабуся:

— Та не може ж бути, щоб отак випадково, в такому пекельному вировиську зустрілися троє рідних братів, та ще схожих, як дві краплини води?!

А вони, брати Бурлачуки, раділи зустрічі, наче діти: найстарший Семен, на два роки молодший Дмитро і ще на два роки молодший Фока... Цілих п'ять літ не бачилися, а тут — зустріч у морі людей, на перехресті війни!

Дві години втішались рідні душі й раділи серця.

На прощання Семен сказав:

— Може, братики, це вже востаннє, то давайте обнімемося, та будемо кожен своєю дорогою йти і вірити в свою долю. Хай оминає нас і куля, і смерть... Це — як найстарший — за батька кажу...

Із Новомосковська кавалерійська дивізія, в якій служили Семен і Дмитро, пішла на Москву, а з Москви до Смоленська. І в гірку осінь відступу в складі корпусу здійснила зухвалий рейд у тил ворога, — побіля болота Мшари, де з-під білої берези витікає Дніпро, у нерівному бою стекли кров'ю серця двох найстарших Бурлачуків — командира полку, майора Семена, і помічника начальника зв'язку дивізії капітана Дмитра...

Ще через два роки, визволяючи Умань, згорів у танку відчайдушний командир «тридцятьчотвірки» Іван Бурлачук, четвертий із п'яти братів, молодший на два літа вже від Фоки...

На світанку, після того, як попросилися брати, окремий мотострілковий батальйон перекинули до Дніпра, в район Деревки — Келеберди, і десь під обід старшого лейтенанта Фоку Бурлачука викликав комбат:

— У вашому розпорядженні два взводи першої роти. Терміново наведіть порядок на переправі. Дійте рішучо. В першу чергу переправте на той берег жінок і дітей...

— Слухаю,—коротко проказав тоді Бурлачук і, взявши з собою червоноармійців, повів їх до річки.

Не ступили вони й десяти кроків, як їх знову зупинив комбат:

— Ви що, на танці зібралися? Негайно візьміть із собою зброю! Хочете, щоб вас там загоптали? Чи зовсім не уявляєте, що твориться біля Дніпра?..

З великими труднощами протиснулися до причалу, де відбувалося справді щось неймовірне. З усіх доріг і стежок, прямо через поля і через сільські городи сюди текли й текли, валом валили з усього лівобережжя нескінченні потоки людей — жінки, старі, діти... Незоглядне скупчення худоби, машин, підвод, возиків... Мішки, ящики, а в кого — блаженська торба за плечима... Мурашило в очах від вировиська, ревища, сліз, плачу й крику...

Це був саме той закрут Славути, де здавен наводилася паромна переправа. Сюди в сорок першому підійшов Полтавський Зведений комуністичний полк, а в сорок третьому, «на плечах ворога» беручи Дніпро, тут на смерть стали кілька дивізій, а з ними і гармані Анатолія Пожарова...

З цим рятівним перекидом через річку на крутий правий берег червоноармійці, що відступали, пов'язували надію на скупий відпочинок після виснажливих переходів у серпневу спеку. Чорні від пилюги й смаги солдати прагнули ковтнути свіжої води з криниць, а коли випаде нагода, то й скупатися, може, востаннє в житті, у бурхливій дніпровій хвилі...

Командант переправи —нині письменник — Фока Бурлачук пам'ятає... Горять хліба, тріщить у степах стебло й зерно, паче крик живої істоти проноситься обпаленим полем. Але ж не залишати багатство фашистам... Ревуть недосені корови, молоко аж розпирає їм дійки, збилися докупи тремтячі отари овець і кіз... Стовпоторіння, мурашник... Содом і гоморра... І кожен

хоче протиснутися на паром, зачепитися за поручень, стати хоч би однією ногою на рятівний настил...

Але й у такій сутолоці знаходяться такі, що в кишеню за словом не лізуть.

— Пилипе, чоловіче ти божий! Куди ти спішиш? — підчувши, що енергійного, з візком селянина, який ліктями прочищав собі та своєму візкові шлях до парома, звуть Пилипом, підхоплює Антон Співак, старшина, давній товариш Бурлачука.

Лише мить розгубленості і відповідь:

— У Берлін, у Берлін, дорогесенький, спішу.

— Так ти ж помилився, Пилипе. У Берлін не туди, в протилежний бік...

— Хай тобі не болять мов... — хутко озвався Пилип, — я скоро тачкою розвернуся, а поки що поспробую зайти в Берлін з тилу. Земля ж кругла у нас...

Але знову натиснув некерований натовп, стихія. Заголосили жінки, заплакали діти... І тоді комендант переправи дістав із кобури пістолет і двічі вистрелив у повітря:

— Слухай мене, громадяни! Всім без винятку відійти від причалу і звільнити паром. Хто не виконає наказ, той за законом військового часу буде розстріляний...

Людська маса відхлинула, і червоноармійці взяли причал у живе кільце. Поступово все владналося, хоч багато хто ще намагався взяти червоноармійців сльозами, благаннями, тикав якісь папери. Але на паром проходили в першу чергу жінки, діти...

Досі перед очима стоїть картина: одна жінка, підперезана старим солдатським ременем, тягне на паром дитину і козу: «Пропустіть нас, голубчики. Як же ж ми будемо без годувальниці. Їй же місця не треба, я посадо козу собі на спину, пропустіть ради бога...»

Вже схлинула розгубленість, паром працював ритмічно. Бурлачук дозволив добровольцям подоїти корів, череда яких ревла, скупчившись на березі... І в цей час у небі повисли фашистські круки, на бриючому польоті вони почали розстрілювати все живе, що було на Дніпрі. Люди кинулися хто куди, зашарпалися злякані корови, схарапудилися коні... Дніпровий закрут перетворився в суцільне пекло, з якого, здавалося, не було виходу.

Паром був на середині Дніпра, коли над переправою пролетіло кілька хрестатих літаків. Скинувши бомби,

вони розвернулися, щоб зайти в нове коло. Здрігнулася, немов розламалася надвое земля, здриблилися стовпи піску й куряви.

Бурлачука кинуло на якийсь береговий камінь. Коли відкрив очі, то одразу глянув у бік парому, але не виявив його на воді. Тіла вбитих, поранених підхопила, кудись відносила течія. І тільки в рогозинні, під берегом, залишаючи на воді за собою червоний слід крові, билася в судамах незбагненно як уціліла коза...

2

Зеленими, схожими на тугі молоді горіхи плодами, округлим листям, мов широко розкритими очима, рукаста абрикоса дивилась у вікно. В будиночку на березі Київського моря генерал запасу Фока Федорович Бурлачук готував своє дачне помешкання до зими — нарощував підлогу, вставляв подвійні рами, утеплював вікна й стіни, фарбував. Там підсипав пісок, цементував, там пробігався фуганком по дошці, брав цвяхи і молоток... Своїми руками сімдесятирічний генерал готував житло, щоб мати можливість писати на дачі, працювати за письмовим столом і в проливні осінні дощі, й у хльосткі, крижані сніговиці.

Я давно спостеріг його все нещаднішу вимогливість до себе, з роками усе крутіше вміння самодисциплінуватися, берегти час, відпущений людині для життя на землі. Щоб утиснути в звичайну добу ще три-чотири години, Фока Федорович уставав до схід сонця, все раніше й раніше — і видовжував день...

Позаторік, ще працюючи в одному з науково-дослідних інститутів Києва, помічник ученого секретаря Бурлачук рівно о пів на сьому ранку приходив у свій кабінет і до появи колег, до робочого дзвінка неодмінно писав «свою сторіночку», а то й дві-три прози. Лаконічної, зітканної з відшумілого, але нуртуючого життя. Приходив у будень і свята, у вихідні, розуміючи, що мусить обов'язково встигнути, бо час, коли людині давно продзвенів полудень, уже неблаганно біжить од неї.

Запитував я в совісті мої
Мою вищу... вона мовчала,
І світлая зоря в душі моїй сіяла!¹

¹ Тут і далі вірші Володимира Раєвського подаються в моєму перекладі. — *Ол. Д.*

Якось непомітно під час наших зустрічей, а особливо — липневої поїздки на тихий берег Київського моря, Фока Федорович усе частіше читав мені з пам'яті поезії Володимира Раєвського, оздоблюючи читання глибоким коментарем. Досі я знав про Раєвського — незламного предтечу декабристів, заарештованого майже за чотири роки до повстання на Сенатській площі. Але що то були за знання, коли порівняти десь випадково читане з дивовижною розповіддю письменника-слідопита! Темнокарі очі генерала загорялися пристрасно: перепліталися рядки поезій з подробицями бойового шляху одного із перших витязів волі, що на ратному полі Вітчизняної війни 1812 року вдостойся багатьох орденів та золотої шаблі «За хоробрість». Та коли б тільки це! Володимир Раєвський був близьким другом Олександра Пушкіна і благотворно впливав на формування світогляду поета. За рішенням Олександра I Раєвського було заарештовано й віддано до суду, але винятково умілий самозахист майбутнього декабриста відкинув усі звинувачення. Так тривало до повстання 14 грудня 1825 року, хоч Раєвському, цьому «тираспольському в'язневі», двічі виносився найжорстокіший вирок — розстріл...

Зустріч за зустріччю...

Усе частіше й мої думки почали звертатися до образу, який прагнув змалювати людям сивий генерал. Процес його напруженої роботи над твором поступово втягував у перипетії сюжету й мене, хвилював. Бо де ж ти й коли ось так «готовеньким», сказати б, піднесеним тобі на блюдечку, почувш і діткнувш розумом до матеріалів численних судових процесів, свідчень життя поета в засланні, в Сибіру, що, злагоджені, склали б добру сотню тлустих томів — сотні й сотні пекучих сторінок монарших, жандармських звинувачень, за якими поставали спресовані мужність, благородство й лицарство «першого декабриста»! Саме вони і є непоборним і всепотужним відсвітом, що сьогністо передається через вокоління й у покоління.

Один із «найблагородніших людей» прогресивної частини тодішньої Росії, Володимир Раєвський буквально полонив Фоку Федоровича. І я зрозумів, що після своерідних повістей про декабристів — «Чернігівського

полку поручик» і «Спалені мости» — вимріюється і народжується надзвичайно цікава книга, яку сам автор втаємничено визначив «книгою життя». Вже й назва виникла: «Тираспольський в'язень».

Без розповідей про Раєвського якоюсь незаповненою здавалася душа; зустрічей із Раєвським я чекав і шукав, за ним починав сумувати. А генерал зникав і зникав на тиждень, на два. То після Іркутська подався до Одеси, то — до Молдавії, в Кишинів і Тирасполь... І свіжим, молодим сявом горіли темнокарі очі — Фока Федорович перевернув цілу купу архівних матеріалів, натрапив на малознаний, припорошений слід. І я завдяки новій розповіді ніби побував на березі Чорного моря, під платанами, й чув, як Володимир Раєвський розкритикував самого Олександра Пушкіна за його «Наполеона на Ельбі»... А потім ввижалася моторошна в'язниця, дзвеніли на руках і ногах поета ланцюги... Невеличкий просвіток, краєчок неба перед очима. Кусничок неба, з якого краплина по краплині стікає скупе світло в темницю. Стопекельно. Та що це? Дар долі? У в'язня з'являється щирий друг — проста собі весняна пташка шпачок. Шпачок злагодив гніздо під вікном в'язниці й співав поетові, що «печаль і життя не безконечні». Завдяки птасі поет «дихав волею», «вчився відчувати у шпака», він чув у словах непримирної пташиної пісні, що «вороги зісохнуть, як трава».

І раптом... шпачок помер.

Нащадок може прочитати прекрасну поезію Раєвського «На смерть мого шпака». А в сивого генерала, який привіз до Києва холодний уламок із колишньої тираспольської фортеці-в'язниці, вже вимальовувався цілий розділ:

Коли ще немовлям був у колясці,
Хто плин життя мого намалював...

Усе сильнішало моє переконання, що шкільні й вузівські програми з літератури й історії не розкривають нам із достатньою повнотою ту велетенську глибину людського духу, мислення, благородства, а значить, ми не знаємо і по-справжньому не поцінуємо і високість поезії, що звучить то гордим набатом, то ніжним лісовим джерельцем, еднаючись у милозвучному слові: РАЄВСЬКИЙ.

Перегорнуто сотні й сотні сторінок, припорошених пилюгою; під моноклем година за годиною прояснено забуту істину, що із сторіччя в сторіччя доносило вицвіле чорнило... Сивий генерал не приховував радості, що «натрапив» на загублений слід. І вже летів до Чити, а потім до Ленінграда, щоб «знайти». В дорогу кликав неспростовний документ, у дорогу вели рядки декабриста, звернені до дочки Олександрри. І не такі собі заримовані віршики, а передача святості самого духу людського через відстань і час змушували трепетати твоєю уяву. Бо все те батьківське й неперейденно життєве прочитувалося з думою про сучасне молоде покоління:

Коли у світ загаслий одійду,
Коли мене не буде більше з вами,
Не кину вас, до вас я ще прийду
Й чіткими, зрозумілими словами
До звіту вас суворо призову...

Зерна, вмерши, народжує нове зерно, тисячі зерен. Так і здатні на самопожертву відповідальність і дух людський.

Пригадую, якось, читаючи «Сторінки автобіографії», яку подав Анатолій Жигулін у своїй книзі «Вибраного», я раптом відкрив, що родовід цього прекрасного сучасного нам російського поета ведеться від «знаменитих Равських», які мали будинок у «давньому Воронежі». То були «далекі мамині предки. В орденах — генерал. В ланцюгах — декабрист і поет...»

Чи ж мріяти письменникові, який місяці й місяці по крихітці призбирував посвідки про життя «першого декабриста», чи ж мріяти йому про щирішу й прихильнішу усмішку долі на зарослому споришами шляху?

«Року 36-го, — писав Анатолій Жигулін, — наша сім'я переїхала на батьківщину матері, до Воронежа. Ми поселилися на тихій вулиці Лассаля в одному будинку з братами та сестрами мами — великою, бідною, але дружною родиною Равських, нащадків першого декабриста і поета Володимира Федосійовича Равського. В дитячому моєму вихованні, крім батьків, брали участь і мої дядьки й тітки Равські. Всім їм я дуже вдячний.»

Чи ж могла бути промовистішою духовна неперервність поколінь?

І Фока Федорович негайно вилетів до Москви на побачення з Анатолієм Жигуліним. То вже окрема розповідь і цілий розділ книги. Та добросердна зустріч — довгий зимовий вечір за спогадами... — дарувала доброму генералові нову назву повісті — «БІЛИЙ ЛЕБІДЬ». Птах, що символізує чистоту, красу, лицарство й поезію, був зображений на родовому, ще дворянському, гербі Раєвських... І ми, нащадки, вкотре і вкотре на конкретному прикладі пересвідчуємося, як справедливо розпорядилися історія і час із тими, хто своєю самопожертвою в ім'я людства здобув собі крила безсмертя: небо Раєвського, небо, в якому витає його БІЛИЙ ЛЕБІДЬ, будить душу, вчить незаспокоєності й небайдужості у всьому. «Ми по невідворотному закону залишаємо у спадок ідею для керівництва новому поколінню, і ця ідея росте, і буде, і повинна рости, й ніякі перешкоди не зіжмакають її». Так ясно й далеко дивився «перший декабрист» і так він мислив, бо твердо був переконаний, що за царювання Миколи I «Тридцять років Росія не жила, а із судомами рухалася під барабанний бій». Білий Лебідь, той, хто пустив у душу схожу на політ яскравого метеорита боротьбу пристрастей, став для нащадків хвилюючим світлим птахом. Адже білим птахам-лебедям і через відстані накреслено долею будити світанки, а значить, приносити на землю світло для людей.

3

Не дачна, на шість соток, оселя, а осончений рай на привозній землі! Що тільки не росте, що тільки не тягне зелені зав'язі, пуп'янки й пірця до сонця на любовно обробленій руками генерала розбуялій латочці землі на березі Київського моря! Яблуньки — ренет Симиренка, антонівка, малинівка; абрикоси, черешня, сливи, калина; угорська троянда, бузок, виноград, кизил, м'ята, айстри, люпин... Помідори, цибуля; огірки, що хапаються за понавтикувані кілочки, пнуться вгору...

«А оце посіяв кукурудзу і горох, так їх капустанка з'їла. То я корінці помідорів заховав у пластмасові стаканчики без дна — захистив од хижачки. Земля і рослина на ній люблять, коли ти їх доглядаєш, не шкодуючи праці, земля і рослина вчать дбайливості й мудрості. Посадив був троянду, а не подумав, що вона опиниться

в тіні абрикоси, яку щепив. І захворіла троянда, зів'яла краса. Чи забудеш на день-два про сапку — й заглушить культурну рослину осот, бур'яни. Дощ за дощем прориває небо, жовта ягода буквально озолотила гілля черешні, думав, буде рясний черешневий липень, а воно потекли плоди за водою по дереву... День крізь день і ніч крізь ніч негода: коли й не кличеш, ідуть дощі... Трава росте, справді-бо, як із води. І скрізь моя коса ходить. Коли вже братися за перо?! З тиждень як скопив, а дивись — отава вигналася по коліна. Не віриться, що тут, уздовж Дніпра, ще кілька років тому гуляли білі, жовті піски, а тепер садовина та городина щедро плодоносять...»

Білі, жовті піски...

Куди не кинь оком — білі піски й жовті піски...

Коли для вибору місця під дачу приїхав на дніпровий берег під Новими Петрівцями, де у війну здригалася від вибухів переправа, закипав од солдатської крові Славута і де тепер котив розливоди свої, кілька хвилин чув, як щемко калатає в грудях серце. Ось такі сипучі піски на Дніпрі бачив він, старший лейтенант піхоти, в сорок першому. Страшні, обагрені кров'ю радянських солдатів сипучі піски... Тяжкі піски, що вже кілька років печуть мені в моїй Долині смерті, яка на три сотні кілометрів нижче від Києва по Дніпру. Там, під Дерейівкою, старший лейтенант Фока Бурлачук був комендантом паромної переправи. Мабуть же, з ним устиг перемовитися останнім словом котрийсь із моїх хлопців, що склали Зведений комуністичний полк Полтавського автотракторного училища. Мабуть же, але все загубилося в пекельному вирівиську снарядів та куль, дніпрові хвилі й піску...

І досі перед Фокою Федоровичем постає жахлива картина: Дніпро й долина, запруджені худобою і людьми, проглядаються мов на долоні; схарапуджені коні, ревуть корови; нещадне сонце, пилюга, а фашистські «месери» безперервно довбають переправу; розбухлі трупи загиблих тягне на дно вода, засипає пісок; од крику і крові захлинається світ... А потім уночі, в лозах, несамовито, наче людина, вис кимось прив'язана до дерева коза...

У Долині смерті він був уже обстріляним офіцером, умів приборкати паніку, двома-трьома словами вселити

в чисте серце надію... Війна застала його на аеродромі у Вінниці, ворог несподівано скинув на них сотні бомб-жабок, прагнучи змішати небо і землю в суцільне криваве місиво. Перший бій... Перші втрати і відступ. Спека, а вони, зрошуючись солоним потом, з повними викладками за плечима йшли без перепочинку три доби, глянув у дзеркало — не впізнав себе, весь зарослий, у пилюзі, чорнющий, мов сажотрус.

Через переправу на той бік Дніпра з Києва дівчатка везли на машинах якийсь архів. Він одібрав транспорт, щоб урятувати поранених із затонулого пароплава — поранені стікали кров'ю, а для архіву знайшов підводи. Він, молодий офіцер із трьома червоними кубиками в золотих петлицях, не думав тоді, що за одним словом «архів» для нього, вже генерала, письменника, з роками відкривається святість цілих віків, живі голоси поколінь і народів...

Під Харковом ворог скинув повітряний десант. То були навчені, затяті фашисти. Спалахнув смертельний бій. І в тому нерівному поєдинку, хоробро утримуючи зрешечений фланг, упав підкошений кулями старший лейтенант Фока Бурлачук...

Тиловий госпіталь в Ак-Булаці, на Оренбуржчині. Думав, запахло могилою. В немилосердно болючі ночі й дні до тяжкопораненого в палату приходило марево — рідна Сніжна, миле вінницьке село з річечкою Хвосою посередині; річечка з'єднувала два давніх ставки з водяними млинами; там, у селі, ще маля малям, виборсуючись із лабет смерті, він чув добрий голос матері Марії, згорьованої вдови, яка мужньо витерпіла всі злі удари долі з шістьма діточками на руках. У чотири роки Фока залишився напівсиротою — хтось лютий і жорстокий перекинув човна, в якому плив батько. Була рання весна, скресала ріка — чорний слід злочину навіки сховався в пожухлих очеретах...

І неписьменна мати Марія, коли треба було, з ціпком у руці змушувала всіх шестірко дітей працювати і вчитися. Вона була вольовою, сильною жінкою, ця бідна селянка з найменшим шматочком землі серед злидарів Сніжної, сама сіяла, брала косу, сама скиртоправила. Будь-яка робота горіла в її руках. У Марії Бурлачучки з'явилася корова, коні... На все життя син запам'ятав багато материних порад, і серед них ось цю:

«Ніколи не сперечайся з дурнем». А ще віршика Степана Руданського:

Та учися, милий сину,
Та читай багато,
Бо ти дурнем останешся,
А я — твоїм татом...

В Ак-Булаці, коли після важкої операції марив кілька ночей, крізь забуття згадував не раз, як рідний дідусь витесав із дубових дощок для трирічного внука Фоки домовину. Дитину лихоманило, спопеляв жар, маленький Фока, так казали пізніше, був уже «обома ногами на тому світі», та мама відволодала гарячими напарами із зілля, відпоїла... Дубова труна потому довго стояла на горищі, в неї, мов у корито, зсипали різне насіння, висадки. В останню війну труна згоріла разом із старою селянською хатою...

Але назавжди залишилося з людиною передбачення матері та бабусі: Фока буде щасливий і живучий, бо тому, хто воскрес із мертвих, усміхнулася доля, і він мусить вірити в неї.

Повість про Володимира Раєвського — то віра в безсмертя людини, коли вже, здається, перепиняються й уриваються всі шляхи до життя. В «Білому лебеді» дідусь майбутнього декабриста також стягує цвяхами холодну маленьку труну, якій на горищі призначено засновуватися павутинням, а не трухлявіти в землі.

У тому ж таки Ак-Булаці Фоку Бурлачука захопила пристрасть дитинства і юності, з якою він пройшов усю війну, і дніпрову Долину смерті, — жадібне поривання писати допомогло вгамувати нестерпний біль. Новели, гуморески, бувалиці та смішинки старшого лейтенанта публікували фронтові газети. І один із друзів висловив думку, що у Фоки Бурлачука неабияке художнє обдарування, і варт би йому серйозно подумати про літературне покликання. І тоді відбулося незбагненне — втішений автор на довгі роки відклав перо. Бо перо колись обморозило його душу й мало не зламало долю зовсім.

Ще навчаючись у сьомому класі, Фока Бурлачук дописував у газету «Радянське село», що виходила в Харкові. Писав рідною мовою. Безпосередньо й схвильовано поетизував красу людей, працю і хліб. Як одного з кращих сількорів, школяра преміювали дво-

тижневою екскурсією до Москви. Безплатна дорога, та ще мама дала п'ять карбованців на витрати... Зійшов підліток із поїзда на Київському вокзалі в Москві — ситцева сорочечка, полотняні, простенькі штанці... Не встиг розгледіти першу високу будівлю, як ловкач-вуркаган у натовпі запустив руку в його кишеню — і витяг усі гроші. Що робити? Хоч плач... Підійшов міліціонер, розпитав — хто, звідки і куди? Подзвонив у Спілку журналістів. І за юним сількором прибула машина.

То була перша його дорога в журналістику — Москва зачарувала. Побував у Мавзолеї В. І. Леніна, відвідав чимало виставок, бачив, як друкується газета «Правда».

Із художнім пристрасним словом він вимріявав своє майбутнє, збирав народні пісні, бувалиці, приказки...

Та безглузда несправедливість тридцятих років люто обпалила юпака. На довгі роки, аж до поранення, він забув, що існує перо, заїхав од рідної хати за тридев'ять земель. Звідти, із Зауралля, добровольцем пішов у армію. То був вибір, адже другого вже не було. Зовсім не думав, що ось так, як невтомні підкорювачі верховин, долаючи метр за метром, віходять угору, так напружено, щабель за щаблем він підніматиметься по кругій і суворій дорозі військового, пройде шлях від рядового до генерала. Й тільки на схилі літ, геть посивілий, знову з непогамовною, молодечею пристрастю візьметься за перо.

Що то буде за творчість?

Прохронометрована скрупульозно день за днем низка фронтних епізодів, вражень, присмачена сміливістю уяви сповідь бувалого мемуариста?..

Тільки не це.

Йому, обпаленому кулями піхотинцеві, було що сказати, і він мав право сказати за себе, за бойового товариша, що зводився в останню атаку, за всіх... Адже ж не раз із відстані серця відчував, як холоне душа і хижо пробатовує по твоєму тілі кривавим кісцем костюмаха: тебе ледь дряпоцнуло, а товариш, із ким тільки-но розкурив самокрутку, вже пішов із життя навік...

Неймовірно — але ти знову живий і ти ще живеш! «Під Старою Русою... Тихо-тихо, здається, чути, як ворущаться корінчики весняної, пробудженої трави. Перше травня... Я кажу ординарцеві: «Віднеси мій костюм на склад, мабуть, одягну старий сьогодні... Не до параду — бої...» Хлопець одійшов на якихось п'ятна-

дцять метрів, як я покликав, наздогнав його: «Зажди, я зроблю все сам». Ми ступили ще кілька кроків. І в цю мить прямим попаданням важкого снаряда розтрощило бліндаж...

Чи от — біля латиського села Румба. Вечір, темно. Я читаю промову Уїнстона Черчілля. І бачу, що англійський лідер не туди верне. Зіскакую з машини, щоб піти у бліндаж і сказати офіцерам, що старий лис крутить хвостом. Знову ступаю кілька кроків. І чую: позаду, вдаряючи зірваними каменями у мої п'яти, розлягається вибух. Невідомо звідки пущений снаряд розбиває машину, в якій кілька секунд тому я сидів.

Мій ординарець кидається до мене з криком і сльозами:

— Та-ам, там мій командир?!

Приголомшеним, він ніяк не може повірити, що я, живий і неушкоджений, стою перед ним, що я і є його командир. На клоччя вибухова хвиля пошматувала брезент, на мільйони частинок порозривало мої книжки, що я возив у чемоданчику за собою. В мене була хороша бібліотека — повне зібрання Сергія Єсеніна, багато томів енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона, видання «Интимная жизнь монархов»... Дивлюсь, на місці, де стояла машина, зяє страшніюча кількадеметровая вирва, а мій чемоданчик — зрешечений і розкритий — висить на маківці розчахнутої сосни...

Той пробитий осколками чемоданчик я привіз із фронту як згадку, що міні, кулі й осколки цоховилини могли ось так прорешетити й мене. Це я здумав епізоди не з моторошних боїв, що досі іноді змушують мене здригатися у снах, а про випадкові снаряди, які прилітали не відомо звідкіль... І через них також життя солдата повисало на волосинці... Я один із тих, хто пройшов з боями фронти від першого дня війни й до останнього й дивом уцілів... Тому я вірю в долю. І солдат, що через роки став генералом, про війну не можу писати, надто жорстокою була вона, надто дорогою ціною дісталася нашим людям, щоб їй, осоружній, мати право ще непокоїти пам'ять. Я ненавиджу війну й не можу писати про війну... Спалені села; русяві, чорняві, біляві, з голубими, мов небо, з темно-карими, як терни, широко розкритими очима розпластані на землі, на дніпровському, на волзькому піску, враз осліплі, на все життя безрукі, безногі хлопці, які прагнули жити, не

долюбили, дійшли і не дійшли... Зрешечені, солдати сказали за себе все, що тільки може сказати людина, сповідуючись перед своєю совістю, складаючи свій синівський, воїнський звіт перед світом. Солдат, я з ними був у найжорстокішому вогненному пеклі, був як рівний серед рівних. Вони не знали мене як письменника, а тому, даруйте, — війна, — не моя тема...»

4

Його, письменника Бурлачука, любив незабутній Григорій Тютюнник і називав не інакше, як «мій милий генерал». Талановитий прозаїк дав сивому генералові рекомендацію до Спілки письменників. Пам'ятаю, на обласній приймальній комісії, затріпуючи смаглою п'ятірнею непокірне пасмо чорного, як галка, чуба, Григорій Тютюнник говорив про святу для літератора й актуальну сьогодні ідею невідробного чоловічого лицарства, про гордість і честь, що їх проводить у своїй чесній творчості й сповідує кожним кроком свого життя генерал, «який (Григорій це просто постійно підкреслював) сам пише». І, здавалося, навіть із зухвалою горбинкою піс, а не тільки жаскі Григорові очі зблискували тютюнниківським, неповторним, невщухним орлиним огнем! До Бурлачука, мов прощаючись перед нескінченною дорогою, Григорій зайшов у свій передостанній день, тримаючи в руках два примірники свіжої книжки «Огонек далеко в степи», на одній із них він залишив свій останній автограф...

Це ж не одну весну за вікном відцвіли звідтоді бузки. По акуратних драбинках, що вицвіли із вербового гілля генерал, дереться, кільчитья виноградна лоза. Матіолитья тихий приемний вечір побіля Київського моря, витає, вживається в небі, в повітрі, в землі добро і зло, вічне начало і вічний кінець. Десь цвіте квітка, наливається плід; десь під землею капустянка точить нору, щоб добратися й підрізати живі корінці...

Фока Федорович гортає вицвілі сторінки журналу за минуле сторіччя. І раптом запально схоплюється із стільця:

— Ти тільки послухай, послухай, що відповів Микола Бестужев на запитання журналу «Благонамеренный!» Послу-ухай:

— «Чому саме в Росії, у нас, значно більше дурних письменників, аніж дурних художників і навіть ремісників?»

— По-перше, тому, що художники і ремісники хоч абияк та повинні вчитися, а письменники і не навчаючись можуть псувати папір. На ремісників є управа; а з дурних письменників ні штрафів, ні мита не беруть. І по-друге, через брак здорової критики: бо ж письменника вона навчає. Найгеніальніший відчуває потребу в критиці, що показує достоїнства і недоліки твору. Коли немає сього воядя, то ми блукаємо наосліп...»

Хіба це не гостре розуміння вічного питання, що ставить перед літературним процесом і наш день, хіба не живуть декабристи й сучасними літературними болями, хіба їхня висока моральність, благородство чоловічої душі — то вже минуле, скинуте з наших кипучих, космічних рахівниць?!

Він, сивий генерал, а ще невтомний трудівник-літератор, за достовірними історичними джерелами, що знайшов ще під час служби в далекому Іркутську й Читі, а потім, багато перемисливши, передумавши на фронті, поглибив пошуком у архівах Ленінграда, Москви, Молдавії, Олександрії... повернув Україні призабуте ім'я гусара-добровольця з нині кіровоградського села Краснознам'янки Івана Сухини, пізніше — Івана Сухинова, удостовного срібною шаблі з написом «За хоробрість» у «битві народів» під Лейпцігом. У Зерентуї, на каторзі, чернігівського полку поручик і один із наймужніших декабристів, Іван Сухинов на рівні начальника генерального штабу продумав план повстання в'язнів з тим, щоб одірвати несходимий Сибір од прогнилої, рабської царської Росії, та несподівана зрада підло зітерла задум...

Він, сивий генерал, що тридцятирічним офіцером командував переправою на Дніпрі, вчаровано й мудро розповів нам у своїх книжках про Павла Пестеля, Михайла Луніна, Павла Вигодовського, Івана Пуцина, Олександра Одоєвського, Гавриїла Батенькова, Василя Давидова, Сергія Муравйова-Апостола, Івана Якушкіна, Сергія Волконського... І духовна велич «богатирів, викуваних із чистої криці з голови до ніг», як сказав про декабристів Олександр Герцен, з припорошених архів-

них джерел живою силою переселилася в серця нащадків, свідків уже космічної, атомної доби.

Кілька рядків із численної пошти...
Юрій Петренко з міста Олександрії:

«Спасибі вам за прекрасну повість «Чернігівського полку поручик». Ви повернули нам героїчного земляка, а українському народові його славного сина».

Валентина Лебедева з Борисполя:

«Я двічі перечитала «Спалені мости» від першої сторінки й до останньої. Плакала... Це були сльози радості й гордості за наших чудових предків, борців за волю народу. Ви навіть не уявляєте, яку прекрасну, потрібну книжку подарували молоді».

Листи, телеграми, бандеролі, посилки з книжками й статтями про декабристів... Їх дуже багато: з Чити, Ленінграда, Москви, Іркутська... Пишуть науковці, історики, просто читачі... І ці листи — найкращі рецензії для не ласканого увагою літературної критики сивого генерала, який пише сам, пише важко, скрупульозно звіряючи й зіставляючи факт за фактом, знаючи, що неправда, в яку повірили, стає істиною. А історія неправди не прощає.

...Широким листям, наче великими зеленими очима, розлога абрикоса вдивлялась у вікно. То правда, мабуть же, що все людське бережуть, розуміють дерева, гінкі, добрі дерева в його саду над Дніпром. Вони чекають його приїзду, огортають тишею, коли він сідає за письмовий стіл, дарують листяну мелодію. В чоловічій красі, лицарстві декабристів Івана Сухинова (Сухини), Михайла Луніна, Володимира Равського, що, ще раз народжені, з'явилися з-під пера Фоки Бурлачука, відгранюють непідробні суто бурлачуківські перлини — висока моральність, внутрішнє благородство і чистота.

Це те, що не замулюється, а передається від покоління до покоління.

Мить зводить людей, і вона ж їх розводить. І, буває, не на день, а на цілі роки. Так трапилось в нас із Костею Івановичем Саквою.

Під свічкастими тополями на краю Салівки, сусіднього з Келебердою села, що через Дніпро, якраз навскоси до Долини смерті, я нетерпляче чекав рейсового автобуса і в душі колошматив журналістське невезіння, правильніше — свою легковажність, бо то ж як було заздалегідь у листі не повідомити чоловіка, а той, зовсім не здогадуючись про мої раптові відвідини Салівки, подався собі кудись у Комсомольськ щось купити, а там, як сказала дружина, по дорозі ще, може, й заскочити з ночівлею до знайомих.

Літні поїздки в громадському транспорті надзвичайно складні, маршрути від села до села, від села до райцентру чи міста дуже запружені. Автобус не гумовий, а бажаючих їхати видимо-невидимо. І все переважно жінки з дітьми, літні та старі люди... Але ж і залишатися в Салівці не випадало. До сьомої вечора я мав устигнути на домовлену зустріч із мешканцями Чикалівки, і мусив неодмінно протиснутися в автобус, щоб проскочити на правий берег — хай навіть доведеться весь шлях просидіти на задньому колесі або простояти в дверях, як журавель перед вирієм, на одній нозі. А там уже чи попутною, чи пішки, підбігцем, а якось можна добратися.

Невеликий, схожий на довгоносіка, що підкошує незміцнілі корінці буряків, темносірий автобус якось несподівано вирипнув із посадки і різко пригальмував, здійнявши шлейф курави. Натовп одразу заходився штовхатися. Задні натиснули на передніх, сильніші на слабших, у цій давці я незчувся, коли опинився в салоні, який спереду повільно звільняли пасажирки, що прибули в село і виходили через передні двері, протискуючи до виходу відра, кошики, сумки...

І раптом у гурті тих, хто залишав автобус, я перехопив погляд чийось гострих сіро-блакитних і чомусь ніби благальних очей, що пильно вдивлялися в мене. То був середній на зріст чоловік у завеликому темно-синьому піджаці, що обвисав на зсугулених плечах;

одразу запам'яталося його хворобливе, землисто-блїде обличчя, рівний, загострений нїс, що підкреслював схудлість, коли не сказати старечу висохлість тіла. Марно силкуючись затриматися в проходї й на якусь мить зупинити людський потїк, що лементував, тиснув до виходу, чоловік, не зводячи погляду, дивився на мене, нїби хотїв щось сказати чи запитати... Але людська течія виштовхнула його на вулицю.

Автобус повільно зрушив з місця.

Тїльки й тепер чоловік продовжував якомсь благально, з невимовним жалем дивитися на мене через вікно, і менї здалося, що такий погляд може бути в людини, коли вона дивиться на когось затомлено, немов крізь колючі дроти...

Я одразу, коли тїльки зустрїлися наші погляди, вгадав його, але боячись обїзнатися, не осмїлився вголос покликати: «Костю Івановичу!..» А тепер відкинув сумніви, бо то був таки він, Саква, від кого я отримав десь із десять листів і ще до цієї нашої першої зустрїчі знав чимало про нього. Перший піонер і перший комсомолец села Салївки, а потїм сїльський учитель чи не з сорокарічним педагогічним стажем, доброволець Полтавського зведеного комунїстичного полку, потїм розвідник 976-го стрїлецького полку, в'язень п'яти гітлерівських тюрем і концтаборів, серед них моторошного Бухенвальда, і знову сїльський учитель, пенсіонер... — він писав менї лист за листом. І я буквально виколював зір, щоб прочитати, розгадати затаємниченї ребуси старечого, колись калїграфїчного, красивого почерку:

«Здоров'я все частїше й частїше підводить. Як не одне, то друге. Хронїчний бронхїт і ефіземи. Тиск 55 на 90. Пульсація слаба. Квалїсть неймовїрна. Буквально нашіпговую себе пантокринами та валїдолами. З вересня доведеться знову лягти в кардіологічне віддїлення, підтримати серце, бо дуже дрейфе... І лікар радить обов'язково «зробити зарядку акумулятора».

У роботу впрягаємося з дружиною Ольгою Пилипівною вдвох, помалу ворочаємося по господарству. Похворїємо, підлікуємося — і вперед!..

Я зрозумїв, що таке творча праця, коли хоч трохи скуштував її сам. І спиш — думаєш, і проснешся — думаєш. І мислї течуть. Хочу сказати, що мої статтї друкуються, як не на першій, то на другій сторїнцї райгазети. Доки написав статтю «Я поїду на Україну».

(про спроту-дівчинку, яку евакуювали на Схід), то багато сліз уронив.

Але не писати вже не можу. Кореспондентство приносить мені втіху. Я вроді народився вдруге. То мене зв'яли, як учителя (уявіть тільки: я вчив аж три покоління села, з 1932 по 1972-й рік!), а тепер весь район знає, що я ще й кореспондент. Дві мої статті на конкурсі «Вікопомний подвиг» відзначені грамотою і грошовою премією. Недавно райгазета надрукувала нарис про мене «І сам молодіє». Бо воно так і є. Пенсіонер, я, взагалі, не скучаю, завжди кудись спішу. Спішу передати молодому поколінню все, що пережив я і мої ровесники. Відчуваю, що роблю велику справу — пропагую рідну історію, виховую молодь на кращому прикладі земляків. А значить, усі в районі знають, що я ще живу і трудюсь...»

У тому ж листі Кость Іванович ділився радістю, бо нарешті — через скільки років!.. — його знайшли бойові нагороди: орден Вітчизняної війни другого ступеня і п'ять медалей. Посвітлішало на душі в людини. «Бо це для мене, — зізнавався, — багато важить морально. Адже після війни, після жорстоких поневірянь і страждань я повернувся в рідне село без нічого, немов обезславлений. Документів ніяких. Навіть не числився учасником війни. Хоч, коли був розвідником 976-го стрілецького полку (це після розформування Полтавського зведеного), то мене представляли до нагороди. Та хіба доведеш усе те комусь, якщо військові архіви зникли в клетоті 1941 і 1942 років... А я з цілого полку вцілів, можливо, один... Хто тебе вислухає, виправдає, захистить? Але я не замкнувся в собі, пересилиючи власне горе, йшов до людей, ніс їм свою все ж незаплямовану совість».

У тій же Салівці, як виявилось, рейсовий автобус має ще одну зупинку біля сільського кладовища, там розвертається, робить коло і знову пригальмує на краю села, під тими ж тополями, де я зустрівся з Саквою лише очима.

Кость Іванович самотньо все ще стояв на зупинці, очевидно ж, сподівався ще раз побачити мене. Худющо-худий чоловік, що от-от погойднеться од вітру (подумалось), він наче б тримав на зігнутих плечах якийсь тяжкий, непосильний гніт, що його більше не міг не-

сти. Навіть зоддалеки мене знову приголомшили його очі, той погляд — немов протиснутий крізь колючі драти. Болючий, пекучий погляд, у якому, здавалося, кричала душа.

Я попросив водія затриматися на хвилину.

2

Саква — торба, що за плечима.

Прізвище предкам Кості Івановича дали козаки, бо зухвалі були запорожці у своїх походах на чайках та байдаках по Дніпру аж до Царграда, дотепні, коли збиралися повеселитися під столітніми дубами-неливами. Переказували, що на славіній Хортиці утворили вони дружний кіш — Сало, Чорнобай, Карабиш, Тимошенко, Бондаренко...

Одного разу в горобину ніч прибився до них юнак із високою гідністю в душі й з порожньою, дертою торбою за плечима. Пан хотів проміняти кріпака на гончого пса, та він утік за пороги... Так і назвали його — Саква.

То були справжні козаки. І в бою лихі, і корінням своїм цупкі, глибокі, бо жили по сотні й більше років, ще й честь та совість свою вміли берегти, мов зіницю ока.

Так гуртома, коли зруйнувала цариця Січ, піднялися вони вгору по Дніпру і поселилися на голих пісках та солончаках, зарослих полянами, молочаями і нехворощею.

На сто першому році життя помер дід Кості Івановича — Тихін, ровесник Тараса Шевченка. Двадцять п'ять весен забрала в чоловіка армія, всю молодість, а відпустила пізно, то й одружився пізно, але був багатодітний. Коли став зовсім кволий, то, було, випускає худобу з хліва, а назад загнати не може, і тоді підійде до вікна й старечим голосом почне гукати: «Санько, гоп! Манька, гоп! Марфа, Галька, Ванька,— гоп! гоп! гоп!» То ті вже знають, що їм треба робити. І хай буде надворі сніг чи дощ, босоніж вискакують з хати і ловлять худобу.

В російсько-турецькій війні брав участь дід у других Степан Саква, помер віп, коли в село вступили фашисти. Від нього, також столітнього, почув онук багато розповідей про минулу хоробрість наших солдатів. А особливо

запам'яталося прислів'я, що було мірилом воїнсь-ської доблесті, бойовим заповітом: «Або груди у хрестах, або голова в кустах». Ці слова Степан Керелович (Кирилович) нагадав онукові на другий день останньої війни, коли фашисти бомбили Кременчук. Костя прийшов попрощатися. А ще сказав: «Ну що з того, що німці напали на нас, що багато на шляху народів загубили. Як прийшли без слави, так без неї і назад заторохтять. Немає такого сказаного чорта, якому б не скрутив роги наш народ». І підкріпив своє слово Шевченковою мудрістю, в якій безмежно кохався: «Тече вода в синє море та не витікає». Ось так і дух наш, і душа наша».

Від батька Івана Яковича, який виріс сиротою, але вмів майструвати все, що тільки могла вигадати людська уява,— вишневі ярма, кленові занози, колеса, вози...— Костя перейняв любов до рідного слова. Не зупинявся батько перед ціною, платив шалені гроші за старі книжки. Одружився на Орині, такій же наймиці, як сам. І прожили кожен майже по сотні років. Довгий час батька прозивали Іваном Саквенею (торбочкою), а потім, коли він став незамінимим і теслею, і столяром, і чоботарем, і кравцем, і ткачем, і пічником, і покрівельником, і скиртоправом..., то шанобливо почали величати: «Іван Яковлевич». Бо знали, що він самотуж здобув грамоту, навчився добре читати (навіть німецькою) і навіть виписує газету, вміє малювати географічні карти. Одна з карт висіла замість килима — на всю ширину кімнати: дві великі земні півкулі. Часто, лежачи на долівці, притрушеній лепехою та васильками, батько розповідав дітям і сусідам, що приходили на посиденьки, про чужі країни і звичаї.

Запам'яталося, як уважно слухала Сакву, час від часу перепитуючи, бо недочувала, дев'яносторічна баба Кушніренчиха, яка була ще кріпачкою пана Вороньковського. Батька цієї знедоленої пан проміняв якомусь попові з Козельщини на гарного пса...

Не раз заходила на вечірню балачку і стара-престара баба Ганна Плахотник, вона пам'ятала часи, коли селяни в Салівці платили податки за вікна і двері. Збудує хтось хату, а вікна проріже маленькі, щоб був менший податок.

Як зашморг, душило й подушне.

А тому нерідко було: народиться немовля, опеленає

його повитуха та й покладе на комин, а сама з породіллею стане молитися, щоб господь швидше забрав невинну душу. Полежить сердешне без груді, без теплого матиного молока день-другий, та й закоцюбне, захолоне. Люди поплачуть крадькома і закопають на вгороді, під вишнями, бо на кладовище нехрещеному дороги немає.

В громадянську війну найстарший син Івана Сакви — Олексій воював з біляками. Воював, доки не зборов його десь у Києві тиф...

І ріс Костя з десяти років сиротою, прихилившись до дядьків та до Радянської влади. У 1922 році, як відкрили в селі школу, пішов Костя у другий клас, бо вже вмів читати і писати, вчився легко, був ударником. Став піонером і культармійцем — «Учись сам і навчи читати старших». Не шкодуючи сил допомагав селянам долати неписьменність. Як юний учитель, працював у дві зміни, заочно закінчував Кременчуцький педтехнікум.

У Кременчуці стояла 25-а Червонопрапорна ордена Леніна Чапаєвська дивізія. І хоч за браком вчителів на селі Саква перебував на брощі, однак наполіг, щоб його взяли в армію. Курсант, він готував молодих командирів.

Цікаво характеризує Саква свого командира Зінкевича:

«Щоденно ретельно голився, обмундирування на ньому було завжди випрасуване, охайне, чоботи начищені до дзеркального блиску. Любо було дивитися на його виправку. Добре освічений, а тому, хоч наша частина палезала до технічних, на параді гарнізону нам вніесли подяку. Відважний командир Зінкевич і в війні виявив себе мужньою людиною. Але неспростовна істина в приказці: сапер помиляється лише один раз. Зінкевич спіткнувся на мінному полі...»

На другому році служби Сакву відкомандирували в Полтаву — 73-й стрілецький полк тієї ж дивізії. Він — замполіт роти. Випускав стінгазету, проводив заняття у групі молодих командирів. Одного з перших стахановців Червоної Армії, його фотографували біля розгорнутого прапора дивізії.

Повернувся знову в рідне село, працював старшим піонервожатим, роботу поєднував із навчанням у Кременчуцькому педтехнікумі. Став членом ВКП(б).

Червень сорок першого видався теплим, заронив світлі надії на літо. Була неділя. До Сакви приїхала дружина, і вони рано подалися на Дніпро. Тихо хлюпочуть білі лебеді на воді. Встає сонечко. Краса божа... Вирішили піти на базар, щось купити. Зупинились у натовпі біля будинку командирів, або, як його називали тоді, — «Дума». На вежі цього красивого будинку відбивав позивні Москви великий годинник. Коли це над натовпом, як грім серед ясного неба, тривожний голос Левітана: вій-на...

Сакву зарахували до районного винищувального батальйону. Копав протитанковий рів уздовж Дніпра, ще не думаючи про те, що саме ось тут йому з товаришами доведеться невдовзі стояти на смерть, скроплюючи кров'ю синучий пісок. Досвідчений сапер, Саква будував у селах бомбосховища. Нічні чергування, наглі нальоти фашистських літаків. Кров, рани і смерть...

З Полтави надійшла телеграма: «Негайно пришліть комуніста, що в змозі тримати зброю в руках». Це, як виявилось потім, поквациво, за один день формувався зведений полк. То Саква, чоловік малодітний (мав одного сина), попросив, щоб послали його.

Пам'ятає шарккий — у димах і пожежах — шлях до Полтави. Фашистська авіація скинула бомби на Кременчук, зірвала Крюківський міст, зруйнувала залізничну вітку... Вдалося прорватися лише до Кобеляк. Перечекали, доки відремонтували дорогу. І в Полтаву прибули тільки вдосвіта. Там з обкому направили в Червоні казарми, на курси підготовки політскладу.

Одного дня, по тривозі, був сформований Полтавський зведений полк. Доозброїлись і швидко пішли на Південний вокзал. Там уже чекав їх ешелон. Сакву визначили в бокову охорону. Ніколи було навіть підігнати одіж, взуття. Сіли у вагони і доїхали до станції Кобеляки, вийшли і зробили марш-кидок на сімдесят кілометрів у Кишеньки. Огородами повели в бік Дніпра. Йшли швидко, хто в чому — в черевиках, у чоботях... Він обмінявся з кимось новими чобітьми, а черевики закинув у куці. Потім дуже шкодував, бо чоботи були великі, набив ногу так, що на ступнях позакипала кров. Досі наче в пекельному сні кружеляють назви населених пунктів, річок, урвищ...

Розвернулися в Кишеньках і пішли вздовж Дніпра, перетнули Псло і річку Орлик. Усе маршем, без

передішки. Вперед, вперед!.. Біля Двірниківки їхня перша рота першого батальйону зайняла оборону, розосередилася в чагарях та лісі, щоб пильнувати за кожним метром Дніпра.

В тому секторі, де довелося стояти Сакві, гойдався в березі човен. Підкралися до нього і вклякли: на міліні, уткнувшись обличчями в пісок, бовталися три розпластані трупи. То були німецькі розвідники, яких розстріляли бійці кишеньківського винищувального батальйону. Молоді, здорові фашисти — вони пройшли всю Європу, щоб так безіменно захолюнути в чужому ліску...

Звідси, з кущів, помітили наступного дня човен. Він плыв з боку Дерейвки на лівий берег. Веслувала жінка. Її затримали і відвели в штаб полку. То, як виявилось, була німецька розвідниця, що добре знала російську мову.

Ось так зривалися перші плани гітлерівців по блискавичному форсуванню Дніпра.

І зав'язалися жорстокі бої, особливо в напрямку Успенки, Дерейвки й Чикалівки, пізніше — Долини смерті. Вал за валом рвалися німецькі солдати на лівий берег у районі села Низи, сучасного Комсомольська.

12 серпня наші розвідники під командуванням військового техника другого рангу Михайлова витримали нерівний нічний бій. Але не здали переправу.

На очах Сакви трапилось трагічне — пішов на дно плаваючий евакогоспіталь «Клим Ворошилов». Ніхто з тих, хто був далеко на березі, не знав, що фашисти вимагали від капітана здати пароплав, причалити його до пристані, а отже, використати для своєї переправи. Попервах капітан розгубився — на борту поранені... Ризикувати їхнім життям?.. Та коли фашисти відкрили артилерійський вогонь і пароплав одержав перші пробоїни, капітан дав команду причалити, звернути на міліну.

Німці одразу ж захопили пароплав, тих, хто міг іти, вигнали на берег, а тяжкопоранених повикидали за борт... І, залатавши пробоїни, почали самі вантажитись, щоб на пароплаві форсувати Дніпро.

Але тут ударила артилерія Полтавського зведеного полку. Пароплав потонув...

Через два дні — знову під Дерейвкою, біля долини — рятуючись од ворожого артвогню, сів на міліну ще один

парошлав-евакогоспіталь «Совнарком». І загорівся. Екіпаж і поранені стрибали у воду, але мало кому вдалося врятуватися. Крики тієї трагедії розлягалися на кілометри...

І тут бійці полку рятували потерпілих.

Вздовж Дніпра зводились оборонні вали, протитанкові рови. На ці роботи були мобілізовані старі люди, жінки, підлітки Полтавщини. Вони копали, виплітали з лози тини, щоб не осушався, не обвалювався пісок. І все це під безперервним вогнем артилерії, під шаленими нальотами фашистських літаків, що на бриючому польоті розстрілювали людей.

Найпекельніше вировисько вогню лютувало на відтинках Славути, де, на думку фашистів, наводилися наші переправи. Вночі повисли парашутні ракети над Дніпром біля Келеберди, але ворог промахнувся, вибухи розчахували ріку вище, в районі селища Піддубне, і нижче — побіля Дерейівки та Мишуринога. А справжні переправи вціліли. Рятуючи людей, худобу, цінності, безперервно працювала переправа, якою командував Степан Петрович Павленко, нині ветеран праці. Йому допомагали тоді бійці зведеного полку.

В тому шалі горя і сліз пригадуються Костеві Івановичу й кумедні випадки...

Взвод саме одержав од місцевих колгоспників різні продукти — кавуни, садовину, молоко... Під куц лози один босць поставив гвинтівку, а біля неї поклав пляшку з протитанковою запалювальною рідиною. Гвинтівка погойднулася, впала, розбила пляшку — спалахнув, завітівся у темряві фосфор, наче смолоскип.

Німці одразу ж відкрили вогонь.

Через день, також уночі, розвідгрупа стала на весла, човен швидко наближався до берега, як один із бійців притулився до борту і випадково роздушив пляшку. Спалахнула гімнастерка, штани. Щоб не стати живою мішенню, бійці перекинули невдачу за борт, занурили у воду, та так і тягли його за човном.

На березі ту розвідку бійцеві довелося провести потім майже роздягненому, хапаючи дрижаки...

Запам'яталось багато що, коли не все...

Один старшина зчинив серед білого дня паніку серед німців. Він осідлав білого коня, накинув на себе плащ-накидку і, пришпоривши гриваня, пустився на ньому галопом через село: «Чапа-ай!.. — розляглося. Німці

подумали, що то прорвалася червона кіннота, відкрили безладний вогонь. А коли зрозуміли, то відважець устиг запам'ятати що й де в них розташовано.

Зухвалу вилазку через Дніпро в Деревку здійснила вночі група політбійців, очолювана помічником начальника штабу полку капітаном Михайлом Соломоновичем Фрідманом. Було знищено роту мотоциклістів, спалено кілька танків, визволено й переправлено на лівий берег велику групу поранених червоноармійців з плаваючого евакогоспіталю «Клим Ворошилов», що їх полонили німці.

А починалася вилазка надзвичайно круто. Пригадує її учасник Іван Іванович Сироватка... Насеред Дніпра над десантниками замолотило. Снаряд розривався за снарядом. Зашарпало в здіблених хвилях човни, кілька з них перевернулось. Крики і стогін у нічній воді, дехто не вмів плавати... З великими втратами група дісталась до берега. На дно пішло все, окрім гвинтівок СВТ і гранат.

У вогненному смерчі, що здивився після розриву снаряда, навіки зник Паливода; впав у пісок тяжкопоранений Павло Журавель. У береговому шелюзі його перев'язали, але кров продовжувала текти...

На колодах, на дошках рятували поранених. У сутінках, коли мокрі, голодні, стомлені, пересохлими губами пили теплий чай, зрозуміли, що недорахувалися багатьох.

Досі печуть сльози в чоловічих очах... Заплакав, не витримав веселун, заспівувач роти, колишній будьоннівець Павло Потапович Бойко, він же голова колгоспу з кременчуцького села Кобелячок. Мов брата, обняв його партгрупорг Грінченко (ім'я Грінченка не запам'ятав), високий і сивий-сивий головний агроном Потіцької МТС, котрому судилося впасти трохи пізніше, в бою за Нижньодніпровськ. Засумував голова сільради з Келеберди Архип Бабець, відважний розвідник, що першим кидався в бій, а з бою виходив останнім; похилив опечалено голову командир першого батальйону майор Стулов...

Тільки ж і гордість сповнила їх, бо на всій ділянці оборони полку від Псла до Орлика ворогові так і не вдалося навести жодної переправи.

19 серпня полтавців змінила 30-а стрілецька дивізія, що сформувалася на Донбасі.

Саква бачив, як горів Новомосковськ. Ворожа авіація бомбувала місто, посеред вулиць стогнали бійці, стікаючи кров'ю, здригалися в передсмертних судомах коні...

Біля кладовища батальйони розвернулися, всі рушили до траси, що вела на Нижньодніпровськ. Починався наступ — від піщаних горбів...

Тут із Саквою прилучилася предибенція. Несподівано відступала якась частина, і капітан, начальник штабу батальйону, послав Сакву дізнатися — в чому ж річ? Саква побіг, та частина вже знялася з оборони, і Саква опинився серед німців, що повели рішучу атаку. Отак біг серед чужих, не помічав більше ні крику, ні пострілів — біг, біг і біг, аби вислизнути з моторошного мішка. Перевів подих лише тоді, коли впав безсило на піщану кучугуру; за нею, виявилось, були бійці з його батальйону. Тут капітан Сазонов сказав: «Загинемо всі, але не відступимо ні на крок!»

Не вляглась пилюга, не розвіявся дим, як на наших бійців пішли на повен зріст, із засуканими рукавами фашистські автоматники. «Тримаймося-а-а!» — тихо і владно передалося в окопах від бійця до бійця.

Все досі добре пам'ятає Кость Іванович:

«Якраз на мене йшов кремезний фашист з автоматом. Молодий здоровило. Я прицілювся, щоб наповал покласти його, не було іншого виходу. Але моя гвинтівка СВТ так забилася піском та сажею, що не можна було повернути затвор. Я вдарив по ньому лопатою, по затвору. Мертво. Затвор наглухо заклинило. І тоді я кинув у фашиста гранату, а сам вискочив з окопа, щоб спуститися в долину, куди бігли назгинці наші бійці, міняючи оборону. І в цю мить щось мене вдарило по лівій руці, наче ломом... По-пластунському, волочачи руку, прострілену кулею навиліт, я поповз у кукурудзу. В цьому бою я вже не був бійцем...»

Госпіталь.

Кость Саква потрапляє в розвідроту 976-го стрілецького полку. Командир молодший лейтенант Михайло Корякін. В Ірміно їм вручили прапор полку. Там же Сакві, як кращому солдатові, в день свята Жовтня передали посилку-дарунок жінок Челябінщини, в ній

були в'язані рукавиці, носові хустки, сухарі й смажена курка...

А вночі спалахнув бій, що тривав три години. Там і Сакві довелося пробиратися крізь полум'я палаючих майстерень, щоб підстергти і підбити фашистську танкетку.

Під Голубівкою під кулями розгубився політрук, застрелився. І командування розвідкою взяв на себе лейтенант Корякін. Три доби стояли на смерть солдати, не їли, забули, що таке сон. А коли на четверту ніч таки продерлися до своїх, до штабу полку, то у всіх губи потріскалися від спраги, на них заpekлася кров...

Роту передали в розпорядження штабу дивізії. Головним для Сакви стало «ходити в щупальцях», тобто майже навромацки у невідоме й ризиковане, але неодмінно привести «язика».

Одного разу троє — Саква, Іван Потапенко, а третій (Кость Іванович називає його просто: Решетилівський, бо прізвище не пам'ятає) такий високий, чорнявий силач... переходили у містечку площу й потрапили раптом під неймовірний обстріл, довелося залагти під будинком, а руками нагрібати перед собою щось схоже на бруствер, бо ніколи було діставати лопату. Позаду стіна будинку, ніяк перебігти, відповзти вбік — одразу наткнешся на кулю. Розуміли — майже безвихідь...

Не встиг поворухнутися Потапенко, як біля нього розірвалася міна. Контузія... Решетилівському зрешетило не тільки рюкзак, а й спину. Це Саква побачив, коли скотився до них. І в нього рюкзак був пробитий кулями.

Ледве затихла стрілянина, як Саква, повзучи попластунськи, почав підтягувати поранених у рівчачок, а потім, не розгинаючись, на своїй спині «перевозити» товаришів під двоповерховий будинок. І раптом, коли звів погляд угору, то вкляк: у вікні другого поверху, дивлячись якомсь поверх хлопців, курив цигарку німецький солдат, утримуючи автомат на поруччі. «Все, гап-лик,— подумав, а сам зіщулювся, стиснувся, мов пружина, і чекаю, що далі буде. Хлопцям не кажу нічого. Бо хоч кажи, хоч не кажи, а ми перед німцем, мов на долоні, незахищені зовсім. Посиділи трохи, німець чомусь не стріляє, може, справді таки не бачить. Тоді я встав і, не ховаючись, швидко переніс почергово

товаришів від одного будинку до другого в трохи безпечніше місце. Там зустрів двох солдатів, що покидали десь гвинтівки й, могло бути, що готувалися здатися, перебігти до ворога. Бувають же такі, що рятуючи себе, свою шкуру, забувають про воїнську честь і про свою Батьківщину. Тоді я ще не міг припустити, що через деякий час опинюся сам, але ще в складнішій, безвихідній ситуації... І свою миттєву слабкість буду спокутувати все життя, пройшовши крізь смерть, крізь колючі драти...»

Першим пориванням було розстріляти дезертирів, а потім одумався, суворо й рішуче наказав обом, котрі змалодушили, обережно взяти поранених, а сам звалив на плечі зброю своїх товаришів, і пішли вони попід будинками, час від часу зводячи погляди на небо і здригаючись, бо над містом точився жорстокий повітряний бій і розлягалася артилерійська канонада.

Під просторим будинком усі зупинилися перепочити. З причілкового вікна визирало кілька дитячих голівок. І Саква тільки в цю мить пригадав, що це було перше вересня. Він оглянув себе, наскільки дозволяв зір, і помітив на рукавах гімнастерки кров. Густу, запечену кров. Кров своїх поранених товаришів, яких він переносив, рятуючи від смерті.

3

Пам'ять болючо й гостро, мов бритва, промацує шлях полку до Атаманівки... Просувалися полями, окутані непроглядним туманом.

У сутінках затопили кухню, але вечеряти не довелося. У штабі одержали повідомлення, що полк оточили німці. Будь що треба прорватися під прикриттям ночі та сивої пелени. Встигли, знайшли рятувчу можливість, увійшли в Первомайськ. Але виявилось — західну околицю міста вже захопив ворог. Доки розвертався полк, розвідгрупа вступила в бій навально, сходу. Раптовість принесла успіх. І полк зайняв оборону.

А перед Саквою і його товаришами постало нове завдання — прорватися в Голубівку. Попервах усе складалося добре. На шляху зіткнулися з німецькою моторизованою розвідкою, зім'яли її, далі проникли в Петрівку, де зосередилися великі сили противника. Ви-

явивши себе, розвідгрупа вже не могла уникнути сутички. Нерівний бій. І під прикриттям усе того ж густого туману вийшли в поле, в яри.

З кожним переміщенням танули сили, бо на собі довелося нести вже й поранених. А їх було багато.

Повертались назад і виявили, що Голубівку зайняли гітлерівці. Отже, шлях відрізаний, без бою не пробитися.

До ночі тримали оборону в курганах, а в темряві добралися до Ворошиловська. Там у місцевих жінок залишили поранених, випросили в пекарні хліба, бо три доби голодні вели безперервні бої. Треба було бачити кожного — чорні від втоми, обгорілі. Та й чи могло бути інакше, коли в тилу ворога доводилося робити двадцятикілометрові вилазки щодня.

Саква «ходив у щупальцях» з шахтарем із Голубівки. То був сильний, фізично здоровий чоловік. Прізвище зітерлося в пам'яті...

На роз'їзді стояв німецький патруль. То Саква і шахтар зайшли з тилу, перерізали телефонний кабель. Рота залягла в полі. А двоє підповзли до залізничної вітки й почали вистежувати вартових, щоб несподівано здійснити кидок за «язиком».

І що ж? Один із наших бійців закашляв. Німці зчинили несамовиту тривогу. Розвідники кинулись у бій. Розривна куля потрапила шахтареві в живіт. Ризикуючи собою, Саква випіс товариша з бою, відтяг у посадку. Бачачи, що зривається операція і він усе одно не витримає, помре, шахтар попросив, щоб Саква залишив його. Але той тільки стиснув зуби і тяг смертельно пораненого на собі. В Голубівці жили мати, дружина і троє дітей шахтаря...

І настав фатальний день.

Командир роти Корякін, рішучий харків'янин, до війни працював слюсарем, підібрав групу з десяти бійців і сам її очолив.

За Первомайськом розкинувся чистий і рівний степ, а за ним — радгосп, за радгоспом — яр, а в яру — ліс. По другий бік яру вишиналися крута гора, а під горою зачаїлося село, в якому закріпилися німці. Наступу тут не було кілька днів. Лише час від часу спалахували короткі перестрілки.

Розвідники вивчили кожен горбочок і рівчачок.

Аж тут серед дня, мов град, на розвідників посипалися снаряди й міни. Злетіли в повітря кулеметні гнізда, батальйонна гармата та машина з снарядами. Небо змішалось з землею.

Кажуть, кинь ножа у вихор — і потече кров... Так відбулося й тут, артилерійський вал відтяв шлях до відступу на зручну позицію, стогін поранених, паніка... Саква ще ніколи не відчував зблизька, що таке стихія натовпу і як блискавичне усвідомлення безвиході ламає ще хвилину тому, здавалося, непохитних людей. Не можна сказати, що то страх, мов удар електроструму, передався від тіла до тіла, від душі до душі, заволодів усіма, але трапилося щось незбагненне. Фашистські автоматники виростили з туману, як з-під землі. Вони підкралися лісом, перемахнули, невидимі, через яри. Артналіт в одну мить припинився. І автоматники почали косити, розстрілювати людей. Відступати немає куди, позаду — відкрите поле. Хто спробував тікати, той падав підкошений, паче серпом...

Важким каменем падає кожне слово:

«За коротких кілька хвилин фашисти повністю знищили весь батальйон і нас, десяткох розвідників. Хтось, тяжкопоранений, у непам'яті несподівано закричав; хтось упав на товариша... Та все поле враз укрилося тілами загиблих. Стогін і кров... І ніякого виходу. Все... Комбат із командиром роти прагнули залізти в якусь чи то пору, чи то вирву, заховатися, але автоматники накрили їх гранатами...

Безвихідь і безсилля відчув і я... А це — ганьба. Хотів ще вистрелити у ворога, а потім у себе. Але хтось за спиною збив мене. Та, мабуть, ні такі — то, чомусь раптом здригнувшись і завагавшись, спіткнувся я сам, бо близько за спиною не було нікого. А тільки в метрах восьми на мене були націлені дві автоматні цівки.

Піти на самогубство? Ще встигнути? Але ж ти ще так багато не встиг... Навіть не сказав останнє «Прощай» — дружині, матері, дитині й сонцю... Не помстився за кров і смерті твоїх товаришів... Ти ще не встиг на землі зробити нічого, що в твоїх силах.

І я... підняв руки».

Його обеззброїли, зняли чоботи, одяг. Видерли шапку, рукавиці, що надіслали в посилці жінки з Уралу...

Мороз стояв жалючий, десь за двадцять градусів. Полонених, мов худобу, погнали у Костянтинівку, на територію хімзаводу, там виник концтабір.

Холод, воді — ні ковтка, баланда з горілого зерна, политого бензином чи гасом. Та й того лише по півлітрі на душу... Й немає в що взяти. Підставиш пригорщу, а воно витекло, бо фашист зловтішається, з реготом б'є по руках ополоником. До того ж повз того, хто розливає, роздає баланду, ти мусиш проскочити не затримуючись, бігом... Зупинишся — постріл, у кращому разі — удар дротяним батою чи шлангом. Хто пробував утекти, той заплутався, як здобич у павутині чи сітці, в колючих дротах і висів розстріляний, доки й чорнів...

Дизентерія, черевний тиф...

Кожного ранку з табору виносили сотні трупів — затоптаних, затерзаних, добитих... У таборі були заводські бомбосховища, то в них кагатували мертвих.

На різдво підпили фашисти влаштували дике полювання за в'язнями. Стріляли в зігнаний натовп — у дітей, жінок, старих, котрі розшукували своїх рідних, що підійшли під дроти. А потім варта почала стріляти у вікна будинків.

Знову сотні вбитих...

Невдовзі Сакву і ще чотирнадцятеро полонених забрали обслуговувати госпіталь. Робота каторжна. Копали ями для мертвих, розвантажували машини, кололи дрова. А вночі доглядали за пораненими.

Одного дня до полоненого підіслали жінку, всю в сльозах. Саква відкрився їй, сказав про своє вчительство. То була німкеня, яка тривалий час жила на Україні. І за Саквою почали стежити, як за комісаром. Учитель — в уяві гітлерівців — це все той же пропагандист...

У табір привезли п'ять мішків непроточеного проса, підпрілого, напівотруєного, і в'язні відмовилися його їсти, не вийшли на роботу. Загрожував розстріл. Та, на щастя, виручив лікар, чех чи словак; він поставив вимогу перед німецьким начальством про заміну їжі.

В госпіталі лежали поранені німецькі солдати, і коли їх вантажили на машини, Саква зумисне випустив з рук носилки, бо, окрім пораненого, ніс ще й награбоване ним, а награбованого було в цього фашиста особливо багато, то поранений ударився, закричав. Сакву збили в ніг, почали стусати носачами.

Виручив усе той же лікар, він наказав виносити окремо поранених і їхній вантаж.

Із шафи викрали флакон ефіру, сподіваючись із його допомогою приспати озброєну охорону і втекти. То фашисти схопили п'ятеро підозрілих і відвезли їх у Дніпропетровську в'язницю.

Так Кость Іванович опинився в одиночній камері.

Після відбою, об одинадцятій ночі, виводили на прогулянку. Йдеш коридором, відстань од переднього до тебе п'ять метрів, руки заломлені за спину, пальці щеплені...

На кожного в'язня випадало по три охоронці.

Юшка з нечищеного буряка, та й тієї ледь більше склянки на добу...

Одного дня привезли на завод у Нижньодніпровськ. Штрафна команда... Працювали до виснаги за «потрійною лінією оборони» — вантажили і розвантажували машини з боєзапасом.

У дні боїв під Харковом в'язні утворили групу, яка контактувала з підпіллям, через «потрійну лінію оборони» передавали дані робітникам нафтобази, а ті ще далі — через жінок. Кільком в'язням вдалося прорватися на волю, заховавшись у цистерни, в яких нібито везли бензин на передову. На кількох конспіративних квартирах у місцевих жінок переховували зброю, карти, компас... Чотирнадцятьом в'язням через дірку в горожі, що прилягала до складу і була добре замаскована, вдалося втекти і перейти лінію фронту.

Після цього фашисти вчинили в таборі терор — кожного десятого з в'язнів ставили до стінки для розстрілу. Тільки ж жоден не зрадив товаришів.

А через деякий час радянська авіація скинула бомби на склади, але не дуже вдало. Звісно, загинуло багато німців, однак найважливіші склади не підірвалися.

Всі зрозуміли — товаришам, що втекли, вдалося дійти до своїх. Це підтвердилося й тим, що в таборі посилювалися репресії. А тих, на кого впала підозра, знову посадили в камери-одиночки, роздягли майже догола, загнали в телячі вагони і відправили в Німеччину, в концтабори IV-A (Фір-А) і IV-B (Фір-Б). В цю бухенвальдську «десятку» потрапив і колишній вчитель із Салівки.

Незаперечно, що це був Бухенвальд, мережа колю-

чих дротів віддалилася в поле, все, що відбувалося в таборі, фашисти тримали в суворій таємниці.

Дивом, ще з Дніпропетровської в'язниці, Сакві вдалося було зберегти гімнастерку, в комір якої він зашив верхню сторіночку свого партквитка. В перший же день у Бухенвальді Сакву повели в баню. Гімнастерку несподівано відібрали й спалили. В приміщенні, де була баня, розташувався і крематорій, звідти постійно валував густий і ядучий дим. Після купання кожному дали старе обмундирування вільгельмівської армії, на якому спереду і ззаду були написані букви «SU» (радянська колонія). Табір IV-A був загальний, з нього брали на роботи, а табір IV-B був для штрафників. Одного дня Сакву взяли на роботу в табір IV-B, де жили конвоїри. Багато про цей табір Сакві розповів полонений поляк: навезуть у табір людей, а потім ураз вони десь діваються, ще й показав двері, до яких нікого не підпускали. Там завжди стояв вартовий... Саква зрозумів, що то був крематорій. Коли ж пізніше Костеві Івановичу довелося читати сторінки з життя Ернста Тельмана та про його страту, Саква зрозумів і подумав, що саме той поляк і був свідком страти полум'яного Тельмана. Очевидно, він бачив усе з вікна на горищі — як привезли в Бухенвальд вождя німецьких комуністів і як спалили його.

Помістили Сакву на карантин у дерев'яний барак, що стояв на палях, підлога вся в дірках. Тоді різко похолодало, потяглися дощі, розгулялися холодні вологі вітри. Від протягів, від гречаних висівок, що їх давали не більше півлітра на добу, голодні, майже роздягнені в'язні почали масово вмирати.

На різдво табірна варта понанивалася, і один з полонених вирішив відвідати свого земляка, котрий перебував у сусідньому бараці. Будь-які контакти в'язнів категорично заборонялися. І хоч зустріч земляків відбулася таємно, про неї дізнався шеф барака. Почалася розправа. В'язнів вишикували, з'явилася спеціальна лава, на яку ницьма поклали нещасного, роздягненого геть... Один з поліцаїв почав зловтішатися, засвистів гумовий шланг із свинцевим наконечником, кривалі пасмути прополосували спину. Оскільки те биття здалося шефові поблажливим, то шланг перейшов у руки другого, потім третього фашиста... Цей уже всівся на полоненому, закури́в цигарку й заходився відпускати

свої нові «двадцять п'ять з примочкою». Нещасний кілька разів втрачав свідомість, а потім почалася моторшна агонія — з рота катованого несподівано полилася цівка з клюкви і гречаних висівок, бризнула катюзі в очі, заліпила носа і рот... І тоді фашист знесамовитів украй, бив і бив нещасного, хоч той був уже мертвий...

На початку сорок третього року Сакву в групі найнебезпечніших в'язнів погнали у Вітенберг на труболиварний завод «Йоля», де він пробув майже рік. Набряки від постійної надголоді, заточення в сирості, в задусі спертого барачного повітря й темряви — без сонця... Увечері приганяли з цеху в барак і барак брали на замок, а вранці — зворотна дорога. За найменшу провину тягли в підвал, де завчено і з насолодою відпускали фірмові «двадцять п'ять з примочкою»...

В'язні чинили опір, тільки-но виникала можливість. Так протягом трьох місяців свідомо браковано штампували якусь важливу для німецької зброї деталь, кожен знав, що вона нестандартна. Виросла ціла гора браку і, коли прибув генерал, диверсію виявили, все наштамповане повезли на переплавку.

У в'язнів був досвідчений «диригент» з Київщини з досить незатишним прізвиськом — Стукач. Цей Григорій Стукач був відчайдушний і справді безстрашний чоловік, то ж не диво, що довкола нього всі гуртувалися. Не раз, ставши біля віконечка камери (цей прозір виводив на вулицю і був знадвору закручений колючим дротом, а всередині закладений металевими ґратами), співали рідних пісень: «Сижу я в неволе...», «Варшав'янку», «Смело, товарищи, в ногу...», «Думи мої...» Співали так, щоб невпокору радянських в'язнів чули полонені з інших країн, кого варта прогонила повз вікно. І тоді під бараком збирався натовп, який поліція хутко розгонила.

В рухові опору брали участь і два німецькі майстри — Вілій та Фріц.

Як тільки Саква потрапив на завод «Йоля», його, німця, поставили працювати на кухні. Вона була одна — для німців-робітників і для полонених. Але казани і продукти були різні. Ризикуючи життям, Саква крав продукти і передавав товаришам. Там здружився з полтавцем із села Великі Липняги Семенівського району Єгором Бобрицьким. Той також був дуже слабкий, і Саква підтримував його. Вже після війни Таня і Марія,

дочки Бобрицького, дякували Костю Івановича за врятування від голодної смерті їхнього батька.

Наприкінці сорок третього опинився в Рурі, в Гемері — концтаборі для військовополонених усіх армій. Там було ув'язнено більше 20 000 радянських людей, 10 000 французів, 15 000 італійців, англійців, американців... Лютував тут «Рудий Сашка», на жаль, білорус. Він хизувався тим, що міг одним ударом убити будь-кого з полонених. Перед визволенням цей табір повстав, і багато в'язнів загинули. Але ж і «Рудому Сашці» не вдалося уникнути помсти, полонені втопили його живим у туалеті.

Пошарпала доля Сакву і на вугільних шахтах, що побіля міст Шталле, Бохум, Ессен... Працювали на глибині півтори тисячі метрів, задуха, вугільна і кам'яна пилюга, а харчування тільки й того що жменька гнилої брукви, шпинату; хліб із колючими висівками й кукілем, не більше чотирьохсот грамів на добу.

В кого легені вражав туберкульоз, той опинився в Гемері і вже не знав дороги в життя. Барак — «конвейер смерті». Дехто свідомо калічився, відрубубав собі пальці, падав у вибій... Але тільки ще більше ускладнював свою долю.

Тричі самокалічився і Саква.

То одного разу в рану насипав солі, то прокотив вагонетку так, щоб вона перерізала два пальці на нозі, то — вже через усю ногу...

Але звільнення від роботи не дали.

І тут допоміг порадою один лікар — треба зірвати шість нігтів на обох ногах. І в серпні Саква потрапив до лікарні — затекли ноги і торс...

Покалічившись, Кость Іванович вирішив зробити з себе «оселедця». Роздобув солі, замішав круту ропу. І — погнало на воду... До ранку надуло, наче пузир.

Перевели в загальний табір Гемер. Восьмий блок. Тут працював лікар з Полтавщини, він і виходив земляка, а його одужання приховав од німців.

Аж до дня визволення Саква тільки й виконував роботу, що туди й назад, туди й назад переносив весь день одне і те ж каміння. Цю зарядку в'язні іменували: розминка...

Там же, в шахті, вчитель зв'язався з тельманівцями, мужніми антифашистами. Від них одержав кличку

«Калита» і «Кременчук». Особливо дружив з Віллем і Фріцем, тельманівцями. З ними одного разу підмовив в'язнів проспівати в забої «Інтернаціонал», а потім з піснею пройти між бараків.

Коли союзні війська оточили район Гемера, гітлерівці замислили свій найтяжчий злочин, вони вирішили умертвити весь табір. Такий був наказ Гімлера.

Протягом восьми днів в'язням не давали нічого їсти. Та ось змінилася ситуація на фронті, почали знову гудувати. Потім ще три доби без їжі, перегода — п'ять. Мертвих уже просто не встигали вивозити, щоб закагатовувати, і кагатовували в підвалі. Там після визволення виявили 7 000 трупів.

Та, на щастя, французькі полонені, звідкись дізнавшись, що отруєний хліб, повідомили про це американське командування.

14 квітня в район Гемера ввірвалися американські танки.

Саква настільки ослаб, що не міг навіть звестися на ноги. Він схуд до сорока семи кілограмів, самі кості... Кості та шкіра, та глибокі, запалі очі... Виручив товариш з Кіровоградщини Ремінний, який із неймовірними зусиллями поповз у місто і роздобув пригорщу зерна, п'ять картоплин і три пряники.

То була перша і рятівна їжа Сакви.

Поверненням у життя було залучення Сакви до випуску газети збірного пункту радянських громадян. Полонений написав про свою безвимірну радість знову бачити Дніпро, рідних людей і висловив віру, що більше не буде на землі спустошливих просік смерті та колючих дротів, що здушують людський подих.

Попереду було ще немало принижень, недовір і випробувань, але то була вже рідна земля. В числі репатрійованих учитель з полтавського села Салівки працював на Волзі, на відбудові сталінградського заводу «Барикади». Був електромонтажником, ковалем. У Салівку повернувся лише в 1947 році. Й заплакав, бо навіть у скрутні кадровій і матеріальній не повірили, не допустили до учнів. Працював ковалем у колгоспі — з трофеїв складали й ремонтували сільськогосподарську техніку.

Вчителів не вистачало. І, нарешті, хоч і не дали йому окремих, свій клас, але дозволили читати предмети вибірково — географію, біологію, хімію, фізику, вести уро-

ки з фізкультури, з трудового навчання. Власне, всі предмети, які тільки знала шкільна програма.

Педагогічна праця була його романтикою і захопленням, вона ж принесла йому любов односельців, які — чи були старшими від Кості Івановича, чи його ровесниками, чи за віком онуками — але всі називають його шанобливо: «наш учитель».

В останній рік праці в Сакви почалися шлункові кровотечі. Потрібна була кров, багато свіжої крові. То вісімнадцять чоловік одразу ж запропонували свою допомогу.

Через якийсь час знову спіткало нещастя — складна операція. І знову потрібна кров. У той же день відгукнулося сімдесят п'ять чоловік.

Коли лежав на операційному столі, то марив. Бачив піби колючі дроти, що заснували все. І він крізь них мусив неодмінно продертися. Іншої дороги до людей, до життя вже просто не існувало.

І то не ввижання, а реальна картина, що поєднала в його стражданнях і Дніпро, і Бухенвальд, відчутно постала перед недужим.

Трапилося це після Гемера. В глибокій шахті в'язні, а серед них і Саква, відмовилися працювати другу зміну підряд. І пішли до клітки, щоб піднятися на-гора. Але звідти всіх грубо погнали назад — цінками, батогами з свинцевими наконечниками...

Сакву змушували взяти вибійний молоток, бо німець-вибійник уже залишив роботу в забої, і в'язень мав стати на його місце. А отже, від постійної пилуги за два-три місяці зовсім доконати свої хворі легені й опинитися на «конвейєрі смерті».

Спершу Саква прикинувся, що нічого не розуміє. Але німець грубо наполягав, тикав у руки вибійний молоток. І почалося... Забій відстав. Німцеві загрожувала відправка на фронт. І він уже дав рукам волю — бив Сакву, як тільки міг і по чому тільки міг, роздер йому носа, дряпав до крові обличчя, очі... Кричав. Кричав, як зрозумів Саква, що він уже зустрічав цього радянського агітатора на Україні, в сорок першому йшов на нього з автоматом, але той раптом кинув гранату і тяжко поранив його. Німець стверджував, що тепер він не відступить, помститься, бо він все пригадав, пам'ятає.

Складалося так, що це саме через Сакву озвірілий фашист був поранений і втратив військову кар'єру на

Сході, але тепер він уб'є полоненого, бо чого б то через радянського комісара йому мала загрожувати відправка на фронт!..

І, зіптовхнувши Сакву униз, на дно вибою, що був під великим нахилом, фашист почав кидати зверху каміння, щоб добити в'язня. І добив би...

Та на щастя, нагодився Фріц, все той же антифашист і товариш Сакви. Він заступився за нещасного й допоміг перевести його в інший штрек до старого німця.

Але це було трохи пізніше. А в ті моторошні хвилини у вибої, коли згори летіло каміння, Кость Іванович ніби побачив реально свою смерть. Побачив той пекельний другий день вересня сорок першого. Дніпрова долина... Прямо на нього йде фашистська лава, і йде фашист, з оскаженілим обличчям, тримаючи в руці, на провісі автомат... Не уникнути потопту, не відбігти... Півсотні метрів. Ще менше... Солдат Саква ніколи не ховався глибоко, бо знав — бачити належить все, що відбувається не в окопі, а на поверхні його. Але гвинтівка СВТ забилася, не відкривається затвор. Линув на затвор води з фляжки, а потім спробував рвучко повернути його лопаткою. Таки — заклинило... А перед ним уже зовсім поруч знавісніла — ось така ж, як тут, у шахті... таки вона! ось ця сама!.. — пика фашиста. Зверхній, бездушний погляд... Чорне дуло націлене прямо в серце... Ще крок... Ще два... І Саква зриває кільце гранати, кидає її перед собою в гада... А сам вискакує за товаришами з окопу й біжить у сарго, а з нього в кукурудзи, щоб потім і в снах усе життя ввижався йому той нелюд...

Але тепер, на операційному столі, йому бачилася не дніпрова долина, а рурська шахта. Скинутий фашистом по скосу вибою униз, полонений Саква одразу скочив на ноги і, уникаючи удару каменя, що вже летів згори і свистів над головою, інстинктивно відскочив убік, зіщулився, притиснувся до стіни і скрикнув од болю...

Рука лікаря-хірурга Левка Миколайовича Алещенко злегка лягла на лоба, розгладила волосся. Трохи збоку від нього, помітив, стояв ще один його рятівник-хірург Іван Петрович Данилейко; він тихо сказав: «Все минулося, заспокойтеся, Костю Івановичу... Вже все гаразд... Будете жити!»

Учитель пильно глянув на людей, на світ, ще не вірячи в рай земний, що йому ще раз подаровано життя. Сонячне проміння впало прямо у зіниці, осліпило, і він

побачив: надворі — в лагідних шелестах дерев, у золотих передзвонах осокорів — світиться сонцем його щасливий вересень, про який він так багато мріяв і який так болюсно виглядав, вдивляючись у нього навіть звідти, з далекої фашистської неволі, крізь колючі дроти.

За вікном на луках, під хвилию Дніпра, галасували діти, ганяли м'яча. Їм він мав ще раз розповісти багато-багато про рідну людину, про мир і рятівну крихту хліба на землі. Справжню ціну всього цього — найдорожчого — він пекучо й гостро збагнув до кінця, пройшовши стільки неймовірних кіл гітлерівського пекла... І тепер, знову народжений, ще мусив провести свій найкращий, найсокровенніший шкільний урок.

ЗУБЕР, ЗВ'ЯЗКОВИЙ КОМБАТА

1

На кучерястій вишеньці — на очах немов... — розквітають перша, друга, третя пелюстки... А за ними от-от загоряться цілі гілки, і почнеться свято живого вогню-весноkvіту!..

Так і в творчості: одна доля зачіпається за другу, веде пошук, ти під враженням сили духу, краси людської, простої душі — тільки ж устигни, мерщій пиши!..

Та в якусь несподівану мить усвідомлюєш, що безсилий зупинити свій пошук, бо вже хочеш і мусиш знати більше і ще знайти, щоб побачити цілу картину, оту вишеньку в білому квіті...

Але ж процес вивчення матеріалу і написання твору не безконечні, можуть остудитися враження і опастися свіжість відчуття... А до того ж, не виключено зворотне: дозволившись надміру, можна опинитися раптом, мов шахіст, у цейтноті, «на висячому прапорці»... — адже твір про конкретних, живих людей, з котрими ти зустрічався, розмовляв, листувався... І вони, безумовно, чекають... У декого — ти приголомшений, бо ще вчора зустрічалися, говорили... — раптом згасло життя... А слово твоє забарилося, не встигло віддати належне людині... Навчений таким жорстоким ударом і уроком, просто мусиш зробити негайний хід. Бо ж пригадай, яку безвимірну радість приносила тобі кожна знайдена доля, кожна деталь... А тепер що? — переінакшилося все? Твоє

душевне піднесення — через графіки і через оте настійливе «треба негайно подати «рукопис» — перетворилося несподівано у виснажливі, пригирчені поспіхом муки. Творчість не визнає насилля і його ж не терпить душа. Художню неякість не виправдаєш браком часу, отим завченим: «підтиснули терміни», «не встигав»...

Щось подібне трапилося в мене з цим романом, що забрав багато років, а писався швидко, у два наскоки, в різний час, і кожного разу — під пресом видавничого графіку. Відкладати далі твір було просто неможливо, та все ж мене тішила надія на значно глибше повернення до теми пізніше, сподівання на те, що пошук спалахне після публікації з новою силою, знайдуться нові люди. І — продовжиться осилення теми, прихопивши з собою раніше знайдене, з чим ти просто зріднився, набере нового смислу те, що залишилося за рядком. Бо не спроможна навіть найвишуканіша пов'язь слів замінити оту пекучу потребу людської душі висповідатися перед бойовим побратимом, перед згорьованими матерями й осиротілими дітьми, перед пам'яттю і перед собою. І знайти людину — навіть, здавалося, зовсім зниклу у вирі війни...

«15 листопада 1976 рік.

...Пише вам Зубер Григорій Кирилович із Кременчука.

Хочу висловити свою щирю вдячність за «Пам'ять Долини смерті», яку я оце прочитав і залишився дуже задоволений, оскільки і я також, можна сказати, причетний до цих боїв на Дніпрі.

Коли в книгарні я взяв у руки вашу книгу, то мені стало душно і я в ту ж хвилину, не читаючи ні слова, вискочив на вулицю, звичайно, заплатив у касу.

Я цю книгу давно чекав і думав: невже не знайдеться жодної людини, яка б зацікавилася історичним минулим і розповіла нашим дітям про бої, що відбувалися тут, у сипучих пісках? Я коли почну пригадувати ці бої за Дніпро, то мені часто, як докір, кидають: що, мов, ти знаєш, про війну, коли сам лише місяць був у армії, а на фронті й того менше, дець десять—дванадцять днів?.. Я не одному казав: а чи знаєш ти, що я останнім залишав передову поранений, не рахуючи комбата і замполіта, які потім дійшли до Кіровограда? І це з цілого батальйону, що вступив був у бій на Дніпрі...

Але я не про себе хочу розповісти, а про тих, хто форсував Дніпро в Долині смерті, в районі сучасного Комсомольська й Редутів, навпроти Чикалівки та Успенки.

Тоді мені було сімнадцять. Родом я з села Дмитрівки, що поряд із Редутами. Тобто, з місцевого населення, кого призвав польовий військкомат. Сьомого жовтня, увечері, одразу по визволенні села, нас вишикували в лісі й дали команду: три кроки вперед, хто раніше служив у армії, тобто — навчений. І відіслали їх у той 1245-й стрілецький полк, я так думаю. Тоді казали: на Редуги. З ними пішли й люди з наших сіл Дмитрівки, Дуканичів, Підлужжя...— мій дядько Клим Зубер, мої сусіди Ілько Жук, Грицько Солоний, Левко Плескач та багато інших...

Числа 15 жовтня з тих боїв повернувся комбат Кирилін Юхим Ксенофонович. Він розповів мені, що там творилося і що звідти ніхто не вийшов живий — або потонув у Дніпрі, або загинув у пісках.

В один із тих днів я стояв на варті неподалік від Дніпра і на світанку затримав обоз і командира дивізії, за що особисто від комдива одержав подяку перед строем. Комдив носив бурку, їздив на коні, прізвище, звичайно, не пам'ятаю, але — грузинське.

З того дня мене перевели із взводу ПТР до замполіта, а на передовій мене одразу ж забрав до себе комбат Кирилін, у нього був я ординарцем. З Кириліним я пройшов до села Млинок, де першого листопада сорок третього року мене поранило. Командир полку майор Парамошкін, замполіт — підполковник Урбанович, секретар партбюро Дементін із Свердловська. Всі подробиці, описані в «Пам'яті Долини смерті», добре знав мій комбат Ю. К. Кирилін, який був там і за наказом командуючого 53-ю армією генерал-лейтенанта І. М. Маннагарова переплив знову Дніпро, щоб прийняти щойно сформований батальйон. З цим батальйоном ми перетнули Славуту в Солошиному, навпроти Куцеволівки. На понтонному мості нас бомбив німець і ми, хлопчачи (так і казали: пацанва...), порозбігалися так, що потім у стрій нас дві години збирали. В бій вступили за село Медяне або Дачне (Успенської сільради), там наш полк зустріли перехресним вогнем власівці та німецька артилерія. До вечора з цілого полку залишилося 68 чоловік... Це справжнє пекло і більше нічого. А відступати не можна,

тільки вперед. На другий день залишки 1-го батальйону передали в 3-й. Я особисто відводив.

У штабі полку на мене чекав Кирилін, ми мали переправитися на лівий берег і прийняти новий батальйон.

Того ж вечора наступали на село Млинок, але не змогли його взяти. Тоді тих, хто залишився з нашого батальйону, кинули на Петрівку, яку ми брали двічі, а потім пішли на Успенку і під Успенкою нас знову розбили німці. Але й ми боролися затято.

Кілька років тому з комбатом Кириліним, який зараз живе у Куйбишевській області, ми побували біля братської могили в селі Млинок і поклали квіти. 2 800 солдатів і небмундированих — в одній братській могилі... — при визволенні села...

Старший лейтенант Кирилін пройшов від Курської дуги до Кіровограда, визволяв Кременчук, був на «Острові смерті», з боями брав на правому березі Успенку, Крюків, Млинок, Бурти... В передмісті Кіровограда був тяжко поранений. Його відшукали млинківські піонери-слідопити.

В 1968 році з комбатом ми зустрілися в Кременчуці. Стоїмо на вокзалі, плачемо, як малі діти, потім я спохопився, загадав про квіти і вручив троянди його дружині Ользі Захарівні.

На другий день у селі Млинок відбулася незабутня зустріч. Саме в бою за це село мене тяжко поранило. Перев'язку зробив мій земляк Левко Плескач, із сапрати, але, маючи, я не міг тоді зрозуміти, як він потрапив у наш батальйон. Трохи згодом тяжко поранений (під Успенкою), він лежав у госпіталі в Кременчуці, там і помер у непам'яті. Я кожного року кладу квіти на його, на братську могилу.

В боях за острів Крячок брав участь наш дмитрівський Андрій Іванович Дереза, під Успенкою він узав у полон штаб німецького батальйону, привів кількох офіцерів, за що, як писала дивізійна газета, був нагороджений, а трохи пізніше загинув.

Кілька слів про Ю. К. Кириліна. Він учасник боїв під Москвою (кадровий офіцер сибірської дивізії), після поранення й госпіталю потрапив на Орловсько-Курську дугу, з боями дійшов до Кіровограда, але, крім медалі «За Перемогу над Німеччиною», не має нічого. Інвалід Вітчизняної війни другої групи...

Переписувати не буду, бо, коли перечитаю, то порву. Це в мене завжди так».

Тоді я ще не знав, що із зв'язковим комбата ми подружимо щиро і назавжди. З ним побуваємо у придніпровських селах — Чикалівці, Салівці, Успенці, Редутах, Кам'яних Потоках... Не кажу вже про листи — їх набереться до півсотні. А тому можна було б, звичайно, згадати епістолярну повість про війну очима зв'язкового — настільки вражають деталі, підмічені цим чоловіком.

«Я не критик, звичайно, але у вашій розповіді мені подобається все. Тільки, кажучи щиро, мене шокувало ваше якесь зневажливе слово «кирзяки». Та, знаєте, про ці кирзяки в той час просто мріяв кожен солдат, бо ми ходили в обмотках, які не всякий умів, як слід, закрутити навколо ноги, бо це вимагало вміння і забирало багато часу. Їх щоразу треба було перемотувати. В цих «кирзяках» ходив тільки комсклад. Ось так-то, шановний...»

Зубер захоплювався книжками, мріяв про свою бібліотеку, постійно скаржився мені, що дуже важко придбати цікаву художню чи історичну новинку. Дружина частенько бурчала на нього: приносиш усяку макулатуру. А сама кожну придбану чоловіком книгу довго не випускала з рук. У їхній родині любов до рідного слова прищеплювалася ще до школи, діти вміли берегти найсвятіше.

Під час однієї з розмов поскаржився, що не тільки письменники, а й військові ще мало пишуть про трагічні, маловідомі сторінки війни. Купив був невеличку книжку командуючого 53-ю армією генерала І. М. Маннагарова «На рубежах вогнених років». І що ж у ній написано про форсування Дніпра? Тільки й того, що кілька скупих рядочків: 1 жовтня 1943 року війська 375-ї стрілецької дивізії під командуванням Говоруненка форсували Дніпро в районі Воровського — Дзюби... А як потрібно було б подати з глибин клетотання Дніпра, що запеклося кривавою раною в пам'яті радянських народів. Тут подвиг воїна і тяжке ярмо окупації, масштабність дій і звичайна, непримітна деталь — усе мусить закарбуватися в історії.

Скажімо, відчайдушний стрибок перших десантників через ріку... На плотах, на дверях, на човнах, уплав... А картина, що була перед цим? Чи не варт і її з'ясувати?

За два тижні до форсування фашисти гнали селян на правий берег Дніпра, а ті почали ховатися в ярах, у печерах, у лісах, по болотах хто де міг. Старий батько Зубера склав речі на підводу, запряг колгоспних волів, прив'язав до воза корову і почав кружеляти від села до села, мандрував два дні майже на одному місці, доки з криком «Век! Век!» його не погнали прямо на переправу. Німецькі війська відступали безперервно, день і ніч, їхали шляхом і взбіччям у п'ять-шість рядів. І все на Кременчук. Були в тому потоці і власовці, і старости, і поліцаї, весь той бруд, що тікав од помсти за злочини, вчинені на окупованій Україні. Хапали вони все, що потрапляло під руки — книжки, майно... Як людологи, хапали молодь, дітей... І Зубери зникли в придніпровських болотах. Не залишила оселю одна тільки мати, так і сказала: якщо вмирати, то тільки в рідній хаті. І потім, коли факельники чинили свою чорну справу, то жінки зуміли відборонити багато помешкань, бо фашисти були ласі на «кури, яйка і шнапс». Так збереглися хутори Дуканичі та Волошине. А Дмитрівка згоріла дотла — 1200 спустошених хат, чорна пустеля з попелу...

Здавалося, все перетворилося в руїну, але що то за безмежна радість була, коли після двох років і двадцяти днів окупації вперше засвітилися щастям очі і обнялися сльоза з торжеством! І не десь, а в болоті! Там же молодший Зубер зізнався батькові, що в нього є прихована зброя — гранати, гвинтівки...

Потім у лісі Григорій Зубер прийняв присягу, потрапив до мінометників, тяг рушницю через яри і ліси. Був серед них і відчайдух Василь Баль, ватажок без страху. Він ще раніше на ходу з вагонів стрибав; разів десять тікав з Німеччини. Зірвіголова, вогнепал... А як співав та грав на гармошці!

Але одного разу, на шляху до Дніпра, було не до гармошки, «загратися» в очко — на німецькі гроші — що й прогавили обід. Батальйон зник у невідомому напрямку. Що робити? Прилаштувалися до кулеметної роти, дійшли до КП, а там батальйонне начальство зустрічає — кожен своїх. Тут і відрізали зухвалу четвірку: «Кругом!

Кроком руш!..» Влипли... Поткнулися і туди, й сюди: лишенько, виходу ж то немає, не викрутишся. І Вася каже: «Шикуйсь! Я за командира!» Так і вчинили. Він іде збоку, а трійка чеканить крок. Дійшли до штабу, Вася командує: «Ать, два!..» Командири не стрималися, розсміялися, запитали — чиї такі завзяті бійці? Й відпустили... на кухню чистити картоплю, тобто дали наряд поза чергою... Всю ніч на вітрі чистили, холодно, змагає сон... Удосвіта з'явився повар, забрав усіх під гору підігрівати казани.

Через ніч стояв Зубер вартовим під крилатим дубом. Дощ періщив до ранку. В тій непогоді й заблукав штаб дивізії, що його затримав Григорій. За виявлену пильність Зуберу дозволили розікласти багаття і просушити одяг, нагодували.

І тут виклик у штаб: приїхав на двоколці молодший брат Андрійко. Не забоявся, вночі розшукав, не збагнути і як. Ще й привіз макітру вареників із сиром.

Ці вареники круто змінили долю новобранця.

Сидів він біля багаття, наминав вареники із сметаною, що передала вдогінці, на фронт, мама, коли це підходить до нього молодий солдат, на гімнастерці — медалі. Ти ба, придивився, — за Сталінград і ще якісь... Ет, і собі б такі заслужити!..

«Я запросив його на вареники. І за мить у макітрі зблиснуло дно. Молодий солдат уплітав вареники так, що й за вухами заляцало. А потім ураз став добрим до мене, та й каже: «Знаєш що, переходи у наш батальйон, до мого комбата...» Я не проти, але ж як?! А він: «Я влаштую, тільки треба дістати літру самогонки». — «Але ж... де я її візьму, коли німці спалили село дотла, все розтягли, розграбували? У кого тепер знайдеш ту горілку?» А солдат: «Хочеш бути в комбата, то дістанеш». І зник. А через якийсь час з'явився знову: «Іди за мною!» В землянці розташувався штаб. І тут встає високий такий, суворий з вигляду старший лейтенант, обличчя стомлене, зчорніле: «То як тебе звати?» — «Григорій». — «А по батькові?» — «Кирилович». Засміявся якимось гірко, закусивши губу, старший лейтенант: «Ну й концерт! У мене вже був «Кирилович» ад'ютантом, але, жаль, загинув... А я — Кирилін, — поклав мені руку на плече: — А прізвище?» — «Зубер». Засміявся, кинув до того молодого солдата (він, виявилось, був ординарцем у замполіта): «Зубер... Зу-бер... Зінгер... Зін-

гер... Щось німецьке... Чи не так? Але ти подобавшся мені, будеш у мене за ординарця. Зрозумів? Зараз мене нічого охороняти. Після того пекла (він не сказав — якого...) ми кулею впадемо в сон. А ти тим часом збігай у свій взвод, про все скажи своєму командирові. І негайно до мене. На коні триматися вмієш? Тоді гаразд, я дам записку про звільнення, поїдеш до матері, бо потім ще чи доведеться коли... А нам привезеш... щоб спекатися отих кошмарів, забутися, бо розум людський, бачу, не витримає...»

Серед ночі в Зуберів на комині сушили синову одіж — цивільні штани, піджак, сорочку, бо надворі була густа мряка і грязюка стояла по коліна. Але ж і радість яка! Ще раз побачились — діти й батьки. А він ще й відвідав сусідських дівчат, на одну з них — Шуру Грицай, крадькома задивлявся.

Ледь світ вирушив у зворотну дорогу.

Передав замполіту речовий мішок, але забув попередити, що там і його доля. Миттю було знищено все, одним духом випили самогонку, яку мама виблагала (за подвійне повернення, звісно) в однієї бабусі. Та тримала первак на розтирання... А на другий день комбат знову підкликає до себе свого ординарця і дає йому все те ж завдання... Що робити? Де взяти?

Але тут несподівано всіх підняли по тривозі. Зубер тільки й почув, стоячи в сінях із тим молодим солдатом, що якийсь ще вищий начальник казав комбату: «Ти май собі на увазі, що в тебе ще не солдати, а місцеве населення. Не овеча отара... Але... Видай зброю і скажи, що ведеш у тил на навчання, бо ще розбіжаться...» Відсунулася ковдра, якою були завішені двері, та й, власне, зовсім не було дверей, і начальство залишило свій штаб, а хлопців попередило, що батальйон іде на фронт.

Так удосвіта 16 жовтня 1943 року Григорій Зубер, зв'язковий комбата, вирушив на передову.

Коли проходили мимо рідного хутора Дуканичі, де жили тоді батьки, заскочив ще раз попрощатися й сказав матері, що тепер уже він пішов на війну, прямо на фронт...

Увечері в лісі дивилися кінофільм «Антоша Райкін», але якимсь чином перегляд виявили німці — почався артилерійський обстріл з-за Дніпра. У фільмі якраз роз-

лягалися вибухи... І тут, у лісі, те ж саме. Зубер по-первах думав, що то таки в фільмі стріляють, та лиш озирнувся навколо — товаришів наче вітром здуло, розбіглися хто куди.

Зрозумівши в чому справа, і сам дав дьору, оскільки снаряди чорним вихором чортували землю і корчували навіть дерева.

Біля Салівки — знову обстріл. Але то були здебільшого перельоти чи недольоти. А вже в селі Мотриному, підвечерявши, виснажений украй, зв'язковий заснув у селянській хаті, на черіні. Була перша година ночі...

Якось химерно заходили в сон і в сні переінакшувалися бурхливі події першого фронтового дня. У батальйоні були зовсім молоді хлопці, сімнадцяти-вісімнадцяти літ. Дисципліни майже ніякої. Зігнали в степу, під болотом, вухастого зайця і давай свистіти, а потім стріляти!.. Кирилін послав зв'язкового, щоб той дізнався у чому справа, що то за стрілянина і хто стріляє. Знайти заводія не вдалося: Іван кивав на Петра, Петро — на Данила... Коли Зубер доповів комбату, той тільки скрушно похитав головою і сказав замполіту: «Дитсад... Папанва, і що ти з них візьмеш?»

Не встиг передрімати, як голос: збирайся, їдемо... А куди? Подали четверо коней і закрутився ланцюжок, покотився вниз понад Дніпром. Комбат, замполіт і він, зв'язковий...

Зубер ще ніколи не їздив верхи в сідлі. Розхилитало його в такт із ступою коня. Набив сідниці, хотів був скинути к бісу прокляте сідло, бо все дитинство проганяв на конях без нього... А тут «комфорт» допікає до крику. Зціпивши зуби, мовчки тримався і благав господа, якщо він де є, щоб швидше закінчилася трясовиця.

Опівночі прибули в штаб дивізії, а може, й армії. Він точно не знав. Знав тільки, що це було Солошине, дніпрове село. Старші пішли на раду, а він залишився біля коней. Невдовзі повернули назад у батальйон. Із перемов командирів зрозумів, що о п'ятій ранку їм випадає переправлятися на правий берег Дніпра. В долину...

У Мотриному безпечно спали хлопці, розквартировані по хатах. Їх розбудили різко, вишикували.

Запрягли коней, підтягли обоз, кухню... На одному з возів Григорій примостив був свій сидір, що наготувала мама. Сухарі, коржики, сало, масло, гусячий смалець — на випадок, якщо натре ногу... Махорка... Він тоді

курив. На возі лежав батьків піджак, що старий дав синові, коли той працював у лісі.

Піджак був такий великий, що тепер син одягав його поверх куфайки. Хлопці ж ішли в повному бойовому, та ще тягли на собі мішки з харчами. Було тяжко їм, і з останніх сил вони поспішали, щоб не відстати. Та однак колона розтяглася на добрий кілометр.

Ступав Григорій узбіччям, аж тут — глядь — брат у других Петько Зубер геть ухоркався й просить понести ПТР. Григорій погодився. До лісу якийсь кілометр. Ніби й не так далеко. Озирнувся, а родич мов крізь землю провалився, нема... Григорій у першу мить злякався, що Петько додому гайнув... Аж ось бачить — прилаштувався родич в колоні, десь на десять чоловік позад, ще й пригинається, хитрує, щоб брат не побачив, спостерігає, чи не кине той зброю...

В темряві розпізнав і свого шкільного товариша Васию Дерегу, його запрошував Зубер у штаб батальйону, перейти також зв'язковим, але Вася відмовився залишити автоматний взвод, бо в ньому був і його батько.

Дерега ледве плентався, і Григорій допоміг йому понести автомат та запасні диски. Батько ж Василя тяг синову торбу.

Зубер ще підбадьорив товариша, мовляв, не сумуй, втягнешся, це від незвички. Він не міг і подумати тоді, що їм обом — батькові й синові — залишилося жити лише два дні...

Вранці знову опинилися в Солошиному. Це ось тут, поряд, у Переволочній, переправлявся колись шведський король... Дали команду і батальйон, уся тисяча двісті солдатів, побігли з укриття до Дніпра. Там припишкли в димовій завісі, в чеканні переправи через понтонний міст. По ньому вже рухалися танки, самоходки, «катюші», артилерія, машини, коні, вози... Настала і їхня черга. Короткий інструктаж сапера: ступати не в ногу, а як попало, в розбрід, як вівці, бо може не витримати, розірватися міст... Але цьому нікого не треба було і вчити, бо які з них були стройовики, солдати? Отара чорносорочечників, одягнутих хто в що. Були навіть босі...

Бігом, бігом — через міст, мерщій на правий берег! І ледве останні солдати й машини проскочили міст, як налетіла ворожа авіація. Бомби вибухали то зліва, то справа від мосту, падали невпопад, оскільки сапери зі-

рвали димові шапки і створили таку непроглядну чорно-сіру завісу, що крізь неї не видно було ні конструкції мосту, ні машин, ні людей, ні Дніпра.

Батальйон, що розсипався по щілинах, збирали потім кілька годин. У понтони ж попало кілька бомб, і переправу таки розірвало. Не одна машина потонула, пішла на дно, з води де-не-де витикалися коробки кабін. Пливли поранені. Вбитих також прибивала до берега хвиля...

Наче розритий мурашник, тривожно ворухилося все навкруги, повільно набираючи ладу. Поступово зібрався батальйон і рушив до Кудеволівки. Там побачили ціле попелище, звалисько чорних, обвуглених машин, підбитих німецьких «тигрів»... Усе свідчило про те, що тут щойно відбувся жорстокий бій — ядучий дим снувався між горами.

Затрималися в селі, мали переобмундирувати поповнення. Кирилін підкликав Зубера і сказав, щоб той дістав кілька лопат, бо навчальному батальйону не видали жодної, а треба йти на фронт.

Роздали сухий пайок на три дні, після чого виступив дивізійний комісар, розповів, куди вони йдуть, сказав, що їм не треба чекати переобмундирування, бо обози відстали, їдуть аж із Владивостока на волах, так що поповнення мусить терпіти — хто в що одягнений, хай так і буде. Зовсім босим виділили перше-ліпше взуття.

Григорій бачив, як Вася Баль, що був у взводі ПТР, закинув свої латані-перелатані валянки-бурки, вата стриміла з них, нитки після кидка повисли на шипшиновому куці в чийомусь городі. А потім, коли вишикували всіх, а взуття ніхто не дає, Вася метнувся мерщій, підібрав свої бурки, які, на щастя, не були потрібні нікому — такі порвані, старі...

Перед передовою лінією зупинилися. Дали команду окопатися, але майже ні в кого не було лопат. То до самісінького вечора лежали прямо на землі. Петеєрівці тренувались в підбитті німецьких танків, командир взводу інструктував, куди і як треба стріляти.

Під радгоспом «Червоний партизан» Кирилін і Зубер нарешті знайшли штаб свого полку. Далі йти не було куди, впритул наблизилися до передової. Одержали вказівки і з перебіжкою зайняли країну лісу.

Ось тут і трапився кумедний випадок, який зв'язковому міг коштувати життя.

Батальйон став у кукурудзі, під Петрівкою, і перед наступом комбат направив Зубера в штаб полку з донесенням. Оскільки ж штаб перебрався в район радгоспу, то ніхто не міг точно сказати, де він конкретно міститься. Єдине, що могло довести зв'язкового, — це телефонний кабель. І той кабель дали йому, мовляв, не выпускай з рук і він тебе доведе. Взяв Зубер у руки кабель і побіг по горбах, через яри. Ніч видалася темною хоч виколи очі, ще й дощик моросив. Слизько. Біжить зв'язковий і помічає, що він відхиляється все ліворуч та ліворуч, але кабель з рук не выпускає. Ще подумалося: може, це тільки здалося, що біжить не туди?

На шляху витнулася посадка і по дроту Зубер продовжував іти. Проліз крізь зарості посадки, за нею стоїть двоповерховий будинок, світяться великі вікна, світло мерехтить... Подумав: невже це тут їхній штаб? Та бути ж не може, адже ж на шляху ніякого села не повинно бути, окрім хіба що Млинка. А в Млинку ж — німці...

Підкрався тоді до вікна, ледве здерся, бо високо, став на фундамент, заглянув туди, де вогник. І вкляк: німецькі офіцери щось роздивляються, схилившись над столом, чути чужу мову...

Миттю випустив кабель, і тільки зіскочив з фундаменту на землю, як вартовий з-за рогу будинку закричав: «Стій! Руки вгору!» (Тільки німецькою...)

Зубер відскочив кудись убік, шаснув у посадку. Й — чимдуж! Постріл вартового оглушив його, черкнув на голові волосся, а він біг, спотикався, падав і біг... А потім спалахнули освітлювальні ракети. Стало видно, наче вдень. Одна ракета догоріла і впала йому під ноги, й горіла ще... «Ну, — подумав, — оце й пропав...» Але німці вже повернули назад, а з ними відступила і його смерть... Відбіг ще на три сотні метрів. І тільки тоді присів під кущем бужку перевести дух, прислухався — погоні не було, значить, пронесло. А серце ще погрожувало от-от вискочити з грудей...

Ледве знайшов у темряві штаб батальйону, розповів про okazію. А там, співчуваючи йому, раптом розсміялися всі, животи надривають. Виявилось, коли перевіряли кабель, то йому помилково дали німецький, що зв'язував Петрівку із штабом німецького полку в Млинку. Той штаб розташувався в приміщенні школи-десятирчки.

Сміх сміхом, а йому довелося знову вирушати в ніч. Дали йому кабель, цього разу свій-таки, сказали пароль, і пізно вночі він доставив пакет у Петрівку, яку вранці й зайняв батальйон.

Ще в Кудеволівці, в одному з дворів, Зубер заглянув у погріб, а там — лопата. То він її реквізував, а точніше — просто вкрав, бо знав, що такого, необхідного на війні знаряддя, йому ніхто не дасть... Трохи вкоротив держак — для зручності. І тепер у лісі вирив окопи — замполіту, а затим і собі. На двох же одержав і вечерю. Замполіта прізвище Зубер не запам'ятав, за національністю той був євреєм.

Доки брав вечерю, то відчув, що таке явна смерть. Трьох солдатів на кухні, а з ними й повара, розшматувало.

Прямо в лісі, під деревами, батальйон заночував — назбирали листя дерев, хмизу, назносили сухого гілля і полягали спати.

Одразу провалився у небуття — перед тим не спав дві ночі. Десь годині о третій його розбудили, треба негайно в штаб. Шаснув і туди, і сюди, немає лопати, хтось поцупив, а хто?! Аж глядь, в одному з окопів спить Вася Дереха, поруч із ним — його батько. Вася спить солодко-солодко, а рукою обняв лопату...

Дружба дружбою, а свою лопату Григорій тихенько забрав назад і гайнув у штаб полку, що розташувався в землянці, під лісом.

Готувався наступ.

Удосвіта підвезли сніданок — суп, що вабив пахощем м'яса. Батько Васі Дерехи попросив Зубера, щоб той приніс і їм супу, бо вже третій день перебиваються на сухому пайку, без гарячого. І Григорій бачив, як батько і син їли суп з одного казанка.

Закурили, і Зубер дав Дерехам свого тютюну, кілька пригорщ. Він ще не знав, що то буде їхня остання зустріч...

Почалася переправа через Омельник. Річечка вузенька, десь метрів з десять-п'ятнадцять, але глибока, не перебреш. Спипляли на обох берегах по два дерева, зробили щось схоже на кладку, і по ній перейшли на той бік. Залягли на галяві, за кущами. Попереду якісь хати. Це був хутір Медяне або Дачний, як його перейменували перед війною. Хати під самісінькою горою, біленькі,

выглядають з густих садів. Ну, рукою дотягтися через луки, зовсім близько від лісу... Під лісом зеленіють озимі посіви, чи то жито, чи то пшениця, далі сухе болото, що витовкла худоба, а ще, ген-ген, голі, відкриті, мов долоня, луки, ні тобі кущика, ні трави, бо й вона вигоріла, геть вилягла. Звідси починався хутір.

Ледве зосередився батальйон, як пролунала команда: вперед! на ворога!.. За Батьківщину, за Сталіна!.. А ворога ніде не видно. Та й який міг бути ворог, коли довкіл така глибока тиша і неповторна краса...

Але всі рушили вперед. Зубер ще бачив, як хлопці перебігли зелений посів. І тут зчинився шарварок — небо, ніби в чорну грозу, потемніло враз, із гулом і гуркотом упало на землю. Вибухи, крики. В повітря полетіло коріння дерев. Зашарпалось, затріщало гілля — буря клекотала шалена, вогняна.

В диму і стовпах курави потонуло все.

Зв'язковий ледве закінчив копати окоп, як одразу почав копати поряд і другий. А тут команда — висунутися вперед, за куці і вести спостереження з бінокля, який дав зв'язковому замполіт.

Окоп не пересунеш. І Зубер примостився, присів під кущем. Спостерігав, доповідав, доки його не помітив німець і так задзьобав мінами, що Зуберу ледве вдалося врятуватися. Під селом були німецькі траншеї, в них засіли власовці, довелося залягти, де впали, на відкритому місці. Дехто поповз назад, а автоматний взвод своїм лівим крилом проскочив у передні хати й там заліг. Пізніше Зубер дізнався, що звідти живим ніхто не повернувся. Був серед них і Андрій Жук, молодший від Григорія на один клас. Залишився там і вчорашній дев'ятикласник, а на війні сміливий кулеметник Гриша Деріга...

Але розглядатися не було коли. Комбат наказав тягти лінію на передову. Григорій підбіг до річечки і тут раптом згадав, що біля окопа, на сучку дерева він повісив піджак. Тільки відбіг од кручі, як почався шалений обстріл, нема де сховатися. Поруч троє зв'язківців безперервно повторюють свої позивні: «Верба, верба, я груша, я груша, чуєте мене, відповідайте...» І тут як жухне, Зубер упав прямо на зв'язківців. А вони, ніби нічого й не сталося, продовжували надсадно викликати своїх... Міни розривалися вже майже біля самісіньких ніг Зубера, то тут, то там, то зліва, то справа, то попе-

реду... А одна знову розірвалася біля ніг... Вибухова хвиля шарпонула Григорія, підняла в повітря й кинула в кущі, густа курява сипонула зверху, задушливий запах тротилу здушив дихання, в голові зашуміло. Зубер, здається, оглух, протер очі, дивиться — корчиться від болю поранений зв'язківець, кричить щось, а що?! Неподалік другий зв'язківець — розкинув на траві руки, вже мертвий... Третій... А кишки третього замотало на стовбурі дерева, і він, ще живий, брав ті кишки й записав назад у живіт... Підбігли санітари з носилками, обережно взяли на руки, хотіли покласти... Але хлопець уже не потребував допомоги — русявий чуб опустився в траву...

Зубер уперше побачив на власні очі, що таке жах війни. Зіскочив на ноги і побіг до комбата, подумки промовляючи: «Хай буде проклятий той піджак...»

Піджак висів на сучку ще днів зо два, але Зубер пробігав кілька разів мимо і не чіпав його. Хай собі висить, так думає, «моя смерть»...

Повернувшись до замполіта, зв'язковий з острахом почав рити «пічурку», нору чи що... Аж тут, де не візьмися, якийсь полковник з пістолетом у руці виганяє з лісу всіх, кого зловить. Попався йому й замполіт. «Ах ти ж, туди твоєю... морда, ховаєшся в кущах? Розстріляю, як собаку...» Та по обличчі пістолетом. «Вперед!» — кричить.

Зубер не став чекати, коли полковник добереться й до нього, вискочив з окопу, підбіг до замполіта. А полковник: «О, тут ще один дезертир, постріляю всіх, туди-перетуди...» Матом. Тут капітан осмілився: «Це мій зв'язковий, не чіпай...»

З лісу вискочив уже весь батальйон і побіг прямо в пекло. Проскочили стьожку посіву, а воно як зашарахало, засипало всіх землею, корінням кущів і дерев. Зубера чимось важким огріло по голові. «Ну, думаю, все, кінець, зараз буду вмирати...» Полежав трохи, обмацав себе, все ніби на місці, ціле. Звівся на ноги й побіг далі, а в бік лісу, де залишився матюкливий полковник, навіть не глянув. Вони тоді опинилися на стику армій, і полковник був не їхній, чужий.

Крізь решето вибухів бігли в болото, а вбитих лежало, як снопів на жнивному полі. У виямках, у вирвах то там, то тут — лежать, лежать і лежать... Живі й мертві... Стогнуть, криком кричать поранені... А вирви, що

утворилися внаслідок вибуху снарядів, іноді такі великі, що в них могло поміститися десять чоловік... Очевидно, важка далекобійна артилерія була фугасними снарядами.

Вскочили й замполіт із Зубером у вирву, а то, виявилося, штаб батальйону. Слухають, що доповідають зв'язкові із рот. Загинув начальник штабу батальйону, кількох молодших командирів накрило прямим попаданням снарядів.

У руках Зубера опинився бінокль, і він почав спостерігати за передовою, за тим, як гасне бій. Поряд з вирвою, в якій були командири, короткими чергами строчив кулемет «максим». Німці засікли його і спрямували в цей бік вогонь: недоліт, переліт, а потім накрили всю обслугу. Загинув і перший номер «максима» Ванько Ванжуга, з ним Зубер працював у лісництві. Ванжуга вчив Зубера, як треба пиляти дерево... А тут осколок прямо розрубав голову...

Притягли понівечений кулемет у вирву, комбат оглянув його і сказав: «Ще може стріляти». Встановили на бруствері, за кулемета став один з уцілілих бійців. Зубер притяг з окопу коробку з патронами, заліг біля кулеметника, щоб допомагати. Стрільянина трохи стихла, почувлися крики власовців і німців: «Рус, партісан, сдавайсь!»

Кулеметник час від часу відкривав огонь, змушуючи німців залягати. І враз — скрикнув, осів за бруствером на землю. Зубер швидко перев'язав бинтом руку кулеметника, і той поповз до лісу в тил...

А зв'язковий став за кулемета: «Тільки зашелестить щось у німецьких окопах, то я і стріляю, а як вести приціл, не знаю. Помітив мої муки комбат і командує, щоб стріляв довгими чергами. Я кажу йому, що нікого не бачу, німці, мовляв, засіли, ждуть. Даю чергу за чергою, і тут, як назло, закінчилася стрічка, треба перезаряджати, а я не знаю, як виїняти замок, смикаю, смикаю, а він — ні з місця. Коробка із стрічкою є, а я не втну, як зарядити... Озирнувся, щоб запитати в когось, а у вирві вже немає нікого, я сам. Дивлюся, а мої товариші вже добігли до болота, вскочили в лозняк. Тоді я вхопив свою гвинтівку й за ними чимдуж. Добіг до кущів, і туди і сюди тикаюся, а їх немає, нема-а... Боюся зайти в ліс, щоб не заблукати зовсім, бо це зловлять

наші ж, як дизертира — й гаплик... Що робити? Бреду то лісом, то болотом, шукаю, не помічаючи деручкого гілля, що до крові здерло мені обличчя. Нема-а...»

Нарешті, він набрів на артилеристів, поряд із «сорокап'ятками» стояв «віліс». За кущами шелюгу, в окопах, сиділи солдати. І він також заліз у окоп, попросив, щоб його розбудили, раптом будуть зніматися з місця.

Сонце хилилося на захід. Він заснув несподівано, враз, змучений жахами та безсонням, що приніс йому загасаючий день.

Спав біля артилеристів довго й міцно, як під боком у рідної матері, на черіні. Та раптом голос: «Вставай, пареньок, ми їдемо далі». Прокинувся ніби в ту ж мить, а ніяк не збагне, де він і що з ним, бо вже давно немає біля нього артилеристів. Він сам-самісінький. І справді ще додивляється сон. А ввижались йому й справді рідна матуся, батьківська хата, теплий черінь... Роззирнувся, а довкіл не піч, а густі очерети, на небі зорі пливуть, голубим-голубим мерехтять загадково. «Чому я в болоті?...» Підстелена трава, на якій спав... Виліз з окопу, глянув на небо — горять німецькі ракети. Тоді й згадав і вжахнувся: «Що ж це я — один як палець?! Щось треба придумати...» І пішов на схід. Так набрів на річечку. Глянув: усе той же місточок, що бачив учора, через річечку Омельник, на шляху з Куцеволівки на Кременчук. Злякано побіг берегом на північ, уже в ліску, продираючись між кущів лози, почув за виступом кручі розмову. Наблизився — а то штаб його батальйону, що розташувався біля переправи. Впізнали, почали розпитувати, де був і що з ним трапилося.

Слухав розповідь хлопця комбат Кирилін і каже: «Що ж, Гришо, тепер ти будеш уже тільки моїм ординарцем». І послав з одним офіцером на передову, зняти всіх солдатів і зібрати поранених. «Ти знаєш, куди йти, то веди...»

Зубер ступав попереду, а той — метрів на десять позаду. «От,— подумав зв'язковий,— і хитрюга. Якщо я напорюся на німців, то він встигне втекти...»

Місцевість була знайома, швидко поминали вирву за вирвою, кущ за кущем. Зібрали чоловік шістдесят бійців свого батальйону. Живі й поранені раніше зривалися з місць, а кого підбирали санітари. Лежали лише мертві...

Повернулися в ліс, а там їхні окопи зайняли солдати з іншої армії. Виявилося, що полк переплутав напрямок — треба було наступати на село Млинок, а вони вперлися в Медяне, даремно втратили стільки людей...

Був двадцять перший день жовтня. Несходимий ліс... І їх шістдесят дев'ять чоловік... От і все, що залишилося з батальйону.

Увечері Зуберу доручили відвести всіх цих бійців у третій батальйон, що розташувався південніше Успенки, під Млинком.

У сутінках перетнули дорогу, що вела на Кременчук і періодично обстрілювалася з кулеметів. Зубер одразу ж мав повернутися назад. Комбат уже одержав наказ переправитися через Дніпро на лівий берег. Там чекало поповнення.

На переправі дізнався від дівчат-телефоністок, що комбат передав йому зачекати тут. Зв'язковий попередив дівчат, що трохи поспить в окопі, а коли з'явиться його комбат, щоб розбудили.

Прокинувся від болючого сонця, що осліпило очі. Сильні вибухи своєю хвилиною зачепили хвилю води в річці, оббризкали його з ніг до голови, він став увесь мокрий. Тільки хотів піти до землянки, в якій розташувався КІ, як туди поцілів снаряд. Одну дівчину тяжко поранило в ногу, а другу вбило... Підбіг до пораненої, вихопив з її ноги осколок, туго перев'язав рану. І насилу допитався, де ж, у якому напрямку зник його командир. Дівчина пригадала, що десь о третій ночі комбат переходив через переправу, шукав свого зв'язкового, але того ніде не було.

Зубер перевів дівчину на другий бік річки, а сам мерщій повернувся назад. Бігом, доки туман, перескочив дорогу. І без пригод добрався до Млинка, де засіли німці. Його ж батальйон розосередився в кукурудзі.

Від Кириліна дізнався, що змінилася ситуація і на лівий берег вони вже не підуть. Згасла радість зв'язкового, який ще по-справжньому не позбувся рожевого погляду на війну, не усвідомив до глибини та й не міг усвідомити, що таке Долина смерті...

Отак сидів опечалений і в пам'яті перебирав події останніх днів, що накочувалися одна на одну, як хвилі, стираючи гостроту попередніх переживань і змушуючи серце здригатися щораз.

Ще коли були в лісі, послав комбат зв'язкового в штаб полку, що перебрався в радгосп, але куди точно — ніхто не знав. То підходив до кожного стрічного, перепитував, де 1241-й полк. Натрапив на одного солдата, що саме вилазив з окопу, а той одразу: «А, так це ти забрав мій бінокль!» Зв'язковий сказав, що то в нього бінокль комбата, та одначе солдат ухопився: «Ні, це мій, ось і подряпина». Дивиться на бінокль і називає прикмети. Зв'язковий, звісна річ, не випускає бінокля з рук, бо що ж скаже він своєму комбату? А солдат наполягає, грудьми напірає, баче, що хлопець у цивільному, з мобілізованих щойно. Вже зчепилися, кожен прагне вирвати бінокля.. Розгубився на мить зв'язковий: «Бачу, що таки забере бінокля пахаба. І я тоді штовхнув його прикладом у груди, той упав за бруствер, зчинив крик. Ну а мене, наче вітром здуло...» Ще помітив, як вискочили вдогінці за ним п'ятеро солдатів, кинулися з хліву наперехват. Але він подався через кущі і майже збив з ніг вартового, той схопив утікача за комір: «Куди летиш? Не бачиш, що на варті стою?!» — «Та я в штаб. Шукаю штаб 1241-го полку». — «Ти ба! Так це ж і є твій штаб...» — «Я з пакетом». Вартовий пропустив у підвал. Там зв'язковий і побачив уперше командира полку. А коли повернувся в батальйон, то віддав комбату бінокля і сказав сам собі: «Більше цю штучку не візьму, ще пристрелять...»

І пішов у ліс, щоб поблукати і подивитися.

Хоч і страшно бачити серед убитих когось із знайомих, але все ж якось потягло відчуття. Так зустрів пораненого Андрія Петровича Зубера, свого далекого родича. Поговорили. Під час розмови запитав, чи не бачив Андрій Петрович Васю Дерегу. Та й дізнався, що немає більше Васі, немає і Корнія Дереди. Немає обох — батька й сина...

Йшли вони в шерензі одній... Потім, коли звелися в атаку, то бігли поруч аж до села. А там залишалося зовсім небагато — вскочити з лісу в передні хати... Але тут звелися власовці, зустріли крутими матюками, а поверх слів — пшівним вогнем... Не ворухнутися. Ні назад відповісти, ні вперед перебігти... Тільки спробуєш звестися хоч би на лікті, як пришиває тебе до землі автоматна черга.

Наші також не мовчали, але атака захлинулася, від бійця до бійця, від необмундированого до необмундиро-

ваного передалася команда відходити. Але ж як? Артилерія періщить. Немов проливний дощ — тільки гарячий, мов кров, коли вона свіжа... І нікуди заховатися. Хоч би якийсь окопик вирити, а лопати немає.

Глянув Андрій Зубер — Вася Дерєга корчиться від болю, котиться по траві, не може звестися на ноги... Осколками міни перебило обидві ноги... Хотів Андрій Петрович якось допомогти, але до Васі вже кинувся батько, підхопив сина на руки. І тут розірвалася міна, накрила обох...

Вранці під'їхали «катюші», засідка власовців зрівнялася з землею...

І останнє. Пробігав зв'язковий Зубер лісом, коли бачить: під деревом насипана купка тютюну, може, з кільका пригорщ буде...

Підібрав дрібку, понюхав. Так, вергун. Схожий на махорку, але більше на тютюн, хоч і ступотрестом називають. Жовтий, у курінні приємний. Безсумнівно, то був міцнющий вергун, який курили Дерєги — батько й син...

«Набрав я тютюну повні кишені, і довго курили ми його з комбатом, а одного разу навіть почастивали командира полку. І той запропонував мені півпачки тютюну офіцерського, яким можна було набивати люльку. Нам, солдатам, досить простої махорки, а вже ступотрест, як лагідно називали солдати справжнє куриво, що ним можна було б і пацюків труїти, видавався просто розкішшю. Я знову підійшов був до дерева, на сучку якого висів мій піджак; дивлюся — висить. Ну і хай шарпають вітри «мою смерть», тим паче, що за кілька метрів од неї костюмаха скосила друга...»

Восени 1984 року на придніпровських луках, під болотами, було багато грибів-печериць. Сів Григорій Кирилович на велосипеда і поїхав на свою далеку батьківщину, на хутір Дуканичі. Ще за царювання Катерини II виник цей хутір. Зруйнувавши Січ, імператриця наділила козаків солонцями й невдобами. Так і з'явився на землі хутір Дуканичі — кругом болота, лиш де-не-де скупа латочка ораниці. Тому з великого поселення в тридцятих роках вимерли з голоду майже всі, вижила якась жменька в чотирьох-п'яти хатах... Гриця Зубера, тоді зовсім дитину, віддав батько до дядька Семена па-

сти худобу. То, сказати б, далекий спогад. А тут назбирав Зубер великий кошик грибів і вирішив заїхати в Дуканичі, разом відвідати тітку Тетяну, матір свого доброго друга.

Було саме 21 жовтня, день, у який загинули Дерги — батько й син. Під'їхав до двору, дивиться, тітка Тетяна порастєся по господарству, то він покликав її. Вона, звичайно, не впізнала, бо то ж скільки років минуло, майже сорок... А він впізнав її одразу — по голосу... Така маленька, щуплява бабуся — беззуба і майже глуха.

Вони тоді довго гомоніли про життя-буття, про її чоловіка і сина. І вже коли він збирався йти, то тітка Тетяна, правильніше — бабуся, запросила до хати. А йому хотілося глянути, пригадати!.. Нічоготь не змінилося за сорок три роки, коли не рахувати одну електролампочку, яку провели їй рік тому. Справді, тоді люди так і жили. У напівтемряві, в сирості... Над вхідними дверима і ледь збоку висіла поточена шашелем полицка, ближче до вікна стояв давній мисник, також подірявлений, заліплений воском; ще далі вперлося старими піжками в землю дерев'яне ліжко, якому була вже добра сотня років; посеред хати під провислими сволоками перекособочився давній дубовий стіл... Стільців не було зовсім...

Одержує старенька тридцять п'ять карбованців пенсії, за сина... Хліб їй привозять із Комсомольська. Привозять двох людей, що безкорисливо доглядають за нею. Інвалід без обох рук і його дружина... Зовсім чужі чоловік і жінка, прості, милосердні люди... Позналилися випадково і припали всі троє один одному до душі. Привозять самотній вдові все необхідне — гас, мило, хліб, допомагають покопати грядку, обсадитися. І — висповідатися душа в душу...

2

Пам'ять, мов дерево, що корінням уросло в рідні глибини... Він береже її з таким постійним трепетом душі, як бережуть хіба що набожні бабусі свічку, несучи у стулених дашком долонях до своєї оселі маленьке вогниво крізь темряву в страсний четвер, аби ніколи не погасло світло рідної домівки і не знецінилася, не обрубалася раптом сутність життя і людського роду.

Пам'ять в уяві цього простого, звичайного чоловіка постає чимось схожим справді на дерево: корінням вона вся в минулому, сказати б, у землі, а гіллям постійно шумить сьогодні й невтомно шумітиме завтра.

Здається, лиш учора, сімнадцятирічним, пішов на фронт і на світ дивився не по літах гостро, хапався за життя по-людському чіпко. Розумів: у вировищі жорстоких смертей може раптом підкопитися і його доля. І він, навперекір усьому, з неенослабною впертістю залишався відчайдухом.

А це несподівано зізнався мені, що неблаганно старіє, бо «почала стиратися пам'ять, пробуксовує...» Відпрацював за свій вік за трьох, вийшов на пенсію, бо далі з таким шпилькастим букетом недуг без лікування тягти просто не можна. Лікарі так і записали, перевівши на другу групу інвалідності, що до праці не здатний: гіпертонія, виразка шлунка, поліартрит, ІБС — ішемічна, пайпоширеніша і найнебезпечніша недуга серця... Без теплих рукавиць пальці за п'ять хвилин німіють навіть на легкому морозі. І це в чоловіка, який у дитинстві не раз ходив за дванадцять кілометрів на Дніпро, перепливав його незоглядну, непроміряну навіть зором широчінь, міг босоніж пробігти від хати й до хліву й назад по снігу, і коли мама, дивлячись на покутя, на ікону святої богоматері, злякано зводила руки, щоб перехреститися, дізнавшись про зухвалі витівки сина, то батько заспокійливо казав: «Не панікуй, стара, нічого з ним не трапиться. У прапрадіда Грицька Зубра, в козака, вдався наш Гриць. Як дві краплини води. Значить, не буде переводу нашому роду!..»

Сиділи ми до глибокої ночі, а потім до третіх півнів і до першого ранкового автобуса, яким я мав добиратися назад — з Дмитрівки до Кременчука. Про що тільки не перегомоніли! А мені все здавалося, що так і не встигну до кінця, бодай в уяві, перемеріяти життєвий шлях цього блакитнозорого чоловіка, зліщеного з особливої доброти. Його постійна усмішка не зникала з куточків уст. Зубер навіть не сміється, а просто говорить, а його погляд, його слова, його мова якось немов опромінюються — лагідні, чисті.

«Часто я замислююся над тим, з якого віку пам'ятає себе людина — з трьох, з чотирьох, з п'яти років?.. І пригадую себе в четверте літо. Батько був тоді одноосібни-

ком, колгосп ще не організувався. Придбав батько кобилу, і вона привела таке гарне лоша — вороне, з білою зірочкою на лобі. Діти, ми гладили, розчісували лоша, частували його і вівсом, і ласощами, а то тягли за хвоста. І воно звикло до всього, терпіло, аби ми врешті погладили за вухами й під шиєю... А якось осіннього дня приїхав до батька товариш, хотів спрятися на оранку грядки. В нього була гніда косоока кобила і таке ж гніде, гривасте лоша. Не замислюючись, я звично смикнув його за хвоста. Та воно як дало задки, я й зуби проковтнув... Ще й досі ношу шрам на литці від копита. Ось такі моменти людина пам'ятає до самої смерті».

Оте дитяче «бойове хрещення» на все життя явило йому любов до коней. Ще не ходив до школи, а пізнав мужню сільську науку осідлання, приборкання і найгарячіших молодих стригунів, їх тоді в колгоспі було більше вісімдесяти. Бувало, летів через голову гриваня, що скидав верхівця якось люто, присідаючи несподівано на передні ноги, збивав до крові коліна й лікті, набивав гупі, опинявся під копитами, але знову ліз на коня, щоб пізнати достоту найвищу дитячу радість — промчати селом чи луками з хлопцями наввипередки. Тільки б не сісти на якусь худу й горбату клячу, на якій, навіть ледь плентаючись, позбиваєш заднє місце так, що й запечеться кров.

А коровистий, гарячий кінь — то вже буря сама. Їдеш без сідла, наохляп, вчепишся щосили в гриву, тільки вітер у вухах свистить, а хльосткою лозинкою поплескуєш коня по крупу — і ніхто тебе в тому запаморочливому шалі, коли під копитами крутиться, зникає в куряві земля, не переможе.

З кіньми його і застала війна.

Ще не спала недільна рання роса двадцять другого червня, як із братом Іваном він погнав пасти коней на цілий день. Повернулись із степу пізно увечері, а конюхи й кажуть, що тепер дорослі підуть на фронт, а їм, дітям, доведеться бути і конюхами, і пастухами, і збирачами врожаю. Так і трапилося. Стали діти на місце мобілізованих. Та ще ходили в хліба, в жита, в яри і переліски, ловили ворожих парашутистів, що їх для диверсій німці скидали з літаків. Прочісували з «яструбками» поля і ліси, не боячись напоротися на кулю. Такий був патріотизм, що переборював страх і будь-яку думку про себе.

А потім усе потяглося на схід — евакуйовувалися люди, худоба. Дуканичі, Дмитрівка потрапили у прифронтову смугу. Чорним дев'ятим валом рухалися війська і поранені — і все вбік Келеберди.

Гриць Зубер рвав траву кролям, їх у них було більше сотні, тримали прямо в глибоких ямах, бо не було кліток. Аж тут прямо через луки біжить кавалерійський кінь. Красивий, високий, засідланий, але без верхівця. Спробував зловити, але той у руки не дався. Та все ж зловив. Глядь, а в коня вся задня частина розпорена до кісток і нога вся в запеченій крові. Стогне бідна тварина. Привів коня додому, розсідлав. А сідло — що за краса!.. Новеньке, аж рипить, по боках сакви з вівсом і різними речами військовими.

Хлопець заховав усе те на горище, а коня прив'язав до груші, дав сіна, води. В колгоспній конюшні була аптечка, то звідти приніс формаліну, помазав рану йодом, наклав на неї ще й мазі. Рана глибока — в кілька долонь...

Увечері прийшов батько і змусив відвести коня в колгоспну конюшню. А це було майже в них на подвір'ї — перелізть тільки через горожу, і ти вже біля свого воронька. Тішся, що можеш, як другові, покласти голову на шию.

Одначе на другий день радість погасла, в село зайшов червоноармієць, який розшукував свого коня. І люди направили його до Зуберів. Особливо шкода було повертати сідло.

Через два роки той вороний кінь згадався Зуберіві, коли він їхав з Кириліним у штаб дивізії, в Солошине, а не вмів, виявилось, триматися в сідлі. Хоч плач...

Такий відчай пережив хіба ще тиждень по тому, коли зайшов у свою школу, за п'ять кілометрів від села. На подвір'ї валялися потрощені столи, парти, прилади, глобус... А класи настільки загадили пришельці, що ніяк було ступити... Цивілізовані варвари пошматували для неприглядних своїх потреб улюблені книжки...

Десь тоді ж сів за селом «яструбок», відмовив мотор. То пімці кинулися до літака. Пілот довго відстрілювався, мабуть, з кулемета... Там його поховали люди, під літаком...

Зубер часто приходив туди по бензин, залазив у кабіну, стріляв з крупнокаліберного кулемета. Обстежив

усе. На сидінні пілота була захисна бронеспинка, а попереду товсте слюдяне скло. То кулі так і стриміли в ньому, п'ять куль... Коли Зубер натис на гашетку, застрочили крупнокаліберні кулемети, снарядики вибухали, розривалися в недалекому горбаку. І зовсім не страшно було, навіть якось зухвало і весело. Хлопець набрав пляшку бензину, а потім — і сам не міг збагнути — чому? — пробив цвяхом дно бака. Бензин був рожевий, етиловий. Він тоді ще такого не бачив, але по запаху зрозумів, що такий бензин... Черкнув кресалом — шмат терпуга і кременя, сипнулися іскри, бензин спалахнув. І Зубер, викинувши «пожежу» в траву, мерщій вистрибнув з літака, боявся, що можуть наскочити німці або поліцаї-десятники (один поліцай на десять дворів).

Були просто непосидючими, безстрашними хлопці, чия дитинство забрала війна.

Пішов одного разу Гриць із старшим братом Іваном у болото. А там, погід очеретами, лежать убиті червоноармійці — наче покоси, що їх оце щойно поклала коса...

Жалісливими вдалися обидва брати, поставали й плачуть... Поряд гора, що називалася Стовбувата. І там також покоси — гіркі покоси людей. Пішли поміж групів, може, хтось ще живий... На шляху зеленіла плантація колгоспного тютюну, рослини гінкі, високі, суцвіття не пасинковані — аж до очей... Коли це — ооо, а в ньому червоноармійці, мабуть, ціле відділення. Злякалися від несподіванки й від того, що червоноармійці чомусь ховаються. І — тікати. Очевидно, то були чи дезертири, чи приголомшені бозм, у край розгублені люди...

В тій же плантації тютюну Зубер підібрав дві новенькі снайперські гвинтівки, багато гранат і протигазів, кілька десятизарядок СВТ із багнетами та кинджалами. Все те він позасував у стріху. По війні тесть тими кинджалами колов свиней, розрубав цвяхи і товсте залізо...

А в сорок сьомому — серед літа — трапилося лихо: якийсь злий сусіда підпалив у матері стіг сіна. Сіно не змогли врятувати, вогонь перекинувся на курінь, із куреня на хлів. Позбігалися люди з відрами з усього села, а вогонь аж чорний валус. Хата стояла на самісінькій горі, а криниця — під горою, далеко відра посити... Вивели мерщій корову, хотіли були вигнати курей, повиносити

кролів, як тут раптом почалася «артпідготовка». Та ще така, що самим «пожежникам» довелося заривати голови в землю — розривалися гранати, патрони, горів, вибухав порох, що був у пляшках і коробках. Згоріли в тому «бою» всі трофеї, що Зубер вже й сам забув, де й куди їх понатикав...

Сусіда забрав собі червоноармійську шаблю, наробив у кузні ножів; діти з попелища порозтягували німецькі тесаки і наші багнети. У тому вогні зникло чимало деталей з літака ТБ-3, що їх притяг Зубер на горище.

Особливо довго шкодував за деталями з літака, з них він колись влаштував у хаті електроосвітлення, двигок для прядки, бо ніхто з братів не хотів крутити її. Пожежа знищила й винахід Зубера — з допомогою магніту, що зняв з літака, він проводив досліди, протяг дротинки в погріб, де завелися жаби, крутив ручку, і жаби, мов по команді, витягували ніжки... З того ж магніту зробив запальничку для добування вогню, і в хаті всі звикли, що не потрібно викрешувати іскру кресалом і роздувати губку.

Зубер був свідком того, як у сорок першому німці перейшли Дніпро. Сьоме вересня... Ворог зімітував переправу: нібито збирався прорватися на лівий берег побіля Салівки та Мотринога, тобто — нижче Комсомольська — Келеберди. Сюди, здавалося, зосередив найпотужніший артилерійський вогонь... А насправді перейшов ріку вище, в Редутах. Сільські хлопчачі позалазили на дах колгоспної конюшні, на дерева, дивилися, як наводять понтонний міст сапери, як розсипаються вздовж Дніпра червоноармійці. І тут спостерігачів помітили німці й відкрили вогонь по конюшні. А потім заварилася каша.

За вісім кілометрів од німецької переправи жменька наших солдатів нав'язала фашистам бій. Німців було дуже багато, як з розритого мурашника, лізли вони суцільною, безконечною масою. Наскільки вистачить зору — в глибину і в ширину — на добрих десять кілометрів сунула незоглядна хмара німецьких солдатів. У житті він ще не бачив такої великої кількості людей. Це було щось моторошне, страшне й невідворотне.

І жменька радянських воїнів натяглася, мов тятива.

Снаряди розривалися навіть на хуторі Дуканичі. Прямо на подвір'ї Зуберів червоноармієць установив ручний

кулемет Дегтярьова і почав шматувати ворожу передню лінію. Німці, звісно, виявили сміливця — на грядці Зуберів впало п'ятнадцять снарядів, здбило, перекопало глибоко землю, повивалювало вікна і двері, вбило телицю...

Селяни позалазили в погріби...

Після тригодинного бою село зайняли німці. Більше не можна було виглядати з щілин. Фашисти націлювалися з автоматів: «Рус-рус, ком-ком...» Вила-азь...

Злякано вилазили з погрібів.

Нові господарі не зачепили нікого, але вже порядкували. Позабирали, повитрушували все їстівне, за хатсю, на грядці, оббілювали телицю. Очевидно, вони були дуже голодні, бо піднімали хліб, що впав у грязюку з мішка, обрізавши шкоринку, жадібно їли його. Ловили, стріляли курей, з болота попригнали домашніх качок. Андрійко, молодший брат Григорія, став на шляху, не пускав качок, то розгніваний німець вихопив пістолета і мало не пустив кулю в дитину. Відборонила мама...

Через якийсь час заторохтіла, загула вулиця, здійнялася густа пилюга. То їхала гітлерівська артилерія. Везли її велетенські коні. Таких ще не знали і не бачили українські стени. А далі весь простір, усі луки від обрію й до обрію заповнили німці, німці, німці...

Наші літаки зятят відбивали переправу. Але лише до першого вечора їх загинуло десь із п'ятнадцять...

Вночі на хуторі сів підбитий літак ТБ-3, він бомбив ворожу переправу в Редутах. Чотиримоторний, великий бомбардувальник, він зрізав чотири груші, такі товсті, що не обхопиш руками. Зрізав, мов бритвою...

В селі вже були німці, й льотчиків урятував конюх дядько Іван. Пораненого стрільця-радиста Степана Войтовича заховали люди. В сорок третьому, вилікувавшись, він пішов на фронт разом із Зубером.

З цим літаком трапилася цікава історія.

Хлопчакам не терпілося залізти в кабінку. Попервах вони, звісно, боялися німців, але бажання посидіти в кріслі пілота пересилило все. П'ятірка відчайголова підповзла до літака на третій день, коли німці були вже в селі.

Григорій з братом саме демонтували радіостанцію, знімали її, як до літака під'їхав «мерседес». Хлопчики

кинулися мерщій до заднього люка. Один не почув, забарився, і німці зчинили гвалт: «Ауфштейн! Хенде хох...» Хлопчак підняв руки, але забув викинути дротинки. Тоді німецький офіцер почав бити його тим дротом.

Через кілька днів Григорій Зубер випадково підпалив літак. Заліз він у штурманську кабіну; а там у кутку стоять якісь балони. Розкрутив кришку, баче, шовковий мотузок, почав тягти його, подумавши, що знадобиться дома вішати білизну. Насмикав метрів з десять, потяг іще сильніше. До ніг упав шовк (парашуту) і одразу зашипів. Зубер закричав до хлопців: «Тіка-ай! Тікай, хто куди, бо зараз буде вибух...» Кабіна була з плекси-глазу, літак загорівся...

З болота довго спостерігали за полум'ям, що охопило кабіну. Але тоді літак не підірвався, відклавши трагедію вибуху до осені. Десь у жовтні в почорнілу кабіну залізло п'ятеро хлопчиків різного віку, опустили вони касету з бомбами і... розвіялися з попелом п'ять дитячих обірваних доль.

Хоч фронт віддалявся на схід, а війна жорстоко, чи не кожного дня виривала з життя дітей. Той клепає снаряда, той розкручував міну, а той підібрав із землі якусь красиву цяцьку...— і не стало життя, очей, рук, ноги, пальців...

У Григорія Зубера були дві снайперські гвинтівки з оптичним прицілом, кілька гранат, патрони... Про це ми вже казали... У переярку він закопав навіть кулемет з двома дисками. Тепер його приорали трактори — в полі, десь у глибокій ямі, не знайти й де, бо погубилися з роками міти... З Васею Дерогою Зубер розрядив під літаком дванадцять бомб. З ним же, із Васею, Гриша наткнувся в болоті на пораненого червоного командира. Це трапилося через день після того, як у село вступили німці. Радянські артилеристи обстріляли фапістів, п'ять снарядів упало на дворище Зуберів, де господарювали німці,— відвалило ріг хати, а п'ятьох окупантів покляло на смерть.

Хлопчаки, збагнувши, що зараз закрутиться і вже пахне смаленим, мерщій чкурнули в болото. Під очередами почули: хтось стогне. Підповзли, а то тяжкопоранений командир. При зброї, але без свідомості.

Тільки хлопці покляли пораненого на шинелю, щоб перенести в якесь укриття, як підійшов до них Никифор

Волошин, чоловік з їхнього села: «Ви хоч зброю кудись заховайте, а то розстріляють усіх...»

Заховали пояс і пістолет, гранати і патронташ, багнет-ніж від СВТ, зняли плашкет. А пораненого віднесли на горище порожньої колгоспної контори, підстелили соломи, рядно. Принесли молока й хліба. Поранений відкрив очі. Але говорити не міг, утратив багато крові. Всі груди командира були посічені дрібними осколками.

На третю ніч перенесли командира на горище конюшні. Коли він трохи зміцнів, повернули зброю, польову сумку, планшет. Командир сподівався перейти лінію фронту, наздогнати своїх, але несподівано залихоманив. Про схованку довідались німці. Командир був у непам'яті, коли під конюшню під'їхала машина...

Саме в цей чорний день у село вступили есесівці, почалися причіпки, допити. В хаті Зуберів, за сільським звичаєм, висіло на стіні фото, на якому був знятий найстарший з братів Олексій, командир автобату. Він відступав з Житомирщини, від Володимир-Волинського, а потім з Харкова возив захисникам Києва боєприпаси. Й пропав навіки... Може, під Лохвицею, в Шумейковому гіркому гаю, де фашисти відрізали Південно-Західний фронт, і дві фашистські армії замкнули в кільце нашу мільйонну армію, точніше — кілька армій... А може, поліг десь під вибухом на шляху... Тільки Зубери тоді не вірили в смерть, сподівалися. Тричі з матір'ю Григорій ходив у Кременчук з надією, що, може, брат потрапив за колючі драти, в моторошно стотисячну групу полонених...

Ця надія підкріплювалася переданим із села Потоки листом. Писав його брат Олексій задовго до вступу в село окупантів: буду їхати з Харкова на Київ, то обов'язково заскочу додому, ждїть...

Так-от, німець, що розглядав фотографію, прискіпався до Григорія-брата: партизан, комсомолец?.. А в того на лацкані куртки значок ПВХО... Потім зірвав зі стіни похвальну грамоту брата Івана за восьмий клас, на ній були зображені Ленін і Сталін... Ухопив пожниці, вирівав зображення Сталіна, щось іще покричав і пішов.

У громадському дворі хлопці конюхували до самісінької зими. Село віддалене від доріг, а тут несходимий степ. Гранатами глушили рибу, стріляли з кулеметів по хрестатих літаках (це ж треба було додуматися, адже есесівці могли знищити все село...), підкладали під

авіабомби, що не вибухнули, солому та очерет, підпалювали і відбігали геть — на далеких хуторах тріщало у вікнах скло...

Одного дня, це вже ранньої весни сорок другого, Григорій пас коней далеко в степу. Був саме паводок, розлилися води Дніпра і Псла. Коли це, баче, їдуть німці фаетоном.

Але краще про це розповідь сам Григорій Кирилович:

«Один, значить, сидить спереду, а двоє позаду, ще й перекладач за ними. Підкочують прямо до мене і запитують: ти, мов, Георг Зубер? Я кажу: ні, я не Георг, а Григорій. Офіцер, як гусак, розтулив рота: ей, ей, карашо, садіс... Тільки тепер я помітив, що це гестапо. Привезли мене в сільуправу. Дивлюся, два гестапівських офіцери — обер-лейтенант і обер-капітан, та ще якийсь вищий чином з черенком на рукаві. За ним есесівець, бо свастика... Я все зрозумів одразу: на столі лежала наша кавалерійська шабля із зірочкою на ефесі, пістолет ТТ і кілька стрічок до нього. По спині моїй пробіг колючий мороз... Ну, думаю, влиц, але виду не подаю. Почався допит: чи комсомолец я, де ховав зброю?.. Я заперечую, а сам думаю: хто ж мене продав? І кажу, що зброю знайшов, коли копав грядку, все одразу відніс до поліцая такого-то... Цей поліцай, до слова, був незлим чоловіком, потім йому довелося пройти Долину смерті, спокутувати себе, зараз він живий, інвалід війни... Посадили мене в колгоспний архів, де зовсім не було вікна, замкнули. Уранці запитують, чи я бачив зброю у Васі Дерези, запитують і про Никифора Волошина, який зустрів нас біля пораненого... Я відмовляюся руками й ногами, бачив, мовляв, цього дядька Никифора ще до війни і не знаю, що з ним і де він зараз. А вони знову садять мене, тільки тепер у темному чулані. Не зізнаєшся, завтра запахне дорога у Кременчук, там усе розкажеш, чого й не бачив і не знав... Я ж стою на своєму: не було, не знаю червоного командира. І ще кажу: коли ховали солдатів, то я там був, але документи загиблих забрав бригадир, ми тільки ями копали... Пізно вночі відпустили, сказали, що викличуть ще, коли повернеться Вася Дереза. Він саме поїхав у Градижськ по курчат для громдвору, там була інкубаторна станція. Приходю до дому, а дома уже сидять батьки товариша. Я сказав, що дав розписку мовчати. І домовилися, що батьки попередять Васю, розкажуть йому що і як. Пізніше Вася

зізнався, що він якось розповів про командира поліцаєві, і той, вірогідно, заявив у гестапо. Як це трапилося, сьогодні судити важко. Але цей поліцай був завжди якимсь добрим, навіть ризикував собою, попереджуючи односельців про облави, щоб молоді дівчата й хлопці не потрапили до Німеччини... Може, пробалакався десь не він, а батько Васі Дерєги...

Багато довелося пережити, багато й запам'ятати.

Взимку, коли наші війська звільнили Харків, німці змусили нас копати окопи для артилерії та піхоти. Я трохи розумів німецьку мову. Не раз із німцями ми грали в підкидного або в очко. Ці німці, тиловики, були людьми простими, в минулому працювали хто на заводі, хто в копальні, й охоче розповідали нам про події на фронті, говорили про політику, частенько осуджували Гітлера за віроломство. Але був серед них злий Георг. Він завжди нищпорив по селу, ловив курей, забирав яйця... Була дуже бридка погода, мороз, завірюха. Звісна річ, ми валяли дурня, а німці не дуже натискували. І от, щоб похизуватися перед дівчатами, Георг вирішив поборотися зі мною. Я віднікувався, мовляв, не можу, і квит. А він наполог на своєму. Був я тоді молодий і сильний, поклав Георга на лопатки раз. А він ще лізе боротися. Німці, а з ними й наші дівчата-робітничі під'юджують нас... Поклав я Георга ще на лопатки, на мерзлу грудку. Сміх, оце, мовляв, штука: хлопчак узяв гору над верзилою. Розгнівався Георг, ухопив гвинтівку. Я мерщій тікати. Пролунав постріл, куля мимо мого вуха шугнула...

Вдруге стріляв у мене німецький комендант. Я орав поле й присів відпочити, а він цього не любив. Їхав комендант далеко, за три сотні метрів від мене і давай стріляти...

Втретє... Це було влітку сорок третього. Забрали нас, молодь, копати протитанкові рови... Охорона була з німців і латишів. У селі встановили комендантську годину, до восьмої вечора ти ще можеш вільно ходити, а потім — каюк... Так-от: один німецький офіцер, років сімнадцяти, якийсь фон Заукель, мав свого «мерседеса» і взяв мене та мого сусіду Михайла Дуканича рубати дрова. Нарубали ми. А тут привозять лопати, сапи. Розвантажили ми повну машину, носимо лопати й сапи за дві сотні метрів під гору. А він, той фон Заукель, з лозиною і по ногах нас періщить, щоб ми швидше працю-

вали, бігом, бігом... Гнешся від сап і допат, віднесеш — дихання немає... Але перенесли все. Фон Заукель змушує тепер рити яму під машину. Викопали. А кури набігли, нагадили, загребли. Німець пас ізнову частує, але вже глодиною, яка хутко зламалася на моїй спині. Він бере тоді, не довго думаючи, ключа від машини і по голові мене тим ключем — раз, хотів удруге вдарити, але я відхилився і ключ залетів кудись у солому. Я до соломи, не можу знайти. Фон Заукель ухопив тоді ціпка і врепіжив мене по спині: зер, кукен, кукен... Я здогадався, що не рийся, мовляв, а дивись. Так я ключа й не знайшов, а, бачу, от-от звечоріє, настане комендантська година, то й прошуся у німця, щоб відпустив. Він ізжалився. Коли я забирав речі, то почув, що Михайло Дуканич із погребя, крізь щілину в ляді, просить: «Відкинь замок з ляди і йди собі». Німець, виявляється, замкнув Михайла. Я так і зробив, як просив товариш. Через півгодини Михайло наздогнав мене... А вранці ми чекали розправи, але німецький офіцер чомусь змилюстивився, він приїхав до нас у веселому настрої, посадив Михайла в машину, змусив натиснути на стартер. Той натиснув. Німець поплескав Михайла по плечу, проказав задоволено: гут, гут... І на цьому все закінчилося.

Через три дні послав мене бригадир підгрибати ячмінь кінними граблями. Я втомився, до того ж не виспався. І задрімав. Коли це їде комендант. Білі коні з дзвіночками, стрункі, високі, фаетон красивий. Попереду сидять двоє німців з гвинтівками, а позаду сам комендант з перекладачем. Я підхльоснув коня, щоб хутчіше йшов, бо знав, що німці не люблять, коли їхнє бидло, робоча худоба, тобто і я, простоюють. Через годин три я поставив коня під копичку ячменю, а сам придрімав тільки і чую — стерня шелестить. Відкриваю очі, а це мчить прямо на мене по стерні комендант. З переляку я скочив на гребку і бігом. А він, проклятущий, з пістолета тричі, як смальне в мене. Я так і вкляк. Підбігає, о господи, в нього ще й нагайка із свинцевим наконечником... Ну, думаю, і шкіра затріщить... А він стис кулака і веде ним під моїм носом: коли я їхав туди, то ти козя ганяв, а тепер влігся спати, «шляфен», я тобі дам, «шляфен», треба працювати потихеньку, але весь день до вечора, не зупинятися, о русіш швайи, а тепер збирайся на біржу праці в Кременчук... Я знав, що звідти повезуть на каторжні

роботи в Німеччину... І що ж? Їде він за шість кілометрів у сільуправу і дає розпорядження до вечора відправити мене на біржу праці.

Якби не батько, який негайно подався до сусідів і до вечора зібрав чотирилітрову сулію самогону і не відкупив мене в старости, то, звісно, не викрутитися було.

І послали мене в лісництво пиляти дрова. Дали під розписку сокиру й пилку.

Відправка в Німеччину загрожувала й Васі Дерезі, то і його таким же чином відкупив батько. І в лісництві ми працювали разом.

Норма дуже велика, і в перший же день ми натомились так, що не чули ні піг, ні рук. А ще й не вмiли працювати, пилка нова, а ми правильно не наточимо її, не зробимо розводу.

Лісничий пригрозив відправкою на біржу праці. Ми впали у відчай, але виручили старі робітники, вони павчили премудрості. Мене забрав до себе Ваня Ванжула. Потім він був у нас кулеметником, на «максимі» й загинув — куля смертельно поранила в голову. Я ще з його кулемета прикривав наш відхід, коли під селом, на Дніпрі, нас розбили власовці та німці.

В лісництві працювали майже до визволення, а потім розбіглися хто куди...»

Про лиховісні дні та роки окупації він може розповідати багато. І сам надивився, набачився, і читав...

«Обпалюють душу рядки... Фашисти оточили цілий наш фронт, наближалася катастрофа. Штаб, Кирпонос звертаються до Ставки, щоб дозволили відійти, треба уникнути непоправних утрат... А тут — тільки подумати... — яке безглуздя: ні з місця... Скільки загинуло армій, скільки солдатів потрапили в полон...

Я пригадую все, бо ніякі вітри забуття не розвіють печаль душі і те, що просто видушувало сльози з очей і серця... Кожного дня німці гнали через наше село колони військовополонених. Уявіть собі — у шість рядів людська маса, що витяглася на добрих десять кілометрів... Ідуть, ідуть і йдуть... Та це ж ще й не ті, що з боку Києва, а ті, що з напрямку Полтави... То хіба можна осмислити всю трагедію і хіба ж винні наші рідні червоноармійці в чомусь? А скільки чорних ям, чорних прірв — у Хоролі, в Кременчуці... За колючими

дротами в голоді, в холоді й нарузі задихнулася чиясь молодість... Не могли вони бути й не були вони зрадниками, отой наш пекучий, найкращий квіт сорок першого, що прийняв на себе навальний броньований удар озброєного до зубів фашиста. Більшість із них із темряви бачила Перемогу, вірила в неї, але не мала радості відчути її.

Серед них, думаю, опинився і мій брат Олексій, розділив гірку долю...

В Шумейковому гаю, де загинув штаб фронту на чолі з Кирпоносом, відкрили пам'ятник. Одиницям вдалося вирватися з тієї ями. Бо ж до чого дійшло: не було як зв'язатися підрозділу з підрозділом. На станції Ганнівка безмалу Будьонний не потрапив у полон...

Я тоді був молодий і не міг усе зрозуміти, а чинилися в армії пегаразди: без суду і слідства, не розібравшись, розстрілювали розумних людей, доки німець не став під Москвою. Аж тоді взялися за голову, знайшли командирів, які зуміли навести лад. Почитайте хоч би трагедію «Живі й мертві» Костянтина Симонова, люди продерлися з оточення, а їм не вірять, а в них відбирають зброю...

Мій другий брат Антон тільки прийняв присягу в Естонії, як почалася війна. Двічі виходив з оточення, а втретє, під Псковом, таки потрапив у полон. Як мертвого, його не раз виносили з таборів, кидали в яму, а він оживав. І діждався визволення. Звільнили наші. І він ще воював на фронтах. А потім, уже після війни, упродовж трьох місяців його викликали кожного дня, допитувалися, як потрапив у полон, чому не пустив собі кулю в лоб, чому здався?.. Він із Німеччини аж до Москви пішки пройшов... До сорок сьомого року працював у Горькому на заводі, не дозволяли повертатися в рідне село. Тепер уже тридцять літ працює в колгоспі, на тракторі, нагороджений почесними грамотами за труд. А от медалі «За перемогу над Німеччиною» не дали. І наступних також... Плаче, буває, плаче мій брат, бо образа бере за живе. Я писав нашому воєнному, а відповіді досі нема...

Але ми звикли чекати. На фронті ж було як? — прожив одень день і добре, прожив два — то ще краще. Чекаєш — то день видається вічністю.

Я вже розповідав вам. Стою, ото, вночі під Низами, дощ промочив до кісток, холодно, а вранці став непро-

глядний туман, хоч око виколи — нічого не видно. Через ліс тяглася дорога, і наказ мені — нікого не пропускати. Вдосвіта я й затримав військовий обоз, який направлявся до Дніпра, за ним їхав командуючий дивізією, від нього потім одержав подяку за добру службу. Тоді я не знав ще нічого про свого комбата, не те що про вищих командирів... Я не знав, якої ми дивізії, якої армії і якого фронту... Можете собі уявити, просто солдат... необмундирований, без форми.

Це зараз ми такі розумні — дивимося телевізори, слухаємо радіо... А тоді, до війни, легкову автомашину я бачив разів із п'ять, приїздило якесь високе начальство в село... А кіно... Від розлуння снаряда, що «вибухав» на екрані, бувало, пригиналися і розбігалися старі й малі, доки не звикли... «Людина з рушницею», «Трактористи», «Чапаєв» та ще два-три фільми — от і все... Крутиш магнето, допомагаєш кіномеханіку, бо немає за що купити квиток... Потім перенесли кіно в конюшню, вона велика і захищається десь у жолобі, під сіном, чекаєш години дві чи й три, коли пустять глядачів. Іноді просидиш тих кілька годин у жолобі, а тебе візьмуть та й виженуть. Боляче стає до сліз...

На вистави ходили за п'ять кілометрів, у сусіднє село. А тепер нікого не здивуєш ні Толкуновою, ні Гнатюком... Тоді моя семирічка для багатьох була недосяжною стелею грамотності. В тридцятих роках мого дядька з двома класами направили в армію по комсомольській путівці, то він дослужився до підполковника авіації, був командиром авіаолуку і всю війну вчив молодь літати. Так від революції вже маємо три покоління, три періоди, які говорять про істотні, поступальні зрушення у нашій культурі та побуті.

Життя постійно змушує вчитися. В Полтаві я закінчив школу-інтернат для інвалідів Вітчизняної війни по сільському господарству, подолав шлях від молодшого агронома до начальника технічної лабораторії хлібоелеватора, навчився цінувати і розуміти, що найдорожче і найсвятіше для людини в нашому світі під сонцем.

Особисто для мене — це земля і хліб. Саме їм я посвятив усе своє життя. На фронті надивився, як стогне обпалена, понівечена вибухами і кулями чорноземля. Так мучиться хіба мати, що втрачає найдорожче... Земля також плаче, бо й вона народжує все для щастя,

для життя. Адже люди, тварини, дерева і квіти — то все діти землі, народжені для того, щоб жити. А тут — безжалісна смерть, чорна руїна і попіл... Смерть зайчати і пташки; смерть дитини...

Але то війна... А як же можемо ми, люди в достатку, байдужити від щедрості, не думати і не дбати про збереження рідних чорноземів, структури ґрунту?.. Від здоров'я землі залежить кількість і якість вирощеного хліба. Я кілька разів перечитував ваш «Глибокий чорнозем», і думки мої непокоїла гірка реальність: діти землі, ми ще не замислюємося по-справжньому над тим, що таке для нас земля і як незрівнянно багато важить для кожного з нас кожна її грудочка, перевита корінням рослин, наче любов'ю всього живого.

В системі, де я працюю, хліб визначають так: «Налите сонцем золотисте зерно таїть у собі незвичайну силу. В ньому праця і радість хлібороба, в ньому, дбайливо вирощеному й зібраному в надійні засіки, — головне багатство народу. Хліб завжди у нас на столі. Смачний, запашний, не замінимий нічим продукт харчування — хліб вселяє в людину спокій і впевненість».

Перш ніж одержати запашний шматок хліба, його треба зберегти. Тільки щоб перетворити зерно в муку, на млинзаводі майбутній хліб долає шлях у шістдесят кілометрів — очистки, решета, сита, розсіви... Раніше здавалося все просто: привіз мішок у млин, висипав у ківш, розмолоти те зерно жорна, підставив мішок... І все: випікай, мамо, хліб на капустаному листку, хай пахне він дітям і через десятиріччя... В хлібному магазині дівчата сміються, коли я купую хліб. Бо завжди нюхаю хлібину, по запаху визначаю якість. Так і кажуть: он прийшов той дядько, що нюхає хліб...

А він справді пахне: золотою усмішкою мами, лагідністю її рук, сонцем і степом пахне.

Згадую, які красиві придніпровські степи і луки напровесні, коли тільки зійде сніг і сонце починає прогрівати землю. Ще голо навкруг, а життя вже пробуджується. Все вище і вище з кожним днем піднімає небо на своїх крилах жайворонок, розсипає, прислухайся тільки, свої співи. А трохи пізніше, коли з теплих країв повернуться чайки, кулики, крячки, качки — все наповниться кигиканням, попискуванням, кряканням... А в болоті закумкають жаби... Щось дивне від звуків ніби прогинається, звуками дихає сама земля. Ще трохи

пізніше, коли проклянуться травиця і забує дикий квіт, то краса спалахне невимовна, непідвладна словам.

Ти пасеш корів чи кіз, на луках трава упереміш із квітами, ляжеш у траву, задивишся в небо, а воно синє-синє або блакитне-блакитне, горне над тополями хмаринки де-не-де... Вітерець чи теплий легіт жене пахощі квіту через шелести трав, через лози, хочеться задрімати, потонути в благовісному сні... І чуєш: дзвенять сині дзвіночки диких рожевих тюльпанів, розтулиш повіки, а їх таке незлічення, що не віриш очам. Корови бредуть до болота, а там знову хвиля дзвіночків, тільки вже жовтий цвіт. Коли почую, буває, пісню про жовтець (про «лютики»), то жаль за далеким дитинством стискає груди. Не повернеться воно, ні, не повернеться, бо весна є весна — і в житті людини, і в природі. Все молоде красиве. Я зовсім молодим опинився у вирі війни і розумів, як страшно втрачати молодість. Я завжди порівнюю молоду людину з весною, з молодістю, тендітною рослиною, з молодістю травичкою, молодим деревцем. А зрілу — з літом, із літньою рослиною; стару — із осінню, з напівзісохлим деревом... І щастя життя, що воно постійно оповлюється, старе відмирає, нове народжується. Закон природи і діалектики...

Отак і думки людини, отак і пам'ять постійно оновлюється, але забувати старого не можна, на ньому вчаться покоління, на гірких і високих уроках життя, його беруть із собою в дорогу, порівнюють. Подумати навіть усе ж страшно, що й ти колись залишишся лише пам'яттю в чийсь снах. Буде все, як учора було, а тебе не буде. Раніше люди вірили у потойбічне життя, в них залишалась якась надія, а зараз ніхто не святкує ні бога, ні чорта, ні кочергу... І правильно, може, бо все йде, все минає, як сказав поет... Але ж знов-таки пам'ять повертається в сні, ти бачиш сирі окопи, як зводяться в бій і падають хлопці, ти пригадуєш наяву навальний рух до переправи, і знову бій поглинає тебе, бо ти вже вічно солдат...»

3

І ми повернемося до розбитої переправи і до КП (тієї землянки, де Зубер зустрів дівчат-телефоністок і безпробудно заснув...), згадаємо хвилину відчаю, коли молодий зв'язковий кинувся шукати свого командира.

Туман швидко розвіявся і наперекір смертям з-за сбрію викотилося яскраве сонце.

Бігцем, а де й повзком і знову підбігцем, Зубер запетляв поміж убитих. Уже зовсім поруч село Млинок, яке штурмують наші солдати. Там десь і Кирилін-комбат... І як він там — без свого зв'язкового?..

З крутої гори безперервно б'ють ворожі міномети; німецькі снайпери прицільно знімають кожного, хто з'явиться на шляху... Голосами убитих досі там шелестить степова ковила...

Під селом не зібрана кукурудза, за нею, на відрубі, стояли хатки, точніше — колгоспний курятник. Зубер підповз туди, запитав якихось бійців, виявилось, що він опинився в своєму батальйоні. Доповів комбату, що прибув. Думав, Кирилін на цей раз спуску не дасть. А той коротко розпитав і, мов батько, ще й похвалив: молодець, що знайшов, не розгубився.

Вирив Зубер два окопи — для комбата і для себе, і почав спостерігати, як біля Куцеволівки ідуть у бій наші танки, на броні сидять десантники. А німці з гори, прямою наводкою... Загорівся перший танк, потім другий... Решта повернула назад... У лоб Млинок взяти було немислимо...

Увечері команда: змінити напрямом, взяти спершу Петрівку... І з криком «ура!» вдерлися в село. Німці саме вечеряли, то покидали казани з гарячим супом, машини і самоходки й дьору... Опам'ятавшись, уже вдарили по наших. Батальйон не витримав, бо в ньому залишилася жменька людей, більшість не навчені...

Доповіли в штаб, що німець тіснить, із штабу ж криють крутим слівцем: що село вже в наших руках — передали по інстанціях. І раптом... з рук випустили. Наказ, як грім: до ранку, щоб село забрали назад, будь-якою ціною...

Надіслали підкріплення — роту бійців, і вдосвіта вибили німця з Петрівки.

На горішці крайньої хати один німець прилаштувався з кулеметом, але заснув і витягли його на світ божий, хотіли одразу пристрелити, одначе комбат розпорядився, щоб Зубер відвів полоненого в штаб полку. Відвів, повернувся назад, в саду, на краю села, викопав, як завжди, два окопи. Глянув, а від гори рухається німецька колона. Підбіг до артилеристів, щоб ударили

снарядом, двома... А ті: «В нас снаряди дефіцит, тільки для танків...»

У сутінках від яру почали штурмувати гору, окопалися. Німець вище, ще й загородився колючими дротами, розставив міни...

Знову падали хлопці, на чорних смерчах спотикалися, кидали шинелі на колючі дроти. Все в диму, у стовпах вибухів, не звести голови. А потім звелися в рукопашну. Проти них стали стіною власовці: крик, маюки...

Всіх, хто був у яру, кликав до зброї комбат, він сам з-за каменя стріляв із автомата. Вхопив гвинтівку й Зубер, вистрелив раз, а вдруге — хоч плач, затвор ніяк не викидає патрона, забився піском патронник, а шомпола, щоб вибити гільзу, немає. Комбат кричить: «Стріля-ай!..» А тут заїло. Скочив Зубер у яр, підібрав чиюсь гвинтівку СВТ, вистрелив двічі. І знову — все те ж... Кирилін помітив усе й підказав, що у відсіці окопа німці покинули крупнокаліберний кулемет. Прилаштувався за ним: ду-ду-ду... А вже німці прорвалися у наш тил, от-от відріжуть, затиснуть в кільце. Кулемет якось глухо, востаннє вистрелив і заглух. Закінчилася стрічка... Озирнувся — а біля нього вже нікого немає, він один-однісінький, сам мов палець. Німці з криком біжать у яр... А він вискочив з яру: де наші, куди йому бігти, в який бік?! Вже німці, здається, біжать зусібч. Глянув — якась нора, заліз у неї, притис гранату... Невдовзі стрілянина затихла, відкотилася вбік. Виліз із схованки, підібрав автомата, стис його в руках, приготувався, щоб вистрелити, якщо десь з'явиться німець. А руки тремтять... Як щось ворухнеться де, то в нього мороз по спині повзе й озноб проймає. Збагнув, що то страх, бо знову залишився сам, може, навіть у тилу німців.

Поступово отямився, перевірів автомат, диски, стиснув почергово кожну з двох гранат «лимонок». «Ну, коли що — піду на смерть, а в руки не дамся. Дотягти б до вечора...»

Був ще тільки ранок, сонце без поспіху піднімалося вгору, припікало. Навкруги тиша, лише з далини докочується стрілянина, наче загаслий грім. Його почав змагати сон, а він напружувався, щоб не заснути, чекав появи німців. А їх усе не було...

Перед ним кущ глоду, й синичка стрибає з гілочки на гілочку: чи-ирк... «Перекинутися б у пташку й полетіти з цієї пастки...»

Просидів ось так кілька годин, на горі розляглися постріли, кулі завжикали прямо над ним. Потім хтось важко стрибнув у яр і почалася за деякий час розмова. Прислухався, а збагнути не може — чия? Німецька чи наша?..

Минуло багато хвилин, година... До болю стискав автомата: хто ж то говорить? Цікавість і страх не давали спокою. Поповз і побачив: лежить тяжкопоранений наш солдат, стогне в непам'яті... Зрозумів, що це він стрибнув був у яр, підкошений кулями. Перебита нога, кістка стримить із чобота... Кров... Вісім куль одержав солдат, доки котився до яру від колючого дроту... Дав останню воду з баклажки — якісь два ковтки... Поранений встиг сказати, що він із Козельщини, полтавець. Розповів, що власовці багнетами доколювали поранених на полі бою, а офіцер дострілював з пістолета... А він прикинувся мертвим, хтось ще перекинув його ногою і проказав: «Пан, цьому капут...» А потім власовці залишили вбитих. Поранений вирішив скотитися в яр, а власовці помітили, відкрили стрілянину, але він котився, доки й утратив свідомість. Пораненого мучив озноб, він ще попросив води. Але води вже не було. Зубер знайшов тільки кожуха, накрив ним бійця. А сам обережно подерся крізь кущі, пройшов з добрих півсотні метрів і зіткнувся з нашим солдатом. То був саме його батальйон. Одразу ж у комбата попросив допомоги: треба мерщій принести з яру пораненого.

Значно пізніше, у сорок сьомому році, поїхав Зубер на хутір Коржі, що в Козельщанському районі, зайшов у контору колгоспу імені Сталіна, а там — бухгалтер... без ноги. Впізнав його, почав розпитувати... А той не може згадати нічого, пам'ятає Долину смерті, пам'ятає Дніпро, а де втратив ногу, не здумає. Зубер розповів про все. Два дні тоді пригадували фронтовики, пили за пам'ять про загиблих, за дружбу, обнімалися, як брати. Бухгалтер міг згадати лише те, що було з ним до Дніпра, до переправи, а потім — провалля, і знову з'явився світ, коли вже ампутували ногу...

Тоді з пораненим на руках повернулися зв'язковий і телефоністи до комбата. Кирилін дав команду передати про ситуацію в штаб полку, але, коли підключили апарати до лінії, то виявили, що вона розірвана. Поповз на лінію один боєць, місцевість відкрита, подолав він десь зо три сотні метрів, скручуючи кінці, й ураз перевернувся. Поповз другий, але й він завмер непорушний... Хотів поповзти третій, однак комбат заборонив. І покликав Зубера та ще двох бійців, щоб ті пробралися до горловини яру і там, окопавшись, вели спостереження за місцевістю. Поповз зв'язковий, надів на лопатку каску і ледве підняв її, як снайпер вистрелив кілька разів. Так його й засікли: неподалік від дороги, що вела з Петрівки в Млинок, було соняшникове поле, соняшники скошені й складені в копички. Під однією з копичок і затаївся снайпер. Він був дещо на косогорі, звідки було добре видно лощину. Досвід підказував снайперу не відкриватися, та несподівано він перебіг назгишці під другу копичку і тільки спустив штани, як тут його і здогнала відплата.

Потім зв'язковий не раз пробігав мимо тієї копички і бачив убитого снайпера, солдати поставили його вниз головою, тіло підперли ціпками й багнетами, ще й скинули штани...

Налаштувався зв'язок, і комбат доповів у штаб полку, що в батальйоні залишилося п'ятнадцятеро бійців, не рахуючи мінометників і кулеметну роту, де також уціліло не більше двадцяти чоловік. Але знову наказ: окопатися в яру і там протриматися до ранку. Вночі надійшло поповнення. І німці захвилювалися, зчинилася стрілянина. Німці поповзли до наших окопів. Залишалось метрів із двадцять, як наші відкрили вогонь.

Стріляв Зубер, стріляли з автоматів, із кулемета, хтось, кинув гранату... Бій зав'язався впертий і тривав уже добрих двадцять хвилин... І тут у яр вскочив наш солдат-кулеметник: «Що ж ви робите, ви ж стріляєте у своїх?!» Це протверезило в мить, шарпонуло серця... Як же ж так могло трапитися?! Виявилось, що вся рота кулеметників десь дістала німецькі каски й наділа їх, не попередивши комбата. Без будь-яких слів і сигналів бігли вони в наш бік, а зустрівши вогонь, розгубилися, залягли і знову звелися на ноги, думаючи, що попереду все ж німці... Сумно було усвідомлювати, що

в тому безглуздому поєдинку загинуло кілька бійців і серед них молодий командир роти — куля із ПТР поцілила йому прямо в голову...

Зубер з кількома бійцями ховав того молодшого лейтенанта в яру, дивився він на нього, мертвого, і думав: «Ось воно, людське життя, щойно йшов поряд із ними з лісу чоловік, всі добре знали його, любили, а тепер не залишилося ні очей, ні мозку, все вилетіло...»

Втомлені й розтривожені, не могли заснути всю ніч, мучила совість, бо кожен стріляв, але ж хто міг розглядати в темряві?!

До ранку яр заповнили штрафники, за ними — червонопогонники, загороджувальний загін, а вранці з'явилися сапери, розмінували косинець землі і вдерлися штрафники через колючі дроти, вибили німця з окопів. І тоді вже звівся в бій батальйон. Гримотіли наші далекобійні й міномети, солдати бігли, гнали німця.

Біля ніг Зубера розірвалася міна, оглушила, присипала землею, пальці на носі стали ніби чужими, здерев'яніли. Глянув: осколок відбив частину ботинка. «Ну, подумав, відвоювався, прощай фронтове життя...» Сів прямо на землю, вже сонце зійшло, роззувся, нога ціла, лише пальці заніміли від сильного удару. Озув ботинок і бігом до комбата. Аж тут мішок лежить, а в мішку барахло всяке і повна торба сушених слив. Зв'язковий напхав слив у кишені, а з барахла взяв помазок, мило і бритву, хоч ще не знав навіщо все це йому, бо ще не голівся. Трехи пізніше довідався, що той мішок возив за собою один казах чи узбек, після бою він міцно лаявся...

Доки зв'язковий смикався з мішком, німці залягли під селом Успенка, в посадці. Наші ж також засіли в посадці. Ця смуга тяглася з півдня на північ на Успенській горі. Треба негайно було рити траншеї з ходами сполучень. У німецьких бліндажах розташувалася наш мінометний взвод, скинули колоди й укриття — поширшало вдвічі.

Зубер пробрався до мінометників, там було троє з його села — Іван Ющенко, Саша Баль (хлопці з двадцять третього року народження), а третій — майже сорокарічний Федір Олександрович Грицай, що пізніше став тестем Зубера. Григорій соромився його, бо вже залицявся до дочки Шури.

В тому великому окопі були встановлені три міномети на плитах, їх називали тульськими самоварами. Мінометники саме зібралися перекусити, сіли на ящики з мiнами. Була в них печена картопля, до якої десь у селі дістали огірків.

Після короткої розмови зв'язковий повернувся до комбата, треба було вести спостереження за степовою дорогою. Німці весь час обстрілювали нашу передову, але не інтенсивно.

Вранці на шляху до Млинка з'явилася колона німців, невелика, чоловік сорок. Трималися вони строем, мабуть, були певні, що попереду їхні окопи. Та тільки вони наблизилися на півтори сотні метрів, як комбат дав команду: «Вогонь!» Стрій поламався, одні впали, інші кинулися тікати, деякі залягли, ховаючись за вбитими, а потім почали відповзати в куці.

Коли все стихло, один наш сержант поповз до вбитих, перевернув на спину одного німця, другого... І тут — постріл із пістолета...

Зубер довго пам'ятав прізвисьце цього сержанта, звали його Сашком... Тоді наші солдати поховали сержанта в посадці; на руці, коли переносили тіло, виявили кілька годинників. Так знайшов могилу свою наш мародер...

Під тією ж Успенкою запам'яталося. Пішов Зубер із солдатами до копичок соломи. В окопах сиво, холодно. Беруть вони соломку, коли чують, хтось також соломку бере. Глядь — а то німці... Зчинилася стрілянина, в темряві видно тільки, як спалахують вогники з гвинтівки, і петляють, перебігають поміж копичками...

То була для нього найтепліша з ночей і найсолодший у житті сон — на соломі, в окопі.

Ніколи не спали в штабі батальйону, а десь поблизу. Та одного разу після обходу позиції, десь о третій ночі, стомлені, влаштувалися у штабному окопі. Зубер примостився, щоб зручніше, біля ніг комбата, але було тісно, і він, підвівшись, обіперся о стінку окопа і спить... Коли це хтось як ударить його по голові: «Хенде хох!» Зубер схопив гвинтівку і спросоння пальнув із неї. Чоловік відскочив убік. Зчинилася паніка, всі повискакували з окопів. Виявилось, черговий офіцер перевіряв пости й вирішив налякати вартового, що заснув. Потім комбат добре пропісочив офіцера за те, що той не знав,

де мали стояти вартіві. А Зубер ще довго ходив з набитою гулею.

На горі, де окопалися і куди вночі підкотили проти-танкові гармати, не було води, спрага просто замучила, пити хотілося так, що губи аж пошерхли, порепалися. Носили воду, носили снаряди із Петрівки, за три кілометри. Підуть, було, а Зубера пропікає мороз, бо осколком відбило носок — тіло голе...

В ту ж ніч прибув до них молоденький командир роти, молодший лейтенант. Відвів Зубер новенького в роту, а десь о полудні крик: «Товариші, вмираю за Батьківщину, за Сталіна, помститься за мене!» То був саме той повенький офіцер. Стоїть, прострелені груди... Бійці усе бачать з траншеї: «Ляга-ай!..» Той і впав на бруствер уже мертвий. Виявилось, то була чорна куля німецького снайпера.

Поповз Зубер до вбитого, щоб забрати документи, забрав. А той лежить такий молоденький, акуратний, форма чиста, тільки з училища... Доповів зв'язковий комбату й каже: «Дозвольте я чоботи візьму собі, а ввечері поховано вбитого...» Глянув комбат і ніби вперше побачив, що в його зв'язкового ботинок без носка: «Ну що ж, зніми раз така справа». Підповз Зубер до вбитого, зняв одного чобота, тримає в руці, хоче потягти другого, аж чує ніби снаряд шумить прямо на нього, кинувся в окопа, а тут стовбище курави, вибух... Дим... Зв'язкового засипало землею. Виліз він з окопу, глянув, а тіло вбитого пошматувало геть, другий чобіт роздертий частин на вісім... Кинув тоді Зубер цілий чобіт і мерщій поповз до комбата: боронь боже, взяти на душу гріх. Так і ходив у порваному ботинку, доки й потрапив у госпіталь.

Часто згадував цю страшну ситуацію: ось так буває, смерть ходить поруч, а ніяк не здужає солдата.

Якось трапилося так, що заглядав Зубер біля артилеристів, цікаво було зблизька, своїми очима все побачити, своїми руками помацати... Артилеристи саме відпочивали. Біля гармати чергував гармаш-циган років двадцяти. Розговорилися. А Зубер раптом: «Дивися, німецький танк!» Не роздумуючи, циган схопив снаряд із ящика і — в гармату. Навів дуло і шарах: танк загорівся...

Уранці командир полку вручив циганові орден Червоної Зірки.

Розхоробрився циган і каже Зуберу: «Давай приведемо язика».

Взяли автомати й бур'янами, де поповзом, де зігнувшись і по-пластунському, пробралися до копичок сіна. На краю поля закінчилися бур'яни, далі луки, звідти дві сотні метрів до першої копички. Що ж далі? Циган зупинився і каже так тихо-тихо: «Без моєї команди не стріляти!» А Зубер думає: в кого не стріляти, нікого ж немає ніде. Підповз за циганом ближче, дивиться: четверо німців під копичкою грають у підкидного, біля них речі, гвинтівки лежать.

Просиділи, не ворушачись, у рівчаку Зубер і циган, мабуть, із годину. Німці несподівано встали, забрали гвинтівки й пішли в напрямку тих, що заховалися. Зубер штовхнув під бік цигана, думав, що той заснув. А циган дає знак мовчати. Пройшли німці за кілька метрів, і самозванці-розвідники залишилися ні з чим. Циган пожартував потім, що там не було генерала, а всі четверо німців були прості і досить непогані хлопці, це, мовляв, він зрозумів з того, як вони майстерно грали в карти і як мирно жартували.

В останній чи передостанній день жовтня оголосив комбат, що батальйон піде в баню. Нарешті, переобмундирують, сільську поношену одіж хлопці замінять на зелену солдатську форму. На фронті затишшя і лише де-не-де, щоб солдати не забували, що триває війна, прошугне снаряд чи міна...

В окопі закурили махорку-самосад, а потім командир полку запропонував зв'язковому півпачки справжнього тютюну, а в нього взяв ступотресту, що Зубер прихопив ще з дому.

Була okazія. Прийшов Зубер у штаб, а хлопці їдять сало, частують і його. Пригощають і коржиками та сухарями. Попробував, а воно щось усе смаком нагадує те, що давала в дорогу мама. Запитав: звідки це? А комсорг і каже: «Та чийсь сидір давно заважає, днів десять їздить за нами. Може, вже й господаря немає...» Зубер хотів був образитися, мовляв, сидір же підписаний, хіба не видно? Але й сам розсміявся: на те й війна, дожив до сьогоднішнього — то й добре, а що буде завтра — побачимо...

Поповнив тоді зв'язковий свої запаси махорки, Хоч

сам куриє рідко, але любив Кириліна частувати. Той часто кликав: «Давай хоч покуримо, Гришо...» І вони сідали один біля одного, як батько і син. Був полтавець у комбата і охоронцем, і ординарцем, і зв'язковим, і просто молодшим другом. Поспить комбат, а зв'язковий охороняє його, потім Кирилін дозволить передімати товаришеві годинку-другу, а то, траплялося, що обидва спали поряд в одному окопі, але це коли попереджували ще одного зв'язкового.

Так-от: пішли з передової почергово червоноармійці в лазню. Вийшли із штабу й Кирилін та Зубер. Була третя година ночі... Глянули, а на передовій зірвалася така грозова ніч, така стрілянина, що все почорніло навкруги і земля немов розверзлася.

«Давай будемо вертатися, Гришо. Щось недобре чує моє серце...»

Відійшли вони з півкілометра, а вогонь наближається, накочується прямо на них, вже тріщать дерева й кущі... І тут їх накриває огненна лавина. Спочили в перший-ліпший окоп, потім зв'язковий переповз у другий. Все тріщить, ламається, трощить, розлітається на друзки. То били «ванюші», шестиствольні міномети. Дим непроглядний, не видно, що попереду тебе, навіть на кілька метрів.

Коли хвиля віддалила своє криваве коло, височили з окопів і побігли до штабу. А там уже нікого немає, тільки вбиті...

Кинулись до посадки, а їхні позиції вже зайняли німці — три міномети і дві гармати...

Зібрали чоловік із двадцять тих, хто йшов у баню. А тут і наші мінометники з'явилися, то прихопили і їх — треба негайно відбивати у німців утрачене, захопити свої ж міномети...

Кирилін послав у штаб зв'язкового. Комполку криє зв'язкового на чому світ, ніби він винний у чомусь. Завдання: до ранку — кров із носа... — а забрати в німця все.

І настала остання тривожна ніч Зубера на фронті.

Метрів за п'ятсот від лісосмуги, в яру, зібралися всі, хто вцілів із батальйону. Командир полку лютував, погрожував трибуналом. — до ранку мали вирвати в німця свої ж окопи.

Було за північ, коли Зубер прибув у штаб, щоб забрати поповнення. То були недавно мобілізовані уз-

беки, казахи, туркмени... Багато хто з них погано розумів російську мову. Зв'язковий одразу ж почав з необхідного інструктажу. Сказав, зокрема, що коли освітить територію ракета, негайно треба впасти на землю. Вишикував усіх і повів на передову. Попервах усе було добре, а коли поповнення зрозуміло, що наближається передова і ось тут, за горою, уже сидять німці, то всі попадали ниць. І хоч ти що... Зв'язковий командує: «Підйо-ом!..», а їх від землі не відірвеш, лежать, наче оглухли. А потім почалися сцени, яких і в мирний день не придумаєш: той хапається за живіт, мовляв, «курсак болить», той скидає штани і сідає прямо на землю, хоч штовхай прикладом... З горем пополам дійшли до місця, дали команду: окопуйся, лягай...

Молодший лейтенант, командир взводу, що прибув, доповів комбату про поповнення. Кирилін тільки сумно похитав головою: от і воюй, відбивай окопи... І негайно послав Зубера в сусідній, у другий батальйон, щоб виручили, підтримали вогнем. Домовилися — сигнал для атаки — дві зелені ракети.

Оскільки прибулий командир взводу не знав місцевості, комбат сказав Зуберу: «Ось що, Гришо, бери взвод і веди їх у тил німців. Я пояснив завдання молодшому лейтенанту, вам треба проникнути в лісосмугу, а по сигналу зелених ракет — в атаку, вперед».

Витяглися ланцюжком, попереду Зубер, за ним поповнення, останнім ішов молодший лейтенант. Темно. Взяли правіше посадки, продерлися через бур'яни і якісь густі зарості. Загорілася якась ракета — всі падають на землю. Відчув, що перетнули лінію фронту, наблизилися до місця, де накрили німця вогнем, трупи лежали один на одному. Зубер кілька разів спіткнувся. Залягли. Нарешті, зібралися всі. Зубер тихо перемовився з командиром взводу, потис тому руку, побажавши успіху, а сам повернувся назад, до комбата. Коли дійшов до траншеї, звідти висунулася голова: «Стій! Хто йде?» Зубер відповів: «Свої», а сам швидко стрибнув убік, бо подумав: може, власовці... Почав повзти, прислухався, а за деревом розмова, доповідав солдат, сів, оце, він за деревом під кущем, бо не було витерпу, а тут німець прямо на нього, я крикнув, а він щодуху бігти... Другий голос запитує: в якому напрямку? Перший відповідає: та он туди... Другий голос знову: знаєш що, Чикурков, візьми двох, розвідай, а то

нас, мов курчат, переріжуть німці. Зубер зрозумів, що свої, спустився в окоп, сказав, що він зв'язковий комбата, і йому потрібний командир роти. Це, виявилось, і була їхня кулеметна рота, бійці лежали в одній траншеї з німцями, тільки північніше посадки. «А де ви вчора були?» — запитав. А ті відповіли: «Тут же й були. По нас ніхто не стріляв. І ми не знали, що лежимо в одних окопах із німцями». Зубер дав команду від імені комбата підтримати батальйон вогнем, а сам побіг доповісти. «Ну як?» — запитав Кирилін. «Все гаразд. Там наша кулеметна рота — всі цілі, живі...» — «То й добре, відпочинь».

Починало світати, як комбат сказав: пора. І дав сигнал — дві зелені ракети. Стрілянина і крики «ура!» А потім якесь гучне, закличне: «ля-ля-ля!» То, заспокоїв зв'язкового комбат, очевидно, звелось в атаку поповнення.

Затихло все. Тиша, темрява... Добіг Зубер до посадки, а тут, за п'ять метрів, німець: «Хальт», а потім — «Хенде хох, рус, рус!» Істинктивно відсахнувся вбік, пригнувся і прожогом геть, тільки зашелестіло. Автоматна черга зрізала верхівку куща, але не зачепила людину. «От тобі й маєш: ішов до своїх, а замалу не потрапив дідькові в руки. Гаразд, що німець також розгубився, високо взяв...»

Прибіг до комбата, а той не вірить. А потім: «А наші ж де? Що з ними? Залишилися ми, Гришо, знову з тобою вдвох. Треба шукати своїх, бо вранці мушу доповідати в штаб полку».

Світало. Але туман ще не розвіявся. Комбат і зв'язковий ходили під носом у німців, але ні ті їх, ні вони німця не помітили. Сусід-комбат, що обіцяв допомогти, мовчав, мовчали і кулеметники. А туман почав швидко розвіюватися.

Вдарили німецькі міномети.

Кирилін і Зубер зайшли за горбак, там уже сонце сяйнуло своїм промінням, пооддаль, праворуч, поле таке яскраве, що й очам боляче. Німці помітили, що йдуть двоє, відкрили кулеметний вогонь. Мерщій попадали на землю, поповзли. Глянули на поле, а там поповнення — узбеки, казахи... — купками, по троє, по п'ятеро, порозбігалися, а німець б'є по них з мінометів. Комбат тоді й каже: «Треба негайно рятувати людей, відвести їх у ярище. Бо жаль...»

Зубер поповз, а німець не дає голови звести. З півкілометра довелось по-пластунському переходити поле. А ті, з поповнення, тягнуть поранених, схиляються над убитими, голосять, зводять руки до неба... Спрямував усіх під лісосмугу, в борозну.

Комбат повз у борозні, а зв'язковий майже поряд, але не в борозні, а трохи вище, відстаючи на якийсь метр. «Тримаю гвинтівку попереду і повзу. А тут — вибух справа. В очах потемніло, мене враз привалило землею, а руку на спину закинуло. Не збагнув одразу, що й трапилось зі мною. А потім чую: по грудях тече гаряча кров. Думка шугнула, обпекла, обморозила: зараз буду вмирати. Комбат кличе: «Гришо, повзи швидше. Що там з тобою?» А я не можу прийти в себе, отямитися, буду вмирати, і — квіт. А потім набрався духу й кричу йому, що мене поранило в груди. Він озирнувся (цього я не бачив, але зрозумів) і каже: «Швидше повертайся назад, бо пропадеш. Чувш? Ти чувш мене, Гришо?» Я взяв гвинтівку в ліву руку і поповз назад. Ще не відчував болю, а кров уже залила всі груди. Доповз я до туману, тобто у виярок, де не розвіялася заволока, звівся на ноги, а воно як заболить, як зашпигає... І рука без руху, не слухається зовсім, не можна пальцями поворухнути. Жахливий біль... Подробило ключицю і в суглоб правого плеча вп'ялися осколки...»

У виярку наткнувся на замполіта, комсорга і двох зв'язкових. Одного з них, сталінградця, колись частував у лісі варениками... Забинтували вони його. І побрів він яр, а яр, мов ущелина, збоку висока круча, а на ній, на горі, якісь люди кричать: «Гришо, ти що — поранений?!» А він не може глянути вгору, задерти голову — такий біль... Сказати слова не може... А кров біжить, уже бинти пропалили, і затулити, зупинити ту течію несила, рапа в такому місці, що не придумаєш, як прикласти пов'язку.

Але якось скосив погляд на кручу, а там земляки, дмитрівські, вони викупалися в бані, бо вже одягли шинелі та шапки-вушанки. Був серед них і його майбутній тесть...

Він ішов, ще не знаючи, що тяжко оце повертається додому від Дніпра, з війни... Через кожні дві сотні метрів на шляху помічав вказівку Червоного хреста.

В центрі Петрівки, в санроті, Левко Плескач, також дмитрівський, прочистив рани, перев'язав груди, прикріпив бинтом руку, одягнув і поклав на воза. До поранених... Рушили коні, їхали не дорогою, бо та обстрілювалася, а полем і луками, по горбах, під якими ховалися, як він думав у дитинстві, семиногі зайці. Трясло так, що не мав витерпу, стогнала душа. І він попросив візницю, щоб той зняв його з воза: краще вже йти пішки... І він пішов поруч із кіньми, потім із возом, а потім відстав. До санбату було далеко. І вирішив зрізати кут, піти до Куцеволівки навпрошки, по прямій. Під обід дістався до радгоспу «Червоний партизан». Візниця вже поїхав далі давно, довелося йти знову самому понад лісом. Вибрів на шлях, у ніс аж ударило запахом супу, таким приємним, що раптом до смерті захотілося їсти. І він звернув зі шляху й побрів до лісу. А там стоять рідні «катюші» і ракетники саме обідають. Попросив хоч би кілька ложок. Налили сільським ополоником велику миску, нагодували. А потім показали, куди йому краще йти. Ішов, ішов, а кінця краю не видно, ні села, ні людей, нікого. Так плентався нога за ногою, доки й зовсім вибився з сил, упав, голова закрутилася. Ледве звівся на ноги, бо треба йти, від удару знову потекла кров, а губи пошерхли, запеклися: пи-ти-и!.. Перед очима зароїлися світлячки, запаморочило голову, от-от міг знову впасти... Обхопив якесь дерево: «Йти далі не можу, сів і сидю. А спати хочеться — жах. Думаю, засну, то пропаду — земля сира, холодна, а я кров'ю зійшов». На його щастя йшли шляхом двоє військових — жінка і чоловік, тягли лінію зв'язку. Покликав, щоб допомогли звестися на ноги, бо вже не міг, і запитав, чи до села далеко. То зв'язківці залишили в рівчаку котушку, взяли його на руки і понесли в село, в санбат. А там головлікар не хоче брати: «Не з нашої армії він, його санбат у Куцеволівці, а це — Дерев'янка. Відносьте туди...» Поранений сидів і мовчав, похиливши голову. А солдат-зв'язківець бере тоді автомат і до головлікаря: «Я тебе, гаде пархатий, пристрелю на місці...» Той злякався. І понесли Зубера в палату, покладали одразу на операційний стіл. Тепло. Бочка з-під гасу служила за пічку. Очистили рану, дезинфікували, вирізали осколки... Осколок, що мало не черкнув легені й зачепив пліву, кинули у відро разом із шматком м'яса,

він тільки почув, як дзенькнуло. І більше не пам'ятав нічого.

Прокинувся на другий день, увечері. Думав, що оце тільки його принесли з операції, а минуло, сказали, більше доби. Вийшов на вулицю, глянув, жінки сидять на призьбі, погукали його, розпитують: звідки й де поранило, плачуть: «Це ж і наші діти й чоловіки пішли на фронт...» Одна з жінок винесла відро води і мило, хотіла вмити його, але де там? Весь час, скільки він був на фронті, то рився в землі, в грязюці, а вмиватися не вмивався ні разу. А тут, на горі, не було де напиться навіть. Руки чорнючі, порепалися... Не руки — земля... А що з обличчям не знав, не бачив себе...

Вдосвіта у понтонному човні перевезли на лівий берег, там у шелюгах стояли «студебекери», чекаючи живих вантажів. Шлях ще бомбував німець, але водій був досвідчений, кидав машину на взбіччя, маневрував так, що душу витрушувало, а тут же поранені — криком кричали. Зупинилися в Пришибі, що за шість кілометрів од його рідного села. Сказали, що треба чекати машин, які доставлять їх у Нові Санжари. Там госпіталь...

«А я, здуру, візьми та й зайди додому, до матері, такі раптом туга і смуток за душу взяли. Хочеться, просто до сліз... Нікого не запитав, узяв та й пішов. Іду помаленьку; а воно сонце хилиться за гору, підходю до села Лавриківки, біля хати музика грає, танцюють військові й сільські дівчата. Ніби немає війни... Став я неподалік, обіперся на тин і заплакав, як зараз оце пам'ятаю. Думаю, тече людське життя своєю чергою, а там, на фронті, пекло і смерть, гинуть молоді, сильні хлопці від фашистських снарядів, бомб, мін і куль. І не дочекаються їх матері й дівчата. Лютують нові Долини смерті. І скільки їх ще розсіється, зачорніє, криком людським проросте на рідній землі...

Постояв я так і поволік поги далі».

Так він добрів до хутора Дукапичі. Був вечір, третій день листопада. Дома радіють, і нічого, що поранений, слава богу, живий-ий! Полежав три дні, а йому все гірше й гірше. Хтось порадив, що треба негайно відвезти в госпіталь. Номер госпіталю він знав. Запрягли батьки дві конячки у воза (тільки й усього, що залишилося в колгоспі...), намостили на воза сіна, поклали Григорія, а мама сіла на передку. До самісіньких Нових

Санжар стояла грязюка, що не витягти ні коліс, ні ніг. Дощ лив безперерву. Він лежить і стогне, а мама поперед править конячками. Дороги розбиті, баюристи, отот витрясе душу... Колії глибокі... А тут ще йдуть танки, машини, техніка... Мама не може звернути з дороги. Плаче. Конячки слабі, ледве тягнуть воза, який горне віссю грязь і бур'яни... Зустрічні шофери лаються, не добираючи слів, криють іноді матом, а вона й плаче — сина шкода... А що ти придумавш? Який вихід? Звернула раз з дороги і зачепилася за отяжку стовпа, ні вперед, ні назад, з місця не можна зрушити. Син попросив: «Мамо, ти трохи допоможи підняти мене, я гляну — що там». А вона не хоче його тривожити, баче, що він ледве живий. Але допомогла, підвела. «Ну от і добре, — сказав, подивившись, — виїдемо, мамо, ти тільки скрути баранчик, що на осі, а тоді зніми люшню». Так вона і зробила. А коли трохи від'їхали, поставила все на місце.

За дві доби вони добулися до Нових Санжар, знайшли госпіталь. Його документи поступили раніше групи, яка направлялася сюди. Госпіталізували. З сином започувала й мама, а вранці, в сльозах, поїхала назад.

В той же день його перевели на станцію Нові Санжари, де він лежав у школі. Температура різко піднялася, за сорок градусів, почав марити, впадав у непам'ять. Аж два тижні відчував спопеляючий жар. Але переборов таки смерть.

Прийде, було, до нього медсестра, Поліною звали її, зупиниться біля вікна класу, в якому лежали безнадійні і він серед них, — долі, на соломі... Подивиться, подивиться і скаже: на перев'язку! Покладуть на стіл, знімуть мокрі від гною бинти, а потім шприцем викачують ще гній із грудей... До повної склянки набиралося... Полегшає трохи... «І така вона, медсестра, лагідна, мов мама рідна. Я образ її досі в пам'яті бережу... А прізвища не згадаю». Щоранку його несли на перев'язку. Приходив до пам'яті, а потім знову провалювався в забуття, їсти нічого не міг, не хотілося, противним здавалося все.

Коли трохи оклигав, повернулася свідомість, глянув на свої руки, а на них, на сорочці скрізь — воші, воші, воші... Він ніколи не бачив стільки вошей...

«Отак лежу і згрібаю їх здоровою рукою і кидаю з себе в солому. А навпроти мене лежить майор, вночі

поступив. А майор цей був кореспондентом якоїсь крупної фронтової газети, і до нього прийшли відвідати друзі, теж високі чини і теж кореспонденти... То він і показав їм на мене, як я згрібаю воші... Розпитали вони — хто я, скільки лежу тут. Я сказав, що два тижні. Кругом усі вмирають, а я живу. З мертвих воші й перелазять на мене, ще живого і теплого. Наробили вони шуму, перепаало начальству: бо як же ж — люди брали Дніпро, на Дніпрі зрешетилися, а ви... З класу одразу ж повигортали потрух-солону, завезли свіжої. А увечері мене відправили на станцію і поклали в «телячий вагон», яким доправили до Полтави. Це я почув із розмови, бо сам лежав на носилках і не бачив нічого.

В степу німці бомбили поїзд, він зупинився, треба було відцепити паровоз. Поранені висипали з вагонів, а хто не міг рухатися, то так і залишився лежати».

В Харкові Зубера винесли на перон, та так і забули на носилках. Падав безперервний, густий сніг, а він лежав, сподівався, що хтось зжалиться — допоможе. Забрали состав. Підійшли якісь дві жінки запитали — чому лежить? А він: так, мов, і так, винесли з вагона й забули. «То ти ж так і замерзнеш!» Побігли до чергового по вокзалу, повернулися, підхопили носилки й понесли. На шляху до госпіталю річечка протікала, то через кладку з колод пройти з носилками було ніяк. Пробували і так і сяк. Доки Зубер не попросив: «Підтримайте мене трохи спереду і ззаду, я якось сам перейду, а потім несіть».

Госпіталь був без вікон і дверей, німці спалили. Вікна завішені очеретяними матами, і тільки війне вітер, то вони мотіляються, як вітряки, аж до стелі.

Поголили і в самісінькій білизні та капцях повели через двір по снігу в другий корпус госпіталю. Сніг мете, а його дві санітарки майже роздягненого ведуть знову під руки, тепер уже в палату. Матрац, тільки й назви, вата збилася клубками, блаженська ковдра. Холодно. І сніг прямо в палату набивається. Протяги... Першого дня зовсім не принесли їжу, а вранці подали не суп, а саму воду, хліба гіркого, горілого грамів із сто, потім ложку цукру й склянку окропу. «Ну, подумав, оце тут і каюк». Харків голодний, і поранених безжалісно обкрадають. Доки до когось щось дійде, то на шляху по крихті, по ковтку розтягли... За два тижні поранені перетворювалися у висохлих мумій, самі

кістки та очі. Марили їжею, а тут ще холод собачий допікає, не топилося зовсім. Вікон немає, наклали гіпс, лежав, наче в бочці. Попервах санітари змочували теплою водою, та ось гіпс захолюнув, загус, і Зубер, сирий і холодний, лежав ледве дихаючи, рахуючи останні свої дні. Увечері принесли бляшанку з гарячим чаєм, якось необережно зачепив ліктем і окріп вилився під нього, обпик усього. Та й тут знайшлася добра людина, земляк із села Підлужжя, що під Кременчуком. Приніс картоплі, півхлібини...

А потім обмундирували, посадили на машину і повезли на станцію. В тій же річечці, що через неї перекинулася кладка, машина застряла, шарпалася то вперед, то назад, поранені стогнали, проклинали все на світі, а вона ні з місця. Години через три машину витяг із річечки тапк. Розвантажили їх, дистрофіків, посадили в теплі, чисті вагони, постіль біла, мов спіг. Гаряча каша гречана, з салом. У житті він нічого не їв смачнішого ні до, ні після того. І потрапив у евакогоспіталь: Гур'їв, на березі Уралу.

КОМБАТ КИРИЛІН:

«Я ТАМ НЕ БУВ... Я ЗОВСІМ СТАВ СТАРИЙ...
НЕМАЄ В МЕНЕ ПАМ'ЯТІ...»

Зустрічі з колишнім зв'язковим комбата Григорієм Кириловичем Зубером та його листи допомогли мені вималювати картину боїв за Дніпро і за Дніпром. У достовірності фактів я не мав жодного сумніву. Але ж... Щоб завершити лінію «Кирилін — Зубер», необхідно було поговорити особисто з комбатом, аби хай тільки в уяві, але «побувати» саме з ним (я — вперше, а він — укотре...) в Долині смерті сорок третього, знову все пережити, пропустити крізь серце.

Ново-Якушкине, село на Куйбишевщині, де жив Юхим Ксенофонович Кирилін, не під боком Києва. Сотні й сотні кілометрів, ген-ген... Бодай на тиждень з роботи не вирвешся. Хіба у відпустку?..

І для початку я написав Кириліну листа, а до листа доклав першу частину книги «Пам'ять Долини смерті», що вийшла на той час. Просив: пригадайте, розкажіть...

І от, наприкінці 1976 року, одержав з Ново-Якушкиного відповідь, яка просто приголомшила мене:

«...Велике спасибі за листа, за книгу. Ви пишете, щоб я пригадав про Долину смерті. То я мушу вас розчарувати, оскільки я не маю ніякого відношення до неї. Я там не був... Щоправда, ви пишете про нашу 375-у стрілецьку дивізію, але про зовсім другий полк — 1245-й. А наш був 1241-й. Тому я навіть ніякого поняття не маю. Причому з тих пір минуло тридцять три роки. Не можу пригадати боїв, про які можна було б щось написати. Я зовсім став старий, інвалід Вітчизняної війни, вже не працюю п'ять років за станом здоров'я, часто доводиться лежати в лікарні. Й оце лише 15 грудня 1976 року виписався з лікарні, де пробув півтора місяці.

Прошу вас — звертайтеся до т. Зубера Г. К., який зможе допомогти вам у цьому питанні. А на мене не ображайтесь, я безсилий вам допомогти, так як була війна, йшли безперервні бої. Фашисти стріляли і ми стріляли, втрати були з двох боків. От і все. Немає в мене пам'яті, нічого. Все забув.

Пробачте, що не можу вам допомогти.

Ю. Кирилін»

Склалася незвичайна ситуація: людина, яка все бачила, знала, пережила, раптом наче забула все або свідомо від усього відмовилася, відреклася... І про неї розповідає інший, живий чоловік, який був там юнаком, знав чимало. І я написав до зв'язкового комбата, відкривши йому ще одну (із знайдених на той час — десятків...) долю. Саме в ті дні до мене в редакцію зайшов киянин Микола Андрійович Тендітник. Виявилось, що він земляк Зубера і в сорок третьому, мобілізований у свої двадцять літ, він випробував на собі все пекло Долини смерті. Рівно тридцять днів піхотинець Микола Тендітник протримався в пісках, під кулями, відкритий, мов на долоні...

І вкотре, свідомо пригальмовуючи і нехтуючи динамікою і логікою сюжету, все ж розповім про ще одного простого і мужнього воїна.

Микола Андрійович Тендітник — однополчанин Анатолія Пожарова. Він чоловік мовчазний, і важко розбурхати його мовчкуватість. Хоч, як потім сказав мені Зубер, у селі мало було таких веселунів і дотепників,

які б зрівнялися в мистецтві живописати словом, як Микола Тендітник. Але то було замолоду чоловіка. Найвірогідніше, що душу й характер Миколи Андрійовича знітила, переінакшила Долина смерті, взяла веселість на тугі замки, і він уже іншими очима глянув на світ. Раз і назавжди.

Він був із мобілізованих у вересні. 1245-й стрілецький полк... П'ятого жовтня, десь о десятій вечора, командир роти повернувся із штабу дивізії і сказав: о 12-й ночі, на трьох човнах, переправляємося на правий берег, під кручі. У їхній човен сіло двадцять вісім бійців. Налягли на весла, щоб швидше зачепитися за великий острів посеред Дніпра.

Ракети й вибухи снарядів дзюбали небо і воду, а вони цливли, з острахом позирали на суворі, занишклі кручі, що, наче хижа потвора, вогнедишно блимали з темряви, посилаючи смерть.

Оминули острів. То був Крячок. І тут відчули, що ворожі снаряди намацали їхній човен. От-от буде неминучий, прицільний удар. І він відбувся! за тридцять метрів до берега — пряме попадання снаряда. Човен розлетівся на друзки, здибилася вода... Оглушило. Ніч видалася темна, густа, хмари пролітали важко і пизько. Було дуже глибоко, хоч Тендітник добре плавав. До війни, було, не раз перепливав Дніпро туди й назад. Але то було до війни...

На дно одразу потягло бушлат, речовий мішок. Устиг вихопити тільки СВТ, семизарядну гвинтівку Симонова. Оскільки всім була команда не вдягатися, то він вплив на берег майже роздягнений і, не відчуваючи попервах холоду, з води одразу кинувся під кущ шелюгу. З тих, хто був з ним у човні, до берега добралося шестеро. Один поранений...

Уранці — атака. З криком «ура!» вискочив з окопу й побачив сонце, воно тільки сходило на обрії — яскраве й тепле. Ще помітив під ногами якийсь пеймовірно білий, мов сніг, пісок. І де-не-де травичку.

Билися відчайдушно. Це за дві сотні метрів од берега, від води. Багато загинуло. В тому ж першому бою він залишився із взводу один. Один з тих шести, що були в човні...

Через півтори години фашисти нав'язали новий бій. І десантники помітили, що не працює автоматична зброя. Вітер підхоплював пісок, пісок здіймався від

стовпиц вибухів — забивалися затвори. Надійною залишалася тільки стара гвинтівка-трюхлінійка... А гвинтівок таких було мало. Мало було і багнетів, хоч у рукопашній знесамовитіли і німці, і наші. Билися прикладами і саперними лопатами. А хто й просто, мов довбнею, ціпком... Фашистам не вдалося відкинути десант у Дніпро.

Бійців залишилася жменька — під прикриттям ріденького шелюгу та кількох тополь... І тут посунули танки, вони прасували окопи, але в глибокому піску були неповороткі, важкі. І хлопці підбили одну, а потім другу потвору... І більше на цьому відтинку десантники не знали танкових атак...

Ось тут, у сипучих дніпрових пісках, уврлася його мрія — поступити в Ленінградське артилерійське училище. У свої двадцять літ він надивився на смерть, стискаючи намертво в руках стару трюхлінійку, що підібрав в одному з боїв...

Рівно тридцять днів — немислимих, лютих. Рукопашна за рукопашною... І він нічого не пам'ятав — ні себе, ні того, хто біг на смерть, визначену для кожного порівну. Шалений азарт і зненависть неймовірна — або ворог тебе, або ти його простромиш багнетом... Потроху звик. Міг заснути в окопі. А потім, на завтра знову мстив — за наругу, за спустошені села, за те, що фашисти спалили хату. За сльози матері і за кров товариша...

Якось у бою поруч себе побачив Кліма Зубера. Удвох розкидали німця, мов косарі. А повернулися до окопів, то вирішили розкурити одну цигарку на двох, за бойове побратимство. Розкурили. А її виявилось мало — тягла, нила душа... І Тендітник подався принести ступотресту з свого окопу. Тільки відповз метрів на сім, як за спиною, прямо за ним, розірвалася міна. Щось ударило в серце. Гукнув до Зубера, а той не відповідає, тиша стоїть — моторошна, страшна. Поповз назад, а товариш осувається на дно окопа — без голови...

За рік до війни Тендітник допомагав Зуберу переселитися з Дуканичів у Дмитрівку, разом зводили хату... І от, бачиш, сипуча хата в піску...

В піску і життя, і смерть найстрашніші: ти сидиш, а тут вибух — і все сунеться, тебе привалює, загортає. Ти сидиш і весь час лопаткою, без кінця викидаєш

пісок... А для пораненого пісок — то справжнє пекло, бо нічим дихати, а він душить.

Під час фашистської контратаки залишився знову один. І так багато днів підряд, ніби якась сила відводила від нього кулі і смерть. На п'ятий день під шелегом залишився тільки він, та ще гармаш, та гармата «сорокап'ятка». Подавав без кінця снаряди. І вони підбили «фердинанда» чи що... На тому, що рухалося, тоді не розумівся зовсім.

Епізод. Троє німців, напевне, розвідники, підкралися до окопів десантників. Хлопці пристрелили двох, ну а третього хотіли проткнути багнетом, а він вивернувся — здоровий, кілограмів сто двадцять. Але гнучкий... Вивернувся — і захопив товариша за горло. І тоді Тендітник простромив фашиста багнетом.

Командир взводу похвалив бійця, але й висловив жаль, що такого фашиста на смерть поклали, був би гарний «язик», бо он скільки хрестів на грудях...

Був випадок. Зводилися в атаку, бігли перебіжками. Близько кручі, а біля круч струмок, води по коліна... Він біг так швидко, що проскочив далі, ніж треба. Озираючись — нікого немає, своїх не видно ніде. Звів голову, а прямо перед ним, з кручі, фашист збирається вистрелити з автомата. Кинувся під виступ скелі. Так увесь день просидів під глибою. Німець, що був на кручі, кинув дві гранати вниз. Певне, подумав, що солдат утік.

І він таки втік, відповз у темряві до своїх...

Злилося все, усі дні та ночі в один крик, в одну страшну, моторошну завісу. З криком: «В атаку — вперед! За Батьківщину!..» — вони прожогом вискакували з окопів. І так тридцять днів підряд. А потім стомлені, знавіснілі поверталися назад, несучи сльози в очах і спустошення в серці...

Але запам'яталося обличчя одного фашиста — віспуває, руде. Рукопашна. І тут фашист махає багнетом. Удар от-от, прямисінько в серце... І не збагнути як Тендітник усе ж ухилився вбік, багнет зачіпає руку... І в цю мить наш лейтенант виручає пострілом із пістолета... А Тендітник б'є прикладом іншого німця, що завіс гвинтівку над головою лейтенанта...

Й остання, моторошна картина. Фашисти, п'яні молоді хлопці, сунули суцільною стіною. В кілька рядів...

Через кілька секунд вони б затоптали десантників, яких залишилися одиниці.

І все той-таки молодий лейтенант викликав вогонь на себе...

Тридцять діб суцільного пекла. А потім їх замінили. І він пішов далі за фронтом — на П'ятихатки. І так усю війну до кінця, аж до Будапешта — тільки й знав, що зводитися в атаки та відбивати атаки... Бачив хіба що свого сусіду — зліва чи справа від себе... Хоч бігли в атаку, здається, густою стіною, а після бою, бувало, на півсотні метрів залишався один солдат...

Мені вже самому пропікав душу дніпровський пісок. Листування, що зав'язалося з фронтовиками-дніпрянами забирало немало сил, а треба писати, шукати, запитувати. Навіть утвердити саму назву — Долина смерті (а не тільки долина героїзму), бо ж скільки виявилось перестраховальників, мовляв, це ж не Освенцім, не Бухенвальд... Справді, не концтабір — а поле подвигу в дніпровій долині, названій так пекучо і точно: *Долина смерті!* Кожен лист ставив і відкривав десятки і сотні запитань і відповідей. І як хотілося, щоб тобі зашуміла гілка чиєїсь долі!.. Не зникла в небуття, не розтанула, як сніг...

Я штурмував Зубера: не може ж бути, щоб Кирилін виявився не той, про кого ви розповіли, щось тут приховується, якась причина, якийсь нестерпний гніт душить людину, змушує її, пересилюючи обов'язок пам'яті, відмовлятися від минулого. А ще — Тендітник. Такий чорноволосий, з білою ниткою сивизни в розкішному чубі чоловік, а скроні сиві-сиві... Очі болючі... Щойно повернувся з Миколаївщини, де поховав рідного брата. Чоловік він з першого наскоку мовчазний, пам'ятає мало: окопчик, атаки, по двічі, по тричі кожного дня рукопашна. «Тигрові» вилазки відбили. І пімці почали поливати десантників мінометним вогнем...

Тендітник розповів мені про останні хвилини Кліма Зубера в Долині смерті, чи не родич вашого Зубера?..

То була складна робота над твором: ти відчуваєш, що саме ось тут має щось бути, але воно ще десь визріває, немов підснігова вода, щоб раптом прорватися, й інтуїція підказує тобі: зачекай...

І Зубер негайно переслав мені листа, що він одержав від Кириліна ще в квітні 1968 року. Прижовклі, висмикнуті із шкільного зошита в лінійку сторінки, стрімкий, розмашистий почерк. Це відповідь комбата своєму зв'язковому. Кирилін розвіював сумніви Зубера, якому здавалося, що його комбат був москвич, а тут раптом — чуваш, із далекого, забутого богом села.

«...Григорію Кириловичу, ви пишете, чи я ваш комбат? Так, саме я ваш комбат. Те, що ви сумніваєтеся, цілком зрозуміло. З тяжких фронтових років минуло двадцять п'ять літ. Ви могли забути про те, хто був вашим командиром...

...Після визволення Кременчука наша дивізія форсувала Дніпро, нижче Кременчука на 12-13 кілометрів, там ми втратили багато наших солдатів. За наказом командуючого 53-ю армією генерал-полковника Манагарова мені довелося знову перейти Дніпро і формувати батальйон у лісі. З місцевих жителів, не одягнених і не взутих... І тепер переходити в якомусь другому місці, зараз не можу пригадати де лише тому, що сплило багато часу. Я уже дід, а тоді мені було тридцять років.

Григорію Кириловичу, мені здається, що ми з вами зустрілися в тому лісі, де мені довелося формувати батальйон. Я пам'ятаю вас так, як ви пам'ятаєте мене. Але добре пригадую, що був у мене ординарець Зубер. Що ж до села Млинок — чи не забув його я, то ні, хоч таких Млиників у мовму фронтовому житті було дуже багато за чотири роки війни. Але з одержанням листа від піонерів Млинівської середньої школи, що розшукали мене, і після вашого листа — доведеться поворушити в пам'яті й усе згадати. Згадати, як через непорозуміння в тумані свої ж убили командира кулеметної роти, молодшого лейтенанта. Бо справді, був такий болючий випадок.

Пам'ятаю, як десь під селом ми просиділи цілу добу під безперервним вогнем німецької артилерії. І ви були поряд. Ми не мали зв'язку з командуванням полку.

Як хочеться зустріти хоч когось із своїх бойових друзів! Може, невдовзі й пощастить — піонери Млинівської середньої школи запрошують мене в гості. Коли я одержав від них листа, то цей лист передавався із рук у руки, його зачитали на партійних зборах колгоспу, на сесії сільради, на педраді в школі. Всі бажають мені щасливої зустрічі. І я приїду побачитися з вами і піонерами.

Я працював головою колгоспу, зараз бухгалтером. Сім'я в мене велика. Три сини — Олег, Валерій, Павлик і дочка Валентина. Дружина Ольга Захарівна вчителює.

Те, що саме я ваш комбат, не сумнівайтеся. Цей ваш командир іноді, в тяжку хвилину, забував про делікатність і крив крутим словом, бо того вимагала ситуація і дисципліна. На війні розслаблятися не можна. Ви пишете, що були поранені 1 листопада 1943 року... А пригадуєте: коли ми пішли в баню (це солдати нагріли камінь і поливали його водою, накривши все наметом), нашу висоту атакував німець, і ми, не дійшовши до бані, повернулися назад. У цьому бою ви були поранені.

Дуже хвилююся, відчуваючи, що через стільки років випаде можливість побачитися з моїм ординарцем...»

Був ніжний травень. Із дружиною він їхав на Україну. В поїзді, коли дивився у вікно, за яким пропливали зелені поля, перед ним поставало його дитинство. Невеличка річечка Шунгут у найпівнічнішому районі Куйбишевщини. Мала куча дітей, а він у родині десятий... Батько мисливець, затятий і відчайдушний, ставить пастки на куницю, на лисицю, на зайця, тхора... Не раз брав із собою дитину, давав у руки рушницю. Син знав, як ведуть себе птахи, дерева, бджоли... У батька було дев'яносто дуплянок.

І, дивлячись на лагідне сонце, він пригадував, як солов'язкий мед тік по його устах. Мед із квіту липи... Батько був щедрий, частував усіх багатствами пасіки. Щедрості вчив дітей.

В таку, як оце — українська — погоду чуваші влаштували свої неперевершені хороводи побіля Блакитного озера. За ясного сонця в озері, здавалося текла не вода, а лазур, а в туман озеро ставало мутним. Озеро не замерзало ніколи і було чистим, як душа...

А потім на зелену красу зелених полів напливла війна і руїна. Попелища — не села, самі димарі... Бо та страшна картина війни вже навіки вкарбувалася в пам'ять, ніколи не згладиться, як до кінця не розрівняний шрам на тілі воїна...

Я написав листа до Кириліна. Тільки ж він наполегливо чомусь мовчав. Може, був хворий, а може, душа і розум чоловіка протестували, не хотіли переживати все бачене вдруте:

Але я був більше, ніж певний, що Кирилін Долину смерті спізнав...

І раптом у мене з'явилася можливість: творче відрядження для написання книги про будівельників траси глибокого вогню Оренбург — Західний кордон СРСР, чехословацька та болгарська ділянки. А що як насеред дороги на день-другий заскочити до Куйбишева?

Просидів ніч на автовокзалі, а вдосвіта першим автобусом вирушив у Ново-Якушкине. Півтори сотні кілометрів на північ області. Сніги, глибокі, незоглядні сніги. Це я зрозумів одразу, коли серед люття вийшов у чужому степу й залишився посеред дороги й заметів сам, не знаючи, куди треба йти. До села, як підказали в автобусі пасажирки, йти було далеченько, кілометрів з вісім. Переступив я високий сніговий перемет і розгубився: біжать кудись удалечинь дві дороги у два різні боки — і де ж моя?! Ніякого напису чи дорожнього знаку, ні в кого запитати — пуста, порожня безконечність, від якої хутко стало не по собі. Йй-же, як у тій казці: однією підеш — вовка зустрінеш, другою підеш — коня зустрінеш, а на третій — пропадеш... То я попрямував управо, пройшов із півкілометра та й думаю: «А може, треба було піти вліво?» Дивлюся, а вдаль іде якась машина, тією, лівою дорогою. То я мерщій назад, навперейми.

За кермом невеличкий такий молодий чуваш, щойно повернувся з армії, їде саме в Ново-Якушкине, везе сівалки. Але так не проїхати, треба третім, окільшим шляхом. Із цим водієм Альошею Мельниковим, чувашем, я дістався до сільської крамниці. А там мене передали літньому чоловікові, який одразу погодився провести до Кириліна.

Ступаємо ледве втоптанюю стежкою. Сніг білющий, аж очі пече білизна, сонце яскраве і міцний такий морозець, як кажуть росіяни, «ядрений». Село, видно одразу, розлоге, красиве. Хати рублені й у чистому снігу видаються побіленими зокола.

Відчиняємо хвіртку, широкий двір, висока хата; під навісом, трохи пооддаль, жує овес чорпоряба корова, а збоку так, під прямокутним сінником — в оточенні курей і овечок — розворушує вилами овес високий чоловік. У старому кожусі, ватяних штанях і високих битих валянках.

Він ледве кинув погляд у наш бік, і далі продовжує перевертати сіно, робити своє. Високий, навіть зсугуле-

ний, Кирилін без поспіху орудував вилами, кілька разів, мов ненароком «підставив» обличчя в наш бік... Було воно якесь воцано-бліде, висухла й змарніле, чи то мучила якась печія, чи то від напливу хвилювання...

Складалася якась незручна ситуація, якесь наче небажання бачити гостя й прийняти його.

Господар так ніби не помітив гостей, хоч видно було нас ще здалеку, коли ми пробиралися через глибокі сніги, він незворушно перевертав вилами овес, відганяв курей, що накинулися на овечий жолоб. Рухи Кириліна ставали все стриманішими, все уповільненішими, а руки, як одірвані вітряки, довгі й важкі, не слухалися, він не знав, куди їх подіти. Це особливо ставало помітним, коли чоловік на мить відставляв убік вила і йшов до жолоба, щоб укотре відігнати, розкишкати курей. Здавалося, що навіть ноги його в цю мить були віддані напруженому процесу думання, від чого ставали все важчими, неслухнянішими і він відчував на собі все тяжчий гніт, ледве пересував ноги...

Я зрозумів, що він одразу здогадався — хто я і звідки. А був я в екзотичному гуцульському вишиваному кошуку (з чужого плеча, бо готувався до оренбурзьких лютеневих морозів), з жовтогарячою модною сумкою в руці...

Ми стовбичили посеред двору. Микола Вікторович Тихонов, мій поводитир, також чуваш, устиг розповісти, що у війну він брав Ніжин, Житомир, а в Бродах його прошило автоматною чергою, порвало легені, й він зовсім не може курити. Але від чарки не відмовляється. З його кишені стриміла пляшка «Московської» (хоч був ще тільки обід). Я приїхав у чуваське село в день зарплати, в такий день тут тріщала крамниця, в якій майже порожньо, нема нічого, крім горілки та «Сонцедару», та ще твердого, мов цегла, хліба, та ще мила, сірників, усяких шпильок, давніх відрізів на костюми і плаття, мармеладу, якихось гнилих консервів...

Чоловік цей, Микола Тихонов, ураз знайшовся, почав пропонувати мені піти до нього, «за компанію», мовляв, і жінка не лятиме, і будеш найкращим, найбажанішим гостем. Я подякував, сказавши, що усе ж таки приїхав до Кириліна.

Тихонов, не розуміючи нічого, з подивом дивився, як Кирилін залишив вила й перев'язав корову, повів її на налігачі під накриття. «Що, хіба він вас не знає?» Я промовчав. І тоді Тихонов погукав: «Ксенофонтівичу, а,

Ксенофоновичу, до тебе гість приїхав!» Кирилін повільно повернув обличчя в наш бік, на якусь мить глянув на мене здалеки, й здалеки видно було, які пекучі, глибокі в чоловіка очі — рани й сльози немов — на блідому, виснаженому, самі лише щелепи, обличчі.

І от ті очі, наче дві карі рани попливли, наближаються до мене — нога за ногою, нога за ногою, в руках чоловіка вила.

Очі зупиняються на відстані якихось півтора метра від мене, і я відчуваю, як його очі, вп'ялись у мій розгублений погляд, ніби аж криком вп'ялися: не чіпай, не чіпай-а-айй мою душу!..

Карий зблиск погляду проколював мене наскрізь. Від нього б забігти, провалитися крізь землю...

Нарешті, очі заперечливо ведуть услід за сивою головою, за білими, сивими розтривоженими бровами — зліва направо, справа наліво: ні, ні, ні!..

Й ні слова.

І я чую: от-от зламається, зіжмакається мій погляд і моя душа, як хворостинка, від того чужого, нестерпного крику і болю, я не витримаю — опущу чи відверну очі й забіжу геть.

Але раптом чоловік сам опустил очі — тільки його руки, мов важкі вітряки, помічаю, сильніше стиснули держаквил, а сама його постать, усе його тіло, ніби схитнулися підтяті якоюсь невидимою, безжалісною косою, він несподівано зіперся на вила, як опирається старий ослаблений дід о ціпок, і вила глибоко погрузли в сніг...

Кирилін знову поплентав до сінника, не сказавши мені ні слова й сказавши все — тільки кволо, якимось надсилу йшли, ступали в глибокому снігу його чорні розтоптані биті валянки та чорно відбивалася на ясному білому снігу якась несподівано видовжена, ніби підвішена, висока й довга, зсутулена, пригноблена якимсь немислимим тягарем тінь...

Тихонов розгублено знову перепитав: «Так що — він вас зовсім не знає?» — «Ні, знає, — відповів я, — йому просто тяжко мене пізнати. Але все буде гаразд, постригайте трохи, не заважайте, хай буде так, як буде...» А сам шкочую, що немає ось тут, поруч, кінокамери, яка б зафіксувала, природньо, без вигадки і передала так просто й правдиво невимовну трагедію, що ось уже скільки — понад тридцять чотири роки... — людина несла з війни.

Знову занервував Тихонов. Я тихо приціткнув на нього і таки справді пошкодував, що не було поряд кінокамери, яка «запам'ятала б» усе, як є, бо ніякий професійний артист не здатен відтворити, відчутти щось подібне: Кирилін неквапливо розворушував сіно, перевертав його, кишкав на курей і немов копався — неохоче й пекучо — в думках.

Повз нас, несучи повні відра на коромислі, проскочила невеличка жіночка. Його дружина — Ольга Захарівна. Зникла в хаті...

А ми все стояли.

Тихонов ще раз покликав Кириліна. І той, нарешті, обіпершись обіруч на вила, не дивлячись на нас, кинув: «Так чому ж ви досі не заходите в хату?» — «А чому ж ми повинні самі заходити в хату без тебе?» — це Тихонов.

Минуло ще кілька гнітючих хвилин. Господар знову перев'язав корову, повів її на старе місце під накриття. А потім поважки, так піби його ноги тягли за собою гирі чи примерзали до снігу, пішов до нас... Прямо перед нами заштовхнув вила у сніг, узяв для чогось у руку порожнє відро: «Ну, то ходімо в хату».

Він хотів був пропустити мене вперед себе, але я делікатно поступився правом йому. Тихонов раптом вибачився, заквапився кудись, мабуть, зрозумів, що третій — зайвий... А ми прочинили широкі сінешні двері, вони зарипіли, й ми обидва немов провалилися одразу на півметра вниз, у темряву. Клацнула клямка, за Кириліним і я переступив поріг хати.

Велика кімната. Зліва палахкотить жаром плита і груба, посередині, під сволоками, довгий, мов лава, стіл. Праворуч, під стіною, на ліжку сидить старенька бабуся (його теща). А маленька жіночка (дружина Ольга Захарівна) жваво порається, готує обід...

Він зупинився насеред хати, зсутуленими, важкими плечима наче б стелю підпер: «Знайомтеся. Це приїхав мій дорогий і добрий друг з України... Письменник... — І до мене.— Ви роздягайтеся, будь ласка, і почувайте себе, як дома. Не соромтеся...»

На двяшку біля дверей допоміг повісити мого козушка. Я швидко «розпоров» «блискавку» на ботинку... Кирилін подав мені капці, й ми одразу ж пройшли в другу кімнату, невеличку й тісну, власне, останню кімнату в цій хаті, сіли до столу один біля одного і один навпроти

одного — віч-на-віч... Хвилину-другу він пекучо (я ніколи ще не бачив таких зболених чоловічих очей...) вивчав мене, а потім проказав якось тихо, немов приречено, ніби продовжуючи якусь незавершену, перервану балачку: «...І все ж, ви приїхали». — «Так, приїхав...» — «Але... зрозумійте, я нічого не пам'ятаю, я не був там... Я пам'ятаю, як у сорок першому під Москвою, в районі Клина ми стояли на смерть. Ви не знаєте, що таке «наказ 227»... Ні кроку назад! Наказ Сталіна... Жорсткий наказ... За тобою загороджувальні роти... Не було ще такої страшної війни... І от у районі Клина ми трималися неймовірно добу. І раптом німецький автоматник в упор розстрілює мене... П'ять пробоїн, п'ять куль навиліт... Госпіталь, біль і кров пам'ятаю. А Долину смерті, даруйте, ні!» Я заспокоїв комбата: «Не хвилюйтеся, Юхиме Ксенофоновичу, дорогий. Я ж не слідчий, не звинувачувач... Зрозумійте мене: мені потрібна ваша допомога, щоб написати правду. І я неодмінно ж буду писати. В нас є ще час, щось згадається, ви знайдете сили в собі...»

Кирилін ще пекучіше проколов мене поглядом, здавалося, відкись із глибин людини, з його душі от-от мав зірватися крик: «Не чіпай мене, не чіп-па-а-ай!..», а з очей бризнути сльози. «Ну, що ж... Я так і думав, що ви не відступите, приїдете. А раз приїхали, то робити щось треба... Була б хоч під рукою топографічна карта...»

Я швидко дістав із сумки потерту туристську карту Дніпра, яку постійно носив і возив за собою разом із листами фронтовиків. Вони були для мене постійно святі, як патхення. І от розгорнув перед ним цю гармошку-карту для туриста, якому пропонувалося гарне літо на хвилі Дніпра, від верхів'я аж до моря мандрівка... Я аж примружився: на мить здалося, що мене сліпить яскраве сонечко, шелестить під ногами золотий, теплий пісок і сон солодкий змагає...

Мій співрозмовник узяв окуляри і хвилини, може, з п'ять невідривно, напружено й мовчки вивчав течію Дніпра... Його вказівний палець на правій руці здригнувся і зупинився на написі: Кременчук, далі повільно посунувся вниз, за течією.

Зізнаюся, я ніби передбачав цю ситуацію, в літаку, на шляху, вгадав її: на місці Долини смерті, під коричневими кручами, я колись наніс олівцеву позначку — коло, і от вночі, в літаку, а затим на вокзалі в Куйбишеві, че-

каючи ранкового автобуса, я витер гумкою всі позначки, карта стала зовсім чистою, зачепитися немає за що, якщо ти там не був, якщо не знавш, то й не вгадаєш...

Нарешті, Юхим Ксенофонович одірвав свій погляд від карти:

«Так, була б наша, військова, топографічна карта... А тут хоч би — масштаб...»

Я показав йому зумисне вправо і вліво від Кременчука відтинки в п'ять, у десять, у двадцять кілометрів.

Знову минуло кілька важких хвилин, точніше сказати — моторошних, бо ж якби не бачити в цей час, не відчувати на собі зболені очі Кириліна!.. Мені вже передався його настрій, душевний стан-крик...

«Так ось... оцю кручу я дуже добре пам'ятаю. В саміньку печінку залізла вона пам'ятаю...»

В цю мить я ладен був закричати, бо це була саме вона, лобаста чикалівська круча, від якої туди, в глибину сусоходу й берега, потягся гранітний кар'єр...

А Кирилін вів далі: «Мов стіна, неприступна круча... Але тоді не було ось цих острівців. Острівець залишався, здається, трішечки справа...»

Справді ж, ми затопили Дніпродзержинським загнаним морем плавні, все потоптали, пустили під воду, на дно — пасовища, луки, ріллю...

Кирилін же далі пригадував:

«Ось тут... Так, саме ось тут ми були... Хто одну, хто п'ять, а хто цілих п'ятдесят страшних діб... Ось тут... Посередині наш 1241-й стрілецький полк, справа — 1245-й полк, а зліва 1243-й полк... Три полки з нашої дивізії... А там ще — багато полків і дивізій, що також стояли на смерть. Це я добре пам'ятаю. Але давайте за стіл, перекусимо трохи з дороги, а потім сходимо в правління колгоспу, познайомлю вас з головою і партійним секретарем. Та — відпочините з дороги.»

Ми підобідали.

За столом говорили про Україну, добрим словом згадували Григорія Кириловича Зубера. Я навіть приємно позаздрив — як прекрасно поталанило двом людям на таку незрадливу дружбу. Кирилін постійно наголошував: «Якщо сказав Зубер...», «Коли написав Зубер, то це саме так, це правда». Вражала повна довіра. Подібне я відчуваю в почуттях і взаєминах, що еднають мене з рідним братом... Це рідкість навіть у щирих друзів.

Поступово і між нами виникала довіра. Але я вирішив не квапитись, нехай усе тече самопливом, так буде природніше. Вилицюватий, крутолобий, а очі вдумливі, постійно сумні,— він нагадував мені Олега Єфремова, відомого артиста кіно. Настороженість, що попервах не зникала ні на мить, робила погляд постійно болючим. І я вирішив повести розмову не з війни, а з його села, сказати б, «узяти» Кириліна з глибини... Тут знайшлося багато цікавого. Ново-Якушкине — село споконвіків чуваське. Довкруг ярища, ліси. Горицвіт, дзвіночки, дикий мак; липи, дуби... Незаймана зваба! Люди непокірної вдачі живуть, цупко тримаючись за предківське, своє. Ще за навали татар жінки вберегли чистоту свого роду — найкрасивіші з дівчат тікали в ліси, а найчастіше — у незвичайну схованку, яку назвали Дівочою галявою. Туди не ступила нога ординця. Цілих три сотні років чуваші втаємничували цю Дівочу галяву. З дівчатка ставала дівчина — і зникала вона в нетрях лісів, там до неї приходив хлопець, народжувалися діти, продовжувався чистий, непокорений рід. А марніла краса — вже поверталася жінкою в рідне село вчорашня красуня, вела за собою дітей-чувашів...

Там, у хащах, була їхня святиня — Симес-Куле, блакитне озеро, що ніколи не замерзало, хоч вода в ньому була завжди холодна, джерельна і чиста, як душа. Все замерзне навкруг, а озеро — ні. Свій колгосп над Шунгут-річечкою чуваші назвали поетично — «Блакитне озеро». Хати рублені. Постоїть десять років і треба міняти... Лець що — заколоти кабана, привезти дерева, так і став півлітри на стіл... Але тепер прикрутили... Не дали збочити з чесної колії. У війну на фронт пішло сто шістдесят новоякушкинців, не повернулося дев'яносто вісім. На майдані на їхню честь звели обеліск, бережно викарбували на граніті кожне прізвище. Я бачив, як дівчата у барвистому національному одязі, видзвонюючи рясним кольоровим намистом, приходили з квітами до могил...

Душею села постійно був Юхим Кирилін. Виведе було на вулицю, на галяву герелицю з рідних братів і сестер — Єрмак, Віра, Наталя, Уляна, Олена, Мотря, Настя, Варвара... — та ще розтягне гармошку, а якась із сестер візьме першого, і вже заспівають вони українську «Розпрягайте, хлопці, коні...» чи про розмальовані човни Стеньки Разіна, то аж освятиться щастям душа!..

Був тямущий у школі, любив математику. А в колгоспі не цурався «чорних» робіт, конюхував, орав, сів, збирав урожай, а потім вибрав військову стежку. В Саратові закінчив полкову школу, кинули у Маньчжурію. Пишався, що Ян Борисович Гамарник, заступник наркома оборони, йому руку потис, коли Кирилін (командир підрозділу) рапортував. Війну почав з оборони Москви, відважно бився на Курській дузі, саме тут прийняв батальйон. Начальство не раз відзначало його вміння блискавично зважувати ситуацію і знаходити точне тактичне чи стратегічне рішення. Одного разу він вискочив з окопа, треба було відкорегувати вогонь, що артилеристи вели по південному схилу гори. Схопив саперну лопату, щоб можна було окопатись... І тут — прямо за три метри перед ним — розривається важкий снаряд. Здушило груди до шиї, запорошило очі, але не зачепило ніде. Він підбіг до солдата, щоб той допоміг промити очі, а тут чує, що Кириліна вбило, наклав прямим попаданням снаряд... А він майже оглух, не може відкрити очі... «Невже осліп?!» Підбігає до нього комісар полку й не вірить тому, що бачить! «Ви звідки?» А він: «Всі люди звідти, я також». Комісар обняв за плече: «А мені повідомили, що вас розірвало снарядом...» Війна все ж щадила його, і війна ж підказала, як сказав мені Юхим Ксенофонтович, що він повинен був залишитися серед живих, щоб виростити синів, щоб зустріти через стільки літ на мирному Дніпрі свого побратима Зубера. Від нього почув оригінальну думку про «людські вікна», які, мов барометр, безпомилково визначають усе: коли людині за двадцять, за тридцять, то вони залишаються чистими і ясними, а коли перевисне за півсотні, то вони вже починають намерзати зовні, чим сильніший холод, тим більша наморозь...

Контужений і тяжко поранений на фронтах, він став заводієм сільських комсомольців, дбайливим головою колгоспу «Блакитне озеро», піднімав його, зміцнював, нащедрював кожну колгоспну копійку, коли похитнулося здоров'я — йому довірили артільну бухгалтерію.

Отак за розмовою просиділи ми до полудня, аж доки в мене зовсім забракло сил. Я чув голос Кириліна, але мої очі не слухалися, мене зборював сон. До нашої зустрічі в мене було дві доби доріг, і тепер я ненавидів

себе за безсилля, пробував умитися холодною водою, але даремно, сон брав своє...

А за годину прийшли учні, запросили в свою школу. Ця зустріч... Сказати про неї незабуття — не сказати нічого. Велика, на два поверхи школа, а на другому поверсі широка ніша (в даному випадку — наш зал). Нішу повністю заповнили діти, повмоцувалися на маленьких стільцях; весь коридор також до кінця заповнений, на східцях, що ведуть униз, стоять люди, й не видно, скільки їх там ще є...

Для початку я говорив, мабуть із півгодини, відійшовши від столу і ступивши крок уперед, щоб усі чули. Коли читав лист Кириліна до мене, то, відчув, що колишній комбат плаче — нестримно, як жінка. І тільки Юхим Ксенофонович заспокоївся трохи, передав йому слово. Він говорив хвилину із п'ятнадцять. Я зрозумів: людина ожила, відчула, що вона потрібна не тільки мені чи тому ж Зуберу, а й багатьом іншим людям. Комбат збагнув усе і зважився на те, до чого його зобов'язувала ПАМ'ЯТЬ. На відвертість.

Увечері знову тригодинний виступ у клубі. Ніде яблуку впасти, так багато зібралося людей. Лютий надворі, а двері та вікна сільського великого клубу були прочинені. Дехто стояв надворі. А в залі сивобороді, матері й діти... Дев'яносто вісім новоякушкінців не прийшли з війни... І хай гіркота від втрати, але вони спізнали, що таке бойове побратимство. Спізнали його й Кирилін та Зубер, люди, які, на щастя наше, залишилися живі й у цьому немає їхньої вини, бо там, у сиучих дніпрових пісках, вони були всі під кулями, відкриті, мов на долоні.

Кирилін знову плакав. Стриманий, суворий, бувалий солдат, командир, він якось постійно тримає голову похилено. І причина цього прояснилась у його словах: «Дорогі мої земляки, от ви скажете: ну як же ти, Юхиме, воював, коли в одній лише долині на Дніпрі загинули десятки тисяч (та й хто їх усіх порахував?!), а ти залишився живий? То я відповім: війна не знала жодного чуваша, який би став зрадником. Я також не був ним. І чесно виконував воїнську присягу й наказ. У долині був я десять — дванадцять днів, але й цього порівняно короткого відтинку часу достатньо, щоб відчувати все страхіття війни. Вбиті лежали присипані піском у три-чотири пласти. Сама природа хоронила їх.

А скільки людей потонуло в Дніпрі! Вся річка, здавалося, була перегачена тілами вбитих... Мені посміхнулася доля. І те, що я живий, то не моя вина. Перед кулями, перед смертю ми були рівні всі, всі відкриті й незахищені... І коли мене поминула куля, то це, вважаю, доля. За кілька днів у долині я змушений був поміняти чотири батальйони — такою нещадною була коса смерті. І от на десятий чи дванадцятий день мене покликав до телефону командуючий армією Манагаров: «Сорок п'ятий» (а «сорок п'ятий» — то був мій позивний), візьміть із собою четверо людей, на ваш розсуд, і негайно відійдіть на лівий берег для формування нового батальйону». І я взяв із собою чотирьох, кого мені було особливо шкода, бо я знав: ті, що залишаться в долині — живими з пеї не вийдуть. Таке було пекло... Треба володіти нелюдською волею, щоб кожного дня, по кілька разів іти в рукопашну. Здається, ти задихався від чогось страшного, що душило твою душу, нівечило геть... Здається, звірів і ти, і твій добрий товариш, і твій ворог, коли розлютований, забувши про все на світі, кожен кидався на смерть, аби вижити, вбивши... Ти протикаєш багнетом його, твого ворога, а не дотягнешся, то він прикінчить тебе... За один такий бій, за одну рукопашну, в ротах залишалася третина, а то й менше... З піску стриміли руки, голови... Отож узяв я з собою четверо. Молодого капітана... Він був до того, по-моєму, командиром кулеметної роти, родом із Куйбишева — Крейдер чи Крейзер, здається, не росіянин, прибув до нас після тяжкого поранення, сміливий і мужній, цей капітан умів гостро мислити і берегти людей. Взяв я на човен молодого радиста, звали його, ніби Альоша — такий невеличкий, живий, мов ртуть, а очі щирі, ясні, від Курської дуги йшов Альоша зі мною, а загинув невдовзі після Дніпра, під Знам'янкою... Третій — зв'язківець, зовсім юний, десь сімнадцяти літ... І четвертий — мій ординарець, кмітливий, самовідданий хлопець. Там же, в пісках, у перші дні він змінив мого ад'ютанта Кирила Червишова, що до війни жив десь на Волзі... Кадровий, бувалий солдат, цей Кирило (мені ще казали: ти собі ординарців підбираєш до прізвища...) переді мною ось тут, на Дніпрі, спіткнувся на міні, загинув на моїх очах... Я хотів забути війну, раз і назавжди... Й ніяк не міг, навіть значко пізніше, коли співали «Мы мирные люди...» Тоді було п'ятнадцяте

жовтня... Під берегом Дніпро вкрився тоненькою крижаною плівкою, трохи підмерз. Десь під дванадцятую ночі. Холодно. Дуже холодно, але, мабуть, більше від передчуття. В човен принесли поранених і відштовхнулися у хвилю з-під лозняків... На мені — ватянка, портупея... І коли наш перевантажений човен, а в ньому було до тридцяти чоловік, більше поранені, помітили німці, з круч, то заварилася справжня каша. Снаряди й міни довбали воду, мов просо у ступі. Човен загойдався, і міг от-от перекинутися... До лівого берега залишалася якась сотня метрів, і тут — пряме попадання міни, човен потягло на дно... Впливло лише семеро. В тому числі й усі мої хлопці... З ними ще дійшов до Кіровограда, де мене знову тяжко поранило. І я втратив пам'ять і будь-які сліди — доля моєї четвірки мені невідома. Вже на березі сам командуючий армією змусив мене випити спирту прямо з баклаги, так і сказав: «Бо пропаде-еш...» Я весь тремтів, усім тілом, як, буває, тремтить загнаний кінь...

Нагород не було ніяких. Та хіба про них думалося: самі атаки, окопи, атаки... Досі в снах прокидаюся від крику: «В ата-аку!..» Ось тільки місяць, як наздогнав мене орден Червоного Прапора... Десятки років я ходив, ніби живцем прикопаний у землю: душила пам'ять. І тільки зараз оце, з вашим приїздом, в цю хвилину, я зрозумів, що ні в чому не було моєї вини, ми всі були рівні, і був я справжнім солдатом, я зрозумів оце, що, нарешті, з мене спадає якийсь страшний, несправедливий, немислимий тягар. Я все ж розігнуся. І хоч як важко, але зроблю все, що тільки встигну і зможу...»

Від клубу до хати Кириліна нас проводили сотні людей, навпрошки, через луки. Була майже ніч, і синіли глибокі свіги. Сніг утоптали так, як втоптує, буває землю табун коней... Попереду в нас була ще розмова. І я знав, що буду нещадно переборювати себе, щоб не заснути на очах у Кириліна, хоч геть вибився з сил.

Прийшли його рідні, син Олег з дружиною і маленьким внуком. Прийшла згорблена, старенька сестра Варвара, що втратила у війні чоловіка, десь на плиті братської могили під Севастополем викарбувано його ім'я... Варвара залишилася з немовлям на руках, більше не виходила заміж. Відпрацювала й за себе, й за чоловіка,

втягала на рівніше вдовину долю, впрягалася в плуга, брала косу, нарівні з мужиками (так і казала) кидала вилами сіно, скиртоправила, лізла на хату по драбині, щоб перекрити бересту чи погасити страшну пожежу... Все вмiла робити Варвара, гірка вдова, доки від туги й спилась. Мені на дорогу принесла пляшку міцної, чуваської: «Візьміть, може, згадасте з хлопцями про наших, пом'янете й мого...» Пекуча мов рана, вдова...

Був ранній досвіток, морозяно.

На щоках декотрих із селян хто проводжав мене, аби я добрався швидше до траси і встиг на рейсовий автобус, примерзли непрошені сльози.

Кирилін обняв мене, як рідного сина, поцілував і заплакав:

«Я може, знайду на горіщі свої листи з фронту. І перешлю...»

А потім потекли дні й роки. Кирилін майже не відгукувався, мовчав. Зрідка — на Травень чи на Жовтневi, вітав мене скупю листівкою, обіцяв, може, скоро приїде — ось тільки «підрихтує здоров'я» і неодмінно ми побуваємо в Долині смерті, на Дніпрі. Він (Кирилін), Зубер і я. В це хотілося вірити і я вірив, доки не прийшов від Зубера лист.

Я одразу ж написав Ользі Захарівні. І вона відповіла:

«...Пробачте, що забарилась, але пишу. Дуже довго хворіла, прооперували. На жаль, допомогти особливо не зможу — ніяких записів і листів із фронту, а потім від друзів не збереглося. Та й мало повернулося їх з війни: вісімнадцятий — двадцять четвертий рік народження, тодішній квіт...»

Останні три дні в нашій хаті була передова фронтова позиція. Все марив війною. Сам, без допомоги, не міг звестися з ліжка, але марив, у забутті схоплювався на ноги.

Напишу діалогом.

Схоплюється. Я запитую: «Ти куди?!» — «Он проїшли солдати, мені треба йти. Я ж командир... Ти бачила солдатів?» — «Бачила». — «Де Зубер?» — «Він поранений». — «Негаймо відправте його в санчастину». — «Вже відправили».

Або.

Підкликає мене до себе пальцем і каже:

«Леля, ми на передовій, ми в розвідці, ми йдемо в розвідку...»

Чути все це, бачити його муки було дуже важко, писати без сліз також не можу».

«ПІДСКОЧУ В БУДЬ-ЯКИЙ КУТОЧОК УКРАЇНИ...»

I

Даруй, мій читачу, даруй...

Я знову звернуся до листів. Пишуть же цілі книги, знімаючи чийсь розповіді з магнітофонної стрічки, талановиті книги «Я з вогняного села...», «Блокадна книга», «У війни не жіноче обличчя...» І то не просто вміння скомпонувати вражаючі факти, то один із найдостовірніших шляхів показу правди війни й людини у вирі війни. Книги Алеся Адамовича, Даниїла Граніна, Володимира Караткевича, Янки Бриля, Світлани Алексієвич — то книги нашої пам'яті, трагедії та безсмертя, наша вічна, жива розмова з учасниками лєнінградської блокади, свідками спалення сіл у Білорусії, з самовідданими жінками — саперами, сестрами милосердя, що поруч з чоловіками і нарівні з чоловіками-солдатами пройшли фронти... Для мене вони дорожчі сентиментальних сюжетів: Іван пішов до Марії і там застав Петра... Чийсь запечений, вічний біль не вимагає інтриг, а з другого боку — він не терпить графаретів. Тут усе мусить текти просто і чисто, як тече в душі почуття...

Цей лист мандрував із редакції одного журналу в другий, а потім хтось підсунув його мені під двері кабінету у видавництві. Досі острах бере, адже могло трапитися так, що цей лист міг загубитися, а з ним і доля людини. Хоч писав його Сергій Захарович Рахманов з повідомленням. Звісно, я міг би художньо переписати його, але то був би вже інший лист.

«Автору художньо-документальної повісті-пошуку «Пам'ять Долини смерті», надрукованої в журналі «Дніпро», № 10 за 1975 рік.

Вельмишановний тов. Дмитрієнко¹, я дозволю собі

¹ Росіяни, де б я не був, в Оренбурзі, Куйбишеві, Москві..., незумисне, але часто перекручують моє прізвище, що виникло від українського імені «Дмитро», а не російського «Дмитрий» — Ол. Д.

звернутися до вас із поданим нижче: я так само, як і ви, учасник Великої Вітчизняної війни від її початку й до її кінця. Я зазнав гіркоти відступу. Почав війну біля міста Володимир-Волинського, на Південно-Західному фронті. Командуючий фронтом Михайло Петрович Курпонос. 15 вересня 1941 року Південно-Західний фронт разом із його штабом опинився в оточенні. Бої за вихід із ворожого кільця тривали більше десяти діб і відзначалися надзвичайною жорстокістю. При цьому смертю хоробрих загинув командуючий фронтом Герой Радянського Союзу. Багато воїнів полягли на полі бою, частина пішла в партизани, багато хто потрапив у полон.

Мені усміхнулося щастя з групою бійців видертися з оточення (село Оржиця Полтавської області).

Далі формування. Сталінградський фронт. Контузія. Рани... Воронежський фронт. Його склад мінявся не один раз. 5 червня почалася Курська битва. Затим Белгород, Харків, де особливо проявила себе зведена рота 299-ї стрілецької дивізії в районі Польового за висоту 201,7. Серед живих залишилося лише семеро. Контузило й мене. Далі в складі Степового фронту з боями брали Полтавщину, спалену дотла. Мертва зона...

27 вересня передові загони нашої дивізії вийшли до Дніпра. Через кілька днів Степовий фронт перейменовали в Другий Український.

Вночі четвертого — шостого жовтня, почалося форсування Дніпра і до кінця листопада головне угруповання Другого Українського фронту вело бої на широкому плацдармі (південний схід від Кременчука) в районі сіл Успенка, Деревка, Чикалівка. Діяла тут 53-я армія. Між грюма цими селами і в Долина смерті, про яку ви пишете.

Далі мій шлях: бої за Кіровоград, Корсунь-Шевченківська битва, форсування Дністра, Кишенівсько-Яська операція в складі Третього Українського фронту. Тяжкі бої в Югославії і особливо ж — в Угорщині, південніше озера Балатон, в районі Сексенфехервар і Надьбоймом. В австрійських Альпах, неподалік від міста Грац, зустрів Перемогу.

Такий мій шлях і моїх друзів-однополчан. Він дуже близький до вашого шляху (цікаво, що Рахманов постійно звертається до мене, як до фронтовика, хоч я зовсім не пам'ятаю війни...— Ол. Д.). Іноді ми знаходилися

поряд на ратному полі в боротьбі із спільним ворогом — німецьким фашизмом.

Із усіх битв війни найбільш некучо (до гробової дошки) закарбувались: початковий період війни, відступ і оточення в селі Оржиця на Полтавщині, про який я загадав вище, і форсування Дніпра в районі Успенки.

Я зараз на пенсії й вирішив бує цього, 1976 року, влітку, відвідати ці місця. Побував у Оржиці. Знайшов запали окопи, де мене контузило вибухом міни, переміряв стежину, яка допомогла нам видертися з ворожого кільця і переправитися через Сулу.

Після цього побував в Успенці. Певне ж, душа поривалася ще раз відчутти гіркоту Долини смерті, поглянути на той сипучий пісок, що тріщав під ногами й колесами «сорокап'ятки», яку ми тягли вночі на пагорб перед Успенкою, вклонитися могилам бійців, що загинули. Прах мого навідника Кирилова і зараз покоїться десь там під водою, в Долині смерті...

Та хіба ж опишеш усе, коли врукопашну ми зводилися кожного дня не раз...

У розмовах з успенцями, які зустріли мене гостинно, я приблизно встановив, де стояли наші батареї і 960-й стрілецький полк. Там мені розповіли про вашу повість, хоч підкреслили, що ви все ж мало написали про Долину смерті. Повернувшись до Ленінграда, я одразу ж прочитав вашу книгу. Прекрасно зрозумів її зміст, за винятком деяких слів (повість написана українською мовою). І ось що мушу сказати на вашу адресу. Передусім, твір дуже потрібний. Ні до форми викладу, ні до змісту претензій не маю. Одначе, я не можу погодитися з тим, що ви монополізували в повісті Долину смерті, віддавши її «сорокап'яткам» 1245-го стрілецького полку. А де ж інші частини 53-ї армії зокрема «сорокап'ятки» 344-го окремого винищувального протитанкового артилерійського дивізіону 299-ї Харківської стрілецької дивізії та рота ПТР, які майже два місяці перебували у вогненному пеклі Долини смерті? Багато хто там залишився навіки...

Моя гармата першою в ніч на 4 жовтня форсувала Дніпро, а за нами й інші. А тому ваша повість половинчата, вона не повністю відтворює дії бойових ударних сил інших частин цієї ратної ділянки бою. Повість повинна відповідати дорогим для кожної радянської людини словам — **НІЩО НЕ ЗАБУТО, НІХТО НЕ ЗА-**

БУТИЙ... Тоді вона буде повністю відтворювати справжню участь передових частин армії й служити пам'ятником тим, хто віддав своє життя боротьбі з фашизмом. На повісті «Пам'ять Долини смерті» будуть виховуватися покоління. І пам'ятник-обеліск, встановлений на місці, де форсували Дніпро ваші батареїці, 1245-го стрілецького полку,— хай буде пам'ятником усім, хто віддав життя у вогненному пеклі Долини смерті. Повість не повинна забувати героїв інших частин.

Виходячи з викладеного вище, вважаю, що повість необхідно доповнити і розширити матеріалами про інші частини, що зробили достойний внесок в загальну справу розгрому німецьких загарбників у районі плацдарму — Долини смерті.

Листування з людьми забирало багато часу. Таку справу вести б, скажімо, спеціальним відділам Інституту Великої Вітчизняної війни, де для пошуку мають бути цілі окремі служби. А тут лист за листом. І твоє — безсилля... Я писав од руки, а потім сідав за друкарську машинку і робив конії. І то була б своєрідна книга пошуку, в якій по крихітці призбирувалася за деталлю деталь... Але ж чи не подумав тоді хтось про свідоме випинання особи автора, бажання хоч якось уславити себе?..

Рахманов, як і Зубер, хутко виявив самовідданість, бо хто ж, коли не вони, фронтовики, люди з сорок першого, із сорок третього і сорок п'ятого років, до болю некучо уяснили собі, що таке — пам'ять.

«Коротенько по суті (це знову був його лист). Про зустріч. Я кожного року відпочиваю на Україні — у різних містах і селах. Не раз приїздив до Києва. Тільки оце — тричі. Побував у селах Успенка, Дерейка, Чикалівка — місцях над Долиною смерті. В Успенці мене познайомили з вашою повістю, з цього все й почалося.

Наполегливо розшукую однополчан нашої 344-ї частини 299-ї ХСД, в тому числі й учасників Долини смерті, таких, певна річ, буде мало, але будуть!

Все, що знайду про Долину, неодмінно передам вам. Може, щось встигну до приїзду в Київ.

Я зрозумів ваше прохання — пригадати все до хвилини... Але зрозумійте мене правильно: бувши в Долині смерті близько п'ятдесяти днів під безперервним

вогнем, ми зовсім не думали тоді про те, про що згадали зараз. Найпекучіший бій припав на середину жовтня, і відтинок з опівночі й до опівночі — можна описати похвилино, погодинно й т. д. Це крімшнє пекло не зможу забути ніколи.

Не забуду першу переправу...

На Україні в мене багато знайомих однополчан. Один із них спізнав, що таке Долина смерті. Сподіваюся зв'язатися з ним.

Поки що працюйте над темою газопроводу.

Зібравши матеріал, підскочу в будь-який куточок України. Можливо, побуваємо біля обеліска на одному з острівців Долини смерті.

От і все.

Грудень, 1976 рік»

Несподівано я розворушив пам'ять фронтовика. Певно ж, і до моїх листів людина не могла нічого забути, але тут мала народитися ціла книга, і колишній сержант почав здумувати все хвилино за хвилиною, день за днем. Він почав сподіватися, чекати, вірити в книгу. В моїх руках опинилися знімки його бойових побратимів, адреси... Й факти, факти, факти... Все нові імена... Першими на їхньому відтинку — відтинку 344-го артдивізіону — форсували ріку гармаші Олександра Меншикова, їх Рахманов ще прагнув розшукати. Я ж із навідником цієї обслуги, тоді сержантом, а нині полковником Військово-політичної академії імені В. І. Леніна в Москві Анатолієм Олександровичем Бочковським (братом Героя Радянського Союзу Володимира Бочковського), на той час уже зустрічався в Москві. Бачився і з їхнім товаришем, що мешкав у Воронежі, кореспондентом дивізійної газети тих років «За Отчизну» Віктором Петровичем Ожерельєвим; читав короткі нотатки, що зберігалися в музеї села Успенка, зроблені начальником штабу 960-го стрілецького полку, нині старшого викладача Академії Генерального Штабу, генерал-майора Михайла Пантелеймоновича Дідовича, колишнім начальником штабу дивізії Львом Мойсейовичем Штейнером. Наслухався про звитягу чудесних воїнів, що, прості й скромні, ніби обпалені сажею війни, глянули раптом на мене з блідих чи потемнілих аматорських фотокарток. Зелена солдатська форма, підперезані шкіряними поясами

гімнастерки поверх напівгалифе, чоботи чи обмотки; дивляться вони в самісіньку твою душу здалеку, з сорок першого і сорок третього, з війни... Одна-дві медалі, значок, пілотка... Стоїть Сергій Петрович П'ятак. Сидять — «хто перший (він так і написав) не знаю, він загинув під Надьбоймом, в Угорщині», другий Володимир Волков, третій — І. Щербина, четвертий — І. В. Клепиков... Старшина Михайло Хрустальов живе в Москві; зв'язковий В. А. Захаров, замковий І. Я. Сальников, Іван Сергійович та Іван Хрисантович Рукаси, М. Ф. Орехов, прекрасний воїн і сім'янин, він малограмотний, але надзвичайно мужній. Для них Долиною смерті стала вся війна, незагойною, пекучою раною. Під Сталінградом поранило лейтенанта В. Тиріна і сержант Сергій Рахманов тимчасово командував взводом... Не скажеш, де легше було і де не падали хлопці... Під Сталінградом під вибухами мін ділили шмат хліба, а під Старою Русою їли вбитих коней...

Кілька рядків із листа замкового Сальникова до Рахманова:

«...За тридцять років після війни забулося багато. Але пам'ятаю, як форсували Дніпро. На плоту з нами були Меншиков, Орехов... Хто ще, я забув... Пам'ятаю, що мало не загинули. Пам'ятаю Долину смерті. Як ділили хліб і куля пробила його, пам'ятаю змію в твоєму рівчачку, а потім їх, тих гадюк, було багато й ми звикли. Це я все пригадую. Не забуду, як потрапили під артобстріл, ледве вціліли. Німець захопив багатьох наших артилеристів, над ними жорстоко знущався — офіцерам і солдатам повиколовав очі, відрізав вуха, носи... А під Сталінградом лежали майже роздягнені на снігу, на крижаній воді... Скільки ж ми винесли на своїх молодих плечах, навіть подумати страшно. І все те було. І ми були — молоді хлопці, яким дуже хотілося жити, пошвидше закінчити війну й повернутися додому. А як ми хотіли, щоб жив наш тяжкопоранений лейтенант і як, ризикуючи собою, під кулями ми виносили його з поля бою... Прізвище, на жаль, не згадаю...

Трохи про себе. Живу в селі. Працюю на тваринницькій фермі. Радгосп, звичайно, не вражає своїми досягненнями, а ледве тримається на останньому місці, далі нікуди... Але живемо добре. Маю семеро дітей. І, звичайно, дружину. Діти вже одружилися. Я ними задоволе-

ний. Трохи їх вивчив, працюють усі. Один капітан, другий — штурман, третій — механік; дочки — інженер, вихователька дитсадка, маляр... Дев'ятеро внучат. Улітку в мене не хата, а щебетливе ластів'яче гніздо. Чи не про це мріяли ми в сирих, холодних окопах, під кулями, а з нами хлопці, які не дійшли?

Чи є в тебе адреси друзів?..»

Я дивився на вицвілі знімки. На одному з них сидів і він, сержант Сергій Рахманов. Світлорусий, тонкі, видно, мамині риси обличчя. Дві медалі на гімнастерці... Я знав, що ми деодмінно зустрінемося чи в мене, у Києві, чи в нього, у Ленінграді.

І він приїхав — несподівано, не попередивши. Подзвонив, постукав у двері квартири, де я на той час знімав куток. Старенька бабуся-господарка не відчинила, не пустила навіть на поріг хати. Сергій Захарович походив під будинком години три — такий недужий, з палицею в правиці, на яку опирався, тягнучи поранену ногу. Після чого образився, написав: «У зв'язку з тим, що між нами припинилося листування, поверніть, будь ласка, мої фото і спогад». Він не знав, що в час його приїзду до Києва, я відпочивав на березі моря й, можливо, безтурботно ніжився з сином у піску... А дізнавшись, що трапилося — аж розгубився. До того ж, коли приїхав, побачив, що в кімнаті на мене чекала пошта. Серед листів був і лист із Ленінграда з написом на конверті: «Адресат вибув...» А всередині — мої, що назад повернулися, рядки...

Минуло добрих два роки. Нарешті, ми все ж зустрінемося! Мені випала поїздка з товаришами по видавництву до міста на Неві. Шедеври Ермітажу, Петродворець, Літній сад, майстерня-кімната Тараса Шевченка, Петропавловська фортеця... Але ж неодмінно і зустріч із ним, з Рахмановим...

Але виявилось, що Сергій Захарович у від'їзді.

Потім я написав йому. Ще писав... Розмова і зустріч були необхідні. З пам'яті не виходила деталь, яку не часто зустрінеш навіть у правдивому художньому творі фронтовика, де може бути вигадка, домисел... А тут конкретний випадок, факт, від якого я сподівався відштовхнутися, пишучи про гармашів — настільки це був страшний, незвичайний випадок: пліт, на якому пере-

правився на правий берег Дніпра Рахманов, уткнувся в пісок. Гарячий, мов пекло, мінометний огонь спопеляв десантників... Рахманов кинувся в якийсь ривчачок, униз головою! І... впав на гадюку. Вона, видно, спала. І враз заметалась. Зашипіла... Він вискочив під вогонь із ривчачка. Гадюка в ту мить здалася страшнішою міні.

А потім я попросив лєнінградку Феліцату Іларіонівну Межирову, дружину лейтенанта Олександра Межирова, який загинув у Долині смерті, щоб вона відвідала Сергія Захаровича і з'ясувала, чому він не пише, мовчить.

Феліцата Іларіонівна не просто розповіла про їхню зустріч, а й переслала мені листа Сергія Захаровича до неї, в ньому Рахманов писав про свою мрію — прочитати повніший варіант повісті-пошуку російською мовою, адже в Долині смерті він був майже півсотні днів. І все — в бою...

А потім вона не раз телефонувала до нього в комуналку. Слухавку брала сусідка, яка не дуже лагідно відгукувалася про цього самотнього чоловіка. В грудні, торік, надійшло приголомшливе: Сергія Захаровича не стало. Сусідка розповіла, що їхав Рахманов із Адлера і в дорозі розшалілося серце — раптовий інфаркт. У Бологому його винесли з вагона, повезли в лікарню. Але було пізно...

«Я, — писала Феліцата Іларіонівна, — перейнялася щирою симпатією до цього забутого, самотнього чоловіка, який так багато своєї душі та здоров'я віддав пошуку бойових побратимів. Якщо на Травень не поїду на Україну, в Кам'яні Потіки, де в братській могилі похований і мій незабутній Олександр, то принесу квіти на могилу Сергія Рахманова, це недалеко — обухівське кладовище... Незадовго до кончини він надіслав мені знімок: проста сільська хата під очеретом, а на даху — лелече гніздо, і стоїть красивий, гордий лелека. Він пояснив, що під цим селом точилися жорстокі бої Долини смерті...»

Ось так: двічі ми мали зустрітися з ним і не встигли... Зараз, коли пишу ці рядки, то картаю себе: що таке втрата, ми по-справжньому розуміємо, коли втрачаємо назавжди. Сподівався ще, може, Рахманов вів якісь записи, що могли б відсвітити незвичайний слід на землі

цієї людини, його характер, звички, захоплення. Написав у Ленінград до його рідного брата Володимира Захаровича. Але... сержант Рахманов назавжди забрав із собою все.

Лише короткі штрихові записи, які поглибити без нього не зможу. Дещо я вже навів на початку в його листі. Від першої хвилини війни і до останньої хвилини війни — на війні. Оржиця на Полтавщині — контузія, Сталінград — тяжке поранення, звільнення Харкова — знову контузія... Сержант окремого винищувального протитанкового артдивізіону 299-ої Харківської стрілецької дивізії, він бачив, як, відступаючи, фашисти знищували Україну дотла, гнали людей у неволю, забирали худобу, рубали сади... Кури, гуси, корови, кролі — все зникало на їхньому шляху до свого лігвиська. Навіть собак і тих пристрелювали на ланцюгах...

З боєм відвоювали радянські бійці село Мар'ївку. І тут підбіг у сльозах старий розпатланий дідусь, показав солдатам рукою на стіг соломи, яка догорала, мов смолоскип. Кинулися туди, а в стогу скручені колючим дротом, у муках і судорогах, задихнулися двоє наших людей, тепер уже мертві, звуглені трупи...

Дивізіон мстив гадам — смертю за смерть.

Або — темна ніч. Полтавські села Оленівка й Лутовинівка. Капітан Попов відважується розвернути гармати на село, машини ховає в укриття. А сам із Рахмановим вирушає в розвідку. Прокралися сільськими городами. А там у поспіху німці хапають на вози, на машини все підряд. Розвідники повернулися назад — і вдарили з гармат по чужинцях, а потім уже нищівним вогнем добили фашистів. Влучно бив командир обслуги із третьої батареї Володимир Волков, тяжко поранений пізніше під Надьбоймом.

Ніби забувши, що землю засіває наруга і смерть, політньому лагідно світило сонце. І як їм хотілося скупатися в Дніпрі! Тільки ж ріка кипіла в огні...

Всі обслуги дивізіону занишкли глибоко в піску, готуючись до відчайдушного стрибка під кручі. Хто востаннє співав тиху пісню, хто жартував. Особливо ж, неперевершений веселун Володя Камінський...

У ніч з 3-го на 4 жовтня зв'язковий Веніамін Захаров викликав Рахманова, що заступав командира взводу, до командира першої батареї, старшого лейтенанта С. А. Іваницького (за твердженням Анатолія Бочков-

ського: Олександра Юхимовича Іваницького), їм випадало першими форсувати Дніпро. Приготували пліт і перша обслуга — командир гармати Олександр Меншиков (він пройшов Сталінград, австрійські Альпи, поранений під Надьбоймом), навідник Анатолій Бочковський, замковий Іван Сальников викотили гармату на пліт. Темряву розтинали трасуючі кулі, методичний вогонь далекобійних важких гармат. Біля величезного плота стояла зведена рота з їхнього 960-го стрілецького полку. Сапери, стрільці-кулеметники, автоматники, бійці з роти ПТР, артилеристи...

Розстебнули комірці сорочок і гімнастерок, були готові до того, щоб, коли раптом треба, швидко роззутися, скинути одіж у воді. А там — мерщій витягти гармату на берег і окопатися. Коли ж німець піде в атаку — відбити її прямим нищівним вогнем.

Течія відносила пліт убік, він похилився, рухався дуже повільно. Метрів за тридцять до берега їх помітили з круч. Спалахнули ракети, безперервний вогонь.

Прямо у воду зіштовхнули «сорокап'ятку», викотили її на берег. Темрява, крики, пекло...

І де тільки бралися сміливість і сили!

Зняли з плота ящики з боеприпасами, з гранатами. Окопалися. І відкрили вже свій, зухвалий вогонь. Стало якось веселіше, забули про страх. Ще жартували, що вони, мов звірі, попадуться на зуба фашист, то загризуть...

А потім день за днем, ніч за ніччю кипів у вогні Дніпро. Їх пекучу стьожку піщаного берега в старому річищі Славути нарекли Долиною смерті.

Встановили зв'язок, і під вогнем ворога старшина Михайло Хрустальов доставляв боеприпаси і кашу, іноді наполовину з піском, що тріщав на зубах.

Над їхньою стьожкою не висіли «месери», не падали бомби, змішалося все — тут, за шелюгом, німці, тут, майже за тим же шелюгом, наші... Було по п'ять, по вісім психічних атак, рукопашних атак на день...

А якою — в теплі та сонці — була осінь, особливо ж — неділя! Повернулося бабине літо... Ніби востаннє солдати дихали й не могли надихатися небом, травами, повітрям, життям... Бо опівночі з даліни долинув глухий гул моторів, з кожною хвилиною він наростає... А завтра вранці, ледве засіріло на сході крайнебо, як прорипів, наче хижі ворота, фашистський електроміномет, то був

сигнал до артильської підготовки, вдарила важка артилерія, в небо полізла, подерлася земля, обвуглена, обгоріла. На десантників посунули танки. Горіли люди, задихався од стогону пісок. Кричали від крові бити. Здавалося, ніщо не витримає такої наруги, геть пошматується, переплавиться, перегорить — камінь, трава, нерви, людина... І дехто позадкував до Дніпра. Їх тут же зім'яли фашистські «тигри», розстріляли.

Виникла тяжка ситуація для гармашів першого взводу. Ворожі танки відрізали їх від піхоти. Але гармаші все ж ударили по танках, цілячи в гусениці. Одна з потвор закрутилася на місці. Через кілька хвилин задирили ще дві... Атака фашистів захлинулася.

Цим блискавичним ударом керував сам командир 299-ї дивізії генерал Н. Г. Травников.

Не довго тривала радість. Ворог перегрупував сили, почалася одна з найлютіших психічних атак. П'яні, з криком пішли в контратаку німецькі юнгерівці. І впали, скошені кулями. В той день ворог зробив вісім психічних атак, та кожного разу змушений був панічно відходити назад. В дивізіоні не залишилося жодного снаряда. І гармаші звелися в атаку разом з піхотинцями, закидали танки гранатами, лізли навіть під гусениці... Тільки перед дивізіоном знайшли в піску свою смерть сімдесят чужинців.

Своїми героями назвав Дніпро командира першої гармати Олександра Меншикова, навідника Олександра Бочковського, старшину Михайла Хрустальова (він став учасником параду Перемоги на Красній площі), розвідників Георгія Леонова, Костю Кривошапку, Сашу Кулакова, Льоню Моногарова, Миколу Казакова, Ваню Бігуна, Васю Буравченкова, Єгора Ліпатова, Петра Богданова та їхнього начальника розвідки дивізії майора Петра Храптовича, якому ледве сповнилося тоді двадцять п'ять років.

Втома була такою, що бійці засинали сидячи, біля гармат. Спрага пронікала, здавалося, до кісточок. Не можна було добратися до Дніпра, бо чатували кулі. Змочували губи водою із заводу, в якій лежали трупи фашистів...

У темряві почалися погоні за «язиком». І з нашого боку, і з боку німців. Десь о другій годині ночі розлігся крик. Група невідомих полізла до окопу. Рахманов ско-

мандував: «До бою!» В ту ж мить почув пароль: «Орел». — «Я — Курськ», — відповів. А хтось закричав, здали нерви: «Свої, свої!..» Виявилося, наші розвідники притягли німця, що втомився не менше, ніж наші бійці. Спалахнула хаотична стрілянина. Одна з мін попала в ривчак, у якому знаходився Саша Кирилов. Навідникові перебило хребет, і він у ту ж ніч помер... Там же й поховали свого друга гармаші, біля Дніпра, в піску, по-солдатськи. Свіжий горбик могили «прикрасили» гільзами «сорокап'ятки». Всю війну потім несли пам'ять про друга, нагородженого медаллю «За відвагу», за Сталінград. Бо те забути несила... Під час обстрілу урвався телефонний зв'язок із піхотою. На лінію поповз зв'язківець, але ворожий снайпер миттю зняв його. Поповз другий — і також упав мертвий. Гармаші виявили осине гніздо, але ні снаряди, ні кулі не могли знешкодити добре замаскованого гада. Він продовжував чинити свою криваву справу. Треба було вистежити снайпера. Вночі поповз Саша Кирилов, окопався за півсотні метрів од гітлерівця. І вранці таки відплатив за кров...

Дивізіон тримав оборону під Успенкою більше півсотні днів, вкрив себе лицарством, славою, честю.

В серпні 1976 року в Успенці посивілий ветеран Сергій Захарович Рахманов зустрівся з головою сільради Петром Івановичем Залойлом і головою місцевого колгоспу Тарасом Івановичем Шевченком — дбайливими людьми, бережливими до солдатської пам'яті. Посумував у розмові, що пішла на дно зацвілого моря Долина слави і смерті, поклав до підніжжя обеліска свої квіти в слезах.

У почесні громадяни села Успенки ветерани 960-го стрілецького полку вписали семеро хоробрих — командира санроті Миколу Георгійовича Капцова, командира санзводу Миколу Степановича Алімова, командира артдивізіону Дмитра Григоровича Козлова, Степана Федоровича Бабія, Андрія Андрійовича Бакуна, двох медсестер — Олександру Гайворонську і Олександру Шилову. Бо одним — квіти і пам'ять, а другим — у квітах життя.

...Час від часу перечитую листи Сергія Захаровича.

«Якщо вам лист Сальникова не потрібний, то поверніть мені бодай копію. Дуже болить спина. Але поїду на зустріч ветеранів початкового періоду війни, а потім

на грязелікування. Пишіть: Ленінград, Московське шосе...»

І просто пекучі для мене рядки:

«...О 9.00 заходив до вас. Бабуся, здогадався по голосу, не відчинила і нічого не сказала, де ви. Не будиши певним, що ви будете дома сьогодні, тобто 23 серпня, я поїхав у Молдавію. Може, заскочу у вересні на зворотному шляху.

Гостив у Каневі, в Кузьменка, він знає мене добре, як і я його. Нас наміцно побратали фронти, Дніпро.

23 серпня 1974 рік».

Я пригадував мої листи до нього, що повернулися назад. І знову відчув свою без вини вину:

«Мої листи до вас повернулися із супроводом: «Ленінград. Адресат відсутній». Далі писати було безглуздо. Ще сподівався, що ви напишете неодмінно, адже в тому, що якась «чужа бабуся з причудами» не пустила вас на поріг, мові вини не було. Просто мені дуже соромно за неї й за себе. Я бережу все, і ваше залишилося тільки вашим, буде жити в рядках. Нам треба разом побувати в Долині».

КВІТИ НА КАМЕНІ, СЛЬОЗИ НА КВІТАХ...

1

Пам'ять... Що таке пам'ять, пам'ять синівська? Як довго йде вона за людиною і чому іноді одна згадка про когось, про щось напружує нерви, кидає нас у трепет? Ми не можемо забути того, що трапилося з нами, з нашими батьками, з нашою землею у війні... Якби ж то минуле можна було просто зітерти, як запис на магнітофонній стрічці... Але ж, ні: війна залишила глибокі, невитравні рубці на тілі землі, в людях і в душах... Моторошна, спустошлива просіка, що хижо вкоротила, обрубала генетичне дерево окремих родин і цілих народів, бо вже не воскреснуть мертві й не народяться не-

народжені. Безвимірна, незаповнювана нічим втрата синів і дочок, що не стали батьками...

Не хочу, щоб у когось закралася підозра, що прагну щось згустити, нагнітити чи протиставити окремого командира простому солдату. Зовсім не маю такої мети. Адже кожна самовіддана радянська людина, надто ж військова — маршал, генерал, лейтенант, солдат... — у найжорстокішій із воєн боролися за одну, за спільну всенародну Перемогу над гітлеризмом, в ім'я неї готові були без вагань віддати своє життя. Тільки ж неприємна чорна дрож непокоїть душу, коли раптом читаю за-спокійливе твердження, скажімо, самого Верховного Головнокомандувача товариша Сталіна, який набиває люльку золотим тютюном і дозволяє собі мимохіть кинути: «людські резерви нашої країни невичерпні...» чи, мавши в руках безмежну владу й довіру народу, який кров'ю своєю писав історію, не подумати все ж про гнучкість хоч би наказу «227», про невідступ — «ні кроку назад, стояти на смерть» навіть там, де варто було, не послабивши дисципліни й вимогливості, задля завтрашньої перемоги тимчасово відступити, зберігши війська і воїна. Це і в сорок першому, коли навколо цілого фронту стягувалося чорне кільце, це і в сорок третьому, коли ми вели широкий наступ, коли в Долині смерті солдати і майже не навчені стріляти необмундировані люди вмирили з його іменем на вустах, а кашу солдатську їли, не пережовуючи, бо вона була наполовину з піском. Чи не поменшала б чорна просіка моторошних долин і ям, якби все ж іподі, як і в тій же Долині смерті, хтось тверезіше, по-батьківському далекозоріше, пильніше подумав і подбав про наслідки, перш ніж туди ступити, а не про чотирьохрядне диво баян та особливий посуд в їдальні Військової Ради тієї ж 53-ї армії, про що, збентежений, читаю в мемуарах І. М. Манагарова: «І через два дні на літаку У-2 привезли потрібну кількість тарілок, ложок, склянок і навіть срібних під-стаканників...»

Це все відбувається на ділянці 53-ї армії, куди під час форсування Дніпра прибув Жуков.

Я розумію, що війна є війна, і люди скрізь і завжди є люди. Тут усе має бути на виду і в ладу — і атака, і побут... Але ж... тоді про такі випадки або зовсім не треба писати, або писати про них зважуючись і на оцінку. Адже в Долині смерті мертвих лежало у два-три

пласти, тільки голови й каски, тільки голови й каски стриміли з піску... А скільки поранених, загиблих забрав із собою Дніпро?.. І чи ж тут до «розбірних кибиток» (хай навіть зроблених із простого дикту), чи ж до диво баяна, співів, срібного посуду і розбірного столика, за яким за чашкою чаю збираються в командарма високі гості, у командарма, який, покликаючись на безсумнівний військовий авторитет Маршала і його книгу «Спогади і роздуми», на Дніпрі, «так само, як і перед наступом під Белгородом, і тут відмінно справився з управлінням армією».

«Тепер він (цитуюмо) діяв ще рішучіше, ніж перед контрнаступом на Курській дузі. Таке ж враження справляла і більшість командного складу частин і з'єднань. В усіх штабах підвищилась організованість, покращилось управління, організація розвідки, і, що найголовніше, штаби й командування набули навичок у швидкому й глибокому аналізі обстановки.

Розмовляючи з командармом І. М. Манагаровим, я спостерігав за І. С. Конєвим. Раніше він, як правило, поправляв чи доповнював повідомлення своїх командирів, а тут, слухаючи чіткий рапорт І. М. Манагарова, мовчав і усміхався. Справді, від розпорядливості І. М. Манагарова і його штабу можна було одержати велике задоволення...»

Але ж — прості хлопці війни... Та що — хлопці?! Дітей, осиротілих солдатських дітей досі — через тридцять, через сорок і через півсотні років по війні... — печуть і пектимуть вічно неповернення найрідніших людей, що впали на полі бою, скошені кулями і вибухами снарядів та мін...

З відстані, кажуть, стає значно видніше, і з відстані всі ми розумніші. Але ж, пишучи правду війни, будьмо завжди бережливими до тих, хто не дочекався і ще й сьогодні гостро сприймає кожне наше слово.

Лист від Анатолія Івановича Пахомова з Полтавщини мене приголомшив. Надійшов він на адресу видавництва «Дніпро».

«З підвищеною цікавістю і глибоким хвилюванням прочитав я повість «Пам'ять Долини смерті». По-перше, автору вдалося виразно змалювати давноминулі події, а по-друге, і для мене головне те, що події ці відбува-

лися недалеко від моїх рідних місць і мене дуже зацікавив опис стосовно лейтенанта Івана Пахомова. Справа в тому, що мій батько Пахомов Іван Миколайович був призваний в армію 1941 року в місті Кременчуці й доля його залишилася невідомою для нас. Лише по війні мама одержала повідомлення, що батько загинув у сорок третьому. Я кілька разів намагався в'яснити деталі, звертався в Центральний Архів Радянської Армії в Подольську, до Товариства Червоного Хреста, в різні комітети ветеранів війни, однак, звідусюди відповідали одне: нічого про батька не знаємо... Мені інколи просто соромно перед пам'яттю батька, перед своїми дітьми, що я не можу ніяк знайти його могилу, почути про його останні хвилини життя. А тому при бодай невеличкій надії я знову й знову хапаюся за соломинку. Ось і тепер дуже прошу — передайте мого листа автору, щоб він повідомив мене, вигаданий чи ні образ лейтенанта Пахомова, де поповнити дані про нього? Може, то мій батько воював у складі 375-ї Харківської гвардійської стрілецької дивізії?»

Зізнаюся, інтуїція одразу підказала мені, що доля подарувала просто незвичайний випадок: у героєві вставної повісті комбата Анатолія Пожарова «Ім було вісімнадцять...» мій ровесник раптом упізнає свого батька, що не повернувся з війни. Чи ж це випадковий збіг, схожість імені й прізвища, чи справді Пожаров мав на увазі конкретну, справжню людину?

Я перечитав повість Пожарова. І серцем відчув: а чи не одного і того ж прототипа, свого товариша, мав на увазі Анатолій Пожаров під образами командирів першого взводу — лейтенанта Івана Пахомова, а потім молодшого лейтенанта Іванова? Не обмовившись і словом про загибель Івана Пахомова, автор далі веде на його місці Іванова. Що це — недосвідченість автора? помилка? чи свідомий крок? Адже ж імена й прізвища однополчан, своїх батареїців, які загинули, автор не змінював... Чи не трапилось тут так, що Пожаров не був певний у загибелі свого товариша — справжнього Івана Пахомова, — який, судячи із скупих сторінок повісті «Ім було вісімнадцять...», віддав Пожарову багато свого серця й душі? Чи не приховується в цьому таємниця роздвоєння Івана Пахомова — на Івана Пахомова та Іванова (без імені)?..

Ще й ще перечитував рядки Пожарова про молодого лейтенанта, шукаючи в них затаємничення. Певне ж, мені потрібно було якнайточніше уявити образ живого Пахомова, не героя твору. В Пожарова не запитаєш... То, значить, потрібно якнайбільше дізнатися про батька від сина... Але ж, син — мій ровесник, і логічно, не міг пам'ятати нічого. Та все ж я написав детального листа Анатолію.

Його відповідь поставила ще більше запитань і ще більше заінтригувала. У силу незвичайності ситуації не вдаватимуся до переказу:

«Ваш лист,— писав Анатолій,— настільки схвилював мене, що я почав по кілька разів на день читати його всім рідним і знайомим. Моя синівська вдячність за те, що не оминули увагою долю мого батька, просто безмежна. Це щось незвичайне, коли в героєві твору ти вгадуєш риси близької і рідної людини, надто — батька, якого ніколи не бачив, а відчуваєш серцем, уявляєш із розповідей мами, знайомих йому людей та вгадуєш у собі. Та й він, мій батько, ідучи на фронт, навіть не підозрював, що його дружина в надії, що в нього буду я.

Перепрошую лише за деяку затримку з відповіддю, яка сталася не з моєї вини. Справа в тому, що з березня ц. р. я живу на Херсонщині, куди змушений був переїхати у зв'язку з квартирною скрутою. До мами навідуюсь рідко, й оце тільки одержав вашого листа. Крім того, мені повідомили, що нібито в Савиному (Харківська область) в багато Пахомових. Звісно, зустріч із ними могла б багато прояснити. Ріс мій батько, Пахомов Іван Миколайович, сиротою десь у Харківській області. Де точно — не відомо. Юнаком потрапив у Кременчук, там працював слюсарем на заводі з дивною назвою «Осевая гайка» (нині це КРЕЗКО — Кременчуцький ремонтно-експериментальний завод комунального об'єднання).

За місяць перед війною батько познайомився з моєю матір'ю Микитенко Валентиною Савіною, яка народилася в селі Пустовійтове Глобинського району. Мама також кругла сирота. У свої тринадцять років добилася до Кременчука й почала працювати на трикотажній фабриці.

Не встигли вони відгуляти весілля, як загриміла війна. Батька одразу ж мобілізували й направили на фронт, слід його розтанув у невідомості.

Мама дуже любила його, певне ж, тому більше не виходила заміж, не хотіла затьмарити його образ у своєму серці й у серці сина. Був мій батько середнього зросту, плечистий, темнорусий. Характер урівноважений, впевнений (мабуть, як усі діти-сироти, звик до труднощів і не боявся їх). Любив майструвати, подарювати на подвір'ї в людей, у кого найняли вони куточок. Обіцяв, коли буде в нього син, то наробить багато цікавих іграшок.

22 червня, дізнавшись про напад гітлерівців, додому прийшов сердитий, обурювався, що так неладно буває в житті: тільки одружилися, тільки б по-людському почати життя... А на другий день його призвали в армію. Коли прощався з мамою, сказав, що вмерти не боїться і воювати не боїться, а от коли ворог виявиться — в що він не вірив! — раптом сильнішим і доведеться потрапити в полон, то краще вже смерть. «В такому разі — не жди. Застрелюся!» Це були його останні слова, він сказав їх, коли поїзд рушив від кременчуцького вокзалу.

Попервах мама одержувала від нього листи. Останній був написаний десь під Харковом. Листи короткі, більше запитального характеру: як живеш, як здоров'я? Дізнавшись, що в нього буде дитина, просив: обов'язково, якщо доля виявиться щедрою і прихильною, то збережи дитину.

Залишилася одна-єдина фотокартка — батько в цивільному. Пізніше, в першій рік після війни, зробили з неї портрет, який (ще раз я перефотографував його в кращому ательє Полтави) зберігається в мене, як найдорожча реліквія. Пізніше я зробив з портрета кілька невеличких репродукцій, щоб, відраившись у життєві плавання після закінчення школи, мати при собі дорогий образ.

У батька мужнє, молоде обличчя (в сорок першому році йому було лише двадцять три). Овал обличчя не надто круглий, але й не видовжений; лоб над бровами випуклий; зачіска з модним у ті часи кучериком збоку. Погляд прямий, упевнений. Підборіддя ледь випнуте вперед, але не гостре. Для більшої виразності скажу: він децю схожий на артиста Йосипа Кобзона, але батько виглядав значно молодшим. Одягнений він на знімку в чорний піджак, з-під якого видно білу сорочку з чорним галстуком.

Коли вступили в наше село німці, мама з малою ди-

тиною на руках подалася до дядька та дядини, своєї єдиної рідні, де й перебувала до кінця війни (Глобинщина). Документи, які залишилися — свої та батькові, а також листи від нього, вона заховала в копицю сіна за клунєю. Одного разу ту копицю хтось підпалив, і все згоріло. Випадково залишилося лише свідоцтво про одруження, видане Кременчуцьким райбюро загс, яке зберігалося в хаті. По війні це був дуже важливий документ, на основі якого держава видавала хорошу пенсію на загиблого воїна. Ну і, звичайно, потрібна була похоронка з фронту. Таке повідомлення надійшло нам уже після війни, коли мама почала клопотати пенсію за батька. Платили нам щомісяця спочатку по 140, а потім — по 260 крб. Це була солідна сума на той час (мама одержувала зарплату 225 крб.).

Та головне в тому, що мене ніхто й ніколи не обізвав байстрюком, а для багатьох, пам'ятаю, це прізвисько було смертельною образою.

Ми з мамою довго чекали, що батько все ж повернеться, адже на фронті бувало всяке... Та роки спливали і смуток обростає безнадією. Мама так і залишилася здовою, хоч була гарною, вродливою жінкою і могла б вийти заміж удруге. Спочатку не хотіла зраджувати батька, а потім боялася, щоб ніхто не зобидив мене. На гроші, які видала держава за роки, коли ми жили без пенсійної допомоги, мама змогла купити стареньку хату в селі Глобиному. Тож мали ми хоч і не дуже затишний, але свій куток, де й минуло моє дитинство і перші роки юності.

На жаль, у повідомленні про загибель батька нічого не сказано про частину, в якій він воював, про його друзів та бойовий шлях. Я навіть підозрюю, що лист скоріше написав по війні якийсь добрий чоловік з військових, аби припинити материн пошук та писанину. Певне, цей чоловік не знав батька, бо в іншому разі він би написав значно більше, адже батько загинув у сорок третьому, за три роки війни в нього, мабуть же, були і друзі, і однополчани, а може, й нагороди, бо ж то були найтяжчі для нашого народу роки, і хто їх витримав достойно — той уже гідний нагороди.

Коли я став юнаком і почав розумітися в усьому значно більше, то не раз намагався знайти якісь сліди батька — писав у архіви, в газети, до ветеранів війни та його друзів по роботі. Однак, усе марно: звідусіль

приходили невтішні відповіді. Опублікувала мого листа і районна газета, але ніхто не озвався.

Може, мені вже ніколи не дізнатися про останні дні мого батька, про його долю, одначе, знаю наперед і напевне, що вже ніколи не зупиню своїх пошуків, доки й живу, інакше перестану поважати себе як людину, як сина, як батька — вже своїх дітей, а його онуків. Це навіть не клятва. Це обов'язок перед пам'яттю, перед совістю.

З мого балкона відкривається вид на Каховське море, я запрошую вас у гості. Даруйте, але, працюючи в райгазеті, вкрай зіпсував почерк. Можна сказати: я ваш колега, ну як, приміром, вертольотчик і космонавт...»

Можливість зустрічі з'явилася несподівано. В Чикалівці відкривався меморіальний комплекс радянським воїнам, які загинули в осінні дні 1943 року в Долині смерті. Дзвінок із Кременчуцького райкому Компартії України, а потім телеграма від них і від голови Кам'янопотоківської сільської Ради: «Дайте адреси хоч би двох-трьох чоловік, які вийшли з Долини смерті...» На той час я міг би назвати, таких, знайдених, дивом уцілілих, до трьохсот чоловік. Так і сказав. І мені відповіли, що широку зустріч колишніх воїнів-дніпрян можна буде провести у майбутньому, а поки що обмежимося невеликою групою, бо виникнуть проблеми: оплата дороги, готель, автобуси, зручності...

Серед тих, кого особливо хотілося зустріти саме в дніпровій долині, зрозуміло, в інтересах роману-пошуку, я назвав Дарію Хомівну Андрійко (дружину навідника Григорія Андрійка), когось із рідних Івана Васильовича Бондаренка (також навідника батареї «сорокап'яток» Анатолія Пожарова), про що розповім децю пізніше. І неодмінно ж — Анатолія Пахомова, сина.

Той травень 1982 року вразив мене глибиною і святістю всенародної пам'яті перед солдатом. Це треба було бачити, чути: зболепі очі, засмучені вічною печаттю, що хтось не дійшов, не дожив, їхні пекучі сивини... Їхні солдатські, прості нагороди... Чути їхні слова... Колишні воїни, колишні, колишні... Розвідник 956-го стрілецького полку Кость Кирилович Кривошапка; командир санвзводу Микола Степанович Алімов; рядовий Микола Андрійович Тендітник; старший сержант Геннадій Миколайович Жеболювський; зв'язковий Данило

Федорович Фруль; Ніна Андріївна Новохатько, дружина Героя Радянського Союзу Михайла Степановича Новохатька (до речі, чикалівця); військовий кореспондент дивізійної газети «За Отчизну» Віктор Петрович Ожерельєв; учасники боїв у Долині смерті Василь Єгорович Сичов, Белла Соломонівна Чулкова (дружина легендарного майора Івана Калашникова, звитяжця Дніпра, закатованого гітлерівцями пізніше в Югославії); Феліцата Іларіонівна Межирова (дружина лейтенанта Олександра Межирова, який похований у братській могилі села Кам'яні Потоки); Валентина Галактіонівна Боброва (сестра Героя Радянського Союзу молодшого лейтенанта Миколи Боброва, який загинув у Долині смерті)... Як багато ми встигли побачити, почути, відчутти, сказати за ті два дні! Мітинги, виступи, в селищі Дачному — на імітованій сцені на зчеплених кузовах двох машин, а просто неба на лавах сиділи посивілі бабусі, дідусі та діти... Зустрічі в класах шкіл і в клубі села Кам'яні Потоки, у Чикалівці, в Успенці... В селі Роевому мітинг відбувся прямо на кладовищі... То вже традиція: у День Перемоги всі мешканці села й гості залишають свої хати і сходяться біля могил, тут, перед пам'яттю, поряд із незабутніми вони зустрічають схід сонця і в тихій скорботі проводжають світло, наче очистивши зустрічю душу. А скільки тепла віддали увічненню подвигу на Дніпрі місцеві слідопити-учні, вчителі, передусім Кам'янопотоківської середньої школи, робітники Чикалівського гранітного кар'єру — їхніми силами, за їхнім проектом зведено прекрасний меморіал на високій Чикалівській горі.

У сутінках був накритий стіл під шелюгами, на Острові смерті, де й досі збереглися сліди окопів, де й досі пісок начинений іржею снарядів і гільз. Тут, згадавши бойових побратимів, колишні солдати розповіли і про чорну кашу з піском...

Я не дивився на Пахомова-сина, але постійно бачив його перед собою. Мовчазний, скромний, саме таким і уявляв я вже дорослого Анатолія Пахомова, який ніколи в житті не зустрічав і не зустріне свого батька. Прочитане в повісті, почуте й побачене тут, на дніпровому березі, напружено співставляла, поглиблювала його чутлива уява. Час від часу Анатолій щось занотовував у блокнот, не раз після розмови з кимось із колишніх солдатів чи зі мною він несподівано усамітнювався, від-

ходив убік. І думав, думав... Про що? — здогадатись було не важко. Та, власне, це він невдовзі відкрив у своєму листі:

«...Ось уже місяць, як повернувся я з того пекучого сорок дев'ятого градуса східної довготи, та все ніяк не погамаю свою роз'ятрену душу, не «розфасую» болючі думки. Не гадав навіть, що моя, остуджена життям душа ще може так глибоко вражатися, так боліти...»

Ще й ще раз вчитувався в рядки вашої фатальної для мене повісті й «феномен» лейтенанта Пахомова відкрив мені нові й нові грані.

Справді, є над чим подумати. Приміром, Пожаров змінив прізвища бійців своєї батареї, однак деякі залишив справжніми (Андрійко, ст. сержант). Може, так і з Пахомовим?

Або такий факт. У розділі «Молодший лейтенант Іванов» у Пожарова є такі рядки: «командир першого взводу молодший лейтенант Іванов». А в розділі «На фронті все може бути» — навпаки: «командир першого взводу лейтенант Пахомов...»

То хто ж насправді був командиром першого взводу?

Певне, обидва офіцери: тільки — Пахомов спочатку, а після його загибелі — Іванов. Може, тому Пожаров і не змінив прізвище Пахомова, бо бачив його смерть, а тих, у загибелі кого не був твердо переконаний — описав під вигаданими прізвищами.

Дуже близькі мені й роздуми лейтенанта Пахомова в розділі «Цвяхом у землю». Там він думає лише про свою дружину і більше ні про кого. Мабуть, недарма саме так описав роздуми Пожаров. Лейтенант Пахомов за життя, певне, ділився з ним спогадами. А кого було згадувати і моєму батькові, коли він, сирота, вихованець одного з харківських дитбудинків, не знав навіть, що в нього лишився син, бо побралися вони з матір'ю 4 травня, а 22 червня — мобілізація. Коли ж я народився, то в Кременчуці вже були німці. Отже, у його пам'яті — одна дружина, з якою й посваритися жодного разу не встиг.

Хвилює мене образ лейтенанта. І хоча не вдалося мені знайти його могилу, бо не одного його рознесло на шматочки ворожими снарядами, розтягло молоде тіло траками танків у тій трагічній Долині та під Кременчуком,— все ж на дев'яносто дев'ять відсотків відчуваю, що то отчий образ, що то ВІН.

А щоб не було найменшого сумніву, я знову пишу, запитую... Зараз чекаю відповіді з Москви, з ради ветеранів 299-ї дивізії.

Батько! Ми схиляємося перед образом матері, обожнюємо його. А я з раннього дитинства понад усе ставив образ свого загиблого батька. Віддавав честь його єдиному портрету, читав вірші, співав йому. І здавалося мені, що батько в такі хвилини оживав, дружньо усміхався...

З часом портрет поживтів, почав втрачати обриси. Це було в 1966 році, я вже був дорослим. Тоді й відвіз портрет у Полтаву, здав його на реставрацію в найкраще фотоательє. Пам'ятаю, відповіді не було кілька місяців, я почав турбуватися. Написав листа. Марно. Тоді ще раз написав листа, у якому повідомив, що ательє довірено єдиний примірник портрета Героя Радянського Союзу Пахомова. І лише після цього негайно одержав портрет (новий) батька. Коли б моя воля, я всім би воїнам, що загинули на передовій, присвоював звання Героя.

Мама мало пам'ятає про батька. Зустрілись вони в Кременчуці квітучої весни сорок першого. З подружками мама часто виходила «на топталівку», так називалася центральна вулиця міста, де молодь ходила вечорами туди-сюди, гомоніла про своє, співала. Одного разу зачепив її словом чорнявий юнак. Почали зустрічатися. Ріднило двох молодих те, що обоє вони були сиротами, а майбутнє малювалося схожим: чесна праця на підприємстві, сім'я, діти... Разом зустріли останній мирний Травень, а четвертого травня розписалися. Зняли квартиру. Після роботи ходили в кіно, до Дніпра, прагнули бути якомога більше разом, ніби відчували швидку розлуку. Коли були дома, батько любив вирізати з дерева різні детальки, фігурки, співав. Мама пам'ятає одну його пісню, вивчену ще в дитбудинку: «Нас не трогай, ми не тронем, а затронешь — спуску не дадим. И в воде мы не утонем, и в огне мы не сгорим!» Не було жодного випадку, щоб лаявся чи напився. Його поважали. Батько був кваліфікованим слюсарем. Добре працював і заробляв добре. З фронту писав. Але ширилися тоді такі чутки, що коли в когось хтось із рідних на фронті, того німці не помилують. А тому всі ховали фото солдатів, листи... Батькові листи були заховані в сіно, де вони ненароком згоріли...

Мама відповіла батькові лише на один лист, бо сама була малограмотною, виростала по няньках біля чужих дітей, а батько хоч і обіцяв навчити її грамоти, на жаль, не встиг. І їй доводилося просити, щоб хтось із чужих людей написав за неї.

При пологах мама ледве не померла. Врятували по-други, які потім потрапили до Німеччини. А мама зі мною на руках пішла в своє село Пустовійтове...

Далі вже починається «моя історія». В тодішніх дітей біографії приблизно однакові, особливо в сиріт і напівсиріт. Було всього... І драні штаненята, і голодна кукурудзяна мамалига, і лобода, і макуха... І поїздка на даху товарного поїзда з п'ятьма карбованцями в кишені до міста, в інститут. А оце, після зустрічі в Долині, життя відкрило мені ніби друге віконечко, я став помічати більше, мислити глибше. Мрію про свою гостросатиричну повість, бо потроху пишу. Розповідаю людям про Долину смерті, про батька...

Пишу... А зі стіни невідривно дивиться на мене (скільки вже років!) мій лейтенант Пахомов. Мужнє обличчя, зібраність, впертість... А в прямому погляді очей — щирість і доброта. Думаю, що таким він був і на фронті. Таким зустрів смерть...

Був кілька разів у мами. Пробував почати розмову, читає їй «Пам'ять Долини смерті», де про батька... А вона відразу ж — у сльози... І плач такий гіркий та нервовий, що я змушений був одразу припиняти читання й зі сльозами в очах вибігати з хати. Мені хочеться, доки жива, подарувати їй більше гарного, благородного про батька, щоб вона була щасливою хоч своєю самовідданою пам'яттю, своєю вірністю йому. Війна забрала в неї все: любов, щастя, юність. Завжди я пам'ятаю її в чорній роботі, в цілоденних турботах взимку і влітку, в труднощах і нестатках. Вона винесла все на своїх жіночих плечах і найперше: вірність солдату. Все згоріло, а маленьке фото та свідоцтво з загсу вижили біля її серця. Ще пам'ятаю: до мами залицялося багато чоловіків-удівців, пропонували пару, а вона чекала свого. Звичайно, я не осудив би її суворо, адже в сорок п'ятому їй було лише двадцять сім. Та все ж радий, що склалося саме так, як склалося. Якось чистіше...

Якби в мене був син, то я назвав би його Іваном. Та природа, мабуть, відчула моє бажання. подарувала двох... доньок. Щоправда, я безмірно щасливий ними — своїми

Надійкою та Олесею. Вчаться гарно. Обидві захоплюються музикою, старша грає на баяні, менша — на піаніно. Олеся схожа на мене, на бабу Валю (моя мама) і на діда Івана (батька). Щаслива дітьми й дружина Надя.

З Долини смерті я привіз зсипану в коробочку жменьку дніпрового піску — хай мої доньки знають, чим на фронті приправляли кашу їхні діди... Пам'ять, обов'язок, святу вірність батькові ношу вічно в серці. Це, вже знаю, до смерті. Бо скільки б не дізнавався про свого лейтенанта, скільки б не відкривав його,— все одно буде мало. Якби можна було поділитися з ним своїми роками! Ото лише й була б варга вдячність.

Є в книзі Василя Пєскова «Отечество» такі рядки: «Людині треба знати своє коріння. Тоді й повітря, яким вона дихав, буде цілющим і смачним, і земля, на якій вона стоїть, буде дорожчою...»

До речі, може, тому й повернувся я знову на рідну Полтавщину, працюю зараз редактором Семенівської районної газети «Комуністичним шляхом».

Коли востаннє був у Чикалівці й поклав квіти до підніжжя меморіалу, то побачив з гори журавля. Він летів над Дніпром. Сонце заходило за червоний небокрай, і в журавля раптом крила стали червоні також, ніби змочив він їх у кров. Так і уявилося, що капає та кров на землю, на воду, на Долину смерті... У вашій повісті про воїна і поета Олександра Стовбу, який загинув у стільки ж років, як і мій батько, я прочитав: вода — то кров землі... Справді, це так.

Про батька нічого нового знайти не вдається. Іноді, засинаючи, хочу, щоб приснився батько. Марно. Мабуть, портрети не сняться, бо вони все ж — мертві...»

2

Ці два листи від Василя Артемовича Бондаренка надійшли з Кривого Рога, і потім я часто брав їх з собою — настільки вони постійно вражали мене і тих, кому розповідав про Долину смерті та незагойність людських ран та людської пам'яті. Першого листа писала, очевидно, людина грамотна — бібліотекар, а може, вчитель. У наведеному списку батареї «сорокап'яток», що залишився на столі в лейтенанта Анатолія Пожарова і який я навів у повісті, старий батько впізнав свого сина:

«П'ята гармата. Бондаренко Ів. Вас.— пом. навідника, сержант».

За рядком ожила, постала безвимірною глибина вічного болю, трагедія неповернення рідних, хто досі чекає... *«Мені, як батькові, здається, що це мій син. З військомату прийшли пекучі два слова: пропав безвісти... Напишіть... Надіюсь, ви розумієте мене, мої почуття... З пошаною батько мого Івана — Бондаренко Василь Артемович».*

Той короткий лист був ніби криком людського відчаю. На той час я отримав багато відгуків. Були солдатські, були листи від людей, які вийшли з Долини смерті, були від удів. Але... від батька, який стільки років і так зболено й довго шукає сина!..

І я відповів стареньким, ще нічого не знавши про них, висловив свій здогад: «Мені також здається, що це саме ваш Іван... Мабуть же, за тиждень-два до початку війни майже припинилося листування, правильніше — дозвіл на листування, потім важкі дороги відступу (кому він міг писати? куди? знову ж — листи перечитувала військова цензура, багато що згубилося на шляхах...), потім знову — писати нікуди, адже Кривий Ріг окупували німці... Ось так ви й не діждалися вісточки...

Якщо ваш син опинився в батареї «сорокап'яток» Анатолія Пожарова, то фронтний шлях йому випав дуже складний і крутий. Люди вогню, вони постійно були під вогнем, тобто, як усі — смертними, хоч і названими «богами війни», недарма самі гармаші називали свої «сорокап'ятки» дуже влучно — «Прощай, Батьківщино...» І з іншого боку, це були хлопці великої трагедії й не меншого подвигу. Про це розповідають ті, хто залишився живий. На сьогодні завдяки публікації повісті, таких я знайшов чотирнадцятеро. А зустрівся поки що з двома. Може, хтось із них пригадає... Сподівань на те, що в чомусь допоможе архів, майже немає. Солдати потрапляли з бою в госпіталь, з госпіталю в іншу частину, стрімко рухалися не те що дивізії, а й фронти, змішуючи те, що вчора було поряд з тобою, з тим, що до вчора віддалялося на сотні кілометрів... Документи, списки бійців втягував немилосердно вир війни. Мільйони й мільйони безіменних... Та й хто міг вести якусь статистику, коли в жорстокому горнілі доточувалися, переформовувалися за день чи три іноді не

те що виснажені вкрай батальйони, а й цілі дивізії, армії... Якою крутою дорогою вела доля вашого сина, того не скаже зараз жоден архів. Може, хіба ще відновить бодай якусь крихітку життя людська пам'ять, якщо нам пощастить знайти когось із живих, а може, і з його бойових друзів.

Нам треба шукати.

А тому, Василю Артемовичу, хоч як і важко для серця, давайте напружимо сили, щоб пригадати все, що можливо. Найголовніше для мене — все. Від початку. Розкажіть, будь ласка, про себе, про Іванову матір; скільки дітей було у вашій сім'ї; яким ріс, яким був Іван (до подробиць; звісно, хотілось би зустрітись з вами, але така можливість, на жаль, поки що відкладається — в мене щоденна робота, правильніше — служба...); проводи Івана в армію; його листи (чи збереглися вони?); останній лист; у яких військах служив, воював Іван, номер його військової частини; з ким дружив і кому міг писати, особливо пізніше, коли вже наші наступали; може, хтось із знайомих жив на території Росії чи ще десь і, коли не зберігся лист, то хоч пам'ятає; хто й коли востаннє бачив вашого сина; коли ви отримали повідомлення (усне чи письмове); чи зверталися до Головного управління кадрів Міністерства оборони СРСР, до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР? Тобто: мене цікавить усе, бо, щоб знайти, треба знати все.

У травні має відбутися зустріч колишніх воїнів-дніпрян, може б, до Кременчука приїхали і ви? Але це потім... А зараз, дорогий Василю Артемовичу, допоможіть і мені воскресити все, що може пригадати пам'ять, усе — синове. Що Іванове, починаючи від речей, записів, книг і т. ін., збереглося?

Інтуїція підказує й мені, що це був ваш син Іван, героїчний, трагічний і незборимий».

Через кілька днів — було це тринадцятого квітня 1977 року, я отримав листа вже від Василя Артемовича. Немічна рука, одразу видно було, не слухалася старого батька, але він прагнув акуратно вивести кожну літеру, кожне слово, ніби після довгих років печалі та щему писав рідному синові. Наведу майже повністю того короткого, зболеного листа, який зайняв у нього цілих три сторінки з учнівського зошита в лінійку — такі розтяг-

нуті були літери, і давайте прочитаємо листа дослівно, зовсім не втрутившись навіть у розділові знаки:

«... Я получил от вас письмо вы пишете что вы мне высылаете сколько у нас было детей. У нас было детей 7 душ 4 дочки 3 сына Старший Василий средний Григорий а меньший Иван Василевич Бондаренко он рождения 1918. Ивана Василевича забрали у армию у 1938 году Служив у города Дрогобичи Последние письмо из Дрогобича было у 41 году перед войной Я вам высылаю это письмо А теперь я вам ничего больше не найду за него а теперь я вам опишу за себя Мы старик по 86 год Уси поросходьилися кояки померлы Старуха парализована И мы остались у двоих со старухой Мы его уже не живы Хотилося узнать хоть де его могила то наверно уже мы не узнаем...»

У конверта була вкладена зібгана вчетверо сторіночка також із учнівського зошита в лінійку — вижовкла, в протертими краями і на згинах, від чого втрапилися назавжди окремі слова... Дорога, найдорожча і єдина для старих батьків реліквія — лист від сина (проставлю лише розділові знаки):

«14 апреля 41 года.

Добрый день, мои родные. Пиридаю я вам привіт. Я жив і здоров, чого і вам жилаю. Я получил ваших два письма... Січас я у Розлучі... Не знаю, чи довго буду тут. Ви пишете, що вас обижають — справку дали по-жизненно (далі затерто). Тут можна купити кустом або сапоги хромові... За це не думайте. Я думаю, як хотя би самому вернуця. На май не ожидайти. Теперь опишу вам, яка тут погода. Було тепло, ходили вроздяжку. А січас холодно. Чотири дня йшов сніг. На цьому я кінчаю. Новостей нема ніяких. Все по-старому. Висилаю вам справку. Може, вам отмінять(...) Письма пишіть мені по старому адресу: Дрогобичиска область. Турчанский район, містечко Розлуч, п/я 405/10. Тіки харашо заклеюйти конверти, а то розпичатуюця. Стем досвіданія, остаюсь жив, здоров, чого й вам жилаю. Жду ответ. Б. И. В.»

З Кременчука того ж літа на попутних машинах я добрався до Кривого Рога, зовсім не знавши, де мені треба вийти — вулиця тягнулася й тягнулася нескін-

ченно на добрих двадцять кілометрів. І все — одна... І от, як у селі, вузький завулок, хатина; сивий-сивий, з вусами дідусь — батько Йвана.

«Якби живий був мій синок, то якусь поміч дав би. Довго не вчитували в совбезі положення стариковського, а далі достукуватися, їхати кудись ні здоров'я, ні сили нема. Не допроситися. Коли старший син Василь не пішов був ще на пенсію, то бувало підкине якусь троячку, а тепер і в нього свої клопоти, куди вже до старих батьків? Трудно нам, немічним, було на вісімнацять моїх карбованців пенсії... Якби хоч врахували мені вісім довоєнних років — я працював з копякою, грабарем... Мені у фінвідділі сказали, що ви тоді працювали для себе, а не для держави. А я ж для держави печі ставив перші!.. Нікому ходатайствувать: дали спершу вісім рублів, а потім тринадцять... Такі в райсовбезі люди сидять... А це вже, коли прийшов справедливий указ, то ніде їм діватися. Дали трицять п'ять і бабі, за сина... Влітку вона хоч надвір вийде, на сонечку посидить, погріється, а то все в хаті — і осінь, і зиму... Ноги відмовили, не йдуть, бо ж скільки за дітьми вибігала!..»

Якийсь сивий, зморений роками і жалісливий, віп не випускав з рук мою книжку і все шепотів самими перепаленими від хвилювання вустами:

«Долина... долина... долина... смерті!..»

У нього було семеро дітей. І в його батька було семеро. Герелиця, яку не вдягти, не прогодувати. Але дорвалися до вільних земель — день і ніч працювали до сьомого поту. Від заводу рили котловани, щоб ставити домни. Робота важка, земляна. Грабарювали. Купили конячку, доки й розкуркулили.

«А які з нас хозяєва були?! Штани латка на латці... Але чесними виросли діти. Старший Василь — права рука розбита на фронті... — але брав Германію. І середній Григорій теж брав Германію... Тепер і вони вже старі. Найменшій Марії за п'ятдесят. У першу світову, в шістнадцятому, мене поранило в Карпатах, брали гору Кулібабу. Я піхотинцем був. Окопалися. Слизота. А пімець, як почав нас чистити... В нього зручна позиція, а нам ніде заховатися. Б'є прямою наводкою. Мене осколком, прямо в голову... А тут ще налетіли літаки й давай тіпажити окопи... Довго лежав я в госпіталі. Документи пропали. Кому що доведеш? Тоді не

така була війна. А тепер чого тільки не напридумували, просто невиносімо... І все проти людини, на вбивство... Після війни я тільки й міг бути сторожем...»

Краєм ока побачив я і матір Івана — Параску Гаврилівну. З 1890 року вона. Лежала в ліжку — така біла простенька хустка на ній, на довгий голубенький халат спадало сиве, наче конопля, волосся; руки теж довгі, витруджені, ніби самі жили течуть... Мов рани, голубі, уже вицвілі очі, слізяться. Ніс рівний, довгий... Залишилися крупні, видовжені, як сама смерть, риси...

«Як у віконній рамі — у Василя Шукшина, не обличчя, а чорні зморшки. Фреска...»

Ми обоє привіталися кивком голови. Їй не сказали, що я приїхав спеціально, щоб розпитати про Івана. Але з нею не говорив, бо — попередили — вона не витримає... Колись, невдовзі після війни, їй визначили пенсію на сина, а вона відмовилася, бо чого б то одержувати на нього, на мертвого, гроші, а раптом він живий? А потім кинулася вже добиватися, щоб таки дали, а вже пізно: дай документ, що ти була на його утриманні... Не залишилося навіть фотографій, роки були такі, не до них...

Василь Артемович і сини до війни попрацювали і на копальні, і ковалями, і молотобойцями, допомагали евакуювати на схід обладнання, але німець клином одрізав, оточив...

«Ваня був малограмотний, трьох класів не закінчив. Тоді всі ми були такі... Худошавий, довгий, наче жердина. Ніс горбом. Сіроокий... Я з чотирнадцяти почав кидати оком на дівчат, а йому б — краще поспати. Вайлуватий у цьому ділі... Інший — старший Василь. Цей брав Будапешт, тричі поранений — в руку, в ногу, в живіт... А, бач, живий хоч як і лочетвертований, посічений... Ще підлітком Іван ставив високовольтові стовпи, тяг лінію на Криворізький металургійний завод, працював і на конях. Любив їх... Чомусь думаю, що в нього на фронті був друг. Може, колись напише. Воно ж, знаєте, як буває: потрапив я в госпіталь, мав адреси хлопців, з ким подружився, а одяг наш раптом забрали, спалили. В одязі були адреси, оце тобі й пиши! Фамілію вбий не вспомню... Не залишилося від Івана жодної фотографії, не до них було...»

1982 року в Чикалівці на відкритті меморіалу я зустрівся з Василем Васильовичем Бондаренком, старшим братом навідника. З Кривого Рога він привіз квіти, поклав на братську могилу. Від матері. Від батька. Від братів та сестер. Від онуків. Від себе. Сумно дивлячись удалину, на Дніпро, він сказав:

«Без надії все ж сподіваюсь, хоч неблаганно спливає час, котить, мов сивий Дніпро свої води, наші сиви роки кудись нестримно й безповоротно. Мамі та батькові вже по дев'яносто два роки, зовсім стали слабі, ніби не з цього світу... Просили, коли я їхав сюди: дізнайся хоч де його горбик землі, візьми з нього жменьку для нас, хай покладуть колись внуки в наші могили, обцілуй той святий горбик, що прийотив нашого сина, вклонися доземно йому. Хай би хоч через півсотні років заспокоїлося серце, щоб легше було вмерти...»

3

Травень на Дніпрі був у дощак, як і та плакуча осінь сорок третього року. Несміливих, але дощак...

З Кременчука ми прибули в Кам'яні Потоки й мали покласти квіти до братської могили воїнам, які загинули, визволяючи село, багатьох із них перехоронили, перенесли сюди з Чикалівки, з Долини смерті...

І раптом під сільською хатою, де криниця, я побачив сиву жінку. Біля неї, на стільчику, стояв великий кошик з червоними гвоздиками, а в траві — відро з водою. Зачерпуючи кухлем свіжицю, жінка бережно промивала кожен листочок, кожную пелюстку свого красивого букета... А потім, не звертаючи ніякої уваги на дощ, що накрапав, понесла квіти до братської могили, поставила їх на камені... А сама, як виявилось потім, може, всоте, перечитувала серед загиблих прізвище і свого чоловіка, що було викарбуване на граніті, і ніби не вірячи очам, вся подалася, похилилася до списку, мов скорбота: її лейтенант Олександр Михайлович Межиров, загинув 23 листопада 1943 року...

Потім ми виступали в різних класах Кам'янопотоківської середньої школи, в сільському Будинку культури. І я чув її прості, щирі вірші про воїнів-дніпрян, вірші, присвячені лейтенантові, похованому тут, у братській могилі...

Так майже кожного року, відколи знайшла довічну землю свого чоловіка, Феліцата Іларіонівна Межирова везе з Ленінграда, за сотні кілометрів, кошик свіжих гвоздик чи тюльпанів.

Мужній лейтенант Олександр Межиров — батько її сина, талановитого художника Юрія Межирова, чії творчі виставки не раз чарували знавців мистецтва Москви, Прибалтики, Сочі...

Так кожного травня чи осені вона привозить квіти, читає свої аматорські вірші, продиктовані пам'яттю серця, і бачить перед собою краєчок вдовиного щастя, що його навіки забрала в неї війна...

Восени 1931 року, коли дерева тільки-но заповирили прозорий кристаль ранкового інею і вона, зовсім юна, вісімнадцятирічна (вона — водій автомобіля будуправління!), після першої в житті відпустки повернулася на роботу і сіла в автомобіль, щоб відвезти в село Єдрове (під Валдаєм) нове начальство, на передньому сидінні поруч із нею опинився їхній новий головний бухгалтер. З цієї миті все й почалося, обох захопило почуття — навальне, запаморочливе й чисте, мов сон, мов казка. Олександр Михайлович був старший від неї, але як вони доповнювали одне одного, як молододивилися збоку! Після роботи ставали на лижі, каталися на санчатах, на ковзанах. А через три місяці просто немислимого щастя одружилися й повернулися в Ленінград. Там невдовзі, в сьомий день лютого 1933 року, в день народження Феліцати Іларіонівни, в них народився син Юрій. Куди по тому не водила їх доля! — жили під Москвою, у Фрунзе, в Бакпешевому, в Челябінську, в селі Кирилівці на Азовському морі. Й нарешті — в Трускавці, на Львівщині, де він працював у одному з санаторіїв, а жили вони на віллі під дивною назвою «Щастя боже». І справді: яке то щастя бути з ним у парі, завжди! Симпатичний, заворожливий блондин з блакитними, наче волошки, очима і світлим пасмом волосся. Вона любила його. Імпонував ніжний характер, його такт, чесність і культура. Йй подобалося, що його глибоко поважають друзі. Разом часто ходили на полювання. В нього був навчений мисливський собака, легка мисливська рушниця «зауер» (три кільця) двадцять четвертого калібру. Полювали лисицю, дикого кабана, птаха... Курив сигарети, але міг задовольнитися

й махоркою. З ним, з її Сашею, вона грала в більярд. А в завечір'ї, прихилившись одне до одного і притиснувши до себе синочка, уголос читали книги.

В ту червневу неділю з друзями сподівалися виїхати на природу, приготували легкий одяг, завели будильника, щоб прокинутися ледь світ. І — прокинулися... від стрілянини в повітрі. Феліцата вибігла на балкон і побачила, як два літаки розстрілюють один одного з кулеметів... Скрикнула. Саша обняв її за плече й промовив: «Не може бути, щоб війна...» На осінь вони мали повести в перший клас свого сина. А тут змінилося все. Стрільянина не припинялася, і вони вискочили з хати, з-за рогу будинку дивилися в небо на ті смертельні, страшні поєдинки літаків. З острахом і також з-за рогу будинку дивилися в небо й їхні сусіди-чехи. А потім усі кинулися слухати радіо. Але Москва не виходила з ритму програми передач, в ефір линули звуки якогось концерту. Аж тут почулися крики сусідів-чехів, які зловили по приймачу голос Уїнстона Черчілля, він сповістив, що Німеччина віроломно напала на Радянський Союз. Потім чули вже й виступ Адольфа Гітлера, цей біснуватий фюрер поливав брудом Радянську владу...

Що робити? Місто заквапилося до автостанції, до залізниці. Але ж — евакуювати таку силу-силенну людей?!

Зібрали Межирови найнеобхідніше, щоб можна було повести в руках одній людині... В першу хвилину хотіли податися до Києва, звідки був родом Саша. Але там шестеро тільки його братів і сестер...

А вулицями вже гримотіли маленькі танкетки; десь роздягалися вибухи...

Навзаході сонця повернувся з роботи Саша і сказав, що в місті залишилася одна машина, більше ніякого транспорту не буде. Вийшли на вулицю, під віллою стоїть полуторка, і в неї люди кидають через вікна речі... Кузов переповнений вкрай. Куди ще з дітям? — небезпечно, можна випасти на першому ж повороті...

«Хай що буде, те й буде...» — сказала Феліцата Саші. Й вони не поїхали.

А вранці їх розшукали з управління курорту, дізналися, що дружина Межирова — прекрасний водій. Виявилось, шофер машини, що вирушила на Дрогобич, у дорозі втік. Феліцаті виписали відрядження. З дити-

ною на руках добралася копячкою до міста. А там — машина зіпсована, не працюють ресори. Намучилась...

Олександр Межиров був у Трускавці до наказу: залишити місто. Добровільно він записався в ополчення. Просився на фронт, писав навіть до Ворошилова, стверджував, що він добре стріляє. Відповідь Ворошилова допомогла — Межирова направили на курси молодших лейтенантів, після чого він брав участь в боях на Волзі, мав медаль «За оборону Сталінграда». Був на Курській дузі. А потім — Дніпро, Долина смерті...

...Не змогла вона знайти жодного свідка, хто б розповів про його бойовий шлях, про останні дні життя в Долині смерті.

«Вже пожовкли, зітлівають папери — похоронка, свідоцтво про одруження, блідніють з кожним місяцем літери, а не можу знайти нікого, хто б розповів. Іноді здається, що звертаюся просто в порожнечу — не чути нічого й ніде... Один дідусь, що нібито перевозив тяжкопоранених з Долини на візку в санбат, казав, що бачив молодого лейтенанта, саме Сашу, він дуже хотів жити, побачити дорослим сина, виховати його. І ніби помер від ран... А я не вірю в смерть. Не вірю. Мені здається, що рано чи пізно, а він повернеться — живий, покалічений, будь-який, я чекаю його, аби був тільки живий! Бо серце досі змиритись не може й це хоче. Мені б знайти бодай одну людину, яка була з ним на фронті, поряд, у війні... Може, щось підкажуть посивілі ветерани з дивізії генерала Соколова? Він живе в Москві...»

Майже щороку вона їде в Кам'яні Потоки. І кожного разу в надії та щемі стискується серце, коли вона промиває джерельною водою живі квіти, коли падає на пелюстки невітшна вдовина сльоза...

«У гурті людей, у підпалі срібних сивин ветеранів, хто пройшов війну, я ніби бачу його. Постійно бачу його... Після зустрічі з вами Долина розхвилювала душу вкрай. Я почала розмовляти з його портретом, з пам'ятником на братській могилі. І розумію, що вже ніколи не зможу загамувати накипаний біль, той жах Долини, що постає перед очима... Пісок, людські голови, руки, стогін... І в Долині — мій Саша, мій лейтенант. Він тягнеться до води, щоб жити, боротися з нелюдом.

Плечистий, стрункий блондин, з блакитними, наче во-
лошки, очима і ранньою сивиною на скронях... Ця пере-
права була переправою, в якій витримав іспит на
справжність його людський, героїчний дух, але не ви-
тримало, підкосилося життя...»

4

Яка тільки благословенна в глибокій серпневій тиші
полтавська, дніпрова земля! Цвітуть соняшники, ніби
мільйони свіжих небесних сонць опустилися на поле,
проросли гарячими світилами. Жовтий сонячний квіт,
хвиля золотодзвонних жнив — безконеччя... Крізь помах
бджолиних крил горнеться до тебе запах яблук і меду,
бентежна терпкість гіркого полину... Вчора був
спас...

На шляху, в селі Вісичі, що в Новосанжарському
районі, зустрівся я з мудрим дідусем Григорієм Анто-
новичем Богатирем. «Звідси, від нас, із Вісичів, — за-
думливо дивлячись у степ, сказав він, — пішло на Дні-
про, у Калаварду (Келеберду) із сотні дворів півсотні
та ще чотири молодих хлопців... А щоб порахувати,
скільки назад повернулося, то вистачить пальців однієї
руки. І стала вона долиною смертною для нас, та до-
лина. Там і мені розривна куля покалічила руку, від-
била кисть. А чого я вартий без руки? До війни робив
на тракторі, мав важкі кулачища... А тут — безрукий —
потрапив у полон... Дружина одержала на мене похор-
онку... Дві похоронки принесли і бабі Харитині Бегмі,
одну — на сина, загинув на фінській, а другу — на чо-
ловіка Михайла... Цей Михайло Бегма не вмів навіть
плавати, бо не було в нас ні річки, ні ставка, ні часу,
щоб навчитися... А тут збили такі-сякі плотики — і від-
штовхнулися від берега... Дніпро широкий, холодний.
Ніч... Снаряди шматують воду з усіх боків... Михайло
Бегма розповідав, що отямився він серед трупів, обма-
цав себе — все ж живий... Навколо тиша така, що за-
вив би вовком... Страшно. А голосу немає, в горлі все
пересохло, спрага замучує. То він пожував трави і листя
дерев... Майже зовсім роздягнений пролежав у звали-
ську трупів. Очевидно, то була ділянка для мертвих.
Може, не пам'ятаючи себе, до неї доповз, а може, там
і поранило. Скільки він пролежав без свідомості, того
ніхто не скаже. Тільки ж у Вісичі прийшла ще одна

похоронка... Та що ми з Михайлом? Ми ще, глянути вгору, здорові, живі... А ви поговоріть із Іваном Андрійовичем Вісичем... Ото доля...»

Хата у вишнях, у густому саду. Посеред двору листатий горіх і яблуня. Подвір'я заасфальтоване, списане коліщатами возика. Хлівець під старою соломою, яку посікли горобці. В спориші гребуться кури, бігають кролі... Під яблунею, голубіють вулики. Як виявилось потім — чужі...

Чоловік на роликах... підрульовує до мене. Сивий півметровий чоловік, який дотягнеться хіба до ручки дверей. Його чотирирічна внучка Іринка вища від нього вдвічі. А він же до війни був високим, струнким парубком...

«Ви не лякайтеся, що в нас усе порозкидувано серед двору, — проказав Вісич якимсь громовим, густим голосом, і то були його перші слова, звернені до мене. — Роботи по самісіньку шию, по зав'язку... Кінця-краю ніколи не видно. Село... Що можна зробити тільки руками, те осилю я. Перебрати цибулю, картоплю, насікти бур'янцю поросяті чи навіть підрубати дров — то все на моїх плечах. А вже з косою чи на грядці в сапкою — туди ходу в мене немає. Оце моя територія — асфальт...»

У сорок третьому було йому двадцять три, потрапив у мінометну роту до Сергія Рахманова, зв'язковим. Передавав мінометникам — який приціл, яка відстань. Був і навідником, і зарядником, доки кров'ю своєю не обпалив пісок. До міномета поставили і Миколу Петровича Вісича. На Дніпрі його поранило в руку, а в Румунії поклато на смерть... Тут же осколок поцілів у голову й Миколі Івановичу Леусу, а впав полтавець десь в Угорщині. В Долині смерті спіткнулись на кулях Іван та Микола Солодовники...

«Був я рядовим, мінометником. Отакий довжелезний ствол, тут така шарова плита з товстого, як палець, заліза, круг і зубчатка — для опертя в землю, тут гніздо, а в гніздо кріпиться ствол, двонога лафета... Можна опустити пряміше, можна й косіше... Я вже й забув, на скільки кілометрів стріляє. Міни невеликі, заштовхуєш їх у ствол і страшно стає, що можуть у руках розірватися, і злість на фашиста люта спопеляє тебе, аж серце клекоче... Дніпро ми перепливали на обаполах,

Калабарда (Келеберда) залишилася лівіше. Ні однієї хати ніде, все в пожарищах, у попелі... В попелі були й поля. Я навіть заплакав тоді, плачу й тепер, бо вмів я робити все: орав, волочив, засівав, косив і возив зерно... Комбайнер я — з дванадцяти років у колгоспі. В батька було шестеро душ, то я походив два тижні у п'ятий клас і змушений був кинути школу. Скрута. А з війни прийшов покалічений, оце і вся наука...»

Одружився Іван Вісич за рік до війни. Фотографію Харитини взяв на фронт, у госпіталі десь загубився знімок... Тепер уже троє його внуків стали солдатами. Їм він часто розповідає, як носив дві ночі міни в Долину смерті. Брів у жалючій воді, холодно, але ніхто й не кашляв. Лейтенант Орлов був першим, хто навчив, як треба стріляти. Це не забулося. Не зітреться у пам'яті долина, яку по-фронтовому назвали вони Долиною смерті. В ній, у тій долині — був уже вечір... — вони замінували латку під очеретами, як прямим попаданням ударила міна. Відбулося це на очах Сергія Давидовича Курила, санітара, що зараз живе у Кунцевому. Курило тільки й устиг крикнути: «Ряту-уйся!» Вісич першої миті теж спробував був закричати, але спромігся лише на якийсь кволий дитячий писк, його присипало піском, оглушило. Відірвало ліву ногу, а він не відчув нічого. Відірвало праву... І тільки тоді, коли підкошений вибуховою хвилею, вже падав, на нього навалився якийсь жахливий біль і темрява. Ще почув звідкись здалеку голос санітара Сергія: «В тебе ногу відірвало, Іване...» А за очі той не сказав нічого. Вісич же думав, що їх просто засипало піском, він нічого не бачив. А німець знову з верболозу відкрив огонь. Тоненьке гілля на кущику позрізувало, наче косою. А він нічого не бачив. Пам'ятає поруч із ним були мінометники — такий літній дядько Кармазин, приятні завжди Корабельников, Завірюха з Полтавщини... І їхній, вісицький, Дейнега. «Я його одразу впізнав, коли він наблизився до мене. Так мою руку потримав у своїх долонях, попрощався, значить. І — побіг до Дніпра. І Вісич Василь, що потім загинув у Румунії, теж підійшов, він був поранений, і теж потис мені руку. А потім, уже не здумаю хто і з ким, поніс мене до Дніпра, поклав на пліт... Пам'ятаю ще, як розрізали ботинок, штани... І як заболіла, застогнала поранена, відрізана нога... І що тут: хоч плач, хоч скач, а долю свою не перескочиш. Таке

життя і його прожити треба. Мій батько з першої світової війни притяг поранену ногу, вкорочену на чотири сантиметри... Це вже в нашому роду доля така... Але й німця лежало в долині стільки, що не зоглянути. Ну от так якби взяти сотню коробочок із сірниками й розсипати враз... А чи вбив я якогось німця, не знаю. Мабуть, що вбив або й покалічив не одного. Може, і їхній солдат досі мучиться ось так, як я. Але ж не ми, а вони пішли на нас війною. Уявіть: стоїть наших мінометів не один, не два, а шість, а там — ще шість, і кожен пускає по десять, по двадцять, а то й по півсотні мін... Що там твориться під стовпами вибухів, стільки каліцтв і смертей...»

Ми сиділи з ним під яблунею, за хлівцем. Літали набридливо, як жалючі стріли, якісь здоровецькі чорні мухи. А він не бачив їх. У Долині смерті після вибуху одне око в нього витекло зовсім, а друге застелила плівкою катаракта. І важко було збагнути, де ще брав сили цей прикорочений, півметровий чоловік, солдат, батько, щоб жити, думати і про чужу, але пасіку, розповідати про те як шалено зацвіла цього липня липа в лісі, а на грядці гречка і конюшина. І як йому хотілося взяти косу і вкосити трави кролям... Або відкрити дверцята автомобіля, що стоїть у гаражі, й повезти онуків у ліс, бо їхні батьки, бач, розприндилися, розманіжилися. «Я подарував їм машину, а воно, бач, глупе сім років не підходить до неї, доки й заіржавіє... А я ж не можу за кермо сісти. — І засміявся, здумав: — Приїхала була в госпіталь до мене моя Харитина. А я мовчу, не хочу признатися, що я її чоловік, що я живий. Думаю, може, не знайде, та й поїде зовсім. Мені соромно, що вона побаче мене таким — без ніг, без ока, майже сліпим... І коли б не приїхала, то, мабуть, я ніколи б не повернувся в село, хоч не знаю, як би й витримав... То санітарка підійшла до мене раз, удруге і втретє та й каже: «Там приїхала до тебе жінка, питає, чи ти це тут?» А я мовчу. Тільки ж чую з вікна, що моя Харитина запитує, який я, а сама, видно, теж боїться глянути на мене. То один із поранених, чую, каже їй що у Вісича немає ноги, другий каже, що двох, а третій сумно додає, що цей Вісич, ще й зовсім не бачить... Це вже, щоб Харитина добре виплакалася... Коли, знову чую, заходять, сідають біля мене. Ця (Харитина моя, значить)

сідає справа («І ти не забудь?!»), сестра — зліва. Під грудьми в мене замлоло, запекло, підперло сльозами серце, не можу сказати слова. Вони до мене говорять, заспокоюють. Я був уже без двох ніг, як зараз оце. «Як ви мене знайшли, я ж не писав нічого». — «А так і знайшли, — сказали обидві якимось разом, мов змовилися, — серцем». А через декілька місяців відпустили мене додому. Супроводжував мене Саша Хвиль, солдат з Дніпропетровська. У Хвиля не було ока... В Нових Санжарах знайшли машину, що везла картоплю, впросилися, щоб допомогли добратися до Кунцевого. Вісіч сів у кабінку полуторки, а Хвиль — на кузов...» У Кунцевому вийшли, закурили. А тут і обступили їх люди, давай співчувати, плакати. Знайшлися й знайомі: «Та ти ж, Ваню, був здоровий і веселий, а тепер — який... Боже, боже...» — «Ну так що ж, — кажу, — вмирати і живим у землю лізти нікому не хочеться. І я не буду». Підійшов голова колгоспу, сказав до якоїсь жінки: «Запряжи конячку та відвези чоловіка до тестя». Довезли до двору, загавкав собака, то я і собаку впізнав. А він і собі залащився...»

Стиснув міцно пальці в долоні, щоб заспокоїтися: «Ну що це я раптом розкис. Годі».

І до баби Харитини: «Ти, бабо, хоч би хустинку знайшла, бо ця забруднилася. А я, бачу, не стерплю — заплачу...»

І продовжив далі: «Харитину не бачив три роки — все був по санаторіях та госпіталях. Приїхав у Вісіч, а вона строїться. Заклопотана геть. Гукають до неї, що твій, Харитино, Іван приїхав... А вона дивиться і не бачить мене. На візку не чоловік, а обрубок якийсь у шинельці, з бородою... «Мамаша, — це каже Саша Хвиль, — я вам сина привіз...» А вона в сльози. Так плакала кожного дня. Місяців з п'ять... У сорок п'ятому посадить, було, мене біля вікна — чи я щось побачу. А мені щось біліє... Було в нас півсотні каченят, то їх трохи бачив... Бачив і як дочка по воду йде. «Тату, ану, ось я побіжу поміж картоплею, чи побачиш мене?» Побіжить, а картопля цвіте. І бачу я косиночку білу зав'язану... І корови, як у череду гнали, теж бачив — то сіре, то чорне... В Харитини не було ні вихідного, ні празника. Стахановка. Працювала на свинарнику, витягувала родину з нестатків. Приблизить додому, пригорнеться серцем і душею — і так нам гарно у парі, нещастя ніби зникає геть. А прийдуть до мене Грицько

Богатир, Мишко Бегма, Микола Дейнека, Василь Колодочка, то починаємо згадувати і недоліт, і переліт, і як нас накрило піском, і яке привели поповнення, а його через день геть вибило... Немає Вісича Савки, Деркача, Бублія, Шерстюка, Ганчика Афанасія, немає Ганжів — Івана й Никифора... А Михайло Бегма ожив, хоч прийшла на нього в село похоронка і прізвисьце чоловіка написали на обеліску. Може, тому, що він був убитий і в першу світову — тоді куля пробила наскрізь ліву ногу, Бегма втратив багато крові, але ожив. Було то десятого жовтня тисяча дев'ятсот шістнадцятого року. І тепер його не брала та й не могла взяти куля. Знаєте, в Долині смерті, коли німець пішов танками і розстрілював наповал усе на шляху, троцьив наші гармати та міномети, Бегма кинувся з-під гусениці «тигра» під коріння береста, що стояв майже у воді. І так урятувався. Це також трапилося десятого жовтня, тільки вже в сорок третьому... Ще й жартував потім: смерть якщо б зборола його, то хіба вирвавши з корінням і дерево. Бо справді, ми ніяк не вмираємо. І вже не вмеремо, напевне. Грицько Деркач, Василь П'ятенко, Порфирій Бублій, Панас Вісич, Михайло та Василь Бегми — це все наші, вісидькі, кого нібито поховали в братській могилі на Успенській, на Чикалівській горі, а ми, бач, ще дибуляємо, ще живі! І жити будемо довго!»

«ПОХОВАНИЙ НА ПОЛІ БОЮ...»,

або

КРОВ ВОЛГИ, КРОВ ДНІПРА...

1

13 травня 1985 року я отримав хвилюючого листа від Варвари Петрівни Ридаєвої, сусідки легендарного Валерія Чкалова. Багато років вона та її сестри розшукували могилу юного брата Альоші, який у сімнадцять літ добровільно пішов на фронт і загинув, як свідчила похоронка, «в боях за Соціалістичну Батьківщину, вірний присязі, виявивши героїзм і мужність, другого жовтня 1943 року» в свої вісімнадцять років, місяць і двадцять вісім днів... Внизу похоронки було дописано фіолетовим чорнилом: «Польова пошта 28542 «К». На полі бою». Але де похований — не відомо...

І тільки напередодні сорокаріччя Перемоги з відділу обліку персональних утрат сержантів і солдатів Радянської Армії (Міністерство оборони СРСР), що в Подольську під Москвою, надійшло уточнення: *«гвардії рядовий Ридав Олексій Петрович, 1925 р. народження, загинув другого жовтня 1943 року, похований у селі Успенці Дніпропетровської області. Інших посвідок у розпорядженні відділу немає...»*

В листа Варвара Петрівна вклала кілька знімків. З одного, датованого 1940 роком, на нас дивиться чистим поглядом великих очей худенький красивий хлопчик у білій сорочці... Піонерський галстук з модним тоді зажимом спереду під комірцем... А з другого фото, відзнятого трьома роками пізніше, цей же підліток у старій будьонівці. Стара шинель. Печальні, якісь рішучі, глибокі очі кидають вольовий погляд з-під піднятих двома зламаними дугами брів. Міцно стиснуте мовчання, рішучість і докір виказують губи — Альоша простудився і лихоманив, бо хвороба поцяткувала, потовщила губи... Під знімком, що не знати як і зберігся, погнутий, поламаний у кількох місцях, короткий, як спалах, дати життя, немислимо юпої втрати: 4 серпня 1925 р.— 2 жовтня 1943 р. Ці ж дати повторено під його прізвищем і в списку загиблих на останній із двадцяти восьми гранітних плит біля обеліска Вічної Слави, що височить на правому березі Дніпра в нині кіровоградському селі Успенці. В списку з шістнадцяти загиблих прізвище Альоші Ридаєва і ще чотирьох воїнів написано червоною фарбою, — останнім.

Я не раз приносив квіти на ці кручі. Стрімкий з червоного граніту обеліск змушував серце битися частіше, я ще й ще вдивлявся в дві скульптури — батька й сина, мовби благаючи подумки щось розповісти... З трьох боків пам'ятника вишикувалися мармурові плити з викарбуваними на них іменами партизанів, що їх у громадянську війну розстріляли денікінці, а поряд — важким тягарем утрати налягали на душу дванадцять плит з прізвищами успенців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Ще далі — двадцять вісім гранітних плит (по двадцять, окрім останньої, прізвищ на кожній) з іменами воїнів-дніпрян, чие життя урвалося в Долині смерті. Лейтенанти, сержанти, гвардії рядові... Але й це лише краплина, тільки ті, хто загинув у Долині смерті, на відтинку від Чикалівки до Успенки,

чи потонув поранений або вбитий на смерть у Славуті, а вже хвиля прибила тіло до берега. Й підібрана капсула-медальйон відкрила прізвище...

А скільки безіменних, бездомовинних могил навіки залишилося в пісках або зникло в Дніпрі... Старші з цих воїнів спізнали гіркоту осені сорок першого, нерівні бої під Володимир-Волинським, трагедію Південно-Західного фронту... Дати народжень говорять про це. На бій із знавіснелим фашистом зводилися вони під Москвою і Сталінградом, на Курській дузі та під Прохорівкою... Перепліталися воїнська зненависть і жага помститися за сплюндрований світ, за кров і смерть, за матір, за брата й кохану, за Вітчизну...

Свята наша пам'ять, довічна вдячність. Але такі часто інертні ми в пошуку, бо ж скільки доль не встигли і не встигнемо відкрити, донести до ще живих матерів, дітей, адже ж, будьмо щирими, знайдене, увічнене в камені прізвище, то, звісно, добре, але було б просто прекрасно, якби за ним уявилася ще й жива, конкретна людина, її характер, її нуртуюча здатність на самопожертву в ім'я інших. Щоб передавалася з роду в рід наша синівська пам'ять і були справді вічно святими слова «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», нам потрібно ще невтомно шукати, збирати по крихітці кожному долю, аби утвердити не на день, а на довгі роки прізвище безстрашного воїна, його подвиг, розповісти про нього без зайвої вигадки, доки живі свідки — бойові побратими, рідні, доки ще можна прокоментувати правдиво те, що відкривають архіви та сивини.

Ще один знімок, що вклала в конверт Варвара Петрівна Ридаєва: біля тієї ж гранітної плити стоять мовчазні, мов скорбота, три посивілі Петрівни, три рідні сестри Альоші — Варвара, Олександра, Ніна, а з ними дочка Варвари Петрівни — Людмила. Після тривалих, що розтяглися на цілих сорок три роки, чекань знайшли вони могилу брата, приїхали з далекої Волги на Дніпро... Цим гірким полем стала для сестер дніпровська долина — Долина смерті. Вдалося встановити, де саме служив кулеметник Альоша Ридаєв: 280-й полк 92-ї гвардійської дивізії 37-ї армії генерал-полковника М. М. Шарохіна. Штурмові групи саме цієї дивізії готувалися першими форсувати Дніпро. А отже, на їхні плечі лягло найскладніше завдання в останній день вересня і перший день жовтня сорок третього... І важко

сьогодні знайти бойових побратимів Альоші... Пекуча несправедливість, яку може послабити хіба справжній пошук, розвіявши завісу забуття, що заступила сотні невідомих героїв середньої течії Дніпра.

З трепетом тримаю два потерті солдатські трикутники. Останній із них Альоша написав Варварі Петрівні, сестрі, 25 серпня 1943 року. *«...Шлю Вам гарячий гвардійський привіт і бажаю успіхів у Вашому житті. Повідомляю, що я живий і здоровий, чого і Вам бажаю. Моя адреса: п/п 28542 «К». Від мене листів не чекайте, а самі пишіть. Ну пока. До побачення. Жду листів». Підпис: Ридасєв. Нижче. «Адресу повідомте всім, може, хтось із своїх буде мені писати».*

Вкладка, яка за давниною часу невідомо як опинилася з цим листом, дає і якусь другу адресу: *«Наша адреса — польова пошта 55205, літер «Ц» Ридасєву О. П.».*

За кілька днів до моїх рук потрапили лаконічні штрихи біографії Альошиного друга дитинства Миколки Мятелкова. Ті дві сторіночки тексту написала мати й сестра Мятелкова — Ольга Миколаївна та Олександра Миколаївна. Тоді ж Варвара Петрівна переслала мені красивий кольоровий альбом «В. П. Чкалов», видрукуваний 1984 року в московському видавництві «Плакат», і мені відкрилася незвичайна доля трьох хлопчиків із Васильєвого — Альоші Ридасєва, Миколки Мятелкова, Михайла Пещернова. Однолітки, всі з 1925 року народження, вони росли в надголоді та скрутах напівсирітства, але з раннього дитинства освятили душу своєю мрією про високе й мужнє. Відчайдушні, завзяті хлопчики часто перепливали Волгу, стрибали з двопалубного пароплава «Михайло Калінін», і хвиля лагідно остуджувала їхні гарячі тіла. Взимку трійка-нерозлийвода спускалася на лижах з найкрутіших волзьких ярищ і схилів. Футбол на луках, м'яч-кишка, зшитий з ганчір'я... Гра в скраклі... А коли їхню школу відвідав Валерій Чкалов, душею хлопчиків заволоділа крилата мрія — літати! Небо бентежило, кликало, навіть у своїх снах хлопчики заздрили птахам. Але, щоб зіпертись на крила, треба рости кмітливим, допитливим, сильним. Часто їм вчувався голос безстрашного пілота, котрий своєю мужністю сколихнув дитинство багатьох поколінь: *«Я дивився на досі небаченого птаха, милувався його*

лакованими площинами, відблиском металевих частин мотора, захоплювався красивими, чіткими лініями і... мріяв полетіти на ньому. Та хіба тільки мені одному літак видавався якимсь казковим птахом, що легко ширяє над Волгою, над полями й лісами? Мої дитячі мрії здійснити щось особливе, зухвале й відважне звелися тепер до одного: літати!..»

Так ніби побував і я в Чкаловську (Васильєвому), ще більше зріднившись із цим красивим селищем на Волзі. Під мужньою владою великого пілота протікало багато днів і мого життя. Народився я в полтавському селі Решетилівка на вулиці, що носила його горде ім'я, і зараз, у Києві, живу на вулиці Чкалова... Та й хто з нас у дитинстві не мріяв бути пілотом, називатися «чкаловцем»! Мене приємно зворушив дарчий напис на дорожньому альбомі, що його надіслала зовсім незнайома людина в знак вдячності за скромний пошук — «від рідних і земляків безіменних героїв повісті «Пам'ять Долини смерті», що навіки залишилися в пісках, на Дніпрі...»

Завдяки Валерію Чкалову трійка його босоногих хлопчиків-нерозливовода захопилася моделюванням, діти відвідували авіагурток, клеїли, випилювали, випробовували... А після сьомого класу всі разом поступили в ремісниче училище, щоб стати механіками.

Перша практика розвела хлопчиків на різні судна, в навігацію вони плавали самостійно — мастильниками, а взимку продовжували навчання, мріяли про льотне училище.

Та на їхній шлях тяжким каменем накотилася війна, обламала крила. Троє друзів, уже механіки річкових суден, подалися до військкомату, попросилися, щоб їх узяли добровольцями на фронт. Відмова. І знову благання, просьби... І 22 листопада 1942 року хлопці таки добилися свого. В Котельничому Михайла Пещернова зачислили в льотну школу. Альошу й Миколу чекала невдача, підвело здоров'я, надголодь... І тоді Ридаєв і Мятелков вирушили в Кіровське піхотне училище. Через два місяці обидва чкаловці стали відмінниками кулеметної роти. *«Здрастуй, мамо! Пробач, що довго не писав,— читаю рядки з потертого фронтového трикутника, що його надіслав Коля Мятелков із Кірова, й серце обпалюють сльози,— не міг я писати, бо не було коли. У школу в Котельничому не потрапив через*

здоров'я, і нас із Альошею Рудаєвим направили в Кіров, у піхоту. Новий рік зустрів на вонючих нарах. Одне слово, дуже погано. Мамо, мені до того шкода цю школу в Котельничому, що попервах здавалося зйїду з розуму. Напиши адресу Саші, я загубив. Надішли в конверті паперу, бо в нас писати немає на чому. Твій Микола»

Скріпкою до листа пришпилений маленький, вижовклий знімок, так ніби паспортний, з написом матері від сина-кулеметника: потемнілі контури одягу, сіра військова шапка, погляд дитячий, здивований, у якому навіки затерпло запитання й докір: «З Альошею ми завжди разом, нерозлучні. Все ж боляче, що не здійснилася мрія і ми не стали пілотами. Але й кулеметники — народ потрібний, сміливий, рішучий, а нам з Альошею цього не позичати. Нудьгувати не будемо. А з Михайлом листуємося. З Кірова переїжджаємо в село Прошино — ліси, болота, мошва. Але скоро й на фронт, кажуть, під Харків».

Миколка писав про себе й про друга Альошу, вони завжди і скрізь нерозлучні.

Останній лист датувався 29 серпня 1943 року, з лісів поблизу Харкова. Коля повідомляв, що він разом з Альошею, в них одна й та ж польова пошта — 55205 мітер «Ц». Більше ні мати, ні сестра Олександра, яка тоді була зв'язковою на фронті (22-а армія 44-й стрілецький корпус 965-й окремий батальйон), не одержали ні рядка. А за три дні до нового 1944 року в серце матері чорною блискавицею вдарила похоронка, в якій сповіщалося з фронту, що її «син, рядовий Микола Мятелков, загинув смертю хоробрих другого жовтня 1943 року; похований на полі бою».

В один день з Альошею... Очевидно, та ж Долина смерті, те ж поле... Чи то траки фашистських «тигрів» по-звірячому роздерли їхні тіла, чи то пряме попадання снаряда розметало кулеметників, коли друзі востаннє підтримали один одного прощальним словом і поглядом, мужньо зустріли смерть.

З глибоким сумом, чомусь не вірячи в далеку й таку безглузду смерть, я гортав сторінки книжки-альбому «В. П. Чкалов», що її подарувала мені сестра Альоші. На сторінці 229-й було вміщено велике фото, на ньому зафіксовано щасливу для чкаловців мить — приліт славного земляка у рідне Васильєво на літаку, що його

подарував Валерію Чкалову Радянський уряд. То був 1938 рік. Незчислення простих, щасливих, добрих людей під Будинком культури, що земляки побудували у вигляді літака — корпусу, крил і фюзеляжа... Усмішки, подив. Запнуті хустинами бабусі, жінки; дідусі, чоловіки в кашкетах, голомоза дівчора — навіть із чорнобілого знімку променить безвимірна радість в очах. У цьому щасливому велелюдді Варвара Петрівна виділила хрестиком світлоголового підлітка — то Альоша Ридаєв. Йому одинадцять років. Біла сорочка, неслухняний вихор білого чубчика. Очі!.. — гострі й замріяні. А поряд, на сусідній сторінці, фото Валерія Чкалова, його слова про щастя, що їх сказав пілот на мітингу. Вони, ті слова, заронилися в серце кожного хлопчика, вознесли мрію! «І як не радіти останньому вражаючому польоту Коккінакі? Він одразу встановив три світові рекорди. А хто він? Син вантажника, в минулому сам вантажник. Він син народу». І далі: *«Я знаю, своєю працею ви доведете, що у Васильєвому не один, а десятки героїв. У кожному колгоспі, на кожному заводі в нас є такі люди, котрі можуть стати героями!»* І далі — то, безумовно, вже кредо й Альоші: *«Там, де важке й невідоме, — там я знаходжу своє місце. Там, де мова йде про щастя і славу мого народу, — там я шукаю собі роботу. Все решта — почесні, небезпеки — над ними я ніколи не замислююся. Лише в боротьбі відчуваю життя. В іншому разі втрачаю відчуття його величі...»*

Діти рівнялися на Валерія Чкалова, обожнювали його. Чкалов і небо, Чкалов і голуба мрія наповнювали душу і мозок жагучою пристрасною жити, боротися, здобувати, бути з Валерієм Чкаловим поряд, завжди.

Варвара Петрівна, тоді молода бібліотекарка, багато разів зустрічалася з Чкаловим, розповідала людям про подвиг пілота, носила літературу до матері (мачухи) Валерія Павловича. Вона пам'ятає, як хлопчики, прагнучи у всьому бути схожими на цю мужню людину, зухвало, як і він у дитинстві, перепливали Волгу. Від берега до берега дві з половиною милі... Здається, не річка, а морське безмежжя... А вони пливли — водопали, сміливіці!..

Біля Васильєвого стояли й стоять два великі острови. На нижньому селяни вирощували капусту, буряки, клюкву. Верхній острів одводився під покоси. І треба було мати свого човна, щоб добратися сюди. Тут уже

перепадало й Альоші. Миси, заплави... Телячий острів... А за ним — основний. Звідси хлопчики починали свій вплив через Волгу. Спочатку добиралися до лісопилки, тут глибоко, страшні водовороти, водилися соми. Перебіжать хлопчики латочкою суші й далі плывуть до острова, проминуть його й — через Волгу. Там вода швидка, берег обривистий. Варвара Петрівна, коли була дівчиною, якось спробувала й собі подолати Волгу, але злякалася, хоч човен, що плыв поряд, підстраховував. Зворотний шлях був ще складнішим, зносила вбік течія, перепочити ніде. Але, іноді підтримуючись за човна, дотягувалися до Покровської гори... Або завертали на нижній острів. Мимо цього острова пропливали пасажирські пароплави. То відчайдухи вдавали, що вони лежебочать на піску, а самі чекали своєї хвилини. Пароплав пришвартовувався до причалу, й коли гучав останній третій гудок, корма гранично наближалася до причалу, в таку мить хлопці стрибали на корму, мерщій збігали на верхню палубу... Іноді їх помічали матроси, зчинявся крик. Пароплав, як правило, був уже далеко від берега, і хлопці, забувши про страх і довіряючи себе хвилям, що хлопотіли за кормою, стрибали в обійми хвиль... Боронь боже, коли побачить таку зірвіголовість котрась із матерів... Сльози, докори, а то й жалюча кропива...

Альоша був молодший від Чкалова на двадцять один рік. Четвертого серпня 1925 року, коли народився Ридасв, Валерій Чкалов був уже відомим льотчиком Першої ленінградської Червонопрапорної ескадрилії. В серпні 1936 року Чкалов гостив у земляків. Ніде було яблуку впасти — все робітничє селище зустрічало Чкалова, велелюдною хвилею потяглося воно до причалу, до Волги. Батьки піднімали дітей на випростуваних руках, діти залазили на дерева, на дахи будинків — щоб почути, побачити диво, яке полонило світ. Побіг до причалу й Альоша, четвертокласник. Тоді вже напівскрота... Без батька... І, звісно ж, стискалося в трепеті його серце, коли Валерій Павлович пригортав до грудей свого малолітнього Ігорка... Альоша з чотирьох років не знав, що таке батьківська ласка... Після мітингу славетний пілот катав бажуючих на подарованому літаку. Альоша також відчував себе на сьомому небі. Прибігши додому, він осонцено зупинився біля ліжка тяжко недужої матері. Його очі світилися щастям.

«Мамо,— пригадує Варвара Петрівна, сказав він,— я обов'язково буду льотчиком і покатаю тебе на літаку. А ще ми візьмемо з собою Ніну (це молодша сестра), їй також хочеться побувати в небі». — «Добре,— відповіла йому мама,— спасибі тобі, тільки візьмися за справу». І відвернулася до стіни — плечі матері здригнулися. Альоша образився, що мама також не вірить у нього і навіть «сміється». Чи ж міг він, дитина, здогадуватися тоді, що мама вже рахувала свої лічені дні й заплакала, бо скоро не бачити їй свого малого пілота... Невже вона відчула в ту мить і коротке майбутнє сина, що йому ніколи не пощастить «махнути навколо кулі», навколо Землі? Їй пекучим щемом залишаться в пам'яті рідних сестер Альошині планери та літачки, що їх багато намоделював він, сидячи на горішці чи на даху будинку, його саморобна підзорна труба, що допомагала йому вибрати мерехтливу провідну зорю, на яку він мав полетіти з друзями — Толею Сироткіним і Миколкою Мятелковим. Всі вони потім не повернуться з війни... І нові діти та час розвіють сторінки їхніх недописаних зошитів з малюнками літаків і пілотів у красивих комбінезонах.

Потяг у небо поглиблювався розповіддю рідної бабусі, яка прожила сто шість років. У пізні зимові вечори вона розповідала внукам і правнукам сотні билиць-небилиць: «Всі села будуть засновані залізною павутиною, а птахи літатимуть металеві з велетенськими дзьобами...» Часто від страху малеча плакала...

Це викликало бажання перебороти себе, стати сильним.

Вулиці Нагорна (нині Валерія Чкалова) і Острівського, на яких жили відповідно Чкалови і Ридасєви, перетинаються. І кожного разу на шляху до Волги, спускаючись схилом, Альоша проходив повз будинок на кручі, будинок Валерія Чкалова, бачив його човна, що стояв на якорі, чекаючи приїзду господаря. І уявляв пілота, кремезного, сильного, з вольовим, добрим обличчям, пілота, який сколихнув своїм перельотом Північного полюсу не тільки рідне Васильєво а й усі чорні, білі і жовті материки.

З днів приїзду Чкалова після історичного перельоту Північного полюсу Варварі Петрівні особливо запам'ятався випадок. Було їй тоді двадцять років. Інструктора райгазети, Ридасєву запросили на банкет. У великому

залі робітничої їдальні заводу імені Ульянова-Леніна, де колись працював Чкалов, зсунули столи. В розпал весілля Ридасєва вийшла з-за столу, щоб заточити олівця, й поквапливо поверталася на своє місце. І як усе трапилося, того не може збагнути досі... Очевидно, Валерій Павлович також рушив до виходу й несподівано вони зіткнулися одне з одним і зупинилися. Перед її обличчям опинилися широкі груди в орденах. Вона вперше бачила орден Леніна... Розгубилася, але не могла знайтися... Звела благальний погляд на Чкалова, а він привітно всміхався, мовляв: «Ну, подивись, подиви-ись...» Поруч із Чкаловим стояли незнайомі люди, певне, охоронці в цивільному. «А коли він подумав, що я легковажна?..» Їй одразу стало ніяково. Але він доброзичливо усміхався. І вона, забувши пробачитися, ойкнула і собі усміхнулася до нього. «Все це тривало коротку мить. Я злякано зникла в проході. Може, на це ніхто не звернув уваги. Але я запам'ятала випадкове «зіткнення» на все життя. Часто пригадував його, переповідаючи друзям, і Альоша. Він усе всмоктував у себе, мов губка. І коли раніше улюбленою іграшкою Альоші був кінь, що його вистругав із дерева батько, то тепер кінь опинився на горищі, а в хаті почалося моделювання, виготовлення літаків. Варвара Петрівна часто носила книжки Наталії Георгіївни (нерідна мати Чкалова, але мачухою він не вважав її ніколи). Їм же, Чкаловим, шила сорочки, плаття найстарша з сестер Ридасєвих — Нюра. Ридасєви прагнули не набридати, бо й без них до великого земляка-депутата було справжнє паломництво — хто ніс якусь скаргу, хто топтав стежку, щоб «позичити» грошей (були й такі), а хто просто щиро глянути на живу славу й історію. Діти, а серед них і Альоша, частенько «паслися» біля саду Чкалових, чекали, коли нарешті вийде до них пілот і вони помилюються радянським Антеем, який спалахнув (вони знаходили тільки таке — найточніше порівняння), як веселка електродуги, осяявши світ мистецтвом літати й залишивши по собі слід міцний, наче зварений шов, що його неможливо розірвати ніколи.

2

В останню війну пішло на фронт дев'ятеро чоловіків із працьовитого роду Ридасєвих. Додому ж повернулося тільки двоє, в них — один без руки... Гірким виявилось

прізвище, чорним, бо майже всіх Ридаєвих-чоловіків перебила війна... Три сестри — три вдови, в четвертої — також фронтовик, тяжкохворий... І гіркі полини обколюють душу, коли стоять сестри між запалих могил, давніх курганів, що в них ополченці Кузьми Мініна і Дмитра Пожарського ще 1611 року загнали від Волги кістки поганих панів... Перекази донесли до нас, що тут, стоячи на крутому березі Волги, вдивляючись у безмежні довоколишні простори та дрімучі ліси, Кузьма Мінін залишив нащадкам мрію: «Провести старість ось тут серед сіл, по сусідству з матір'ю Волгою! І люди у Васильєвому міцні. Здавна вони славні відвагою...» Розбили вщент Мінін і Пожарський панів проклятих, а назва вотчини боярина Василя Шуйського ще довго зберігалася — Васильєво, доки не прибрала собі крилатості — Чкаловськ.

Але не зникли безслідно кургани. На них з віку у вік діти гралися у війну. Улюбленим місцем цих щебетливих забав були зарослі деревами й дерном Воскресенська та Покровська гори, круті урвища й зрівняні з землею могили зниклого чоловічого монастиря. Тут, на березі мілководої Санохти, молодшої сестри Волги, діти купалися, а в чагарях і дрібноліссі таємничої території монастиря нерідко, бавлячись, провалювалися в могили, з жахом вилазили з пустих, запавутинених ям... Ще за життя Альоші звели чкаловці дитячий будинок з червоної цегли на цих загадочених пустищах, і зник трепет перед могилами.

Вже по війні острови на Волзі затонули — Горьківська ГЕС підняла високо води ріки, берегові кручі понижчали вдвічі, а Санохта перетворилася в широку й глибоку річку.

Але все це вже не за життя Альоші, без Альоші...

Ще глибше вріс у землю маленький зелений будинок на два вікна, під червоним залізним дахом. З нього Альоша Ридаєв пішов на війну...

Волгарі, вони не мислили свого життя без Волги. Дід Альоші по матері Макар був старшим матросом, відростив бороду, довгу, розкішну, весь сивий, наче в тополиному пухові, він усе, що надбав, програв у карти. Батько — Петро Ридаєв — плавав на суднах, волгар. А потім прибився до берега, був теслею. Він сам зробив акуратне дитяче ліжко на високих ніжках — для сина;

те ліжко мама пофарбувала в червоний колір. Альоша рано почав вилазити з нього, приводячи в трепет усіх, а тому ліжко обставляли з трьох боків табуретками й стільцями. Дитину, живу й рухливу, не можна було ні на матір спускати з очей... Сестер же вигойдували в колісці...

Вся відповідальність за рід лежала на жіночих руках і плечах. Устина Макарівна, мама Альоші, білотіла красуня з чорним кучерявим волоссям, з шістнадцяти років працювала маляром, портрет ударниці висів на заводській Дошці пошани. Перший чоловік Устини Мирон Морозов чаклував на гармошці, помер на фронті світової війни — від ран... Він так і не побачив свою другу доньку, але знав, що назвуть її Варварою... Невдовзі мати одружилася з удівцем, водником Петром Ризасвим, пізніше — Ридасвим. Через деякий час він став головою сільради. Й почалося. В хату зачастили гості, якісь чоловіки в кожухах і з горілкою в кишені. Це не подобалося матері, Устина наполягла, щоб її Петра зняли з такої роботи. І перейшов чоловік в електрозварники. А потім подався з хлопцями на заробітки на Далекий Схід, та й «пропав» назавжди.

П'ятеро дітей без батька, звісно ж, не мед для матері, звичайного маляра, та ще з її здоров'ям з частою кровотечею горла і недугами серця. Але вона не зігнулася, тішила себе мрією, що ось скоро вже буде в хаті свій мужчина, треба лише почекати — виросте Альоша. І він розумів усе, прагнув виправдати надії.

Найперша професія, яка полюбилася Альоші, то це бути візницею. Ще до пристрасті, що її пробудило небо, пристрасті літати, він дуже полюбив коней. Коли Ридасвим привозили дрова чи коли родина вирушала в гості до сусідів або на базар, хлопчик неодмінно тягся до коней, гладив їм коліна. Розумні коні не чіпали дитину, але душа дорослих буквально терпла від страху, коли дитя, не боячись і забувши про обережність лізло під ноги коня. І тоді перед поїздкою на Далекий Схід батько зробив синові великого дерев'яного коня на коліщатах. Мама ж пофарбувала, обклеїла дерев'яну іграшку коричневою фланеллю. А вже сестри гуртом приклеїли чубчик, гриву та хвіст, з чорної царати змаїстрували копита, прибили їх до струнких, тонких ніг. Була в коня гарна зброя, позолочене повіддя й обротька. Навіть широкі ніздрі, як у справжнього, гарячого

кося, пофарбували в червоне, замість очей пришили чорні гудзики. Іншої мрії не уявляло білоголовеньке хлопчєня, співаючи на всю хату: «Конна... будьонна... дивізія — вперед!»

Це захоплення кіньми тривало до зустрічі з Валерієм Чкаловим.

Запам'ятався випадок. Зекономивши трохи грошей, мама купила фарби, лляного масла, додала в нього попелу, сурику й почала варити фарбу... Курячим пером пробувала фарбу — якщо зав'ються волосинки, то, значить, фарба зварилася... Перед тим, як приступити до малярства, мама перевдяглася в чоловіче, під кепочку заховала коротко підстрижене волосся і полізла по драбині на гострий дах, прив'язалася вірьовкою за димар. Діти стояли внизу і подавали їй фарбу. Такі фарбування повторювалися через кожні п'ять років... Одного разу — Альоші було тоді вісім літ — йому, як найлегшому і найспритнішому, довелося лізти по драбині з повним відром. Коли хлопчик з важким відром у руці доліз до карнизу, під його ногами провалився щабель старої драбини, ноги хлопчика раптом повисли в повітрі, верхній щабель драбини опинився під пахвою тієї руки, в якій Альоша тримав відро з фарбою. Найпростіше було кинути відро. Але тоді б розлилася, пропала дорога фарба і дах залишився б недофарбованим... Похолонуло в грудях матері, сестер. Тримаючись за вірьовку, мама спробувала дотягтися до сина, але мало сама не зірвалася вниз разом із димарем. Минуло кілька страшних хвилин, доки знизу, також ризикуючи зірватися з драбини, до Альоші полізла Варвара.

Все минуло тихо, без литавр. Але Альоша ще добрий місяць не міг зігнути занімлу руку... Мама ж за ті кілька хвилин посивіла, в неї почалася кровотеча горла. Мабуть, відчувши своє згасання, вона ще наполегливіше вчила дітей працювати, шити, доглядати грядку, щоб усе вони вміли робити своїми руками, і в хаті були завжди хліб і дрова на зиму... Перед кожною справою вона проказувала примовку: «Ну, давайте, дітки, почнемо... Господи благослови. Очі жахають, а руки роблять...» Всі її діти пройшли через фабрично-заводські та ремісничі училища... Всі вміли шити (з діркою на панчосі, на штаях до людей не вийдеш...), всі навчилися тримати молоток, пилку, сокиру, ганчірку і віник...

Для молоді далекого волзького села ремісничі училища в той час були головною школою. В ремісничі йшла не лінива, а працююча частина дітей, що в силу обставин втратила батьківську опіку, були змушені самі якнайшвидше зіп'ястися на ноги, допомогти родині. Інших навчальних закладів у бідних родин практично не було... Материнський жаль не раз стискував серце Варварі Петрівні... Та чи ж не через труднощі має пройти кожна справжня людина, щоб полюбити рідну землю, свою Батьківщину, збагнути достоту глибину вимоги, що її ставить перед тобою рідна земля,— треба! Врепті-решт в ім'я найсвятішого Альоша віддав життя.

В Альоші були неабиякі здібності до математики, до точних наук. Одного разу після батьківських зборів мама почала виховувати сина: «Що ж це ти заважаш у класі?» — «Як це заважаю?» — розгубився Альоша. Хутко порозумілися. Виявилось, що вчитель ледве встиг не написати на дошці умову задачі, а він уже розв'язав її в умі, вигукує правильну відповідь. «А ще ти в мене, Альошо, бешкетуєш...» А він пригорнувся до неї і, дивлячись прямо в очі таким ніжним, чесним поглядом, сказав: «Ні, то неправда, мамо, я просто жвава дитина...» Так і дражнили його ще довго: «жвава дитина»...

Материнська воля і влада об'єднала дітей і не було відчуття, що вони від двох різних батьків. Не закінчивши жодного класу школи, мама добре читала, швидко рахувала базарні витрати, писала листи. І мріяла вивести дітей у люди. «Всі ви мої пальці,— любила іноді пагадати, й піднімала догори праву долоню,— який палець не вріж, буде однаково боляче, всі ви сонечка мої, ластів'ята...» Це був найпереконливіший аргумент.

В довгі зимові вечори дитяча зграйка оточувала маму, читали вірші, казали казки, а хто не знав, той мусив сам щось вигадати.

В мамі був гарний голос та й пісень вона знала незчислення, сумні, як вдовина доля, роздольні, наче течія Волги. Гойдаючи колиску вона співала і вишивала червоними й чорними нитками підвіс до ліжка і наволочки. А співала про Порт-Артур, про Дев'яте січня, про солдатів, що не повернулися додому з боїв... Од неї передалася дітям любов до пісні. З Миколкою Мятелковим Альоша співав у шкільному хорі, співав на два голоси дома — «Раскинулось море широко...», «Варяг», «Орленок»... І особливо ось цю, ніби передчуваючи свою долю:

Вот умру, я умру,
похоронят меня...
И никто не узнает,
где могилка моя...

І Варвара, й Альоша складали вірші до стінної газети; обоє грали на баяні... Літні чкаловці пам'ятають досі Альошу в ролі пушкінського Руслана. Рицарська зброя, яку він сам змайстрував, щит, шолом і дерев'яний меч у картонових піхвах... Все пофарбовано в сталевий колір. Слова Пушкіна читала Галя Петрова, сусідка Альоші. Вона, тепер Галина Петрівна Жигалова, — заслужений працівник освіти...

Діти любили Альошу, вважали його — скромного й тихого — своїм незаперечним авторитетом. Бо він, їхній Лелька, як називали його і дома, і в школі, зухвало перепливав Волгу, вмів добре стояти на лижах, пришнуровувати м'яча, збирати ягоди та гриби... Попереду з кошиком іде Альоша, а за ним нога в ногу підбігцем, але невідступно, тримається сестричка Ніна, їй все здається, що за куцями крадуться вовки та повзуть гадюки. Звісно, кошик у Ніни був завжди порожній. Й Альоша, щоб захистити маленьку сестричку від глужів, насипав їй своїх ягід чи грибів...

А як пристрасно рибалив Лелька, беручи з собою на Волгу племінника Славу, сина Варі-сестри. І як щиро частували вони всіх своїми уловами!

Вячеслав Сергійович Салмов (син Варвари Петрівни, яка залишилася на дівочому прізвищі) двадцять шість років прослужив у Радянській Армії, гвардії майор, танкіст, через тяжку хворобу він вийшов на пенсію. Альоша Ридав для нього — то провідна зоря... Його пам'ять відновлює кілька штрихів...

«Я можу сказати про свого дядька Альошу зовсім небагато. Та й чи назвеш його дядьком, коли він загинув зовсім юнаком, правильніше — дитиною?.. Мені не було шести років, як Альоша пішов на фронт. Але вдячна пам'ять висвітлює в серці...

Наш будинок стоїть над самісіньким урвищем. Дві гілки урвища, схрещуючись, утворюють виступ, стрімчак, що підвищується в центрі. Схили ярища дуже круті, а дно полого, рівне. Поступово розширюючись, ярище виходить до горловини Санахти, невеличкої притоки Волги. Працьовиті люди здавна брали звідси пісок і гли-

ну. Поступово на крутому схилі утворився помітний виступ, в цьому урвищі влітку бавилися діти, а взимку юнаки й підлітки, підсипаючи зверху снігу, вони перетворювали виступ на стрімкий трамплін і стрибали з нього на лижах.

Альоша жив у нас. Моя мама після смерті бабусі замінила йому рідну матір. І ми з Альошею стали — ніби брати...

В Альоші були великі червоні лижі, на них у вільний від занять у ремісничому училищі час, він ходив, немов слаломіст, найкрутішими волзькими схилами. Любив запаморочливі стрибки і в нашому ярищі, й, здавалося, нічого не боявся. Із заздністю я дивився, як Альоша, а з ним Толя Сиротін, мов птахи, летіли з гори, стрибали через прискалок гори, та так, що аж перехоплювало подих.

Лижі були одні на двох. І друзі стрибали на них по черзі. Один стрибає, а другий чекає внизу, а потім здирається на вершину ярища...

Я із заздністю дивився на хлопців, на їхні запаморочливі польоти. Й Альоша помітив це. Одного разу він підкликав мене до себе. Погрузаючи в глибоких снігах, я мерщій поліз до нього, на гору. А потім уже, з вершини, з трепетом подивився вниз, у моїй дитячій душі аж похолонуло...

Так ніби нічого й не трапилося, Альоша став на лижі, підхопив мене під руки, під ногами я відчув ковзкі носачи лиж... Я хотів був повернути голову в бік нашої хати, чи не помітила раптом нашого «геройства» мама... Але не зміг. Туго зав'язаний на моїй шиї шарф, а ще сильні руки дяді Альоші, що лягли на мої плечі, не дозволили мені відволіктися.

Вся увага — на спуск!

Через мить відчуття стрімкого, запаморочливого польоту, якесь безвимірне щастя й захоплення перейняли мою душу. Ми, ніби склесні докупи, швидко спускалися вниз. Ноги мої тремтіли від страху і в якусь мить зісковзнули з лиж. Альоша спіткнувся і ми сторчма полетіли в кучугуру снігу й опам'яталися лише на дні ярища... Страху як не було. Розчервонілі від збудження, насніжені й наморожені, ми підбирали лижі, що розлетілися врзнобіч, і знову подерлися по схилу наверх...

Відтоді минуло сорок років, а я й досі, повертаючись

у рідний дім, дивлюся з душевним трепетом з вікна на стрімчак, ніби бачу завітрене, в снігу й морози обличчя дяді Альоші, його щасливу усмішку, немов відчуваю його сильні руки на своїх плечах...

Було це в перше літо війни. Фашистські літаки провалилися аж до Волги, бомбували знаменитий уже тоді автомобільний завод. Частини ПВО давали рішучу відсіч нападникам. Спалахи розривів зенітних снарядів, відблиски вибухів і полум'я видно було далеко-далеко.

Альоша з друзями змайстрував із старого бінокля підзорну трубу. Й коли мама йшла, щоб перевірити світломаскування на сусідніх вулицях, він залазив на дах будинку й дивився, як розсипають вогонь зенітні снаряди. Часто вголос Альоша рахував. Одного разу він і мене затяг на коник даху. В моїх руках підзорна труба опинилася тільки тоді, коли спалахи зовсім згасли і можна було бачити лише місяць та зорі. Але й це було дуже цікаво для мене. Місяць видався якоюсь страшною, таємничою істотою. Альоша все пояснював: он там — «моря», а там — «материки», «кратери»... Альоша був добрим зореплавцем, знав, де знаходяться сузір'я Лебеда, Великої та Малої Ведмедиць, де пливе Андромеда, а де Оріон... Уява переносила нас у тихий, зоряний світ, де володарювали мрії, тиша і таємниці... Пізніше, в школі, астрономія захопила мене, я навіть думав про майбутній фах астронома... Цю любов до неба пробудив у моїй душі мрійливий і одержимий дядя Альоша в незабутні, пекучі ночі війни...

Чомусь переконаний, що небо покликало б і його заповітну мрію...»

Перед смертю мама Альоші погукала всіх дітей, попросила їх, щоб вони берегли одне одного, були завжди — за будь-яких найскрутніших умов — рідними, чесно дружили, трималися одне одного, виручали. А потім звернулася до Альоші: «Найбільше я надіюся на тебе, ти вже не кидай Нінусю, допоможи їй...»

Після втрати матері Альоша замкнувся в собі, змовчазнів, з його обличчя назавжди зникла усмішка.

Коли Альоша був на фронті, Ніна працювала кочегаром на пароплаві «Вятка». Працювала нарівні з дорослими — шість годин вахта, шість годин відпочинок... І знову — вахта... Дуже виснажливо для чотирнадцяти-

річної дівчинки. І Альоша писав сестрі, радив (наведу без перекладу): «Смотри в оба, а зри в три...»

В одному з листів Варвара Петрівна писала, що характер брата, який ріс без батька, у значній мірі формувала література. Часто з племінником Славою Альоша приходив до сестри в бібліотеку.

Ще Варвара Петрівна зізналася в листі: «Коли я отримала похоронку на Альошу, то в сльозах і непам'яті повторювала: добре, що мама не дожила ще й до цього горя... Вона б не витримала просто... А коли я дізналася, де могила Альоші, то одразу вирішила поїхати на Україну — хай горять, запалають четвертого серпня, в день народження Альоші, його улюблені квіти. Навіть волзької землі та води ми набрали з собою... Була б жива мама, вона б збрала останню копійку і поїхала до Альоші також, як поїхали ми, сестри, відклавши все. В Успенці ми домовилися з чуйними людьми, щоб ті поливали квіти...»

3

Три дівчинки... І раптом — син!.. Раділи батьки, раділи сестрички, купаючи немовля в літєплі з настоєм любистку та череди. Мама не приховувала щастя, розгладжуючи пучками русьві кучерики, ласкаво покрикувала на дівчаток: «Ви мені там дивіться — обережніше, а то ще втопите мужчину!»

А серпень плив над Волгою, над Васильєвим — у щедротах свіжої городини та садовини, лісових ягід і грибів... Сама доброта повноліття витала в природі та людях.

До семи років усі називали його Лелькою, Лелею, Лелечкою. Всі ніжили Альошу, хоч розуміли, що з нього має вирости справжній мужчина, заступник, воїн.

Вулиця, на якій жили Ридаєви, виходила прямо на Воскресенську гору, на ній відбувалися всі гуляння, всі вечорниці. А далі — Волга... Баркаси, човни, дрібні й великі пароплави, вітрильники... Але ще до них крутезні урвища, до яких Альошу тягло постійно.

Щолопок гори утримувало коріння віковічних беріз, що переплелася вузлувато й міцно, наче просмолена дратва. Раніше тут стояла церква, а тепер із глибоких, запалих могил випинали розмиті кості та черепа. Поодаль яруги, в яких навесні бурлом текла вода, мутна від червоної глини... Якщо тебе накриє дощ, то на гору не вилізеш, а з гори заковзаєш вниз, наче по кризі...

Цим яром діти снукалися до Волги — вимоїною стрімкої кручі.

Одного разу, коли Альоші було шість років, а Ніні три, — діти «зникли». Дорослі оглянули всі криниці, всі яруги, шукали й на Волзі, і на Санахті... А вони, забравшись на човна попід очеретами, шалено розгойдували його, верещали, зовсім забувши про небезпеку.

Мама здалеку пригрозила пальцем Альоші, а він тоді несподівано зіскочив з човна, підхопив на руки Ніну і з нею стрімголов побіг крутизною додому, ризикуючи зірватися із стрімчака...

В родині торжествувало природне виховання на чесності, щирості й вимогливій доброті. Підібрав чужу річ — віднеси й поклади на місце, повісь на примітному місці; тоне у хвилі дитина — ти мусиш неодмінно прийти на виручку. Бувало часто: йде мимо двору якийсь дитинча й привітно всміхається. Мама й запитує Альошу, здогадавшись про все: «Це що — знову твій потопельник?» — «Авжеж, що мій... На чорторії витяг... Там такі кусючі соми...» — і заховає усмішку в кутики вуст, це значить, що й мама не має права нікому розкрити секрет, те, що трапилося, бо на Волгу батьки більше не пуస్తять дитину.

Залякували сомами, витягували на берег здоровезних, пудових риб, думали, що цим настрахають дітей, а ті ще завзятіше зав'язували вуса сомам; лякали грозою, що блискавицею вбила на човні дівчину. А виявилося, тільки пробудили цікавість...

У весну сорокового року вдарили сильні морози — вимерзли яблуні, які садила мама з Альошею. В той березень померла й мама. І Варвара Петрівна перебралася з братом від сестер у маленький будиночок, вишопала погріб.

Альоша забув про веселість. І ріс якийсь тихо. Звичайно, брав участь у шкільних гуртках, але більше в принципі: треба, так треба... Всі роки обирали

старостою класу. Єдине, що захоплювало його, то це техніка. В саморобну підзорну трубу спостерігав зоряне небо, знав сузір'я, планети. Поступив у ремісничу. Чорна шинель з якорями, бушлат, ботинки... Якось одразу змужнів, повеселішав. А одного разу, немов соромлячись, сказав сестрі: «Звеліли сфотографуватися на Дошку пошани...» В учнів ремісничого були свої секрети, була своя — проста й надійна дружба.

Дівчини не мав. Не встигли, як у тій пісні:

И она не успела даже слово сказать —
за рабочее дело он ушел воевать...

У Варвари Петрівни було таке відчуття, що його дівчина (просто симпатія...) все ж приходила до неї в бібліотеку, але не наважилася навіть запитати про Альошу. Очевидно, могли тільки зароджуватися почуття, бо чому б же Альоша не раз так наполегливо наголошував у листах з фронту: «Хто запитає мою адресу, то дайте...» Може, він не встиг узяти її в дівчини? Може, соромився?.. Але щось та мало ж значити те, що перед фронтом Альоша почав наполегливо вчитися грі на баяні...

Саме в тому, в сорок другому році, Альошу немов підмінили. На зимівлю судна повернулися на завод. На Волзі текло вже «сало», так річковики називають воду із снігом перед замерзанням. Хотілося вірити, що білі сніги назавжди заметуть війну... Бо ж він, зовсім юний Альоша, кочегар, мастильник, а потім механік на земснаряді, спізнав на собі жорстокі бої за Сталінград — тоді його праця по розчистці фарватера Волги також допомагала нашій армії бити ворога. Річка працювала невтомно, доставляючи на передову вантажі. Працювала переважно тільки вночі, не зважаючи на вибухи снарядів і мін... Не залишав свого земснаряда й Альоша.

Влітку 1942 року, коли фашисти стояли за три кілометри від Сталінграда, Альоша писав сестрі:

«...Сталінград увесь у диму та вогні. Фашисти безперервно скидають на місто не тільки бомби, а й листівки з мерзеними карикатурами, в листівках брудні наклепи. У воді пливуть уламки потоплених суден, шмаття одягу, різні предмети. Черпнеш води, щоб напитися, а в ній

волосся, муть і вона здається червоною від крові. Я повинен стати пілотом, щоб швидше нищити фашистську погань...»

Через три роки в Успенці, на Дніпрі, дивом уцілілий гвардії майор у відставці Микола Степанович Алімов розповідав сестрам Ридаєвим, що на фронті не тільки кожен день, а й кожна мить коштували життя, найдорожчого і найсвятішого для людини. А вони, відважці штурмових груп 92-ї дивізії, куди входили й кулеметники Альоша Ридаєв і Микола Мятелков, на три дні раніше основних сил зачепилися за правий берег. Мужність неймовірна: переправа на підручних засобах; якщо поцілишь у тебе куля — не стогни, будеш тонути — мовчи, закуриш — зрадиш усіх... Холодно. Темно. Ще й моторошна тиша, що пропікає кістки... Тільки обережний, мов зойк, сплеск весла... А трималися за плотами, на яких закріпили свої кулемети, вплав...

Де він загинув — у воді чи в пісках — того без свідків, які, можливо (в це вірю!), ще знайдуться, не докажеш. В тому вогненному клетоті переправи, коли від вибухів снарядів закипав Дніпро, коли в лютий бій втягувалися небо, вода і земля, коли в жорстокій битві плавився метал і пісок, штурмова група змінювала штурмову групу.

Вони ж — Альоша і Миколка — були найперші, а тому дати їхньої загибелі найраніші — друге жовтня, сорок третій рік...

Біля двадцятої пекучої плити, на якій червоною фарбою написано прізвище Альоші Ридаєва (а поряд із ним має бути і прізвище Миколки Мятелкова!) якась жінка пригадала, як по четверо, по п'ятеро заходили в село, пробираючись через очерети й городи, перші десантники. Фашисти одразу ж відкривали шалений вогонь. «Ось тут, — показала вона рукою, — був розвалений будинок і з нього вийшли молоді червоноармійці. І зникли в лавині вогню, що навалився на них, вогню з фашистських танків... Це було в ніч з першого на друге жовтня... Кипів Дніпро від бомб і снарядів, і вода в ньому була червона від крові...»

Це фатальне співпадання свідчень Альоші Ридаєва на Волзі і простої селянки на Дніпрі — вразило сестер. Вісімнадцятирічний юнак з Волги, що не навчився ще навіть курити, ціною свого життя забезпечував успіх

тисяч солдатів на інших, захищеніших природою переправах...

То була жорстока сторінка війни і сувора правда війни. До сестер підходили й підходили літні люди, посивілі жінки, вдови й колишні солдати... У сорок третьому були вони підлітками. П'ятнадцятирічний син Анастасії Михайлівни Ткаченко брав участь у похованні бійців, кілька рядків із її спогаду: «Штурмову групу змінювала нова штурмова група. Їх було стільки, скільки листячка на осінньому дереві... Вони падали, підкошені кулями, мов незримим поривом вітру, вмирали в нерівному бою, встеляли своїми тілами землю. І лежали один біля одного... Мертві... Майже роззуті... Закривавлені... Одних поховали ми прямо на островах, у пісках, а інших — звозили в села, викопували великі ями й клали їх рядочком, обличчям донизу, щоб пісок не потрапляв у їхні очі... Тільки за один день ми назбирали півмішка солдатських книжок. А скільки їх спалив у селянській печі військовий писар (так переповідали свідки), коли ще тільки відвоювали Успенку, пояснював, що так, мовляв, краще для рідних, будуть жити надією, не знатимуть про смерть. А надія, виявляється, не безконечна. Людина шукає священний горбик землі, де зупинилося рідне серце...»

З високих круч Дніпра сестри вглядалися в долину, а вітер і листя осокорів та яворів немов шептало їм улюблені рядки з битви пушкінського Руслана і голови, що так майстерно Альоша відтворив колись на сцені у Васильєвому:

О поле, поле, хто тебе
Усеял мертвими костями?
Чей борзій конь тебе топтал
В останній час кровавої битви?
Хто на тебе со славою пал?

І оживали картини, що перекреслювали смерть, бо не вірилося в костюмаху. Через Дніпро, здавалося їм, ішов до них їхній кучерявий Альоша (Леля, Лелька, Лелечка...), навіть через сорок три роки не згасла його рідна усмішка. Такий високий, з в'юнкими світлими кучерями, що спадали красивими хвилями на його темні брови. Скільки клопоту завдавали Альоші ці красиві кучері! Він їх соромився, а в старших класах і ремісничому навіть прагнув розрівняти. Намочить, було

на ніч, притисне шапкою і йде в школу, а повернеться додому — вони вже завились. Не раз сестри гнівилися на брата: «Що ж ти нівечиш таку красу? Ще й голову простудиш!.. Нам би таке диво!..» А він наполягав на своєму: «Я ж не баран, не вівця... Хочу, щоб було, як у всіх...» І в школі, і в ремісничому через це високо підстригався, залишаючи спереду невеличкий чубчик, неслухняний, непокірний чубчик, що його постійно при-мочував водою, щоб той не настовбурчувався.

Перед тим, як піти на фронт, Альоша здружився з баяністом Георгієм Костянтиновичем Грошовкіним, удівцем, що мав три дочки. Грошовкін був зраниений на фронтах першої імперіалістичної та громадянської воєн, не пив, не курих. Мав Георгій Костянтинович свого баркаса, коня і кілька овець. І що добре знав, так це поти й народні, фронтіві пісні. Грошовкін прищепив Альоші любов до баяна. Не раз на баркасі, гойдаючись посеред хвиль широкої Волги, вони грали й співали на два голоси. Злагідно, красиво. Особливо любили «Пісню про Дніпро» на слова Євгена Долматовського, що тільки народилася в клетоті війни.

Враг напал на нас, мы с Днепра ушли,
смертний бой гремел, как гроза.
Ой Днепро, Днепро, ты течешь вдали,
и волна твоя, как слеза...

З-під весел тихо скрапала волзька вода, сонце, що заходило, відбивалося в ній, і здавалося, що вода червоніла... Волзька вода, що побраталася з дніпровою ще на Валдаї, в глибинах землі, як тут, у лютій битві з чужинцями, побраталася цілі народи, навіть у найскрутніші дні війни виношуючи впевненість і віру в Перемогу, в нове побачення з «річкою трьох народів»:

Мы пришли к тебе, богатырь-река,
грозный бой гремит под горой.
Кто погиб за Днепр — будет жить века,
коль сражался он, как герой...

...До армії в Альоші залишався ще рік. І, як пригадує Варвара Петрівна, у всіх були тривоги одні, пов'язані з війною. А щоб Альоша несподівано пішов на фронт, про це ніхто навіть не здогадувався.

20 листопада 1942 року Варвара Петрівна — як агітатор-бібліотекар — була в райвійськкоматі, щось

писала, здається, перекомплектовувала список літератури для кабінету військкома. І раптом відчула, як відкрилися двері військкома і швидко, легкою ходою звідти вийшов і сів біля неї Альоша. Вражена, вона почула бадьорий голос брата: «Як ми будемо писати? Добровольці, чи що?» — «Авжеж, що так», — це підказав якийсь військовий. Альоша, певне ж, не помітив сестру. Варвара Петрівна не повірила в те, що почула, глянула, а брат уже сів за столика, пише заяву. Побачивши сестру, трохи знітився й винувато якось усміхнувся. Але рішуче дописав останні слова, швидко ступив крок до сестри, прошептав їй на вухо: «Потім розповім, Варю...» Й побіг на завод. Вранці сказав: «Іду в армію, не бійтесь, може, потраплю в пілоти». Вона заспокоїлася: хай воює з фашистами, з ним будуть і мрія його, і любов — зорі, вони допоможуть йому. Відмовляти було вже пізно, та й чи доб'ється словами чогось, коли Альоша все вирішив сам — вольовий, рішучий полиск з'явився в його очах...

Ніч проминула в неспокої. Не спала сестра. Не спав, відчувала, й Альоша. Але обоє мовчали.

Вранці на землю наліг мороз, вкрив сивиною дерева, дахи, берег Волги. Річку скувала крига. Брат і сестра зупинилися біля спуску на пристані, звідки починалася зимова дорога через Волгу на Городець і далі на Горький... Матері, дівчата — сльози, плач... Хтось шепоче молитву, хрестить свою дитину, щоб повернулася з війни живою, неушкодженою... А їхньої мами немає... Варвара Петрівна розгубилася, спазми здушили горло, немає слів... От, здається, щось скаже — й заплаче. На всю Волгу, на цілий світ... А не можна... Не можна виряджати брата сльозами... Альоша щось казав їм, заспокоював, на прощання тиснув лагідно руки. А поцілувати соромився, щоб не дорікнув його хтось за «телячі ніжності»...

І от одірвалися хлопці-діти від материнських, від сестринських рук... І пішли... По кризі, через замерзлу, посивілу Волгу... Альоша... Коля Мятелков... На спині в Ридасва торбина з мішковини, наче рюкзак. В ній білизна (одна зміна), шкарпетки й онучі, півбруска мила, пара носових хустин, дитячий рушник, хімічний олівець і трохи паперу. Ще — окраєць житнього хліба, кілька варених картоплин (цибулину виклали, бо замерзне), дрібка солі і маленький складаний ніжик...

Решта все — на ньому. Стареньке сіре півпальто, ватне, будьонівка, що перейшла йому від чоловіка Віри Петрівни — гвардії капітана Сергія Салмова, який загинув, захищаючи Москву... В шоломі — голка з ниткою... Коричневі чесані валянки з калошами. Силоміць змусили взяти замість ботинок. Брюки тонкі, бавовняні. В кишені, поряд із серцем, — комсомольський квиток.

Ступали по кризі швидко, рішуче. Й Альоша, пройшовши у натовпі метрів із двадцять, раптом чимдуж побіг назад. Буквально вискочив на гору і, ніби на крилах, кинувся до сестер, розцілував усіх міцно-міцно, так, ніби востаннє... А потім зняв з руки годинника (його колись переробив з кишенькового) і простяг на долоні Варі: «Не загубити б, повернуся — знадобиться». (Цьому годиннику судилося довше від людського життя, життя без господаря, годинник і досі чекає приходу Альоші. «Коли заведеш, він вицокує, нагадує живого брата...») І побіг здоганяти товаришів...

Ще напередодні від'їзду Олександра Василівна, бабуся Миколки Мятелкова, всю ніч промолилася на колесах, благала господа, щоб спослав онукові благополучну дорогу на фронт... І коли хлопчики тільки зійшли на кригу, її сповнені сліз очі з докором глянули на невістку, немов говорили: нехай би Альоша, в нього немає матері, за нього немає кому заступитися, а ви ж відпускаєте так рано дитину... А в голос проказала: «Більше ми їх не побачимо ніколи». Ніхто не цитькнув тоді на стару, але на душі у всіх ураз стало тоскно і мотошно.

«Кажуть, вернутися, коли вже ступив на дорогу, — погана прикмета, — ця думка нав'язливо й нагло крає досі душу сестри, — але ж із десяти хлопців, що вирушили з Альошею, не прийшли з війни п'ятеро, хоч тільки один Альоша повернувся назад, щоб поцілувати сестер. Значить, у цю прикмету я не повинна вірити... Я постійно бачу його живим. Здається, веселий, рідний, він от знову з'явиться на порозі й скаже тихо так, зболено: «Здрастуй, Варю...»

А далі... Добровольці здогнали конячину, що тягла сани, покидали на сани свої торби і пішли пішки... аж сорок верст. Конячина була слабенька, забракована для фронту. Дехто з хлопчиків утомився, натер ноги (а хлопчиків було тринадцятеро...), тоді прогиналися сани, більшав вантаж. Альоша ж ішов пішки, він

завжди жалів тварин. І до кіпця шляху, намозолввши ноги, накульгував...

Дорога вела то лісом, то луками, то яругами, й нарешті хлопці сіли в холодний, настуджений хуртечами «телячий вагон». У казарми зайшли, коли зовсім стемніло.

«Де тут чкаловці?» — гукнув військовий. «Митут», — відповіли. «Добровольці?» — «Так». — «То марш у баню!»

Ліза Василівна, мама Олега Маркова, одного з добровольців, ще довго ходила навколо бані в Канавині, доки її зупинив лейтенант: «А ви, матусю, не ждїть. Більше ви їх все одно не побачите».

Але вона ще побачила їх. А через кілька днів і свого сина. Хуртеча, вітер... А він стукає у вікно, весь розпашілий від швидкої ходи на морозі, в обмотках... Злякалася: чи не втік? З ним військовий. Виявилось, прийшли за баяном. «Ви, матусю, не шкодуйте баяна. Син залишиться живий, буде з нами. А трапиться щось із баяном, то ми заплатимо...»

Олег Васильович Марков був радистом в авіації, має нагороди. Поранений, але живий... Живий, як і п'ятеро хлопців, що з ним потрапили в авіацію. П'ятеро ж танкістів і кулеметників не прийшли...

Один із друзів писав: «Альоха винний сам, треба було проситися в льотчики. А він сказав: «Ворог біля Сталінграда, треба швидше бити його, а там і вчитися можна...»

Не вірилося їй досі не віриться в смерть. Варварі Петрівні здається, що там, у долині, дивлячись на лобасті кручі Дніпра, він уявляв рідний волзький берег. Черешневі білі завії, погойд червоної калини й горобини... І мстив за наругу, за потоптану ногами чужинця рідну землю. Закривавлений пісок безжально засипав рани, очі, горло... А рука потяглася до стрічки з патронами, щоб перезарядити свого розгаряченого друга, свого «максима», що поклав немало фашистів на короткому шляху Альоші від Харкова до Дніпра.

Очевидно ж, двоє друзів — Альоша Ридаєв і Миколка Мятелков визволяли і мою Решетилівку, бо випав їм восени сорок третього вересневий полтавський шлях...

І тому для мене особливо дорогий і пекучий кожен їхній рядок, кожен епізод.

Лист юних кулеметників з фронту в рідну школу від 11 квітня 1943 року:

«Здрастуйте, любий директор Олексію Петровичу! Шлемо Вам гарячий червоноармійський привіт, міцно тиснемо вашу руку. В перших рядках листа просимо пробачення за колись погане ставлення до навчання й дисципліни. Прийшовши в ряди РСЧА, ми зрозуміли, для чого потрібна дисципліна. Дисципліна потрібна не тільки в армії, але й у тилу, на виробництві. Тепер ми дисципліновані бійці, відмінники бойової та політичної підготовки, за що маємо не одну подяку. А тому просимо Вас вимагати від кожного учня ще серйознішого ставлення до навчання, до праці, до дисципліни. Віримо, що в нашого короткого листа учні зрозуміють, для чого це треба.

Ми дуже скучаємо за Волгою, вже скоро скресне крига, залунають гудки пароплавів... А там закінчиться війна. І ми знову повернемося додому, на рідну Волгу, звернемося до Вас, якщо виникнуть труднощі.

Ще раз повторюємо — нехай учні не забувають про навчання і дисципліну, серйозно ставляться до них.

*До побачення. Міцно тиснемо Вашу руку — учні
Олексій Рідаєв,
Микола Мятелков»*

Одного разу в бібліотеку до Варвари Петрівни прибігли якісь діти і кажуть: «Вашого Альошу показують у кіно». Кинула роботу, переглянула всі сеанси. І ось — кінострічка «За Радянську Україну!» Стиснулося серце... На екрані — заходить сонце, вечоріє... Лунає голос диктора: «Після бою гвардійці зібралися на перекличку». Дивиться, аж тут за шеренгою солдатів промайнула легка, знайома до болю постать брата: білий, вигорілий на сонці чубчик... Альоша швидко тяг на колесах свого кулемета «максим». І чітко став у стрій. Називали прізвиська. І коли сказали: «Рідаєв», вона почула у відповідь тихе-тихе: «Я». Ще показали двох чи трьох солдатів. І стрічка закінчилась. Тривала вона якусь хвилину...

В листі від 15 вересня того ж 1943 року брат писав: «...Я двічі був у бою. Зараз ми на короткому відпочинку під Харковом».

Більше від нього листів не було.

Писала у військову частину. Довго чекала. Мовчанка. А потім прийшла чорна звістка з польової пошти 28542 за № 122 від 24 листопада 1943 року... Приніс її з госпітально один поранений. І просто сказав: «От вам, Олексія вбили...» В очах потемніло: «За що ж вбили його, він ще зовсім дитина».

Через сорок три роки вкопали саджанців і улюблених квітів Альоші, набрали волзької води й поїхали на Україну, на Дніпро, шепочучи: «Був би живий Альоша...»

Розлягались навкруг налиті золотою осінньою щедрістю українські поля, високо в небі стояли зорі. В кожній людині — своя зоря... Колись, на даху будинку в рідному Чкаловську, Альоша мріяв про крила, вдивлявся в небесні світила в підзорну трубу й зорі чарували його, вабили...

Були серед них, звісно ж, і зорі Ридаєвих. Прізвище відповідає найвищому відчуттю безвимірного горя. Вхопилося воно за людину, коли вона не мала ще паспорта.

До Устини Макарівни Морозової, Альошиної матері, солдатської вдови з першої імперіалістичної війни, посватався також удівець-волгар з Чистополя Петро, на прізвище Ризаєв. Все його майно вмістилося в худенькому мішку. Дружина Ризаєва померла на судні під час навігації. І чоловік змушений був віддати малолітнього сина Ваню в дитячий будинок. Морозова довго не хотіла зв'язувати свою долю з долею вдівця, та ось 1921 року зважилася, обвінчалася в церкві. Устина Макарівна зробила цей крок більше із співчуття до малої дитини. На другий день після весілля, вже Ризаєва, послала чоловіка в Кострому, щоб забрав сина з дитбудинку. Але було пізно. Дитбудинок згорів, а з ним зуглені сволоки привалили й Ваню... Не звикнувши до нового, незрозумілого прізвища — Ризаєва, мама переробила його на сповнене горя і відчаю — Ридаєва. І, певне ж, коли пізніше Петро Ризаєв подався на Далекий Схід на заробітки й назавжди зник, усі розшуки велися на Ридаєва. І — були безутішні.

Фронтний знімок Альоші, що зберігся, нечіткий блідий... А тут ще якийсь аж дуже світлий чубчик... То, може, не чубчик, а білі бинти вибиваються з-під

будьонівки і тому погляд Альоші такий сумний?.. Напевне, він був легко поранений, але про це, звісно, не написав сестрі...

Стриманий, чесний, Альоша вмів берегти все в житті — чийсь настрій, нерви...

В листі на запитання: «Чи куриш ти, Альошо?», він відповів: «Варю, пайку хліба міняти на тютюн я не буду...»

Перші місяці Альоша служив у Кіровській області... Ліся... Болота... *«Дуже важко доводиться нам у походах, особливо в жару. Гімнастерки хоч викручуй, у деяких селах криниці взяті на замок. Оскільки, за якоюсь вірою сект, чужим людям не можна пити з цебра (це відро на криниці), то, значить, ми, напившись, оскверняємо криницю. Навіть склянку чи кувалю не дадуть тобі з тієї ж причини. А коли вже дадуть напитися з якоїсь баночки, то її одразу ж викидають. Ди-ико!»*

Так, дико, але сорок років тому було саме так.

Був ще випадок. Треба було переправитися через річку Вятку. Крига вже підтавала, ламалася під ногами. В першій групі через річку пішли хлопчики, а з ними й Альоша. Перебралися через закраїну на вкриту водою кригу. Чоловіки не наважилися піти. Один і каже: «Давай підстрахуємо хлопців, діти ж...» Другий вилаявся і навідріз заявив: «Ні, я не піду, в мене діти дома». Перший кинув розгнівано: «Ех ти, куркуль. Твої діти старші, на печі сидять із зумисне пораненим пальчиком...» У відповідь полилася лайка: «Туди та перетуди... А хто їх сюди кликав? Самі напросилися... Ще мені... доброво-ольці... Хай мовчать...»

Альоша й Миколка потрапили на фронт із ремісничого, з волгарів. І найперше цінували в людині порядність і честь. Такими дивилися вони на світ, на людей і в необласканій долею та славою 92-й дивізії на Дніпрі... То ніби про них сказана історія устами афінського полководця, архонта й стратега Фемістокла ще за півтисячі років до нашої ери: «Ми загинули б, якби не гинули». І це ж їхню воїнську славу доносить до нас далеке відлуння війни, повертає героїв із забуття й безімення в безсмертя.

Ще на закінчення розділу — сон. Його переповіла Варварі Петрівні Ліза Василівна Маркова, мама

Альошиного товариша, їй уже вісімдесят дев'ятий рік. Зустріла бабусю Ридаєва випадково, ледве впізнала, але одразу сказала, що вона сестра Альоші Ридаєва. Бабуся вже майже осліпла, на її втомлені, вицвілі очі, які затягло більмо, накопилися сльози, потекли по зморшкуватих щоках. Обом ще раз згадалися проводи дітей на війну, холодна, засніжена Волга. Маркова з сином Олегом і невісткою доживала віку, а Варвара Петрівна не дочекалася з фронту ні чоловіка, ні брата... І тут бабуся міцно стиснула руку Ридаєвої у своїх маленьких долонях.

«Недавно мені привидівся сон. Пливемо ми Волгою в тому далекому, сорок другому році війни... А потім я пересідаю на коня. Альоша ж біжить позаду, прагне не відстати. На плечах у нього бовтається все та ж худа торбина, підстрибує з боку на бік... — бабуся стиснула свої маленькі кулачки, показуючи, як дуже бовталася торбина, — і раптом з торбини випав запечений корж. Я кричу до вашого брата: — Льонько-о-о (чомусь так у нас, на Волзі, часто називають Олексіїв), Льоню, таж корж випав!» А він озирнувся й сказав, усміхаючись: «Хай птахи склюють, їм також голодно».

В цьому епізоді весь Альоша, таким він був і в житті, таким залишився в людській пам'яті — добрим, завжди подільчивим, чуйним.

А Ліза Василівна продовжила:

«Сон не давав мені спокою. З важкою головою я прокинулася вранці. Мабуть, Альоша просив, щоб його пом'янули. Намочила я хліба і з трудом, переборюючи слабкість тіла, винесла той хліб з третього поверху на подвір'я. Одразу ж налетіли птахи — снігурі, горобці, голуби... Від думки про Альошу мені враз стало радісно...»

...В Успенці, на високих Дніпрових кручах, біля могили брата стояли три Петрівни, три сиві сестри. Далеко внизу котив у синє море свої води Славута, ніби черпав і ніс із Долини сумну й героїчну пам'ять. Шуміли пожовклі дерева. І здалося Варварі Петрівні, що раптом зрушили з місця поранені дві білі берізки, а з ними плакуча верба, вузлуватим корінням потяглися до обеліска, до братніх плит з іменами солдатів, понесли на своїй корі кров Волги і кров Дніпра...

Схожа на сиве листя папороті біла лютнева наморозь розмалювала вікна автобуса, крізь неї вдивлявся я в полтавські, в харківські степи та байраки — густі білі віяла хугавиці замітали асфальт... Це тут у літо сорок третього ціною життя брався кожен метр, кожен лісок і переярок, кожна балка і закрут річки, й трищав броньований хребет хвалених фашистських дивізій «Рейх», «Вікінг» і «Мертва голова»... Немало й наших пекучих солдатських могил укрили печаллю землю від Белгорода до Харкова, до Полтави й Дніпра... Невблаганний час, земля та білі сніги заховали навіки криваві сліди запеклих боїв, але не згладили людську пам'ять. Саме в такий день двадцять третього лютого 1965 року посивілий комбат Анатолій Пожаров написав листа письменникові Сергію Смирнову з проханням допомогти повернути ім'я та честь командира 1245-го стрілецького полку, його самочинно розстріляв командир дивізії нібито за «втрату» полку на дніпровому плацдармі.

Лист Пожарова я навів у першій книзі цього роману-пошуку. Одначе подробиці того, що трапалося 10 жовтня 1943 року, здавалося, назавжди приховало небуття.

І от поїздка до Харкова. Це потужне промислове місто на берегах Лопані стало назавжди рідним багатьом воїнам, які визволяли Харків, і вони обрали його для життя. А тому я плакав надію на зустрічі.

Георгія Леонова, тоді кореспондента республіканської газети «Правда України», я знав з цікавих публікацій, читав і невеличкі книжечки його лаконічних, удивовижу динамічних і правдивих оповідань «Такіе не умирают», «Человек и тень». Останню збірку супроводжувало слово Сергія Борзенка. «Від Сталінграда до задунайських гір — шлях радянського воїна-переможця — з честю переміряв Георгій Леонов», — сповіщала в клетоті війни фронтова листівка, розповідаючи про виняткову відвагу юного розвідника. Солдат, він не міг не писати. І його слово вразило багатьох, «запам'яталося як людський документ, свідоцтво розвідника про війну... Справжній воїн, — стверджував Сергій Борзенко, — залишається воїном і в дні миру,

перо письменника продовжує боротьбу, започатковану зброєю солдата».

Георгій Микитович буквально приголомшує своїм велетенським зростом. І вже не сказати, скільки разів ходив цей відчайдух у розвідку, скільки «язиків» приніс на могутніх плечах, на собі, ризикуючи обпалитися на кулях... Про своїх друзів колишній сфрейтор сказав коротко: «Весь молодий, найкращий квіт залишився там, на жорстоких фронтах, він уже не відяснів, не дасть насіння, не проросте в благодатному ґрунті, і в цьому вся трагедія неповернень. Піхотинець, танкіст, артилерист... — кожен солдат зробив усе, що тільки було в його силах, аби торжествувала Перемога. Піхотинців хоронили здебільшого просто в шинелях, а розвідників — тільки в домовинах... У Румунії нашу 252-у дивізію пошматував фашист... Із сорока восьми розвідників серед живих залишилося лише двадцять... А які відважні хлопці були! — Ваня Бігун, три Олександрі — Кулаков, Курбатовський, Милошенко, Льоня Моногаров, Мишко Бадін, Вася Буравченков, Микола Казаков, Єгор Ліпатов... А їхня звитяга на Дніпрі!.. Першим переправився на Крячковий острів, названий потім Островом смерті, взвод Демакова... То була гідна подиву, героїчна, але й кривава сторінка в житті дивізії, за перші два дні серед живих залишився, може, тільки кожен четвертий... Перед правдою війни треба бути завжди чесним, правда не терпить півправди: нерідко ми — нехай і в ім'я великої мети, але не шкодували людей, і скільки їх втратили, того не скаже статистика. Наче нищівний чорний смерч пронісся над Долиною смерті на Дніпрі... Дивізії, батальйони, взводи... кидали, кидали, кидали — в атаку, вперед, вперед! І прекрасно, що віра і воля радянських людей були незламні!»

Завдяки Георгію Леонову я познайомився з Михайлом Юхимовичем Зінгером. Його, командира артилерійського дивізіону, тяжко поранило на Дніпрі. Але він пригадує ситуацію, що виникла в 1245-му полку і вважає, що запальний до самовпевненості командир дивізії Петро Дмитрович Говоруненко у критичну хвилину все ж не зумів стримати себе, вчинив поквапливий крок, адже ж за хоробрість, виявлену при звільненні Харкова, підполковник Арсен Миколайович Ка-

ліній (а саме він командував 1245-м полком) був удостоєний ордена Бойового Червоного Прапора. Повідомлення про нагороду в дивізію надійшло надто пізно, коли людини вже не було серед живих...

Але найкраще про ситуацію міг розповісти Ісаак Львович Тульчинський, тоді начальник розвідки дивізії, який був очевидцем того, що трапилось.

«Швидко темніло, коли комдив Говоруненко викликав мене в штаб дивізії: треба будь-що цієї ночі захопити плацдарм на правому березі. Немає човнів... І чи зможемо силами тільки розвідки здійснити відчайдушний стрибок?.. Я оглянув берег, зблизька вивчив його, кожен кущик і закрут... Виникла ідея — спочатку зачепитися за великий острів, він може бути трампліном для стрибка. Але силами тільки розвідки успіху не досягти. І я звернувся за допомогою до командира 1245-го стрілецького полку підполковника Калініна, чоловіка мудрого й добропорядного. Він охоче погодився. В темряві перетягли волоком кулемети. Йшли нахрапом, а тому швидко захопили берег...

В Подольському, в архіві, я знайшов моєю рукою зроблені зведення... За першу добу ми втратили добрих три тисячі людей... Автомати не стріляли, все забивав пісок. І раптом я виявив, що в нас зовсім відкрився, оголився лівий фланг. Доповідаю командирю дивізії. Але — як ліквідувати прорив, коли зовсім немає людей?! Виявилось, що за наказом комдива полк на чолі з командиром звівся в атаку, щоб розширити плацдарм в бік Успенки. А німці, помітивши порожнечу в нашій обороні, обійшли полк і несподівано з'явилися на березі Дніпра... Полк зазнав непоправних утрат і змушений був відійти назад. Саме в цей час на плацдарм прибув командуючий армією І. М. Маннагаров. Нависла загроза того, що він міг потрапити в полон... Подальші події відбулися блискавично і приголомшили всіх. Коли німці наблизилися до берега, наша розвідрота й автоматники кинулися на ворога з відчайдушним криком «Ур-ра-а-а!». Забиті піском автомати не стріляли. І тільки громовісне «Ура!» зчинило паніку в рядах фашистів, вони кинулися тікати...

Потім я ще почув телефонний дзвінок, командуючий викликав комдива. Розмова була різкою: «Чому відступили? А як же наказ — ні кроку назад?!» Комдив намагався щось пояснити, а потім сказав: «Слухаю...»

І звернувся вже до мене: «Ти залишайся тут, а я з ад'ютантом мушу негайно піти в полк».

Назад комдив повернувся розхвильований, злий: «Негайно в полк. І ніяких розмов!..»

Я хотів зустрітися з Калініним, людиною надзвичайно доброю, освіченою, інтелігентною. В темряві поповз у Долину, запитав, де можна знайти командира полку? І мені показали на майора Ахматзянова, який до того був інструктором політвідділу дивізії. «А де ж підполковник Калінін?» — ще нічого не розуміючи, запитав я. І мені вказали на свіжий горбик землі, про який через роки так пекучо написав комбат Анатолій Пожаров у листі до Сергія Сергійовича Смирнова. Про все найдостовірніше мені розповіли очевидці...»

Скупа чоловіча сльоза набігла на голубі очі цього симпатичного сивого чоловіка, в якого ногу забрала війна... Арсен Миколайович Калінін жартома називав Ісака Львовича Тульчинського «Іваном Помідоровичем», їх зв'язувала міцна й незрадлива фронтова дружба.

«Комполку справді не був винний у ситуації, що склалася, розтерзаний фашистською силою, що на даній ділянці бою значно переважала, він сім діб стояв на смерть... І коли забиті піском автомат, а потім і пістолет комдива, що цілився в серце командира полку, зробили осічку, не вистрелили, Говоруненко закричав до свого ад'ютанта Мишка Гончаренка: «Стріля-айй!» Але юнак розгубився. І тоді комдив вихопив пістолета з кобури ад'ютанта. Тільки тепер командир полку отямився, мужній, він не раз сміливо дивився своїй смерті в очі, а тут раптом здригнувся, спазми перехопили горло, він хотів був просити комдива... Але вже пролунав жорстокий постріл, що обірвав життя...»

Скромний цементовий пам'ятник, що люди звели на Кривій косі, в очеретах, стоїть якраз на могилі командира полку Арсена Миколайовича Калініна. Це місце вказав піонерам Анатолій Пожаров. Я часто перечитую рядки з листа Анатолія Олександровича Пожарова до Сергія Сергійовича Смирнова й думаю, що за суворими законами війни, можливо, Говоруненко був і правий, але нащадки, бойові побратими Арсена Миколайовича Калініна, ми мусимо хоч і надто пізно, а владати належне рідним командира полку, повернути воїнське, чесне ім'я командирові полку. І я повторюю слова з листа Пожарова: «...А в нього була дружина, були діти.

В нього були рідні. Чи відомо їм про трагічну смерть сина, чоловіка, батька? Чи знайшли вони той болючий горбик землі на дніпровому березі, що став могилою командира? А я мов зараз бачу невеличку галявину серед берегового шелюгу й тополь і той маленький горбик біля самісінької води... Дуже потрібно встановити, що трапалося в дивізії, знайти прізвище командира, знайти його рідних і розповісти їм якщо не все, то хоч про його мужні останні дні, про останню хвилину його важкого і славного шляху».

Того ж вечора Ісак Львович проводжав мене до автостанції, я вирішив, не зволікаючи, поїхати на Чернігівщину. В Монастирищі-селі, що в Ічнянському районі, жив Михайло Іванович Гончаренко, колишній ад'ютант генерала Говоруненка. Рипів на морозі, вдавлюючись у сніг, протез Тульчинського, пекучий карб Дніпра, а слова колишнього начальника розвідки дивізії буквально проікали душу:

«Після ситуації командира дивізії нібито розжалували в рядові офіцери. Але невдовзі він став комісаром танкового корпусу, одержав Зірку Героя. Тактично грамотний, рішучий, але запальний, мов порох... У грудні сорок третього потрапив до госпіталю... Й не знаю, як би вчинив я, опинившись на його місці, але знаю одне: при одній думці лише про безглузду смерть командира полку досі не знаходжу спокою, хтось ніби вирвав моє серце з грудей — така вічна, непогамовна рана... І не сказати про це для мене було б просто зрадою фронтового побратимства, адже ми були всі рівні перед кулею й перед смертю... І якщо мені судилося прожити і за товариша, то я зобов'язаний повернути людям його чесне ім'я».

...Монастирище зустріло мене глибокою тишею снігів. Незмінний голова сільського споживчого товариства, інвалід Великої Вітчизняної війни першої групи Михайло Іванович Гончаренко любив і боявся свого комдива, був справді самовідданим його охоронцем і на війні, і в мирні, пововні роки. Говоруненко часто гостив у Монастирищі, фронтові друзі рибалили, розкладали на узліссі багаття, збирали гриби і лісну ягоду, пригадували круті фронтові дороги... На війну Гончаренко пішов добровольцем, у перший же день, дев'ят-

надцятирічним. Невеличкий, зовсім хлопчак, зріст сто сорок п'ять сантиметрів, він виявився хоробрим воїном, як зв'язковий сотні разів вирушав із донесенням прямо під кулі. Бої під Москвою, під Сталінградом, на Дніпрі... Орден Червоної Зірки, медаль «За відвагу»... До речі, під Белгородом, на шляху до Дніпра, він відзначився з водієм комдива Миколою Григоровичем Сизовим. Наші сапери навели міст, і от цей міст треба було негайно зірвати, затримати фашистську переправу. Сизов і каже: «Ну, Мишко, я побіжу до хат, наберу шалівки й соломи, а ти в солдатській касці наноси з машини бензину, нам треба облити міст, інакше не виконаємо наказ...» Фашистські танки рвалися до мосту, як той вибухнув і рухнув у воду...

Читаю листа, його пише Сизов Гончаренку:

«...Так що ти мій справжній бойовий друг! Згадай перший день боїв на Курській дузі, де вирішувалася і наша з тобою доля: бути нам живими сьогодні чи гонувати черв'яків, лежати в сирій землі... Ти більше, ніж я, знаєш, правильніше знав кругу вдачу комдива Говоруненка! І коли б ми не виконали тоді бойове завдання, не знищили міст через Сіверський Донець, то в кращому випадку нас чекав штрафний батальйон, а чи й трапилося те, що трапилося з командиром полку Калініним, — пам'ятаєш?!

Так що нам тоді, в далекому сорок третьому, було хрещення на життя і здоров'я сьогодні. А тому я маю право вважати тебе своїм найкращим, найближчим і найдорожчим фронтовим побратимом».

В горнілі війни Михайло Іванович Гончаренко не раз рятував життя своєму комдиву. Було в серпні під Харковом... Фашистські літаки зависли над бойовими позиціями дивізії. Бомби падали поруч із спостережним пунктом. Відчуваючи, що командирові загрожує смерть, ад'ютант, старшина Михайло Гончаренко, лігши поверх полковника, який під час нальоту продовжував керувати боєм, прикрив командира своїм тілом... Про це писала армійська газета...

До свого ад'ютанта Говоруненко ставився з добротою. В листі, що зберігається в середній школі № 136 міста Харкова, де знаходиться Музей бойової слави 375-ї Харківської гвардійської стрілецької дивізії, комдив заспокоював Гончаренка: «Не хвилюйся, що залишився

без ноги, ще будеш танцювати!» Сам же Говоруненко загинув несподівано й безглуздо, він дуже любив підводне плавання. Й одного разу пірнув у хвилю морську й — не виринув...

5

Над Україною пронісся сніговий циклон, хурделиці не видно було кінця. В Харкові, в Полтаві, у Богуславі в мене були ще вдивовижу цікаві зустрічі з учасниками Долини смерті — з колишнім гармашем, Героєм Радянського Союзу Андрієм Лукичем Зозулею, що мешкав у Богуславі, і з командиром роти ПТР 928-го полку Сергієм Тимофійовичем Рижковим. Знову ж — у Києві, пощастило на зустріч із старшим сержантом, командиром відділення 960-го стрілецького полку Василем Єгоровичем Сичовим. Доля ніби зачаклувала солдата, навіть, здавалось би, у немислимих ситуаціях відводила смерть од цього відважного мінометника, який постійно перебував у самісінькому пеклі війни. Ні подряпинки — під Сталінградом... Од вогню плавився метал і стогнала, горіла земля. Старший сержант Сичов залишив на посту солдата, а сам кілька разів, ризикуючи нажитися на вогонь мінометів, підповзав до підбитих фашистських танків, і з того лісу обвуглених фашистських машин він притягував кожного разу кулемета. А потім були Дніпро, пекучий острів, долина. Під Чикалівкою десантників зносила вода, але вони затепилися за берег. І тут напоролися на шквальний вогонь: засідка... Стояли на смерть, доки прибула підмога. А потім ще трималися цілих п'ятдесят шість неймовірних діб під кручами, в пісках... Хвороба, тиф... Госпіталь, інша частина, інші бойові побратими... З листа матері, вже під Шерпанами, біля Дубосар (там одержав медаль «За відвагу»), дізнався, що він удостоєний звання Героя Радянського Союзу. За Дніпро...

Лаконічно, бодай кількома штрихами торкнуся ще легендарної долі. Учасниця Долини смерті, колишня медсестра Бела Соломонівна Чулкова, що також мешкає в Києві, познайомила мене з вирізкою з далекої, ще фронтової газети «Звезда Советов». 11 жовтня 1944 рік. Невблаганний час не зміг зітерти пекучий

текст, від прочитання якого щемко стиснулося серце. Власне, про трагічну долю її чоловіка майора Івана Івановича Калашникова мені вже розповідали під час зустрічі ветеранів на Дніпрі.

Відважний — до самопожертви, але трохи безпечний командир розвідників, Калашников належав до тих відчайдушних людей, які і крізь смерть можуть продертися, даруючи життя бойовим побратимам. Сталінград, Курська дуга, Долина смерті під дніпровими неприступними кручами, другий Сталінград — Корсунь-Шевченківська битва... Не раз затерпими від зашпорів, великими руками розгрібав дніпровий пісок, відводив неминучу смерть од товариша... А вже за Дунаєм, на югославській землі, навіки спіткнувся сам...

Таку ж вирізку з фронтової газети довго носив із собою з бою в бій і Данило Фруль, солдат 960-го стрілецького полку, яким командував Івац Калашников. Газетний папір зітерся в кишені, а потім розпався зовсім. Але підступна наруга, до якої вдалися фашистські нелюди, що закатували радянських військовополонених, буквально ятрила пам'ять, кликала до помсти:

«Радянський воїне, прочитай цей документ і, подивившись на знімок, поклянися помститися підлому ворогові за мученицьку смерть трьох офіцерів Червоної Армії. Сини великої Радянської країни, вони ступили на югославську землю, щоб тут боротися за безпеку своєї Вітчизни, допомогти братнім народам Югославії. Фашисти своїми звірствами довели всю свою звірячу злобу... І хай ненависть веде тебе в бій. Безощадно будемо мстити фашистським злодіям!»

Із розповідей і газетної публікації постала така картина.

Після визволення югославського села Н. в одній із свіжих ям знайшли три трупи радянських офіцерів. Неспростовно було доведено, що всіх трьох — майора Івана Івановича Калашникова, лейтенантів Олексія Андрійовича Шаталіна і Вагаршака Хозроковича Нараняна — фашисти та власовці схопили вже тяжко пораненими. Нечувані звірства... І — незламність.

Наведу дослівно з газети:

«Виявлено, що на тілі майора Калашникова залишилися сліди підступної наруги — всі пальці рук простромлені багнетом, на грудях шість тяжких ран, нанесених розпеченими щипцями, на шиї сліди грубого

мотуза, який застосовувався під час знущання. Ліва щока понівечена, відтяти ліве вухо, порізаний ніс, вибите праве окс. Три кульові рани в голову і три в праве стегно...

Шість кульових ран запеклося й на тілі Шаталіна — на ногах, на животі й грудях; вирване праве око, розрубана губа...

Кати виламали руки Нараяну, все тіло лейтенанта було в крові й синцях; три кульові, смертельні рани...

А знімок у газеті — моторошний, так ніби відзнятий крізь товщу мутної води, присипаної чорною пилюгою...

...Майже кожного року Бела Соломонівна їде до Белграда, а звідти дороги ще на сім годин... І — лягають квіти жінки, яка овдовіла, пройшовши поруч із коханим майже всю війну, на братську могилу радянських воїнів...

У тих же снігових хурделицях я знову добрався до Харкова, щоб зустрітися з Ісаком Львовичем Тульчинським. Випадок, що він розповів мені, заслуговує цілої окремої повісті.

Ще в квітні сорок третього, коли дивізія вела запеклі бої під Ржевом, до Тульчинського підійшла знеможена жінка, мати трьох дітей, і зі сльозами на очах попросила, щоб солдати взяли з собою, на фронт, її дванадцятирічного сина, бо пропаде дитина, помре від голоду, вже опухла геть... Павлик Дмитрієв був худеньким хлопчиком, зовсім ще дитям. У солдатах він бачив своїх рятівників, і тому в дитячих очах змішалось все — і відчай, і печаль, і благання: візьміть!

З дозволу командира дивізії хлопчика зарахували в 431-у окрему розвідроту. Солдати полюбили Павлика, наче рідного сина. Пошили йому гімнастерку та галіфе, шинель, шапку й чоботи... І дитя безмежно раділо дарункам, віддавало честь офіцерам, допомагало, чим тільки могло.

Попервах Тульчинський думав, що Павлик буде підручним у повара на кухні, аж тут дізнався, що Дмитрієв уже не раз ходив у розвідку й виявив неабияку кмітливість.

Вилазки дитини нарівні з дорослими у ворожий тил стурбували Тульчинського, адже він обіцяв матері Павлика, що син неодмінно повернеться додому живий.

А тут зачастили листи від матері, яка почала дуже по-биватися за сином, писати: *«Поверніть мені мого сина... Він ще дитя...»* Засумував і Павлик...

І в грудні сорок третього року солдати «демобілізували» свого сина полку, дали йому кілька хлібин, крупи й сала — на дорогу і на гостинець... Посадили на воза, відсалютували з гвинтівок. І на очах батальйонів і полків затремтіли сльози — від них їхав їхній син, син полку...

Відтоді спливли роки. Цей епізод часто непокоїв пам'ять. Про сина полку Павлика Дмитрієва часто розповідали на своїх зустрічах в школах ветерани 375-ї Харківської стрілецької дивізії. А коли наближалось 30-річчя Перемоги Тульчинський написав у Калінінську обласну газету. Так, мов, і так — район Ржева, багатодітна мати віддала дванадцятирічного сина в солдати, в сини полку, і став той хлопчик учасником форсування Дніпра, учасником боїв за визволення України. Публікація з'явилася в газеті. Й тут посипалася справжня злива листів. Писали дорослі й діти, писали, заспокоювали: *«Любий дядю! Ми знайдемо Вам вашого сина. Не хвилюйтеся тільки...»* Аналогічних доль виявилось немало. Але Павлик не знаходився, зник...

І от до лікарні, куди потрапив Тульчинський, принесли листа: *«Дядю Ісак, я той, кого ви розшукуєте...»* Лист написаний рукою дитини. Ісак Львович засумнівався: може, це все ж не Павлик?.. То нехай напише, кого з розвідроті він пригадує?..

Відповідь надійшла дуже швидко. Виявилось, що листа писав уже син Павла Олександровича Дмитрієва, писав від імені й за дорученням батька. Павло Олександрович пригадував, що добре пам'ятає старшину Кривенка, та, власне, — всіх і все... Писав, що багато років мав клопоти з своїм перебуванням на фронті, бо не міг довести одноліткам, що воював на передовій, на Дніпрі, навіть пройшов Долину смерті... Всі тільки сміялися з його небилиць, із його «ходінь у розвідку, по «язика»... І Дмитрієв, здавалося, назавжди замкнувся в собі, змовчкуватів... А тут якась сусідка приносить газету матері: *«Чи не твого Павла розшукують солдати? Га?..»* Павло Олександрович просив допомоги, захисту й хотів одразу ж приїхати до Харкова.

Але Тульчинський порадив не поспішати. В Москву,

в Подольськ, надіслали листа. За три місяці надійшло офіційне підтвердження того, що дванадцятирічний Павлик Дмитрієв був вихованцем військової роти, «сином полку». А потім відбулося поновлення нагород, які заслужено мав одержати Павлик Дмитрієв, учасник війни. Дмитрієв закінчив школу ФЗН, був трактористом, а потім теслею. І от, коли Павла Олександровича здогнали його нагороди, настав час для зустрічі. 1976 року до Харкова прибули ветерани 375-ї дивізії. І сьомого травня в залу, де зібралися посивілі ветерани, зайшов ще молодий, обвітрений на степових сонцях чоловік і повільно попрямував до президії, до Тульчинського. А потім раптом не витримав — побіг. Потиски рук, обійми. І тут Павлик, Павло Олександрович заплакав...

І то були зворушливі, світлі сльози пам'яті, сльози щастя.

Травень — липень, 1987 рік

З М І С Т

КНИГА ПЕРША

КРИК НА СЕМИ ВІТРАХ

Завірюха	3
Вмивався молодий місяць	15
Незагойні карби Дніпра	39
Листи і з листів комбата	46
Їм було вісімнадцять...	56

Незакінчена повість

За рукописом Анатолія Пожарова

Молодший лейтенант Іванов	56
Цвяхом у землю	61
Скоро — бій...	68
На фронті все може бути...	71
Іван	74
Щастя солдатське	76
Наказ	80
Перед атакою	87
Атака	91
Ми в Кременчуці	101
Я не знаю такої статистики...	106
Присипаний сипучим піском, або Андрійко, старший сержант, павідник	107
Живи-вий, несподіваний Тумановський	130
Гірка безмогиля війни	143
Магнетизм дніпрового берега	143

КНИГА ДРУГА

БІЛА ПАВУТИНА

У серці кричить війна	168
«Я вірю в долю...»	235
Крізь колючі дрого	252

Зубер, зв'язковий комбата	275
Комбат Кирилін:	
«Я там не був... Я зовсім став старий... немає в мене пам'яті...»	328
«Підскочу в будь-який куточок України...»	348
Квіти на камені, сльози на квітах.. . . .	360
«Похований на полі бою...», або: кров Волги, кров Дніпра..	387

Серия «Доблесть»

Алексей Максимович Дмитренко

ПАМЯТЬ ДОЛИНЫ СМЕРТИ

Роман-поиск

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *Н. Д. Александренко*
Художне оформлення *Ю. Г. Новікова*
Художній редактор *С. П. Садичький*
Технічний редактор *Н. К. Достатня*
Коректор *Н. І. Забайтанська*

Інформ. бланк № 3296

Здано до складання 27.07.87.

Підписано до друку 11.11.87.

БФ 21199.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий. Умовн. друк. арк. 22,68.

Умовн. фарбовідб. 22,68.

Обл.-вид. арк. 23,612.

Тираж 65 000 пр. Зам. 7-343.

Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури

«Дніпро». 252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика

ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків,

вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Дмитренко О. М.

Д53 Пам'ять Долини смерті : Роман-пошук. — К.: Дніпро, 1987. — 429 с. (Сер. «Доблесть»).

Майже два місяці стояли на смерть радянські солдати, утримуючи відкритий, мов на долоні, дніпровий плацдарм під крутими, неприступними кручами на південь від Кременчука — серед живих залишилися одиниці... Схвильовано розповідає відомий український радянський письменник, лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка про цей подвиг на Дніпрі, в Долині смерті, між трьома селами Успенка, Деревка, Чикалівка... Багаторічний пошук дав змогу автору воскресити немало імен героїв оборони (1941), а потім форсування (1943) Славути, художньо документалізувати складні сторінки війни.

Д 4702590200—062 62.87
М205 (04)—87

ББК 84Ук7—4

